AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 1

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyata alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2018

Jurnalın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Əlyazmalar İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədəliyev, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüfət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., prof. İlham Tahirov, f.ü.e.d., prof. Əzizxan Tanrıverdiyev, f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Buraxılışa məsul: akademik Teymur Kərimli
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2018, № 1

ISSN 2224-9257

© ”Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2018

www. filologiyameseleleri. net

DİLÇİLİK

Prof. MƏSUD MƏMMƏDOV
Lənkəran Universiteti

DİLÇİLİKDƏ BƏZİ SAİT VƏ SAMİT SƏSLƏRİN MORFONOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aşar sözlər: Azərbaycan, fonetika, dilçilik, dil, ünsiyyət.
Ключевые слова: Азербайджан, фонетика, языкознание, язык, коммуникация.
Key words: Azerbaijan, phonetics, language, communication

Ana dilin leksikasını və bu sözlərin fonetik quruluşunu dərindən öyrənən hər bir tədqiqatçı, dilçiliyin əsasən iki makro bölməsi ilə rastlaşır: fonetika və morfologiya bölmələri ilə və istər-istəməz polyak alimi N.İlaşinin ilk dəfə adlandırdığı morfonologiya terminini üzə çıxarıb işlədər və bu yolla hər hansı sözün izahı müxtəlif dillərin oxşar fonetik səslənməsini belə nostratik təhlilə cəlb edər. Məsələn, Azərbaycan dilində yerə düşən daş "tap" səsini verdikdə nədənsə "Tapdaq" sözü rus dilindəki "топать" sözü eşitdikdə yunan sözü "topos"- yer, rus dilindən "топить" dedikdə, talış dilində "tapon" və ya Azərbaycan dilində "təpə" sözləri yada düşür. Bu kiçik müqayisə ilə biz müxtəlif dillərin misalları əsasında müəyyən etdik ki, göstərilən sözlər hamısı bir kökdən, bir mənanın daşıyıcılarıdırlar, yəni "bərk", "yığcam", "girdə" (məsələn, "top"), "torpaq, yer, təpə (bu söz də elə "top"dandır, hərbidə işlənən "top" girdə mərmisinə görə bu cür adlandırılmışıdr). Belə sözlərin məna daşımasının səbəbi insanlar tərəfindən verilən addan çox asılıdır. (insanların irqindən, dilindən asılı olmadan bu sözlərin birinci fonemi [t]-dır. Çünki [t] samitinin tələffüzü zamanı ekskursiya fazasında dilin ön hissəsi irəli verilərək dişlərin arxasınakipləşir. Bizim fikrimizi təsdiq edən amillər bəs qədər var. Bunlardan ən çox inandırıcı və doğru, tanınmış alim Ağamusa Axundovun "Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi" kitabında verdiyi fikirdir. Professor yazır: azərbaycan dilindəki [t] samitinin fizioloji-akustik xüsusiyyətləri kimoqrafik və ossilloqrfaik əyrilər əsasında daha aydın nəzərə çarpır. Bu cəhətdən təpə, ata, lətif, at, isti, tez, qığıltı, məktəb, bayatı, rast, tam sözlərinin kimoqramlarının, tab, ətək, ət, sözlərindəki [t] samitinin ossilloqrafik əyrilərini nəzərdən keçirmək maraqlıdır. Göstərilən təcrübi materialara

əsasən demək mümkündür ki, azərbaycan dilində söz əvvəlində işlənən [t] samiti güclü və nəfəsli olur. Qeyd edək ki, [t] samitinin bu xüsusiyyəti ondan sonra gələn saitin xarakterindən asılı deyildir. Belə ki, biz həm təpə, həm tez, həm də tam sözlərinin kimoqramlarında eyni vəziyyəti müşahidə edirik(1. 184)Göründüyü kimi alimin son fikri bizi qane etdi. Odur ki, qaldı top sözündəki ikinci samit səsə, əslində kar səs olaraq əzəlində yerindəcə işlənir və sözün axırıncı sait səsi belə əlavə etsək səs öz məxrəcini dəyişmir. Məsələn, "Qar yağır topa-topa." Göründüyü kimi, heç də [b] səsini vermir və sözü axırında (top/tap) "yığcamlıq", "topluluq" bildirərək parçalı, gumbultulu səs çıxarıb kəsilir. [P] səsi [b] səsi ilə korrelyativ oppozisiya təşkil edir. Bu səslər hər ikisi cingilitilidir. Amma [p] səsi [b] səsindən fərqli olaraq, [f] səsi ilə də qarşı-qarşıya qoyulur. Bir məsələdə A.Axundovun fikri ilə razılaşmaq olmaz, belə ki, yazıb: [p] samiti cingiltili samit olmaq etibarı ilə [b] fonemi ilə həm söz əvvəlində, (peyin-beyin, pəri-bəri), söz ortasında (yapa-yaba,qapaq-qabaq), həm də təkhecalı sözlərin sonunda (tap-tab, qap-qab) qarşı-qarşıya qoyulur. (1, 222). Əslində, bunlar fonoloji nöqteyi-nəzərdən samitlərin dəyişməsi ilə forma və mənanın dəyişməsidir. Burda antonimlik yoxdur, hər bir səs ([b] və ya [p]) cingilitilidir və bütün hallarda öz məxrəcini saxlayır, ama [b] foneminə nisbətən [p] kardır. A.Axundov dürüst yazır ki:"[p] foneminin dilimizdə üç fərqləndirici əlaməti vardır ki, onlara əsasən [p] fonemini qoşadodaq, kipləşən, kar samit fonem kimi səciyyələndirmək mümkündür." (1, 222) [F] foneminə gəldikdə isə bu səs sözlər vasitəsilə başqa dillərdən həm rus dilində və həm də Azərbaycan dilində alınma fonemdir və bu dillərdə çox asan vətəndaşlıq qazanıb, çünki bu səsə yaxın [b] və [p] səsləri var. Bu səs dilimizin alınma sözlərində iştirak edir. Bilməliyik ki, [f] fonemi sözün əvvəlində, ortasında və axırında işlənən bütün vətəndaşlıq hüququ qazanan alınma sözlərimizdə özünü aktiv aparır və bu səsin iştirak etdiyi sözlərin etimologiyasını axtardıqda dilimizin öz səsi kimi təyin edə bilmərik, çünki bu sözlər ya Avropa mənşəli, ya ərəb mənşəli və ya da İran dilərindən alınma kimi öünü göstərəcəkdir.

İndi də digər bir sözə keçid alaq. Məsələn: Uz (uzun, uzaq, uzat> uzanmaq) Bu haqda Fərhad Zeynalov maraqlı bir fikrə toxunmuş və bu fikir bizi də özünə cəlb edir. Tanınmış alim yazıb: " Türk dillərinin kök (sadə) sözlərini səciyyələndirən əlamətlərdən biri onların hamısının müstəqil mənaya malik olması və ayrıca işlənə bilməsidir. Şərti də olsa ölü köklər hesab edilən sözlərdən aşağıdakıları göstərmək olar: uz (uzun, uzaq, uzat), əksər türk dillərində: nart, tir, jür-qazax və sairə türk dillərində (3, 46) bu söz Hind-Avropa dillərində, xüsusən, Şərqi slavyan qrupuna aid olan rus dilində özünü daha çox göstərir. Məsələn, rus dilindəhər hansı xəttin, ipin, yolun paralel gedib birləşən sonluğuna "uz" deyirlər. əgər belə yerlərdə qatar, avtobus daynacağı varsa, "uzlovon" stansiya adlanır. Bax: «Краткий этимоло-

гический словарь русского языка» (Москва, 1971)- da yazılıb: Уза, узе- hər hansı bir xəttin uzanan sonluğu deməkdir (5, 463). Bu söz Azərbaycan dilində uz+un, Çuvaş dilində ul-yol, özbək dilində ul, kazax dilində jul-yol və s.formada işlənir. Bu sözlərdəki təkcə [u] foneminin səs tembri öz-özünə uzanandır və səsin özünün fizioloji və akustik xüsusiyyətləri də buna dəlalət edir. [U] fonemi dodaqlanan, dar arxa damaq samiti olub, əksər türk dillərində işlənir (qazax və noqay dillərində diftonqlaşmış variantı var). Владимир Даль lüğətində узда (мен. Род)-уздечка, уздитца, стар. башлык (bu söz də türk mənşəlidir- M.M.) татр. част конскойсбрук, надъвзаемой на голову лошади; она состоит из ремней (4, 478). Azərbaycan dilində bu sözün tərcüməsi "cilov≤cil-hov-dur. Cilov iran dillərindən alınmadır. Cil- ağız boşluğu -ov ≤ hov sözündəndir, "su" demək deyil hov-müvazinəti (saxlamaq) mənasını daşıyır. Узель –перевой гибких концов и затяжка их, забияка (4, 479). Yəni hər hansı xəttin (ipin, kəndirin, ilmənin) birləşən sonluğu deməkdir. Semantik və leksik baxımdan türk dilləri ilə uzlaşır.

Professor A.Axundov yazıb ki, [u] fonemi dilimizdə heç bir işlənmə məhduduiyyəti olmayan fonemlərdən biridir. Öz etimologiyasına görə, dilimizin əksər qısa sait fonemləri kimimüxtəlif əmələgəlmə yolarına malikdir. Dilimizin öz sözlərinin birinci hecasındakı [u]fonemi başqa türk dillərində olduğu kimi, qədim türk [u] saitindən əmələ gəlmişdir (1, 134). Müəllif bu sətirlərin davamını yuxarıda dediyi fikirlərlə üzləşməyən başqa bir fikir söyləyib: "Dilimizdə [u] fonemi rus dilindən və rus dili vasitəsi ilə başqa dillərdən alınmış sözlər vasitəsi ilə dilimizə daxil olub, ona fonetik cəhətdən daha geniş dairədə işlənmək imkanı vermişdir." (1, 134). Alim bu fikrini yazır və fikrinin nə qədər doğru və yalan olmasına qarşı rus dilindən bircə misal belə vermədən başqa bir fikrə keçid alır. əlbəttə, onun yazdığı fikirləri analiz və sintez edən oxucu dodaq altında deyər ki, alınma sözlər hər hansı bir dildə vətəndaşlıq hüququ onda qazanır ki, o dilin bütün tələffüz qaydalarına keçib tabe olsun. Hətta elə olur ki, hər hansı alınma dildə adaptasiyaya uğrayır, çox vaxt sözü almış dilin öz sözü kimi görünür. Məsələn, Azərbaycan dilində geniş istifadə olunan yemək və onun adı "ərişdə" ≤ar//or-"un" -rışde" "ovalamaq"- Talış dillərindən leksikamıza daxil olub.

Professor yuxarıda göstərdiyim fikirlərin davamında da yenə səhvə yol verib:"Nəhayət, Azərbaycan dilindəki [u] sait fonemi ərəb dilindəki [u] sait fonemi ərəb dilindəki [u] sait fonemi ərəb dilindəki uzun [u:] fonemi ilə əlaqədardır. Aru:dun- -əruz, maktu:bun-məktub, tu:fun-tut və s. göründüyü kimi, əruz, məktub, tut,məzlum, Azərbaycan dilinin qaydlarına (tələffüz taxtına görə dilimizdə uzun [u]tələffüz olunmur) və heç də ərəb dilinin uzun [u:]saiti vəziyyətinə düşmür, əksinə doğma dilimizin məxrəcinə uyğun [u] səsi kimi eşidirik. Müqayisə et: quş, uzun,uzaq, qul, qur, quzu və sairə söz-

lərin tələffüz normalarına oxşar səpkidə özünü göstərir. Alim əsərinin 133-cü səhifəsində özü də qeyd edir ki, "[u] fonemi dilimizdə heç bir işlənmə məhdudiyyəti olmayan fonemlərdən biridir". Amma bir vacib məsələyə də yerindəcə diqqət yetirib və göstərib ki, söz əvvəlində və söz sonunda biz "dodaqlanan-dodaqlanmayan" fərqləndirici əlaməti üzrə qarşılşdırmaya rast gəlmirik. Bunun səbəbi odur ki, [ı] fonemi söz əvvəli mövqeyində işlənmədiyi üçün söz əvvəlində qarşı-qarşıya qoyulma mükün deyildir (səh.134). Amma Azərbaycan dilinin Gədəbəy (Ayrım) şivəsində [ı] səsi söz əvvəlində də işlənir: ındı, ıldırım, ıp, ışıq, ılıq, ılan və s. müəllif sonrakı sətirlərdə yazıb ki, "ikinci hecada gələn [u], [ı] saitləri isə bir qayda olaraq, bir tərəfdən "qapalı" sait fonemin variantları kimi çıxış edir, digər tərəfdən ikinci hecada dodaq ahənginə görə [u] və [ı] saitləri korrelyativ oppozisiya təşkil edə bilmir. Bütün bu yazılanlardan məlum olur ki, [u], [ı] oppozisiyası dilimizdə məhdud sahə üçün zəruruidir (1, 134). Əlbəttə, heç də A.Axundovun yazdığı kimi deyilvə bunlar fonoloji nöqteyi-nəzərincə məna dəyişmə xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Müəllifin yazdığına diqqət edək: [u] fonemi dodaqların iştirakına görə dodaqlanan sait fonem olub arxa sıra qapalı [ı] fonemi ilə qarşılaşdırıla bilər. Bu korrelyativ qarşılaşdırılma dilimizdə söz ortasında birinci hecada özünü göstərir: quş-qış, qul-qıl, qur-qır, quzğun-qızğın, quzu-qızı və s." (1, 134). Məlumdur ki, bu fərqlənmələr fonoloji və eləcə də, morfonoloji xüsusuiyyətdir. Bunu alimin göstərdiyi sözlərdəki hər bir fonemi dəyişməklə sübüu edə bilərik: quş, tuş, qaş, yaş, daş, baş, bağ, dad, xış və s. Bu sözlərdə forma və məna dəyişir.

Professor A.Axundov kitabında qeyd edir ki, [u] fonemi dilimizdə söz kökündə işlənir. (1, 134). əslində [u] fonemi sözlərdə əvvəldə də, ortada da, sonda da aktiv şəkildə işlənir və öz fonetik xüsusiyyətini itirmir,başqa saitlərə nisbətən uzun tələffüz olunur, "buzu əridən kimi sözü də əridir", bəli buzu...!

Azərbaycan dilində binominasiyonlu sözlər çoxdur. Birini misal üçün göstərək: uzun+draz. Bu mürəkkəb sözün birinci tərəfi uzun-türk mənşəli sözdür və ikinci tərəfi də eyni məna daşıyan "draz"-iran mənşəlidir. Yerindəcə deməliyəm ki, bu tipli sözlər özü bir tarixdir və bizə xəbər verir ki, Şərqdə Azərbaycan dili hakim dil olmuşdur. Diqqət yetirdikdə məlum olur ki, "draz" sözü birinci yox, ikinci komponentdir. Şərqdə müxtəlif dillər mövcud olmuş və bu dilin daşıyıcıları da 1950-ci ilə qədər bir-biri ilə ünsiyyəti Azərbaycan dilində aparmışlar. Məlumdur ki, ikidillik və çoxdillik şəraitdə hakim dilin sözləri ilə paralel danışanın dilindəki eyni mənalı sözlər də dərk etmək üçün deyilir və bu ifadələr tədricən şifahi dilə və ondan da sonra yazılı dilinə keçir. Belə hadisələr sinonimlərdə özünü daha çox göstərir. Məlumdur ki, hər hansı dildə sinonimik sıra sözləri çox olarsa belə, onların biri dilin özünəməxsus sözü olur, qalanları isə alınma sözlərdir.

Buradaca yazmalıyam ki, erkən əsrlərdə iran dillərindən, tutaq ki, tat, kürd, gilək, fars və s. Şərqdə hakim dil olsaydı, onda bu söz "drazuzun" tərkibində işlənərdi.

A.Axundov qeyd etdiyimiz kimi "Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi" əsərinin təkcə 134-cü səhifəsində verdiyi fikirləri təftiş edərkən məlum oldu ki, alimin fikirləri bir-birini tamamlamır, necə deyərlər, "gah nala vurur, gah da mıxa". Yaxşı ki, [u] fonemi haqqında sonda dürüst fikir söyləyib:"Şübhəsiz, [u] fonemi dilimizdə ən geniş dairədə [u] keyfiyyətində mövcuddur" (1, 135-136). Qaldı ki, [ı] fonemində, müəllif rus alimlərindən bəhrələnərək yazıb ki, [ı] fonemi dilimizin mübahisəli saitlərindən hesab oluna bilər." Amma bizcə heç bir fonem mübahisəli deyil. Bunu Moskva dilçiləri söyləmişlər, lakin leninqrad alimləri, xüsusən, Zinder və onun yetirmələri bu fikri rədd etmişlər. Məsələn, keçən əsrlərdə Leninqrad (indiki Peterburq) alimləri rus dilində 6 saitin olmasını sübüu etmişlər (Moskva alimlərinin fikirlərinə qarşı çıxaraq). Moskva alimləri rus dilində 5 sait səsinin olmasını iddia etmişlər və [ı] səsini sərbəst fonem hesab etməmişlər. Onların yeganə səbəbi ondan ibarət olmuşdur ki, [ı] səsi sözün əvvəlində işlənmir. Amma Leninqrad alimlərinin (çox vaxt "Leninqrad dilçilik məktəbi" deyirlər- M.M.) qoyduqları elmi fikir ondan ibarətdir ki, hər bir fonem məna dəyişmə xüsusiyyətinə malikdir.- demək, məntiqi nəticəsi də odur ki, [ı] da fonemdir. Digər tərəfdən "i" fonemi özünü [ı] fonemi kimi göstərə bilir. Məsələn, играть≥сыграть, (i≥ı keçid alır) və ya "бил –vur-dum", "был- oldum".

Azərbaycan dilində [ı] fonemi çox işləkdir, sözlərin əvvəlində gəl-məsə də, A.Axundovun dili ilə desək, "Ümumiyyətlə isə, [ı] fonemi ("isə" ünsürünü çıxmaqla- M.M.) təkhecalı sözlərdə və ikihecalı sözlərin vurğulu qapalı hecalarında öz əsas çalarlığı olan [ı] keyfiyyətində işlənir."(137) Burada bir maraqlı cəhət də mənim diqqətimi cəlb edir. Belə ki, [ı] fonemi Azərbaycan əlifbasında samit səslərinin adlarının deyimində belə fəal iştirak edir: b-bı, v-vı, d-dı, s-sı, z-zı və sairə kimi. Amma bizi öyrədirlər rus dilinin tələffüz simasında: b-be, v-ve, d-de, s-se, z-ze və s. kimi, halbuki, bu da bizim danışıq dilimizə uyğun deyil. Deməliyəm ki, (bunu ilkin müşahidə-lərim göstərir) "i" fonemində nisbətən konkretdir, tələffüzdə yığcam səslənir. O ki qaldı uz≥≤üz sözlərinə, hər iki səsin sözün mənasında yeri bəllidir. Belə ki, [u] dodaqlanan fonemdir,bütün hallarda uzanma simptomu var və [ü] fonemi ilə qarşılaşır, demək olar ki, antonomik sıra yarada bilir. Ümu-miyyətlə, əksər sait və samit fonemlər bu cür xüsusiyyətə malikdirlər.

"Uz" və ya "üz" sözlərindəki fonemlərin hər bir sözdə məna daşıma rolundan söz açaq. Birinci [u] fonemi haqqında fikirlərimi sizlə bölüşdüm və indi də [z] fonemində yer ayıraq. Buarad əsas fərq də ondan ibarətdir ki, [z] fonemi ilə başlanan sözlər türk mənşəli deyil. Bu səs Azərbaycan dilinə

gələn (alınma) sözlərdə özünü göstərir. Adətən, sözün əvvəlində, ortasında və sözün sonunda və eləcə də, məhdudluq bilmədən kök və şəkilçilərdə işlənir. Professor A.Axundov göstərdiyim əsərində yazıb ki, "s" fonemindən fərqli olaraq, [z] onun cingilitili korrelyatı olan [z] fonemi dilimizdə söz əvvəli mövqeyi üçün (başqa türk dillərində olduğu kimi) o qədər də səciyyəvi deyildir. Azərbaycan dilindəki [z] səsi öz türk mənbəyindən sonra, ən çox ərəb dili mənbəyi ilə əlaqədardır"(1, 237).[s] foneminə gəldikdə bu səs Azərbaycan samitlər tərkibində mühüm yer tutur. Etimoloji cəhətdən əsasən, türk mənşəyinə malikdir. Məncə, "s" səsi tarixən Azərbaycan dilində sərbəst olub və çox sonralar onun [z] cingilitili korrelyatı yaranmışdır. Ümumiyyətlə, dillərin tarixi ilə məşğul olan alimlər qeyd edirlər ki, əvvəl kar samitlər yaranmış və sonralar insan və onun danışıq tərzi inkişaf etmişdir. Bu hallarda səs telləri rəngarəng, fərqli səs tellərinin inkişafına gətirib çıxarmışdır. Artıq XIX-XXI əsrlərdə bütün dillərdə səs telləri yeni sözləri qəbul edib və tələffüz çətinlikləri demək olar ki, itib. Bu baxımdan, Azərbaycan dilində də tədricən [z] səi məskunlaşmış və işlənmə dairəsinə görə üstünlük təşkil etmişdir. Azərbaycan (eləcə də başqa) dilində sözün sonunda samit cingiltili səslər kimi, [z] səsi də karlaşır və ya assimilyasiyaya uğrayır: diz ⩾dis, üz⩾üs, bəniz⩾bənis və s. məncə, sözün sonunda cingiltili samitlərin karlaşması hər hasnı sözün mənasını cəmləşdirir, yığır, toplayır. Bu ünsiyyət sonor səslərdə yoxdur. Məsələn, l, m, n, r fonemlərinin sözün sonunda daha çox aydın fonetik xüsusiyyəti aşkarlanır: kor⩾korr..., yol⩾yoll..., kür⩾kürr..., dam⩾damm... (bu sözün sounda [ı] səsi eşidilir). Sonor səslərin bəziləri, xüsusən, [r] fonemi kürd və xələc dillərində sözün sonunda tələffüz zamanı dilin uc hissəsi oynayır. Məsələn, xələc dilində "kurrr..."- "oğlan" deməkdir, əgər kur... deyilərsə, "kor" başa düşülür.

Yuxarıda yazılanlardan əlavə olaraq bir məlum məsələni də yada salmaq istəyirəm. Məlumdur ki, türk dillərində [z] fonemi bir element kimi çoxluq və ya cütlük bildirdiyini alimlər qəbul etmişlər. F.A.Cəlilov göstərir ki, "A.M.Şerbak yazır ki, nə qədim türk ilində, nə də pratürkdə cəmlik və ya cütlük bildirən [z] şəkilçisinin olduğunu söyləməyə hələlik heç bir əsas yoxdur. Əlbəttə, bəzi türkoloqlar kimi [z] elementinin qədimdə yalnız cütlük bildirdiyini düşünmək yanlışdır. Çünki, digər kəmiyyət göstəriciləri kimi(-n, -k, -l) o da cütlüklə yanaşı, həm də topluluq çaları bildirmişdir ki, sonralar bu funksiyaları əsasında cəmlik morfeminə çevrilmişdir (2, 199)" Görkəmli alim F.A.Cəlilov özünün unikal əsərində, Azərbaycan dilinin [z] ünsürünün 3 (üç) xüsusiyyətini dəqiq göstərir: "Əgər [z] elementi omuz, köküz (köks), bəniz, üz, göz, diz kimi sözlərdə cütlük mənası bildirirsə, qırğız, oğuz, simiz, düz, öküz tipli sözlərdə topluluq çaların, biz, siz, işiniz,qaşınız kimi sözlərdə isə cəmlik mənasını ifadə edir (2, 199). ümumiyyətlə, dilçilikdə samit

səslərin çoxu, rəvanlıq, yığcamlıq, topluluq bildirir. Bu haqda bəs qədər yazmışam, təkcə dilimizdə -aş və ya –eş, -deş ünsürlərlə bitən komerial materiallar toplasaq, məlum olacaq ki, Azərbaycan mənşəli sözlər əsas yer tutur: daş, qaş, yaş, baş və ya aş, deş, eş və s. bu və digər (lavaş, yavaş, savaş) sözlərdə də -ş ünsürü topluluq, rəvanlıq bildirir.

Göründüyü kimi bir kiçik məqalədə bəzi samitlərin və saitlərin sözdə mənanın formalaşmasında və yay yaranmasında hər bir səsin rolu müəyyən olundu. Bu nəzəri məsələyə gənc tədqiqatçılar həssas yanaşmalıdırlar. Yaxşı olar ki, bir dilin materialları əsasında yox, tipoloji aspektdə analizlər aparılsın.

Ədəbiyyat

1. A.Axundov, "Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi", Bakı-1973
2. F.A.Cəlilov, "Azərbaycan dilinin morfonologiyası", Bakı-1988
3. F.Zeynalov, "Türkologiyanın əsasları", Bakı-1981
4. Владимир Даль, «Толковый словарь», Москва-1991
5. Н. М. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская. «Краткий этимологический словарь русского языка», Москва-1971
6. Məsud Məmmədov, Ayəddin Əliyev, "Müasir dilçilik problemləri", Bakı-2015
7. Н. В. Адамчик. Самый полный курс русского языка, Минск-2007

М.Мамедов

Морфонологические особенности некоторых гласных и согласных звуков в языкознании

Резюме

В статье рассматриваются морфонологические особенности некоторых гласных и согласных звуковое в конкретных языках. Мысль человека с самого начала формируется и реализуется посредством звуков. Звуковая сторона языке явление сложное. Поэтому в статье особое внимание уделено нескольким аспектам в исследовании некоторых значимых (р, н, у, з) звуков.

В качестве примеров анализируются каждый звук в отдельности, а именно в таких словах, как «топ», «тап», «уз➢узы» и «узун». Тут звуковые единицы выступают, как единицы функционального плана и (том числе плана выражения и плана содержания). Нужно отметит

между звуком речи и фонемой есть непосредственная связь, которая заключается в том, что фонема как единица функционального плана реально отражается в звуках речи, которые являются ее материальным выражением и значением.

M.Mammadov

Morphonological characteristics of some vowel and consonant sounds in linguistics

Summary

The article deals with morphonological characteristics of some vowel and consonant sounds in certain languages. Sound system of a language is a complicated phenomenon.

Therefore some aspects of investigation of some significant sounds as [p, ı, u, z] are analyzed in the article. As examples the sounds in such words as "top, tap, uz─ uzı- uzun" are analyzed separately in isolation. Here sound units are used as functional units (including expressive units and content units). It should be noted that there is a connection between the sound and a phoneme, showing that a phonemes as functional units can be expressed in sounds carry their material aspect and meaning.

Rəyçi: Nadir Məmmədli
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Dos. SALATIN ƏHMƏDOVA
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

SƏNƏTKAR ŞƏXSİYYƏTİ VƏ YARADICILIQ PROSESİ

Açar sözlər: şəxsiyyət, məqalə, yazıçı, əlyazma, ədəbiyyat, mərhələ, istedad,yaradıcılıq, özünüifadə, incəsənət
Ключевые слова: личност, статя, писатель, рукопись, литература, этап, талант, деятелность, исскуство, самовыражение
Keywords: personality, an article, handwriting, level, activity, axpreson, talent, a writer

Böyük siyasi lider H.Əliyevin məqalə və çıxışlarında ədəbiyyatın, ümumən bədii yaradıcılığın nəzəri problemləri də yer alır. O, sənət əsərlərinə sənətkarın şəxsiyyəti ilə vəhdətdə nəzər salır, öz şəxsiyyətinə, estetik idealına sədaqəti yazıçı üçün, sənət adamı üçün olduqca vacib hesab edirdi. O, həm tarixdə, həm də ədəbiyyat tarixində şəxsiyyətin roluna böyük önəm verirdi. H.Əliyev yazıçıların yaşlı nəsli ilə görüşündə bu problemi ön palana çəkərək demişdir: "Mən düşünürəm ki, Azərbaycan xalqının müsbət xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, mədəniyyətə, ədəbiyyata daim diqqət, qayğı göstərib və hörmət edibdir. Bilmirəm, bəlkə səhv edirəm, ancaq yazıçıya, şairə, mədəniyyət xadiminə bizim Azərbaycandakı kimi hörmət və ehtiram bəlkə də az yerlərdə tapılar. Bunun da kökləri var. Çünki bizim ədəbiyyatımız da, mədəniyyətimiz də zəngindir, ədəbiyyatımızı, mədəniyyətimizi və tariximizi zənginləşdirən dahi şəxsiyyətimiz də olubdur. Ona görə də xalq bu şəxsiyyətlərlə həmişə fəxr edərək, onların yaratdıqları əsərləri həmişə sevə-sevə oxuyaraq mədəniyyətə, ədəbiyyata hörməti nəinki saxlayıb, hətta artırıbdır" (Heydər Əliyev Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Bakı, "Ozan", 1999, s.378). Yazıçıya, şairə, sənətkara – ümumən ziyalıya ehtiram Azərbaycan xalqının nəcib sifətlərindən biridir. Yazı deyəndə, kitab deyəndə öncə müqəddəs Quranı nəzərdə tutan xalq, millət başqa cür də ola bilməzdi. "Əlyazmaları yanmır!" fəlsəfəsi, "Yazıya pozu yoxdur!" inamı ən qədim zamanlardan üzü bəri Azərbaycanda güclü olub. Çünki əcdadlarımız bizə Qobustan qayaüstü yazılarını, dünyada məşhur Orxan – Yenisey abidələrini – yazılı daş kitabələri, "Kitabi-Dədə Qorqudu", "Manas"ı miras qoyub gedib. Bizim yaddaşımız daşlaşıb, özümüz haqqında həqiqətləri daşlara həkk etmişik. Ədəbiyyatında Xətib Təbrizi, Ə.Xaqani, Şeyx Nizami, Nəsimi, Mövlanə, Füzuli, Mirzə Fətəli, Mirzə Cəlil, Sabir, Cavid, C.Cabbarlı kimi dahilər olan xalq yazıçıya hörmət etməyə bilərmi? Və Ulu öndər Heydər Əliyev də bütün bunları nəzərə alaraq deyirdi: "Şərqdə həmişə şeir

böyük hörmətə layiq olubdur və hər bir şair öz dövrünün aşiqi olubdur, öz dövrünü yazıbdır. Biz buna görə də keçmiş əsrlərin heç bir şairinə hər hansı bir mənfi münasibət göstərə bilmərik və kimisə qınaya bilmərik" (s.363). Fikrimizcə bu, sənətkar şəxsiyyətinə, şairin ədəbi-tarixi mövqeyinə ən düzgün-tarixi yanaşmadır. Belə yanaşma bizə XX əsrin, xüsusən Sovet dönəminin sənətkarlarına münasibət üçün tutarlı metodoloji imkanlar açır.

Sənətkarın şəxsiyyətini Heydər Əliyev onun əməli ilə ölçür və yalnız bundan sonra ona ədəbi-tarixi dəyər verirdi: "Yazıçı sözü xalqın əməllərinə uyğun gəlməlidir... Yazıçı öz qələmini xalqın xidmətinə vermişsə, belə bir şəraitdə onun ən mühüm vəzifəsi məhz ictimai inkişafın müqəddəratını müəyyən edən prosesləri və hadisələri ilk növbədə ifadə etməkdir" (s.135-136).

Şübhəsiz ki, yazıçının onun yaradıcılığını qidalandıran şəxsiyyəti bütöv olmalıdır. Sənətkar yalnız öz şəxsiyyəti sayəsində xalqın sevimlisinə çevrilə bilər.

Heydər Əliyev yazıçının, sənətkarın istedadına böyük dəyər verir, eyni zamanda yazıçı əməyini də yüksək qiymətləndirirdi. "Biz yazıçılardan ən mürəkkəb problemlərin dərindən araşdırılmasını gözləyirik" (s. 138) deyən böyük nəzəriyyəçi özü onu da qeyd edirdi ki, "Əsl görkəmli əsərlərin yaradılması sənətkardan böyük istedadla yanaşı, həm də ardıcıl, gərgin çalışmağı, geniş həyat materialını toplayıb dərindən dərk etməyi tələb edir... biz yazıçılarımıza tapdanmamış çətin yolda ilhamlı əmək arzulayırıq, elə bir yaradıcı əmək arzulayırıq, elə yaradıcı axtarış və özünüifadə yolunda ki, əsl müvəffəqiyyəti yalnız orada qazanmaq mümkündür" (s. 137-138). Yazıçı əməyi ən çətin, ən ağır, ən məsuliyyətli əməkdir. Sənətkar yoxdan bir var yaradır. H.Əliyevin fikrincə Nizami, Nəsimi, Füzuli, Axundzadə, Ü.Hacıbəyli, Mirzə Cəlil, Sabir, H.Cavid, Cabbarlı belə yazıçılardan idi. Bunlar Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mərhələ yaratmış sənətkarlar idi. Onlar hərəsi öz dövründə yeni ədəbiyyatın poetikasını yaratmışdılar. Məsələn, H.Əliyev C.Cabbarlı haqqında deyirdi: "Cabbarlının simasında Azərbaycan mədəniyyəti elə bir yeni tipli sənətkar tapdı ki, onun üçün ədəbiyyat və sənət yalnız, real həyatı əks etdirmək vasitəsi deyildi, həm də həyatın mürəkkəb inkişafına fəal müdaxilə etmək vasitəsi idi" (s. 167). Və heç şübhəsiz ki, C.Cabbarlı o zaman deyildiyi kimi sosialist realizminin banisi deyil, Azərbaycanın XX əsrdə yetişmiş milli yazıçılarından biri idi.

Böyük rus tənqidçisi Belinski yazıb: "Şairin yaradıcılıq fəaliyyətinin mənbəyi onun şəxsiyyətində ifadə olunan poetik ruhundadır, buna görə də onun əsərlərinin ruhunun və xarakterinin izahını birinci növbədə şairin şəxsiyyətində axtarmaq lazımdır" (Belinski V. Seçilmiş məqalələri. B., "Gənclik" 1979, s.224).

Məsələn, Heydər Əliyev XX əsrdə milli azadlıq idealının ifadəsi baxımından üç şəxsiyyəti – Ü.Hacıbəylini, C.Cabbarlını və S.Vurğunu

yüksək qiymətləndirirdi. O, xüsusilə S.Vurğundan bəhs edərkən ilhamını və şəxsiyyətini ön plana çəkirdi: "Səməd Vurğunun yaradıcılığı dəryadır... Səməd Vurğun böyük şairdir. Şərq aləmində şair həmişə ən yüksək hörmətə layiq olubdur. Səməd Vurğun isə öz dövrünün şairlərinin şairi olubdur.

Səməd Vurğun Azərbaycan şerinə çox böyük yeniliklər gətiribdir" (s.360). Azərbaycanda şairə, sənətkara hörmət onun şəxsiyyətinə görə verilib. Heydər Əliyev özü böyük şəxsiyyət olduğu üçün digər insanlarda da məhz şəxsiyyət axtarır və onu yüksək qiymətləndirirdi. Bu isə ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda olduqca vacibdir: şairin şəxsiyyəti ilə təsdiq olunmayan yaradıcılıq əvvəla kütləyə təsir edə bilməz, ikincisi də tarixdə qala bilməz. Şəxsiyyətin tarixdə rolu olduqca böyükdür. Əslində tarixi kütlə yox, şəxsiyyətlər yaradır. Bu həqiqət ədəbiyyat, mədəniyyət tarixində də özünü doğruldur. Nizami və Füzuli, Nəsimi və Nəvai, Ü.Hacıbəyli və S.Vurğun hər şeydən öncə böyük şəxsiyyətlər idi. Bulaq uca dağın zirvəsindən süzülüb gəldiyi kimi bədii söz də şairin şəxsiyyətindən gəlir. Bu barədə danışarkən Heydər Əliyev böyük şair və böyük şəxsiyyət S.Vurğunun məşhur misralarını xatırlayırdı: "Bizdə şeir də var, sənət də vardır Şairə sənətə hörmət də vardır!" Heydər Əliyev bu şeri anaraq demişdir: "Bizim Azərbaycanda ədəbiyyata, şairə, yazıçıya böyük hörmət var. Böyük şarimiz Səməd Vurğun bu barədə bir şeir də yazıbdır. Bəli bu dəyərli sözləri Səməd Vurğun əsaslı deyibdir. Həqiqətən belədir. O bunu birinci növbədə öz yaradıcılığına olan münasibətdə görübdür. O eyni zamanda bunu tarix boyu yazıb yaratmış və bizə böyük irslər qoymuş şairlərimizə, yazıçılarımıza xalqımızda olan hörmət və ehtiramda görübdür" (s. 413).

Şəxsiyyət və yaradıcılığın vəhdəti sənətkarın estetik idealında təzahür tapır. Qüdrətli şəxsiyyət özü-özlüyündə böyük bir sərvətdir, Allahın xalqa bəxş etdiyi əvəzsiz güc və qüdrətdir. Heydər Əliyev də belə bir şəxsiyyət idi. Tanrı onu xalqı toplamaq, milləti formalaşdırmaq, dövləti və mədəniyyəti qorumaq üçün göndərmişdi. Tükənməz siyasi ifadə, böyük dövlətçilik duyğusu, yenilməz hakimiyyət əzmi, qeyri-adi diplomatik çeviklik, fenomenal yaddaş, intellektual zəka, sərt məntiq, dönməz idrak, parlaq nitq mədəniyyəti bir şəxsiyyət kimi ona məxsus ali cəhətlər idi. Və o özü də şəxsiyyətdə, o cümlədən yaradıcı şəxsiyyətdə bu cəhətlərə üstünlük verirdi. O, bədii sözün təsir qüvvəsini ifadə etdiyi həqiqətdə, bədii hüsnündə və bir də onu deyənin şəxsiyyətində görürdü. Çıxışlarının birində o, deyib: "XX əsr sona çatır. Bu əsrdə xalqımız bir çox mərhələlərdən, sınaqlardan, imtahanlardan keçib və nəhayət, öz milli azadlığına, dövlət müstəqilliyinə nail olubdur. Bütün bu mərhələlərdə Azərbaycan xalqını yaşadan, irəliyə aparan, xalqımıza güc, ruh verən Azərbaycan xalqının görkəmli şəxsiyyətləri, böyük alimləri və dahi insanları olmuşlar".

Sənət və hakimiyyətin bir-birini tamamladığı Atabəylər epoxasının dahisi Şeyx Nizami deyib:

Rütbələr içində seçilir biri
Hamıdan ucadır alimin yeri.
Elmlə, sənətlə başqa cür heç kəs
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz.

Həqiqətən də məhz mənəvi memar, milli öndər, möhtəşəm sərdabəni ən ali hökmlə, fərmanla layihədə yaratdıqdan sonra bu sərdabəni daşda yonmaq, qranit parçasında həkk etmək, artıq imkan daxilində olan işə keçməyin yolunu göstərir.

Tarix boyu Şərqdə mədəniyyət də elə o zaman çiçəklənib ki, dövlət və ədəbiyyat, sənət öndərləri arasında münasibət səmimi məcrada cərəyan edib. Kamillik, bütövlük və ahəngdarlıq belə vəhdətdən yaranıb" (Qarayev Y. Müstəqillik dövrünün milli öndəri "Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı" B., Elm, 1998, s. 137).

Sənətkar şəxsiyyətinin subyektiv mənəvi-psixoloji imkanları ilə sıx bağlı olan bədii yaradıcılıq prosesi çox mürəkkəb bir prosesdir. Bu proses keçmiş sovet ədəbi-nəzəri fikrində, o cümlədən də Azərbaycanda müstəqil bir elm kimi XX əsrin ortalarından formalaşmağa başlayıb 1963-1970-ci illərdə Leninqradda keçirilən 4 simpozuiumda bu elmin nəzəri əsasları formalaşdırılıb. Elə həmin dövrdə B.C.Meylaxın "Yazıçının istedadı və yaradıcılıq prosesi" (1969), A.Q.Kovalyovun "Ədəbi yaradıcılığın psixologiyası" (1969), A.Q.Seytlinin "Yazıçı əməyi" (1969), L.S.Vıqotskinin "İncəsənətin psixologiyası" (1969), M.Arnaudovun "Ədəbi yaradıcılığın psixologiyası" (1970) və s. kimi bu mürəkkəb problemin hərtərəfli şərhini verən, bu elmin metodoloji problemlərini ümumiləşdirən fundamental monoqrafiyalar yazıldı. Və bizim ədəbiyyatşünaslara da məlum oldu ki, "Əslində sənətkarın gərgin, iztirablı yaradıcılıq əməyi olmadan ən əlamətdar hadisə belə həqiqi poetik səviyyəyə qalxa bilməz...

Müəyyən yaradıcılıq metoduna istinad edən yazıçı həyat hadisəsini ümumiləşdirmək üçün onu öz fərdi yaradıcılıq təxəyyülündən keçirməlidir. Hər bir sənətkarın özünəməxsus üslubunu, dəst-xəttini meydana çıxaran bu proses məhz yaradıcılıq psixologiyasının əsasını təşkil edir" (Cəfərov Ə. Bədii yaradıcılığın psixologiyası. Azərb. SSR. EA "Xəbərlər"i. B., Elm, 1977, №4. s. 33). Beləliklə, real gerçəkliyi öz şəxsiyyətindən, mənəvi-psixoloji aləmindən keçirərək dərk və təsvir etməsi yaradıcılıq prosesinin başlıca şərtidir. Böyük nəzəriyyəçi H.Əliyev yazıçı, sənətkar əməyinə məhz bu baxımdan yüksək qiymət verirdi. O, bədii yaradıcılığı, incəsənəti teatr və kinonu nəinki sevir, həmçinin onların yaradıcılıq problemləri ilə ən yaxşı mütəxəssis səviyyəsində dərindən maraqlanırdı. O, yaradıcılıq prosesinin necə ağır olduğunu duyur və iztirablarla dolu sənətkar əməyini yüksək qiymətləndirirdi: "Teatr və incəsənət sahəsində çalışanlar çox fədakar

insanlardır. Səhnədə onlara baxdıqca çox vaxt hər biri qayğısız, xoşbəxt insan kimi görünür, həmişə şəndirlər. Ancaq onların həyatının səhnə arxasında necə olmasını çoxları bilmir, heç təsəvvürlərinə də gətirmir. Mən bunları bilirəm. Ona görə də incəsənət adamlarını cəmiyyətimizdə çox yüksəkdə tuturam". Bu sətirləri oxuyur və düşünürsən: Heydər Əliyev yaradıcı şəxsiyyətləri, milli incəsənəti, xüsusən teatr sənətini necə böyük bir ürəklə, hansı dəruni məhəbbətlə sevir, onunla üzvü surətdə, can bir qəlbdə yaşayırmış. "Mən bunları bilirəm" sadə cümləsi düşünməyə imkan verir ki, bu böyük insan hər bir aktyoru qəlbən duyur, onun səhnədə yaşadıqlarını onunla bərabər yaşayır, sənətdən təkcə estetik zövq almır, həm də sənətkarın yaradıcılıq iztirabları ilə yaşayır. Bunu Heydər Əliyev humanizmi adlandırmaq doğru olar. Ulu öndər təkcə bizim milli ədəbiyyat və mədəniyyətimiz deyil, ümumən dünya ədəbiyyatına da qiymət verərkən şəxsiyyət meyarını əsas götürürdü. Məsələn, 2001-ci ildə dahi rus şairi A.S.Puşkinin Bakıda abidəsinin açılışı zamanı çıxışında o demişdir: "Puşkin bu gün də bizə lazımdır. Ona görə lazımdır ki, Puşkin Rusiyanın böyük şəxsiyyətləri içərisində, tarixi şəxsiyyətləri içərisində elə bir şəxsiyyətdir ki, o, hansı ictimai-siyasi sistemə mənsub olmasından asılı olmayaraq böyük yaradıcılığı ilə bütün xalqlara öz təsirini göstərir" ("Ədəbiyyat qəzeti", 18 oktyabr 2001). Heydər Əliyevin ədəbiyyat konsepsiyasında ədəbi-bədii irs və varislik problemi önəmli yer tutur. O, ədəbi-bədii irsi yaradanlarla yaşadanlar arasındakı münasibətdə şəxsiyyət amilinə xüsusi üstünlük verir. Təbii ki, bədii irsi, klassik ədəbiyyatı böyük şəxsiyyətlər yaradır və heç şübhəsiz ki, həmin irsi sonrakı nəsillər – varislər, yeni epoxaların böyük şəxsiyyətləri yaşadır. Bu yaşam yenini yaratmaqdır, həqiqi novatorluq ənənəyə münasibətin konkretliyində və onu yeni zəmanədə təqdim etmək istedadındadır. H.Əliyev irsinin tədqiqatçısı yazır: "Milli mədəniyyətin və milli mənlik şüurunun inkişaf qanunauyğunluqlarından biri mənəvi irsin varisliyidir. Məlum olduğu kimi mədəniyyət insanların maddi və mənəvi fəaliyyətinin nəticələrində təcəssümünü tapmış sosial təcrübədir. Bu isə, birincisi, o deməkdir ki, burada bu və ya digər xalq, millət təmsil olunur, deməli onların dünya anlamı və ətraf mühiti dərk etməsi, xalqın ideya-psixoloji baxışları ehtiva edilir. İkincisi mənəvi irs təkcə insanların təcrübəsi, bilikləri və fəaliyyəti deyil, həm də xalqın tarixi yaddaşını, onun dərk olunmuş mənafelərini və məqsədlərini əhatə edir. Xalqı vəhdətdə birləşdirən bu subyektiv amillər onun milli inkişafının mühüm müqəddəs şərtləridir. Bu mənada vətən amalından söhbət gedərkən milli mədəniyyət və milli mənlik şüuru milli təfəkkürün mental xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Bu ideya Heydər Əliyevin fəlsəfəsində mühüm və gərəkli metodoloji təhlil mexanizmi kimi çıxış edir"

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N., Məmmədov Z. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2010, 325 s.
2. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü və Heydər Əliyevin sülh strategiyası. Bakı, Elm, 1999, 155 s.
3. Abdullayev V. Sülh və sabitlik prezidenti. Təhsil, 2004.-280 s.
4. Abdullazadə F. Heydər Əliyev: siyasi portret. Bakı. 1998. - 115 s.
5. Abdullazadə A. Şairlər və yollar. Bakı, Elm, 1984, 224 s.
6. Ağamirzəyev F. Dönüşdən qurtuluşa. Bakı, 2012
7. Andriyanov, Mirələmov H.Heydər Əliyev: bioqrafik silsilə / V. Andriyanov, H. Mirələmov. - [s. l.] : Nurlan, 2008. - 559 s.
8. Arzumanlı V. Azərbaycan diasporu: reallıq, qayğılar, problemlər. Bakı, Qartal, 2001. - 800 s.
9. Alışanlı Ş. Müasir humanitar təfəkkür və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Bakı, Elm 2011, 374 s.
10. Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və Zaman. 2007 H.1. : 1923-1969 Ozan, 2007. - 352 s.
11. Aforizmlər. 1997, 36 s.

С.Ахмедова

Художественная идентичность и творческий процесс

Резюме

Великий политический лидер Гейдар Алиев в своих статях и выступлениях высоко оценил теоретических проблем стоящих перед литературой и всего художественного творчества.Он оценивал все произведения в единстве с личностьютворца и ссчитал,что творческий человек должен быть вереным и себе и в свои эстетические идеалы.Он высоко ценид роль личности в истории и в истории литературы.Гейдар Алиев считал, что личность творца художественных произведений тесно связано с его личностью.

Он выразил свое мнение о литературно-исторической ценности личности таким образом: «Слова писателя должен соответсвовать деятелности творческой личности.Писательсвоим пером отражает всю жизнь общества. Писателью следуе выразить все наболевшие проблемы общество.»

S.Ahmedova

Artistic identity and creative process

Summary

Outstanding political leader Hydar Aliyev gave agreat value to literature?and generally to all theoretical problems of literary activity in his articles and Speeches.

He valued all creative works in unity with the writer and considered that creative person should be faithfulto himself and to all his works.

He valued the personality in history and in the history of literature.He said, “The writer’s opion is the main one for people. The writers should describe all the social and political problems in tha life of tha people in his works.” The personalityof writer, national art, especially theatre has a great role for Haydar Aliyev. He valued not only Azerbaijan writers. The world’s literature was also valuble for him for ex.During the opening ceremony of outstanding, Russian poet A.S.Pushkin’s monument he delivered a speech “Today we need A.S.Pushkin too. Pushkin isn’t only Russian poet, at the same time he was of the famous personalities of Russia. Who could influence to literary life of all humanity.

Rəyçi: Tahirə Məmmədli
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

LEYLA MAHMUDOVA
Filologiya elmləri namizədi, dosent
BDU
mahmudova.1969@mail.ru

MÜASİR FARS DİLİNDƏ ZAMAN BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Açar sözlər: tabeli mürəkkəb cümlələr, mübtəda budaq cümləsi, analitik tipli mübtəda budaq cümləsi, sintetik tipli mübtəda budaq cümləsi, mürəkkəb cümlələr, baş cümlə, budaq cümlə
Ключевые слова: сложные предложения, сложноподчиненные предложения, сложноподчиненные предложения с придаточными подлежащее, аналитические придаточные предложения, синтетические придаточные предложения, главное предложение, придаточное предложение.
Key words: complex sentences, subject clause, subordinate clause, analytic subject, synthetic subject, complex sentences with a subordinate clauses, principal clause.

Sintaksisin əsasını cümlə haqqında təlim təşkil edir. Müasir dilçilik elmində cümlənin əsas əlamətləri intonasiya bitkinliyi və predikativlik hesab olunur.Mənşə etibarilə qohum olmayan dillərdə cümlənin qarşılıqlı müqayisə yolu ilə öyrənilməsi özü-özlüyündə müqayisə olunan hər bir dilin qrammatik quruluşunda mühüm olan cümlənin elmi araşdırılmasına xidmət etməklə yanaşı, müxtəlif dillərdə cümlənin təşkilində olan həm ümumi qanunauyğunluqların, həm də müqayisə olunan dillərdəki spesifik cəhətlərin aşkar edilməsi üçün zəruridir. Dillərdəki ümumi qanunauyğunluqlar ümumiyyətlə bütün dillərə aid olur. Bununla yanaşı, hər bir dilə xas olan spesifik cəhətlər və qanunauyğunluqlar da vardır ki, onların tədqiq olunmasının ən münasib yolu dillərin qarşılıqlı müqayisə yolu ilə araşdırılmasıdır. Dillərin qrammatik quruluşundakı özünəməxsus cəhətlər, məhz dillərdəki qayda-qanunların müqayisəsi sayəsində aşkarlanır. Müqayisə yolu ilə bəzən dillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranmış hallar da müəyyən olunur, dildə bu və ya digər hadisənin hansı dilin təsiri ilə yarandığını müəyyən etmək olur.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin bir növü olan zaman budaq cümləsi dilin sintaksisində mühüm yer tutur. Məna çalarlığının rəngarəngliyi ilə fərqlənən zaman budaq cümlələrində budaq cümlənin ifadə tərzi, budaq cümlə ilə əlaqədar olaraq baş cümlənin xəbərinin zamanı, baş və budaq cümlələrin qrammatik əlaqəsi və s. dilçilik baxımından mühüm məsələlərdir.

Bu mülahizələri əsas götürərək biz fars dilində tabeli mürəkkəb cümlənin bir növünü, yəni zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə problemini tədqiq etməyi və bu məsələnin Azərbaycan dilindəki vəziyyətinə də nəzər salmaqla fars və Azərbaycan dili faktlarını qarşılaşdıraraq onların oxşar və fərqli cəhətlərini göstərməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Məlumdur ki, tabeli mürəkkəb cümlələrin bir növü olan zaman budaq cümləsi baş cümlədə icra olunmuş iş, hal və hərəkətin nə vaxt icra olunduğunu bildirir. Belə cümlələrdə baş cümləni budaq cümlə ilə əlaqələndirən bağlayıcılar zaman billdirən sadə və mürəkkəb bağlayıcılardır.

Zaman budaq cümləsi, bir qayda olaraq, baş cümlədən əvvəl gəlir.

تا که با استاد در کارگاه نقاشی ملاقات نکرده بودم از این حوادث خبر نداشتم (ب. علوی).

"Rəssamlıq emalatxanasında ustadla görüşənə qədər bu hadisələrdən xəbərim yox idi (hərfən: o vaxta qədər ki, rəssamlıq emalatxanasında ustadla görüşməmişdim, bu hadisələrdən xəbərim yox idi)".

وقتی که فکر می کنم حالت غریبی به من دست می دهد (ص. هدایت).

"Fikirləşəndə (o vaxt ki, fikirləşirəm) qəribə bir hala düşürəm".

وقتی می دید که پسرش براحتی راه می رود خوشحال شد (ص. هدایت)

Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə eyni zaman budaq cümləsi bir neçə baş cümlədəki iş, hal və hərəkətin icra zamanını göstərə bilər:

وقتی که بیدار شد صدای وحشتناکی را شنید و از ترس در جای خود ماند (ب. علوی).

"Ayılanda (o vaxt ki, ayıldı) dəhşətli bir səs eşitdi və qorxudan yerindən tərpənmədi (hərfən: yerində qaldı)".

1.Baş cümlədəki hərəkətin budaq cümlədəki hərəkətdən daha əvvəl baş verdiyini göstərən zaman budaq cümlələri. Belə cümlələrdə, adətən, قبل از, آنکه (اینکه)، پیش از آنکه (اینکه) bağlayıcıları işlənir. Məsələn:

قبل از آنکه مهر مرا به دل بگیرد اصلا مزه عشق و مهربانی را نچشیده بود (ب. علوی).

"Mənim sevməmişdən əvvəl eşqin nə olduğunu bilmirdi".

پیش از آنکه مهربانو بتواند بر اضطرابی که به او دست داده بود غلبه کند من

پیش از اینکه (آنکه)، قبل از آنکه (اینکه)bağlayıcılrı işlənən zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin xəbəri felin aorist şəklində işlənir:

پیش از اینکه او به اینجا بیایید، در یکی از کارخانه های بزرگ این منطقه کار می کرد (ب. علوی).

"Bura gəlməzdən əvvəl bu rayonun böyük zavodlarından birində işləyirdi".

2. Zaman budaq cümləsi baş cümləyə تا، تا که bağlayıcıları ilə bağlanan cümlələrdə baş cümlədə baş verən hərəkət (iş, hal) budaq cümlədəki hərəkətin baş verdiyi vaxta qədər davam edir**:**

اعتصاب معدنچیان تا زمانی که خواسته های آن ها انجام نشد ادامه داشت (ب. علوی).

"Mədənçilərin tətili onların tələbləri yerinə yetirilənə qədər davam etdi".

Baş və budaq cümlələrdəki hərəkət gələcəyə aiddirsə, onda hər iki cümlədə (baş və budaq) xəbər qeyri-qəti gələcək zamanda işlənir.

تا این را نگویی، من با تو نمی آیم.

"Bunu deməyənə qədər sənlə gəlmərəm".

3.Müasir fars dilində budaq cümlədəki iş (hal, hərəkət) baş cümlədəki hərəkətin ardınca baş verən cümlələr daha geniş yayılmışdır. Belə cümlələrdə وقتی که، زمانی که، هنگامی که، موقعی که، بعد از آنکه، پیش از آنکه، بعد از آنکه، همینکه bağlayıcıları işlənir.

Müasir fars dilində baş cümləsi budaq cümləyə از زمانی که، از وقتی که، از موقعی که هنگامی که، bağlayıcıları ilə bağlanan cümlələrdə budaq cümlələrin xəbəri keçmiş zamanda, baş cümlənin xəbəri isə keçmiş və indiki zamanda ifadə oluna bilər. Məsələn:

از وقتی که پسرمان به دنیا آمده، روحیه همسرم از این رو به آن رو شده است (به آذین).

"Oğlumuz dünyaya gəldikdən sonra yoldaşımın əhvalı dəyişib".

5. Müasir fars dilində baş cümləsi budaq cümləyə همینکه، محض آنکه، به مجرد آنکه bağlayıcıları ilə birləşən zaman budaq cümlələrində həmişə baş cümlədəki hərəkət (iş, hal) budaq cümlədəki hərəkətdən sonra baş verir. Məsələn:

5. "که....هنوز..."bağlayıcıları ilə birləşən zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr. Məsələn:

هنوز سخنرانی خود را تمام نکرده بود که سالن شروع به کف زدن کرد (به آذین).

"Sözünü qurtarmamışdı ki, salondakılar əl çalmağa başladılar".

Bəzən "که .... هنوز..." bağlayıcısı yerinə "تا..." bağlayıcısı işlənir. Bu zaman "که" bağlayıcısı işlənmir.

تا آمدیم یک چیزی بخوریم، زنگ را زدند (ب. علوی).

"Bir şey yeməmişdik ki, zəng çalındı".

Конец формы

Məqsədimiz fars dilində tabeli mürəkkəb cümlənin bir növü olan zaman budaq cümləsinin Azərbaycan dilindəki qarşılığını göstərmək olduğu üçün bu məsələnin Azərbaycan dilində də qoyuluşuna nəzər salmağı məqsədəuyğun hesab etmişik.

Müasur Azərbaycan dilində zaman budaq cümləsinin iki tipi vardır:

I.Bağlayıcı sözlər vasitəsilə əmələ gələn zaman budaq cümlələri bir qayda olaraq baş cümlədən qabaq işlənir. Bağlayıcı söz (nisbi əvəzlik), adətən budaq cümlənin tərkibində olur. Bunların yanında ya "ki" ədatının, ya da budaq cümlənin sonunda –sa, -sə əlamətlərinin, baş cümlədə isə "qəlib" vəzifəsində onda, o zaman sözlərinin işlənməsi imkanı olur.

Birinci tipə daxil olan bir cür zaman budaq cümləsi də var ki, baş cümləyə -mi, -mi,-mu, -mü ədatı ilə bağlanır. Hər iki variant, görünür ki, mənşəyinə görə sual vasitələri ilə əmələ gəlmişdir.

Bu tipli zaman budaq cümlələrinin aşağıdakı variantları var:

a) budaq cümlədə “haçan, nə vaxt, nə zaman” bağlayıcı sözləri iştirak edir:

Nə vaxt sizin qapınıza gəlib çörək istəsəm, nökərlərə buyurun, məni qovsunlar (Ə.Haqverdiyev).

b) budaq cümlədə “nə qədər” bağlayıcı sözü iştirak edir:

Nə qədər qolumda qüvvət var, qılınc vurmağa hazıram (Ə. Haqverdiyev).

c) budaq cümlə baş cümləyə -mi (-mi, -mu, -mü) ədatı ilə bağlanır:

Bu hisslər baş qaldırdımı, onlardan qaçmağa çalışırdı (Mir Cəlal).

II.Zaman budaq cümləsinin ikinci tipi bağlayıcıların və bağlayıcı birləşmələrin (ki, elə ki, o zaman ki, o vaxt ki, onda ki) köməyi ilə qurulur. Bağlayıcı vasitələrə, komponentlərin sırasına və ümumiyyətlə, belə tabeli mürəkkəb cümlələrin quruluş xüsusiyyətinə görə, onları ümumilikdə iki qrupa ayırmaq olar:

a)baş cümlədən qabaq işlənən budaq cümlələr

b)baş cümlədən sonra işlənən budaq cümlələr

Fars dilində işlənən və budaq cümlənin baş cümlədən əvvəl gəldiyi və sadə bağlayıcılardan biri olan که bağlayıcısı vasitəsilə əlaqələndirilən tabeli mürəkkəb cümlələr Azərbaycan dilinə aşağıdakı kimi tərcümə olunur:

a) sadə cümlə kimi, b) mürəkkəb cümlə kimi.

شاید یک دقیقه نگذشت که دو باره بخودم آمدم (ص. هدایت).

“Bir dəqiqə keçməmiş özümə gəldim”.

Yuxarıdakı misallarda fars dilindəki zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr Azərbaycan dilinə sadə cümlə kimi tərcümə olunmuşdur.

هنوز از در داخل نشده بودم که مادر حسنی خندان پیش آمد و هزار مهربانی نمود (ص. هدایت).

“Qapıdan içəri girməmişdim ki, anam gülərüzlə irəli çıxdı və mehribanlıq göstərdi”.

Bu tabeli mürəkkəb cümlədə مادرم حسنی خندان پیش آمد و هزار مهربانی baş, هنوز از در داخل نشده بودم budaq cümlədir.

چیزی نگذشت که نعش عروس و داماد را آوردند و به آغوش مادر شپردند (م. حجازی).

“Çox keçmədi ki, gəlin və bəyin cəsədini gətirib anaya verdilər”.

Bu cümlədə نعش عروس و داماد را آوردند و به آغوش مادر سپردند baş cümlə, چیزی نگذشت budaq cümlədir.

Yuxarıdakı misallardan aydın olur ki, budaq cümlənin baş cümlədən əvvəl gəldiyi və که bağlayıcısı ilə əlaqələndirilən zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr Azərbaycan dilinə həm sadə, həm də mürəkkəb cümlə kimi tərcümə oluna bilər.

Fars və Azərbaycan dillərində zaman budaq cümləsinin tədqiqi bizə aşağıdakı fikirləri söyləməyə imkan verir:

1. Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümlədəki hərəkətin zamanını təyin edir.

2. Həm fars , həm də Azərbaycan dillərində zaman budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl, sonra və baş cümlənin üzvləri arasında gələ bilər.

3. Fars dilində işlənən çoxsaylı bağlayıcılar arasında bəzən bir bağlayıcı Azərbaycan dilindəki bir neçə bağlayıcının mənasına uyğun gəlir.

4. Fars dilində zaman ardıcıllığı başlıca olaraq cümlənin mənasına və tabeli bağlayıcıların mənasına əsaslanır. Baş və budaq cümlədə işlənən xəbərin zamanı elə də böyük məna kəsb etmir.

5. Çoxmənalı "تا" bağlayıcısı bəzi hallarda zaman mənasını da ifadə edir.

6. Həm Azərbaycan, həm də fars dillərində "o vaxtdan ki, o zamandan ki" (از وقتی که) bağlayıcıları ilə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələrdən ən çox işlənəni budaq cümləsinin xəbəri keçmiş zaman, baş cümləsinin xəbəri isə keçmiş və indiki zamanda işlənən cümlələrdir.

7. Budaq cümlənin baş cümlədən əvvəl gəldiyi və sadə bağlayıcılardan biri olan که bağlayıcısı vasitəsilə əlaqələndirilən tabeli mürəkkəb cümlələr Azərbaycan dilinə həm sadə, həm də mürəkkəb cümlə kimi tərcümə olunur.Конец формы

Ədəbiyyat

1. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. 2-е издание. Ленинград, Учпедгиз, 1941.
2. Грамматика русского языка. Том II. Синтаксис, Москва, 1960.
3. Seyidov Y. Cümlə. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis), II kitab, Bakı, 1962.
4. Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языкознание, Москва, 1900.
5. Məmmədov N. Dilçiliyin əsasları. Bakı, 1961.
6. Şirəliyev M., Hüseynzadə M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. II hissə, Sintaksis, Bakı, 1983.
7. Рубинчик Ю. А. Современный персидский язык. Москва, 1960.
8. شفائی احمد. مبانی علمی دستور زبانی فارسی. تهران، 1342
9. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 1972.
1. صادق هدایت. لاله. منتخبات فارسی. گردآوردهٔ کوبیدزه، تبیلیسی،1967
3. صادق هدایت. آبجی خانم. منتخبات فارسی. گردآوردهٔ کوبیدزه، تبیلیسی، 1967
4. علوی بزرگ. نامه ها و داستان های دیگر. تهران، 1933

L.Mahmudova

The complex sentences with time subject in modern persian language

Summary

The article is dedicated to the complex sentences with a subject clause, which is one of the types of complex sentences with a subordinate clauses in modern Persian language.

The analytic subject clause appeares when principal clause douses not have a subject clause performs this function.

The article points out that there are two types of subject clauses in modern Persian language: analytic subject clause and syntetich subject clause. The analytic subject clause appeares when principal clause douses not have a subject clause performs this function.

The syntetic subject clause comes with principal clause which has its own subject but this subject is incomplete and may difficult to be recognized.

Л.Махмудова

Сложноподчиненные предложения с придаточным времени в современном персидском языке

Резюме

Статья посвящена придаточному предложению времени, который является одним из видов сложноподчиненных предложений в современном персидском языке.

В статье указывается на то что в современном персидском языке существуют два вида придаточных предложений времени: аналитический и синтетический. В аналитическом виде придаточных предложений времени в главном предложении подлежащее отсутствует и придаточное предложение вступает в роли подлежащего главного предложения.

В синтетическом виде придаточных предложений времени подлежащее главного предложения выражается местоимениями и требует уточнения.

Rəyçi: Mənzərə Məmmədova
Filologiya elmləri namizədi, dosent

SEVİNC ƏLİYEVA
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
sevinc-novruzqizi@yandex.com

"KİTABİ - DƏDƏ QORQUD" DASTANLARININ DİLİ" VƏ ABİDƏNİN TƏDQİQATDAN KƏNARDA QALAN DİL ÖZƏLLİKLƏRİ

Açar sözlər: "Kitabi -Dədə Qorqud" dastanları, Ə.Dəmirçizadə, tədqiqat, türk dilləri, Azərbaycan dili
Ключевые слова: эпос «Книга моего Деда Коркута», исследование, тюркские языки, азербайджанский язык
Key words: "The Book of My Grandfather Korkud", investigation, Turkic language, Azerbaijani language

Azərbaycan dilçiliyinin ən görkəmli nümayəndələrindən sayılan və Mirzə Kazımbəylə bağlı işlədilən epitetin perifrazına yol versək, qorqudşünaslğın bahadırlarından sayılan Ə.Dəmirçizadənin "Kitabi-Dədə Qorqud"un dil xüsusiyyətlərinin tədqiqi işində misilsiz xidmətləri vardır. Diçi alim özünün "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi" (2; 139) adlı monoqrafik tədqiqatında və bir sıra digər araşdırmalarında "Kitabi -Dədə Qorqud" dastanlarının bu və ya digər dil özəlliklərinə xüsusi diqqət ayırmışdır. Lakin qorqudşünasın adının dastan tədqiqatının qızıl salnaməsinə yazdıran əsəri, heç şübhəsiz ki, onun 1959-cu ildə işıq üzü görmüş "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanlarının dili" adlı fundamental araşdırmasıdır. Əsərdə müəllif abidənin dil özəlliklərini ən fərqli aspektlərdən təhlilinə geniş yer vermişdir.

Onu da xüsusi olaraq qeyd edək ki, Ə.M.Dəmirçizadə "Kitabi-Dədə Qorqud"u dil baxımından tədqiq etmiş ilk Azərbaycan alimidir. Onun "Kitabi-Dədə Qorqud"un dili" əsəri iki dəfə nəşr edilmişdir: 1959 və 1999-cu illərdə (3), (4).

Ə.M.Dəmirçizadə kitabçaya yazdığı "İlk söz"də eposun tədqiqi ilə bağlı məşğələlərini belə xatırlayır:"İyirmi ilə yaxın bundan əvvəl yazdığım "Azərbaycan ədəbi dili xülasələri" adlı kitabçamda "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dil xüsusiyyətlərinə 17 səhifə ayrılmışdır. Burada dastanın dili şifahi ədəbi dilin ilk abidələrindən hesab edilmişdir". Müəllif belə hesab edir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları ümumxalq Azərbaycan dilinin ilk təşəkkül dövrünü aydınlaşdırmaq üçün çox zəngin və dolğun, üstəlik, dürüst faktlar verən bir abidədir. O, eposun həmin dövrdə tədqiq etdiyi mühüm abidələrdən biri olduğunu, bu tədqiqatın da məhz həmin dövrdə yazıldığını qeyd edir. Əsəri çapa hazırlayarkən o, əsərdə bir o qədər də dəyişiklik etməyi

münasib bilmir. Bununla belə eposun Vatikan nüsxəsinin aşkar və nəşr edilməsi ilə bağlı olaraq onda bəzi əlavələr etdiyini göstərir (4; 5).

Ə.Dəmirçizadənin adıçəkilən araşdırması, "Kitabi - Dədə Qorqud" feillərinin oğuz qrupu türk dilləri kontekstindəki genişmiqyaslı arşıdrması baxımından, iki cəhətdən xüsusi maraq kəsb edə bilər: Birincisi, araşdırmada eposun yaranma tarixini, keçdiyi təşəkkül mərhələlərini müəyyənləşdirməyə imkan tanıyan bir sıra linqvistik fakt və mülahizələrə yer verilir ki, bu da həmin problematik məqamların obyektiv və tam dolğun şəkildə işıqlandırılması baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. İkincisi, əsərin eposun dilinin morfoloji özəlliklərinə həsr olunmuş fəslinin böyük bir hissəsində abidənin dilində yer alan feillərin ən müxtəlif rakurslu dərin araşdırması tədqiq edilir ki, bu da öz növbəsində "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanı feillərinin oğuz qrupu türk dilləri kontekstindəki mövcudiyyatının keçmişi və müasir vəziyyəti ilə bağlı geniş informasiya əldə edilməsinə əsaslı şəkildə yardımçı ola bilər.

Ə.M.Dəmirçizadə Azərbaycan xalqının təşəkkül dövrünü X-XI əsrlərə aid edir və göstərir ki, bu xalqın ünsiyyət vasitəsinin vahid nümunəsi olan ümumxalq dili də mövcud olmuşdur. Bu dil Qafqazda, Xəzər dənizi ətrafında, Orta Asiyada yaşayan bir çox qəbilə və tayfaların dilinə quruluşca oxşar, mənşəcə isə qohum olmuşdur. O, ilk təşəkkül dövründən türk dillərinin görkəmli bir qolunu təşkil etmişdir. Ə.M.Dəmirçizadə belə bir paradoksal vəziyyəti də qeyd edir: "Bir sıra türk dillərinin xalq dili halında formalaşmasında iştirak etmiş oğuz və qıpçaq tayfaları bu dövrdə azərbaycanlıların qövmi tərkibində az yer tutduqları halda, onların dilləri Azərbaycan ümüumxalq dilinin formalaşmasında həlledici rol oynamışdır "(4;. 7). Burada Ə.Dəmirçizadə özünün "Oğuz-qıpçaq lisani ünsürləri" məqaləsinə istinad edir (1; 3-4).

Ə.Dəmirçizadənin bu məşhur araşdırmasını təhlil edərkən "Əgər Azərbaycan dili oğuz və qıpçaq tayfa dilləri əsasında təşəkkül tapmışsa, onda «lisani ünsürlər» nə deməkdir? " – tam məntiqi sualını səsləndirən Q.Kazımov «Lisani ünsür»ün dilin mahiyyətini əhatə etmədiyini, onun üzdə olan çox nazik qatlarına işarə etdiyinə diqqət çəkərək yazır: "Bizcə, professor düz düşünüb - bu dil mahiyyət etibarilə türk dilidir, lakin onun ümumi fonunda oğuz və qıpçaq tayfa dillərinə məxsus çalarlar daha aydın seçilir" . Belə olduqda burada iki variant görünür: ya oğuzlar çox qədim (hun dövrü yox, daha qədim) dövrün tayfalarıdır, yaxud da qədim (e.ə.III-II minilliklərin) türk dilinə oğuz və sonralar müəyyən dərəcə qıpçaq elementləri çöküb. Bizim fikrimizcə, oğuzların özləri Ön Asiyanın ən qədim tayfalarındandır və onların bir sıra bölümləri Ön Asiyadan ayrılaraq haraları dolansa da, sonralar yenə Ön Asiya yurdlarına qayıtmışlar (5). Q.Kazımıv bu kontekstdə "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanlarının dili məsələsinə də aydınlıq gətirərək əlavə

edir: “Bunu e.ə.II - eramızın VI əsrlərində təşəkkül tapmış, VI-VIII əsrlərdə cilalanmış «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları və bu dastanların misilsiz dil materialı da təsdiq edir” (5). Deməli, dastanın dilindəki fərqli türk tayfa dil-dialekt elementləri abidənin yazılma tarixinin qədimliyinin dolayı, lakin birmənalı sübutu kimi çıxış edir.

Ə.M.Dəmirçizadə ümumxalq dilinin təşəkkülündə əvvəlki dövrlərə məxsus olan qəbilə yaxud tayfa xüsusiyyətlərinin iştirakını həm ümumi şəkildə, həm də Azərbaycan dilinin timsalında qeyd edir. Ə.M.Dəmirçizadə “Kitabi-Dədə Qorqud”un XIX əsrin başlanğıcından etibarən şərqşünas alimlərin diqqət mərkəzində olduğunu göstərir və onların toxunduqları məsələlərin xülasəsini verir (4 , s. 8-9). Bununla yanaşı, bir çox məsələlər ya dürüst aydınlaşdırılmamış, ya da tamamilə diqqətdən kənarda qalmışdır. Belə məsələlərdən birincisi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili məsələsidir.Ə.Dəmirşizadə öz dövrünə dair tədqiqatlarda dastanın bir çox aspektlərinin geniş şəkildə araşdırıldığını etiraf etməklə yanaşı, tam haqlı olaraq, abidənin dilinin sistemli tədqiqatdan kənar qalmasından şikayətlənirdi. Bu mənada, əminliklə söyləmək olarar ki, Ə.Dəmirçizadənin əsəri bu sahədəki mühüm boşluğun müəyyən mənada keyfiyyətlə doldurulmasında misilsiz xidmət göstərmiş oldu. Bununla belə o da qeyd edilməlidir ki, Ə.Dəmirçizadə tədqiqatı müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, dastan dilinin tədqiqi işində, demək olar ki, ilk sistemli təhlil təcrübəsi olduğundan burada müəyyən uyarsızlıqlar, fikir ziddiyyətləri yox deyil.

Ə.M.Dəmirçizadə “Kitabi-Dədə Qorqud”un dil özəlliklərinə istinadən, dastanın yaranma tarixinə dair özünün heç bir mənbəyə əsaslanmayan ümumi mülahizələrini qeyd edir: O, belə hesab edir ki, kitabdakı dastanlar VIII –IX əsrlərlə XII əsr arasında Azərbaycanda yaşamış ozanlar tərəfindən qurulub-qoşulmuşdur (4;10). O bu fikirdədir ki, dastanlarda nağıl edilən hadisələrin hamısı bu dövrdə baş vermiş hadisələr deyil. Burada “çox qədim dövrlər”ə aid olan hadisələr, əxlaq qaydalaşrı, məişət tərzi əks olunmuşdur. Lakin bəzi motivlər zamana görə yeniləşdirilmişdir. Ə.M.Dəmirçizadə yazır ki, “bəzi müəlliflər” dastanların XII əsrdən qabaq yaranıb-yazılmış olduğunu təsbit etmək üçün bir sıra ağlabatan dəlillər gətirmişlər. Bunları nəzərə almağı lazım bilən müəllif belə hesab edir ki, dastanların “Kitab”dakı süjet və quruluşda nə zaman, harada və kimlər tərəfindən yaradılmış olduğunu aydınlaşdırmaq üçün məhz “Kitab”dakı dastanların süjetini diqqətlə yoxlamaq inandırıcı dəlillər verə bilər (4 , s.10).

Müəllif öz fikrini aydınlaşdırmaq üçün dastanlarda nağıl edilən vaqeə və hadisələrin, eləcə də qəhrəmanların coğrafi mühitindən bəhs etməyi lazım bilir. Amma məlum olur ki, o, özünəqədər yazılanları çox da diqqətlə nəzərə almamışdır.

Ə.Dəmirçizadəyə görə, dastanlarda XI əsrdən əvvəlki, yəni Kiçik Asiyada oğuzların olmadığı dövrdəki oğuzlar təsvir olunur və bunlar məhz Azərbaycanda yaşayan oğuzlardır. "Bu oğuzlar artıq bu dövrlərdə azərbaycanlıların etnik tərkibinə daxil olmuş oğuzlardır, daha doğrusu, oğuz və qıpçaq qəbilə dilləri əsasında təşəkkül tapmış olan ümumxalq Azərbaycan dilində ünsiyyət saxlayan azərbaycanlılardır" (4, s. 11).Burada müəllif iki yerdə tarixdə mövcud olamayan *azərbaycanlı* etnonimini qeyd edir; bundan əlavə, o, dastanların yaranma tarixini oğuzların Qafqazda, Azərbaycanda məskunlaşması tarixindən ayrı götürür.Bütün bunlardan sonra o, yazır: "Buna görə də biz deyə bilərik ki, "Dədə Qorqud" dastanlarını IX-XII əsrlər arasında Azərbaycanda ümumxalq Azərbaycan dilində azərbaycanlı dədələr, ozanlar yaratmış və yaymışlar. Çox güman ki, təqribən bu dövrdə də həmin dastanlar toplanılıb, yazıya köçürülüb, "Kitabi-Dədə Qorqud" düzəldilmişdir" (, s. 11).

Ə.M.Dəmirçizadənin bütün bu qənaətləri həmin mövzuda V.V.Bartoldun, M.Erginin çox qiymətli tədqiqlərinə bir növ nabələdlik nümayiş etdirir (xatırladaq ki, V.M.Jirmunskinin tədqiqatı sonrakı dövrlərə aiddir). Burada daha bir prinsipial səhvə təsadüf edirik: *dədə* sözü *ozan* sözü ilə yaxın mənalı söz kimi götürülür. Guya bu söz sənət, peşə bildirən bir söz olub. Həmin səhv indinin özündə belə ara-sıra təkrar edilir.

Ə.M.Dəmirçizadənin tarixi, coğrafi və etnik məlumatları qatıb-qarışdırması yalnız bir məqsədə xidmət edir: bütün yolla və vasitələrlə "Kitabi-Dədə Qorqud"un yalnız Azərbaycan xalqına məxsus olduğunu qeyd etmək (bax: s. 11-13).

"Kitabi – Dədə Qorqud" fellərinin oğuz qrupu türk dilləri kontekstində təhlili məsələləri bizi xüsusilə maraqlandırdığından, Ə.Dəmirçizadə tədqiqatının "oğuz dili" anlayışına aydınlıq gətirməyə çalışıldığı bölümü diqqətimizi cəlb etməyə bilməzdi. Müəllif qeyd edir ki, dastanlarda haqqında bəhs edilən oğuzlar vaxtıilə Orta Asiyada Mavərain-nəhrdə köçəri həyat sürmüş, müxtəlif tayfalarla o qədər də qarışmamış oğuzlar deyil. Bunlar Qafqaza həm türk dilli və başqa dilli yerlilərlə, həm də qeyri türkdilli tayfalarla qaynayıb-qarışmaqla öz yeni keyfiyyəti ilə azərbaycanlıların tərkib hissəsinə çevrilmiş oğuzlardır (4; 21-22).Ə.M.Dəmirçizadə "oğuz dili"nə də eyni meyarla yanaşır: "Buna görə də həmin bu oğuz tayfasının dili də əvəlki oğuz dilindən fərqlənən bir dil olmuşdur; bu dil əvvəlki oğuz dili xüsusiyyətlərindən əlavə, daha bir sıra başqa tayfa dil xüsusiyyətlərinə də malik bir dil halına düşmüşdü...ona görə də onların dilində əvvəlki saflıq qalmamışdı. Bunların dili Azərbaycan xalqının tərkib hissəsinə çevrilmiş bir tayfanın dilidir və bu dil əsrlərdən bəri müxtəlif tayfa və qəbilələrin dil xüsusiyyətləri ilə qaynayıb-qarışma şəraitində qalib gələn, vahid ümumxalq dili halına düşməkdə olan Azərbaycan dilinin əsasıdır". Həmin mülahizələrdən çıxış edərək, müəllif "Kitabi-Dədə Qorqud"a belə bir təyin istinad verir. "Kitabi-

Dədə Qorqud" məhz bu yenidən qurulma hadisəsini özündə əks etdirən belə bir oğuz dilində, daha doğrusu, oğuz və qıpçaq dil ünsürləri ilə qaynayıb-qarışdıqdan sonra təşəkkül tapmış ümumxalq Azərbaycan dilində yaranmış ən yaxşı ilk abidədir" (4; 22).Ə.M.Dəmirçizadə həmin dil şəraitini konkret olaraq "Kitabi-Dədə Qorqud"a şamil edərək, yazır: "Məhz buna görə də burada müxtəlif qəbilələrə mənsub, müxtəlif dillərdən alınma eynimənalı yaxud sinonim sözlər, ifadə vasitələri, şəkilçilər geniş surətdə və müvazi surətdə işlənmişdir" (4; 22).

Tədqiqatçı bu cür müvaziliyi ya çarpazlaşma, ya da birikmə yolu ilə qəbilə dillərindən formalaşan ümumxalq dilinin başlanğıcına xas olan əlamət kimi səciyyələndirir. O belə hesab edir ki, müvazilik əslində mübarizənin bir növüdür və həmin mübarizənin bir neçə nəticəsi ola bilər (sözlər qovuşur, sözlər səs dəyişikliyinə məruz qalır, müvazi işlənən sözlər dildə ayrılıqda işlənir, onlardan biri dildən çıxıb yerini o birinə verir).

Ə.M.Dəmirçizadə Azərbaycan dilinin indiki mərhələyə gəlib çatana qədər nə kimi dəyişikliklərə məruz qaldığını və "Kitabi-Dədə Qorqud"un dil simasını başa düşmək üçün dastanlardakı sinonimlər müvaziliyini, o cümlədən, heç şübhəsiz ki, dastan fellərinin sinonimliyini nəzərdən keçirməyi vacib bilir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da təkcə sözlərin müvaziliyinə deyil, şəkilçilərin səslərin (fonetik xüsusiyyətlərin) müvaziliyinə də rast gəlmək mümkündür. Burada müxtəlif dillərə mənsub olan eyni məzmunlu dil ünsürlərinin, ifadə tərzlərinin qoşa işləndiyini müşahidə edirik. Müəllif dastanlarda rast gəlinən müvazilik tiplərinə dair kifayət qədər inandırıcı material vermişdir (bax: 4; 24-28).

Bütün bunları nəzərə almaqla, Ə.M.Dəmiçizadə "oğuz dili" anlayışını belə izah edir: "... nəzərdən keçirdiyimiz hər növ müvazilik bir daha təsbit və təsdiq edir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un dili, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əvvəlki "saf" oğuz və ya quz dili deyil, bu dil Azərbaycanda qarşılaşan və qaynayıb-qarışan oğuz və qıpçaq tayfa dilləri əsasında təşəkkül tapmış ümumxalq Azərbaycan dilinin başlanğıc dövrünü əks etdirir və "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları da bu dilin ilk abidələrindən biridir. Buradakı "oğuz dilində" ifadəsi də məhz hələ tayfa adlarının mühafizə edilməsilə və bu dildə oğuz ünsürlərinin nisbətən üstünlüyü ilə izah edilməlidir" (4; 28-29).

Ə.M.Dəmirçizadə göstərir ki, özünəqədərki tədqiqatçıların Azərbaycan dilinin ilk təşəkkül dövrünə xas olan xüsusiyyətləri bilmədən oğuz dilinə "saf" dil nöqteyi-nəzərindən yanaşdıqları üçün "Kitabi-Dədə Qorqud"u ya qədim osmanlı, səlcuq və ya oğuz dilində yazılmış abidə, ya da qıpçaq, türkmən, hətta Orta Asiyadakı uyğur dilində yazılmış abidə hesab etmişlər. Tədqiqatçı onların belə bir tupik vəziyyətdən çıxmasının çarəsini Azərbaycan dili və bu dildə yaranmış abidələrin vacib xüsusiyyətlərini dərindən bilməkdə görür.

Ə. Dəmirçizadənin "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili ilə bağlı səsləndirmiş olduğu fikir və mülahizələr istər alimin müasirləri, istərsə də sonrakı dövr tədqiqatçılar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Ə.Dəmirçizadənin qorqudşünaslıqdakı fəaliyyətini "qiymətli tədqiqat"lar statusunda dəyərləndirmiş digər "Kitabi-Dədə Qorqud" biliciləri – F.Zeynalov və S.Əlizadə "müəllifin dastanları Azərbaycan abidəsi hesab edərək, onları VIII-IX əsrlərdən sonra Azərbaycanda yarandığını" önə sürməsinə və "dastanlarda IX əsrdən qabaqkı oğuzların təsvir olunması" mövqeyindən çıxış etməsinə diqqət çəkmişlər (8;7). Azərbaycan tədqiqatçılarının qorqudşünaslıq sayəsində xidmətlərini dəyərləndirən Nazif Ələkbərli isə yazır: "Prof. Ə.Dəmirçizadə, eposu dil baxımından tədqiq etmiş, onun mətni, lüğət tərkibi, fonetik-qrammatik xüsusiyyətləri haqqında maraqlı fikirlər yürütmüşdür. O, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, epos IX-X əsrlərə aiddir və şifahi də olsa mükəmməl bir ədəbi dildə yazılmışdır. Dastanlarda nəsr aparıcıdır, nəzm isə sərbəst xarakterlidir" (9). "Oğuzların VII əsrdə yaratdığı bu monumental abidənin 1815-ci ildən başlayaraq bu günə kimi tədqiqatçıların diqqət mərkəzində" olduğuna diqqət çəkən Ə.Tanrıverdi də Ə.Dəmirçizadənin bu sahədə xidmətlərini olduqca yüksək dəyərləndirərək azərbaycanlı alimin adını H.F.Dits, V.V.Bartold, A.Y.Yakubovski, V.M.Jirmunski, E.Rossi, K.Rifət kimi dünya şöhrətli qorqudşünaslarla bir sırada çəkmiş və özüünün monoqrafik araşdırması çərçivəsində alimin fundamental araşdırmasına müraciət etmiş, onunla qiyabi polemika əsanasında bu və ya digər faktlarla bağlı sirr "halə"sini qaldırmağa müvəffəq olmuşdur (daha ətrafl bax: (6 ;142, 146-149, 159-162), (7; 100-102). Bütün bunlar isə öz növbəsində, Ə.Dəmirçizadə tədqiqatlarının "Kitabi – Dədə Qorqud" dastanlarının dilinin tədqiqi işində bütöv bir mərhələni ehtiva etməklə yanaşı, sonrakı nəsil araşdırıcılar üçün də istinad nöqtəsi, qiymətli məxəz və əsl bir tədqiqatçılıq meyarı olmasına aydın şəkildə dəlalət edir.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilindəki oğuz-qıpçaq lisani ünsürləri.- Azərb.SSR EA Dilçilik institutunun əsərləri, 1-ci cild,1947,s.3-14.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979.
3. Dəmirçizadə Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı: APİnin nəşri, 1959, 157 s.
4. Dəmirçizadə Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı: Elm, 1999, 140 s.
5. Kazımıv Q. Erkən orta əsrlərdə Azərbaycan xalqının və dilinin təşəkkülü // Kazımıv Q. Azərbaycan dilinin tarixi http://www.uludil.gen.az/4_fesil_009.html

6. Tanrıverdi Əzizxan. Kitabi-Dədə Qorqud»un söz dünyası,Bakı:Elm, 2006, 471 səh.
7. Tanrıverdi Əzizxan. «Kitabi-Dədə Qorqud»un obrazlı dili». Bakı:Nurlan, 2006, 146 səh.
8. Zeynalov F.Əlizadə S. Tükənməz xəzinə (s.5-28) // "Kitabi - Dədə Qorqud", Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
9. Ələkbərli N. "Kitabi - Dədə Qoqud" Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında (42-50) // Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət, Bakı: "Öndər nəşriyyat", 2004, 368 s.

S.Aliyeva

The language of "Kitabi - Dede Gorgud" epics and the monument's research exceptional language features

Summary

The article deals with the unparalleled services of Demirchizadeh in the study of the language features of "Kitabi Dede Gorgud". In the fundamental study of "Kitabi - Dede Gorgud language", the author gives an extensive coverage to the analysis of the language specificities of the monument from different perspectives. A.M Demirchizadeh is the first Azerbaijani scientist who studied Kitabi Dede Gorgud in terms of language. The author believes that the epos "Kitabi Dede Gorgud" is a monument, which gives a rich and full of truthful facts to clarify the first formation of the Azerbaijani language. He notes that the epic was one of the most important monuments that he had studied at the time, and this research was written in that period.

In the article, it is mentioned in the article that Demirchizade's special study "Kitabi - Dede Gorgud" has two aspects of the Oguz group in the context of the broader context of Turkic languages. The study presents a number of linguistic facts and considerations that allow the epos to be discovered, and to determine the phases of its transformation, which is of exceptional importance in the objective and complete coverage of those problematic points. Demirchizadeh celebrates the participation of the tribal or tribal features belonging to previous periods in the formation of the national language both in general and in the language of the Azerbaijani language. Demirchizadeh knows the salience of the epochs in the epics as well as the synonymy of the epic sounds to understand what kind of changes he has had before the present stage of the Azerbaijani language and to understand the language of Kitabi Dada Gorgud. The history, geographical

and ethnic information of A.M Demirchizada serves only one purpose: to say that Kitabi Dede Gorgud belongs only to the Azerbaijani people by all means and means

С.Алиева

Язык «Книги моего Деда Коркуда» и неизученные языковые особенности памятника

Резюме

В статье рассматриваются беспрецедентные услуги Демирчизаде в изучении языковых особенностей «Китаби Дада Горгуд». В фундаментальном исследовании «язык Китаби - Деде Горгуд» автор дает обширный обзор анализа языковых особенностей памятника с разных точек зрения. А. М. Демирчизаде - первый азербайджанский ученый, изучавший Китаби Деде Горгуд с точки зрения языка. Автор считает, что эпос «Китаби Дада Горгуд» - это памятник, который дает богатые и полные правдивые факты, чтобы прояснить первое образование азербайджанского языка. Он отмечает, что эпос был одним из самых важных памятников, которые он изучал в то время, и это исследование было написано в тот период.

В статье упоминается, что специальное исследование Демирчизаде «Китаби - Дада Горгуд» имеет два основных аспекта. В исследовании представлен ряд лингвистических фактов и соображений, позволяющих открыть эпос, и определить фазы его перехода, что имеет исключительное значение для объективного и полного охвата этих проблемных пунктов. Демирчизаде констатирует участие племен или племенных черт, принадлежащих к предыдущим периодам, в формировании национального языка как в целом, так и на языке азербайджанского языка. А. Демирчизаде считает важным исследовать близость эпох эпосов, а также синонимию эпического слова, чтобы понять, какие изменения затрагивает азербайджанский язык на современном этапе, и понять язык Китаби Дада Горгуд. Историко-географическая и этническая информация по мнению А.Д. Демирчизаде служит только одной цели: доказать, что Китаби Дада Горгуд принадлежит только азербайджанскому народу.

Rəyçi: İlhami Cəfərsoy
filologiya elmləri doktoru

KƏMALƏ CƏFƏROVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dillər Universiteti
kamacafarova_adu@mail.ru

İKİDİLLİLİKDƏ QRAMMATİKANIN MƏNİMSƏNİLMƏSİ PROSESİ

Açar sözlər: bilinqvizm, interferensiya, generativ qrammatika, universal qrammatika, öyrənmə prosesi
Key words: bilingualism, interference, generative grammar, universal grammar, learning process
Ключевые слова: билингвизм, интерференция, генеративная грамматика, универсальная грамматика, процесс обучения

Bəşəriyyətin dil təkamülü (filogenez) və uşaq dilinin inkişafı (ontogenez) məsələlərinin tədqiqi insan dilinin nə qədər mürəkkəb olduğunu bir daha sübut edir. Dil müxtəlif koqnitiv fəaliyyətlərin çoxsaylı əlaqəsinin reallaşmasıdır. Müxtəlif dəyərləndirmələrə görə, insan dilinin işlənməsinin 50.000 ildən 250.000 ilə qədər tarixi vardır. Bu tarix ərzində dil həmişə müxtəlif koqnitiv proseslərin insanlararası sözlü ünsiyyətində fəal olub. 6 min il bundan öncə kəşv olunmuş yazı bəşəriyyətin düşüncə prosesinin mətn şəklində fiksasiyası olmaqla oxu və yazı üçün imkanların yaranması demək idi. Maraqlı burasıdır ki, insan təkcə bir dildə deyil, bir neçə dildə eyni zamanda danışır, dilləri bir-birinə qarışdırmadan işlədə bilir. Bəzi mədəniyyətlərdə bir neçə dildə rəvan danışmaq adi həyat tərzinə çevrilmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, orta hesabla qadınlar kişilərə nisbətən dil testlərində daha qabiliyyətli olurlar. Bəzi uşaqlar nəinki müxtəlif fonem sistemlərini tez mənimsəyirlər, onlar həm də çox rəngarəng səslər çıxara bilirlər. Sinoloq E.Krebs (1867-1930) 68-ə qədər dildə yazıb oxuya bilirdi. O eyni zamanda 111 dillə məşğul olurdu. Məlumdur ki gündəlik həyatda insan ən çox işlənmə tezliyinə malik 2.000 söz işlədir. Hər cür mətnləri başa düşmək üçün isə insana 3500-4000 söz bilmək yetərlidir. Bir sıra Afrika ölkələrində insanlar gündəlik həyatda bir neçə dildən istifadə edirlər. 2000-ci ilin hesablamalarına görə, ABŞ-da əhalinin 18%-i ikidillidir. İkidən artıq dildə danışan insana isə poliqlot deyirlər. Hazırda bəzi ölkələrdə bir neçə dildə danışırlar. Məsələn, Hindistanda bu gün 100-dən artıq dil işlənir. Bizdə Azərbaycan türkləri, ruslar, mesxeti türkləri, ləzgilər, talışlar, tatlar, lahıclar, udinlər, inqloylar, avarlar, rutullar, tabasaranlar, xınalılar və s. kimi iri və xırda xalqların nümayəndələri yaşayır və onlar öz dillərində danışırlar. Sovet dönəmində rus dili əhalimizin ikinci dili hesab edilirdi. Müstəqillik dövründən sonra isə

ölkəmizdə vəziyyət dəyişdi və artıq ikinci dil kimi ingilis dili götürüldü. Qeyd edək ki, ölkə əhalisinin 90%-ni Azərbaycan türkləri təşkil edir və təbii ki, ölkənin dövlət dili də Azərbaycan dilidir.

Müxtəlif ölkələrdə dil situasiyanı müşahidə edəndə şahidi oluruq ki, insan evdə bir dildə danışır, məktəbdə və ya küçədə isə başqa dildə. Bəzi ölkələrdə, məsələn, İsveçrədə, ölkə əhalisi 4 rəsmi dildən başqa (İsveçrə almancası, fransız, italyan, retroroman) ingilis dilinidə də danışırlar.

Məlumdur ki, uşaq hər bir dilin qrammatikasını nisbətən az vaxt ərzində mənimsəyir. Bunun sübutu odur ki, uşaq konkret cümlələrin məlum miqdarını deyil, sonu məlum qaydalarla qrammatik cümlələrin sonsuz miqdarını düzəldə və eşidib başa düşə bilir. Generativ qrammatika bu yaxınlara qədər iddia edirdi ki, dilmənimsəmə prosesi düzəltmə prinsipi olmaqla uşaq öz ana dilini mənimsəmək üçün qaydalar sistemini bir neçə mərhələdə öyrənir. Ancaq bu nəzəriyyə uşağın düzgün qrammatikanı necə əldə etdiyini izah edə bilmir. Səhv cümlələri ayırd etmək üçün uşaqda qrammatikanın qeyri-düzgün olması barədə müəyyən informasiya olmalıdır. Uşaq dili haqqında tədqiqatlar göstərir ki, ilk çağlarında uşağın qramamtik cəhətdən səhv cümlələrini düzəltmirlər. Yeni tədqiqatlarda parametr modeli təklif olunur. Bu da universal qrammatikanın mövcudluğunu ehtiva edir. Universal qrammatika qrammatikanın mənimsənilməsinə imkan verən universal prinsiplər sistemindən ibarətdir. Universal qrammatika insanın genetik kodunda mövcud olmaqla onun ilkin vəziyyətinin bir növüdür, yəni elə bir vəziyyətdir ki, uşaq artıq doğumdan qabaq dili mənimsəmək bacarığında olur. Bu vəziyyət ictimai xassə olmaqla bizim filogenetik inkişafımızın nəticəsidir. Qrammatika uşağın doğulandan sonra ontogenezində olmaqla permanent mental vəziyyəti kimi başa düşülür ki, bu işdə insan dili mənimsəmə prosesinin nəticəsi kimi götürülür. Dilin mənimsənilməsi universal qrammatika vəziyyətindən qrammatika vəziyyətinə keçmək deməkdir. Başqa sözlə, söhbət proqramlaşdırılmış mental prosesdən gedir ki, bu da dil mühitinin hesabına reallaşır.

UQ (universal qrammatika) – Q (qrammatika) və ya PM (proqramlaşdırmış mexanizm) – ÖP (öyrənmə prosesi) – Q (qrammatika).

Dil mənimsəmək təkcə öyrənmək prosesi deyil, o daha çox bir növ yetişmə prosesidir, bu zaman dil "mental orqan" kimi götürülür. Universal qrammatika bütün qrammatikaların məcmusunu müəyyənləşdirən prinsiplər toplusudur. O, insan dillərinin formal cəhətdən variantlarını əhatə edən bioloji ehtiyacla bağlı çərçivəni cızır. O, bir tərəfdən, bütün qrammatikaların sərhədini müəyyən edir, digər tərəfdən, dillərin müxtəlifliyinə görə dəyişkən olur. Universal qrammatika aşağıdakı suallara cavab verməyə çalışır:

1. Bütün dillərin əsasında hansı prinsiplər dayanır?
2. Dillərin arasında hansı fərqlər var?

Məsələn, MXT (mübrəda+xəbər+tamamlıq) modelinə əsaslanan söz sırası universal ola bilməz, çünki yapon və türk dilləri bu modelə uyğun gəlmir. Topoloji sistemlərin linqvistik şərhinə görə dillərin fərdi şüurda qarşılıqlı təsiri nöqteyi-nəzərindən dilin mənimsənilməsi üçün ciddi problemlər yaradır. Çünki qrammatik interferensiyanın səbəbini biz ancaq bu sistemlərdə və onların təfəkkürlərindəki korrelyatında görürük. Psixolinqvistik səviyyədə törəmələr isə topoloji sistemlərə uyğun baş verir, çünki uşaq nitqində və dillərin elmi mənimsənilməsində tədris prosesi və ana vasitəsi ilə dilə yiyələnmənin elmi modeli dəyişməz qalır [1, s.23].

Dillərin fərdi şüurda çarpazlaşması və müxtəlif növ bilinqvial bacarıqların yaradılmasının genetik xüsusiyyətlərini psixoloji amil kimi tanımaq olmaz. Dil normalarından nitq prosesində kənara çıxma halları olsa da qavrama və anlama SOV və SVO sxematik strukturlarına transformasiya olunaraq mənimsənilir.[3, 34]

Linqvistik anlama səviyyəsində dillərin çarpazlaşması zahirən universal kateqoriyaların hesabına baş versə də o son nəticədə mübtəda-tamamlıq-xəbər triadasını pozmur.

Mən məktəbə gedirəm - I go to school.

Parametr nəzəriyyəsinin mahiyyəti ondadır ki, müəyyən qrammatikanın mənimsənilməsi üçün vacib universal prinsiplərin parametrlərinin dəyəri dil götürmə bazisində tutulur. Başqa sözlə, UQ bir sıra prinsiplərə malikdir ki, onlar məhdud dəyərlərlə müəyyən parametrlər üçün dəyişə bilərlər.

Beləliklə, dilin mənimsənilməsi UQ parametrlərinin qeyri-spesifik dəyərlərini müəyyənləşdirən prosesdir. Parametrə misal olaraq, bəzən pro-drop parametrini göstərirlər, yəni bəzi dillərdə (məsələn, italyan, ispan) mübtədanın leksik ifadəsi olmur. Ancaq ingilis və alman dillərində bu mümkün deyil. UQ prinsipləri mümkün variasiyaların sayını nə qədər çox məhdudlaşdırarsa, insana dəqiq ümumiləşdirmə tapmaq o qədər asan olar. Ona görə bəzən hesab edirlər ki, parametrlər həqiqətdə nəzərə alınmaya bilməz. Məs, ingilis dilində *Whom does Peter believe?* cümləsi mümkündür. İngilis dilini öyrənənlər bu tipli cümlələrə tez-tez rast gəlirlər. Aydındır ki, bu ümumi mülahizələrdir və mənimsəmənin daxili strukturunu tam açmır. Problemi həll etmək üçün ciddi tədqiqatlar aparılmalıdır. Modulyar yanaşmadan fərqli olaraq holistik yanaşma hesab edir ki, dil koqnisiyanın avtonom subsistemi deyil, ümumi koqnitiv prinsiplərin qarşılıqlı çuğlaşmasından meydana gəlir, yəni koqnisiyanın ikinci dərəcəli fenomenini, epifenomenini təşkil edir. Holistik dil mənimsəmə konsepsiyasının ən məşhur nümayəndəsi J.Piajedir. Burada müzakirə olunan məsələ ilə bağlı bir daha J.Piajeyə istinad etsək görərik ki, onun fikrincə, koqnitiv genezis keyfiyyətcə fərqli öyrənmə seriyalarından keçir. Qrammatikanın mənimsənilməsi insanın sensomotor əqlində baş verməklə qrammatikanın özü koqnitiv arxitekturun ümumi qanunauyğun-

luqlarından doğur. J.Piaje mental ontogenez üçün ətraf aləmin rolunu xüsusi qeyd etsə də, o, ciddi empirizmi rədd etmir, anadangəlmə bacarıqları inkar etmir. İnsan koqnisiyasının universallığı qeyri-spesifik baş tutan inkişaf məntiqindədir, ətraf aləmlə müəyyənləşən proqramdadır. Onun koqnisiyaya verdiyi ortogenetik şərh təşkil olunan yox, təşkil edən mexanizmdədir. J.Piaje ilə N.Xomski arasında fundamental fərqi ondadır ki, J.Piaje qabaqcadan ciddi proqramlaşmanı qəbul etmir və dilin avtonom statusa malik olduğunu tanımır. J.Piaje öz konsepsiyası ilə N.Xomskinin kosepsiyası arasındakı fərqi belə şərh edir: "Xomski ilə bizim aramızdakı fundamental fərq ondan ibarətdir ki, biz bütün koqnitiv mənimsəmələri, dil mənimsəməsi də daxil olmaqla, strukturun tədrici prosesindən əmələ gəldiyini qəbul edirik... Biz qabaqcadan proqramlaşdırma konsepsiyasını hər bir mənada qəbul etmirik" [4, 72]. Koqnitiv dilçilik çərçivəsində R.Lanqakerin (1942) holistik yanaşması belə izah oluna bilər: qrammatik strukturlar kompleks konseptuallaşma proseslərindən yaranır, yəni müxtəlif təcrübi sahələrdən əldə edilən informasiyaları ehtiva edən ümumi koqnitiv strategiyalardan əmələ gəlir.

Koqnitiv fərziyyəyə görə, koqnitiv bacarıqlar dilin mənimsənilməsi üçün vacib şərtdir. Biz linqvistik strukturları o zaman düzəldirik və başa düşürük ki, ümumi mental bacarıqlarımız buna imkan versin, yəni koqnitiv şərtlər dilin mənimsənəilməsi üçün yetərli olsun. Dil və koqnitiv inkişaf eyni nöqtədə birləşir və dil öyrənmədə linqvistik qanunauyğunluqlar dominantlıq təşkil edir. Bununla da avtonom dil ardıcıllıqları ehtiva olunur. Koqnisiya fərziyyəsinin zəif versiyasına görə insan dili universal strategiyalarının və prinsiplərinin köməyilə mənimsəyir. Bunu elmi ədəbiyyatda "əməliyyat prinsipləri" (Operating Principles) adlandırırlar. İnsana həm formal-sintaktik, həm də semantik-konseptual prinsiplərdən ibarət dilöyrənmə qabilyyəti (Language Making Capacity) anadangəlmə verilir və yuxarıda dediyimiz müəyyən əməliyyat prinsiplərinin tətbiqi əsasında həyata keçirilir. Güclü koqnitiv dilmənimsəmə konsepsiyasına əsasən, dilin formal və funksional tərəfləri arasında kauzal əlaqə mövcuddur. [5, 11] Məsələn, cümlədə söz sırasında semantik-praqmatik funksiya öz əksini onda tapır ki, semantik cəhətdən mübtəda iş icraçısı rolunda, praqmatik cəhətdən isə topik rolunda çıxış edir. Təbii dillərdə qrammatik qanunauyğunluqlar semantik və praqmatik prinsiplərdən, həmçinin kommunikativ tələblərdən hasil olur. Sintaksis dilin nisbətən avtonom subsistemidir. Bəzi məsələləri semantik-praqmatik kateqoriyalarla şərh etmək olmur. Bu zaman funksional tərəfi mütləq nəzərə almaq lazımdır. Koqnisiya fərziyyəsinin güclü versiyasına qarşı olan bir amil də ondan ibarətdir ki, dil və ümumi koqnitiv bacarıqlar arasında aslılğın olmasını qəbul edəndə mental inkişafında yayınmalar olan insanlarda dil qüsurları müşahidə olunmalıdır və ya əksinə. Ancaq bu özünün təsdiqini tapmır. Belə ki, mental qüsurları olan insanlar adətən

normal dil fəaliyyətində olmurlar. Digər tərəfdən, dil qüsurları olan uşaqlarda heç də həmişə koqnitiv çatışmazlıq müşahidə olunmur.

Koqnitiv dilçilik səviyyəsində dillərin qarşılıqlı təsirinin xarakteristikasının əsasını dil biliklərinin davranış qismində təsiri öyrənilir. Hafizə bloklarında toplanmış ana dili vasitəsilə ilə daxil olmuş biliklərin, məzmun etibari ilə həm köhnə, həm də yeni formaların təfəkkür səviyyəsində iştirakı ilə bağlıdır. Koqnitiv formalar müxtəlif olsalar da onların dil formal bilikləri qavrama görüntüləri yarada bilir. Məsələn, ingilis dilində farm (ferma) haqqında təsəvvür üçün eyni linqvistik formalar var və eyni dil forması kimi müxtəlif məzmunla fərdi şüurda linqvistik görüntü yaradır.

Ədəbiyyat

1. Выготский Л.С. Соб. Соч. II., Москва, Просвещение 1982.
2. Горелов И.Н., К.Ф. Седов. Основы психолингвистики. Москва, Лабиринт 2008, 316 с.
3. Двуязычия и взаимовлияния языков. Из-во ЧГУ, 1990, 94 с.
4. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранным языке. Москва, Просвещение, 1978, 158 с.
5. Ибрагимбеков Ф.А. К вопросу о связях мышления и речи при дву и многоязычии. В Ученые записки АПИ Языков им. М.Ф. Ахундов выпуск IX, 1961, с.3-12.

K.Jafarova

Learning Process of Grammar in Bilingualism

Summary

The article deals with the learning process of grammar in bilingualism. It is noted that the child learns the grammar of each language relatively in less time. The proof of this is that the child is able to correct, hear and understand the endless amount of grammatical sentences with known rules rather than the certain number of concrete sentences. Studies on child language show that in the early ages, children's grammatically incorrect sentences are not corrected. There is offered a parameter model in new recent researches. Speaking a foreign language improves the functionality of your brain by challenging it to recognize, negotiate meaning, and communicate in different language systems. This skill boosts your ability to negotiate meaning in other problem-solving tasks as well. Learning a language involves memorizing rules and vocabulary, which helps strengthen that mental "knowledge." This exercise improves overall memory, which means that multiple language speakers are better at remembering lists or sequences.

К.Джафарова

Процесс присвоения грамматики при билингвизме

Резюме

В статье рассматривается процесс присвоения грамматики в двуязычии (при билингвизме). Отмечается, что ребенок изучает грамматику каждого языка относительно за меньшее время. Доказательством этого является то, что ребенок способен исправлять, слышать и понимать бесконечное количество грамматических предложений с известными правилами, а не определенное количество конкретных предложений. Исследования по детскому языку показывают, что в раннем возрасте грамматически неправильное предложение детей не исправляется. В новых исследованиях предлагается модель параметров. Типичной ошибкой преподавателей является непринятие во внимание механизмов билингвизма. Существует мнение, если иностранец хорошо владеет языком, то у обучающихся уже сформирован опыт сравнения и сопоставления структуры и реалий языков, – значит изучение, в нашем случае, английского языка, как второго иностранного, будет осознанным и облегчённым вариантом. Теоретически можно утверждать, что у обучающихся сформировались умения накапливать языковой и речевой опыт установление в определённой закономерности.

Rəyçi: Məsməxanım Qazıyeva
filologiya elmləri doktoru, professor

ZÜLFİYYƏ İSMAYIL
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Naxçıvan Bölməsi
ismayilzulfiyye@yahoo.com

NAXÇIVANIN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN TƏDQİQİ

Açar sözlər: monoqrafik tədqiqat, dialekt və şivələr, dialektologiya, dil xüsusiyyətləri, dialektoloji atlas, ekspedisiyalar
Ключевые слова: Нахчыван, монографическое исследование, диалекты и говоры, диалектология, лексическое особенности.
Key words: Nakhchivan, monographic investigatron, dialekt and subdialekt, dialectology, lexical features, dialectological atlas

Bu gün ədəbi dili yüksək səviyyədə olan hər bir xalqın dili öz mövcudluğunun təməlini ümumxalq danışığı və dialekt əsası təşkil edir. Dialektlər dilin ən saf və etibarlı mənbəyidir. Vaxtilə L.V.Şerba yazırdı ki, hər hansı bir ədəbi dili dialekt əsasından məhrum etmək, Anteyin ayağını torpaqdan ayırmaq kimidir. Buna görə də həm ədəbi dilimiz üçün, həm də Azərbaycan dilçilik elmi üçün dialekt və şivələrimizin öyrənilməsi və müsir baxış bucağından tədqiq olunması olduqca əhəmiyyətlidir.

Hələ Azərbaycan Respublikasında dialektologiya elminin "təməl daşları" XX əsrin 20-ci illərində qoyulmuşdur. Ötən bir əsrdə bu sahədə xeyli işlər görülmüşdür. Son illərdə türk dillərinin tədqiqinə maraq daha da artmışdır. Bu cəhətdən Azərbaycan dilçiliyi türkologiyanın ön cərgələrində gedir. Belə ki, təkcə Azərbaycan ədəbi dilinin xüsusiyyətləri deyil, onun dialekt və şivələri də geniş və ətraflı surətdə öyrəniməyə başlamışdır. Ümumiyyətlə, milli-ictimai elmlərdən bəhs edərkən onların hər birində birbaşa xalqla bağlı olan, onu daha dərindən öyrənən müəyyən bir sahə göstərmək, fərqləndirmək zəruridir. Tarix elmindən danışarkən etnoqrafiyanın, ədəbiyyatşünaslıqdan söhbət açarkən folklorun, dilçilikdən bəhs edərkən dialektologiyanın bu elmlərin fundamentin təşkil etdiyini vurğulamaq lazımdır. Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dialekt şivələri ətraflı şəkildə öyrənilərək bir çox dissertasiyalar, xeyli monoqrafiyalar, yüzlərlə elmi məqalələr yazılmış, elmi sessiya və konfranslarda məruzələr dinlənilmişdir. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətləri çap edilmiş, türkologiyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası hazırlanmışdır. Azərbaycan Respublikasının dialektoloji baxımdan zəngin bölgələrindən biri də Cənub qrupuna daxil olan Naxçıvan Muxtar Respublikasınındır. Naxçıvan MR dialekt və şivələri hələ keçən əsrdən özünəxas xüsusiyyətinə görə dilçiliklə maraqlanan şəxsləri cəlb etsə də, Naxçıvan MR dialekti XX əsrin ortalarından sonra öyrənilməyə

başlamışdır. Naxçıvan diyarının dialektinə dair ötəri məlumatlara R.Rüstəmovun, A.Həsənovun (11), M.Şirəliyevin (17), E.Əzizovun (9), B.İbrahimovun (13) və s. əsərlərində təsadüf olunur. Naxçıvanın dialekt və şivələrin öyrənilməsi həm ayrı-ayrı dialektoloqlar tərəfindən fərdi yolla, həm də ekspedisiya yola ilə öyrənilmişdir.Naxçıvan Muxtar Respublikasından ekspedisiya yolu ilə külli miqdarda toplanan dialektoloji materialların təhlili və müqayisəsi nəticəsində aydın olmuşdur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında iki dialekt; Naxçıvan və Ordubad və altı şivəsi: Culfa, Şərur, Şahbuz, Babək, Kəngərli, Sədərək – vardır. Naxçıvan qrupuna daxil olan bu və ya digər dialekt və şivələr özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Lakin bu dialekt və şivələri birləşdirən bir sıra ümumi cəhətlər də mövcuddur ki, bunlar Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrini Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrindən ayırır. "Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri» (1) adlı əsərdə verilən dialektoloji materiallar beş ilin müddətində (1950-1955) Naxçıvan MR-nin Naxçıvan, Ordubad, Culfa, Şərur və Şahbuz rayonlarının aşağıda adları çəkilən kəndlərindən toplanmışdır.1950-ci ildə B.M.İbrahimov, K.T.Ramazanov, T.B.Həmzəyev, H.A.Bayramov, A.Ə.Aslanov, və E.M.Əlibəyzadə Ordubad rayonunun: Aza, Bist, Büləv, Vələver, Vənənd, Dəstə, Dırnıs, Əylis, Kələki, Kotam, Gənzə, Nüsnüs, Sabirdizə, Tivi, Unus şivələrini və həmin ildə B.M.İbrahimov, K.T.Ramazanov, T.B.Həmzəyev, H.A.Bayramov, A.Ə.Aslanov, və E.M.Əlibəyzadə Culfa royonunun: Başkənd, Bəyəhməd, Bənəniyar, Qazançı, Qızılca, Əbrəqunus, Ərəfsə, Ərəzin, Kırna, Ləkətağ, Milax, Ortakənd, Saltaq, Teyvaz, Xanağa, Camaldin, Yayıcı şivələrini; 1951-ci ildə K.T.Ramazanov, və T.B.Həmzəyev Şərur rayonunun Alışar, Axura, Qarabağlar, Qıvraq, Dəmirçi, Dizə, Yengicə, İbadulla, Yurdçu, Maxta, Mahmudkənd, Püsyan, Sədərək, Siyaqut, Xanlıqlar, Çərçiboğan, Şahtaxtı, Şəhriyar, Yayıcı şivələrini; 1953-cü ildə R.Ə.Rüstəmov, B.M.İbrahimov, K.T.Ramazanov, T.B.Həmzəyev və R.Ə.Süleymanov Şahbuz rayonunun: Aşağı Qışlaq, Badamlı, Biçənək, Keçili, Kənd Şahbuz, Kolanı, Kükü, Külüs, Mahmudoba, Məzrə, Nursu, Remeşin, Sələsüz, Türkeş, Şada şivələrini; 1954-cü ildə R.Ə.Rüstəmov, K.T.Ramazanov və T.B.Həmzəyev Babək rayonu: Qaraçuq, Qoşadizə, Didivar, Nehrəm, Sirab, Çeşməbasar, Cəhri, Şəkərabad şivələrini öyrənmişlər. "Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri" əsəri Azərbaycan dialektologiyası tarixində yeni bir mərhələ təşkil edir. Belə ki, bu əsər Azərbaycan dialektologiyasının sırf dialektoqrafiya mərhələsini artıq arxada buraxması ilə seçilir. Bu əsərdə müqayisəli-tarixi üsuldan istifadə edilmiş və bir çox materiallar qohum dillərin materialları, türk dillərinə aid qədim yazılı abidələr və Azərbaycan klassiklərinin əsərləri ilə müqayisə edilmişdir.Əsərin ayrı-ayrı hissələri prof. M.Ş.Şirəliyev (fonetika), K.T.Ramazanov (morfologiya), R.Ə.Rüstəmov (sintaksis və Şahbuz şivələrinin mətnləri), B.M.İbrahimov (leksika A-K

hərfləri, mətnlər), A.H.Vəliyev (leksika, L-Ş hərfləri, terminlər) tərəfindən işlənmişdir.1955-ci ildə isə prof. M.Ş.Şirəliyevn, R.Ə.Rüstəmovun, K.T.Ramazanovun, B.M.İbrahimovun və M.İ.İslamovun iştirakı ilə Azərbaycan EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun yekunlaşdırıcı ekspedisiyası Naxçıvan MR-də çalışmışdır."Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri" adlı monoqrafiyanın yazılıb çapa hazırlanmasınadək Naxçıvan qrupuna daxil olan ayrı-ayrı dialekt və şivələrin xüsusiyyətləri ilə oxucu kütləsini əvvəlcədən tanış etmək məqsədilə dialektoloqlarımız tərəfindən bir sıra məqalələr çap etdirilmişdir. 1949-cu ildə prof. M.Ş.Şirəliyevin «Naxçıvan dialekti» (ümumi qeydlər) (3; №5), 1953-cü ildə T.B.Həmzəyevin «Ordubad rayonu şivələrinin fonetik xüsusiyyətləri» (3; №7), yenə həmin ildə K.T.Ramazanovun «Noraşen rayonu şivələrinin bəzi xarakter morfoloci xüsusiyyətləri haqqında» (7; Vc.), R.Ə.Süleymanovun «Ordubad və Culfa rayonları şivələrinin leksik xüsusiyyətləri» (7; VIIIc.), 1957-ci ildə prof. M.Ş.Şirəliyevin «Şahbuz şivələrinin fonetikası», R.Ə.Rüstəmovun «Şahbuz şivələrinin sintaksisi» (5; №9), həmin ildə A.Həsənovun «Ordubad dialektin bəzi xarakter leksik və morfoloci xüsusiyyətləri» (4; №9), 1958-ci ildə T.Həmzəyevin»Ordubad dialektinin leksikası haqqında qeydlər» (4; №2), həmin ildə T.Həmzəyevin «Ordubad dialektinin morfologiyasına aid bəzi qeydlər» (5; №4) adlı məqalələri çap olunmuşdur.Aparılan elmi-tədqiqat işlərində, müdafiə olunmuş dissertasiyalarda Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikası da unudulmamışdır. Dialekt leksikasının ayrıca öyrənilib tədqiq edilməsi tamam son dövrlərə aiddir və dialekt leksikasına aid bir sıra dissertasiyalar yazılmışdır. Bunlara B.İbrahimovun «Naxçıvan şivələri qrupunun bəzi lüğət xüsusiyyətləri» (13), M.Zeynalovun «Məişət leksikası» (Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri materialları əsasında) (18), T.Həmzəyevin «Ordubad dialekti» (10), Ə.Quliyevin «Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrinin leksikası» (16), K.İmamquliyevanın "Şərur rayonu şivələrinin leksikası" və s. əsərlərini misal göstərmək olar. Bütün bunlar təsadüfi xarakter daşımır. Çünki dialekt leksikasının öyrənilməsi dil tarixinin, eləcə də xalqın və onun etnoqrafiyasının tarixinin tədqiqi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çünki bu və ya başqa dialektdə elə sözlər və söz birləşmələri vardır ki, onlar müasir dildə ya işlənmir, ya da tamam başqa məna daşıyır, uzun illərdən bəri işlənərək öz forma və məzmununu dəyişmişdir. Xalqın uzaq keçmişindən xəbər verir və dünəni ilə səsləşir. Ədəbi dilin zənginləşməsi üçün də dialekt leksikası zəngin material verir. Azərbaycan dilinin başqa dialekt və şivələri kimi Cənub qrupu şivələrinin leksikasını öyrənmək məhz yuxarıda dediklərimiz baxımından çox faydalıdır və onun tədqiqi vacibdir.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri mənəvi bir xəzinədir. Məhz elə onun belə zənginliyi və tükənməzliyi səbəbindəndir ki, 70 ildən artıqdır bu sahədə çox qiymətli, orijinal tədqiqatlar aparılır. Bu mənada Məmməd

Əhmədov uzun illər fərdi yolla tədqiqat aparmışdır. Onun «Naxçıvan qrupu şivələrnin leksikasına aid materiallar» (8) adlı əsəri xüsusi maraq doğurur. Əlyazma şəklində mühafizə olunan bu kitab f.e.n., dosent Arif Əlioğlunun və Zemfira Əhmədovanın redaktorluğu ilə işıq üzü görmüşdür. İlk dəfə 1997-ci ildə "Gənclik", ikinci dəfə isə 2001-ci ildə "Atilla" nəşriyyatında nəşr olunmuşdur. Bu əsərə Naxçıvan qrupu şivələrinin lüğəti, atalar sözləri və məsəllər daxildir. Lüğət hissəsində Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki yaşayış məntəqələrində bu regionun şivələrini səciyələndirən sözlər, habelə Azərbaycanın digər şivələrində işlənən, lakin Naxçıvan şəhərində fərqli mənalar kəsb edən sözlər verilir. Lüğət müxtəlif mətnlərlə izah olunur.

Məmməd Əhmədovun «Naxçıvan qrupu şivələrinin leksikasına aid materiallar» əsərinin Azərbaycan dilinin dialektologiyası, ədəbi dilimizin tarixi, lüğətçiliyimizin, şifahi söz sənətimiz, onomologiya sahəsi üçün, bütünlükdə xalqımızın soykökü, etnoqrafiyası, tarixi coğrafiyası üçün xüsusilə faydalı olduğu şübhəsizdir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri bu günə qədər həm ümumi şəkildə, həm də ayrılıqda regionlar üzrə də öyrənilmiş, hətta bəzən bir kəndin şivəsi də araşdırma obyekti olmuşdur. Bu mənada Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri həmişə böyük maraq doğurmuşdur. Bu gün həmin regionun dil materialları öyrənilməkdədir. Naxçıvan Dövlət Universiteti Tarix-Filologiya fakultəsinin «Azərbaycan Dilçliyi» kafedrası Naxçıvan MR dialekt və şivələrinin öyrənilməsi üçün tələbələrə müxtəlif adda kurs, buraxılış və magistir işləri verir. Bunlardan «Babək rayonu şivələrində toxuculuq terminləri», «Şahbuz şivələrində maldarlıq terminləri», «Ordubad dialektində bağçılıq və bostançılıq terminləri» adlı buraxılış işlərində Naxçıvan Muxtar Respublikasının rayon və kəndlərindən toxuculuq, maldarlıq, əkinçiliklə bağlı terminlər toplanmış və özünəməxsus maraqlı fonetik, qrammatik xüsusiyyətləri ilə səciyyələndirilmişdir. Bu xüsusiyyətlər özünü terminlərin izahında işlədilən cümlələrdə göstərir. Terminlər qruplaşdırılmış və təhlilə cəlb edilmişdir. Görülən işlərin hər biri Naxçıvan dialektologiyasını müxtəlif aspektlərdən araşdırılması yolunda mühüm addım kimi qitymətləndirilməlidir. Bütün bu uğurlu araşdırmalara baxmayaraq, Naxçıvan Muxtar Respublika dialektologiyasının hərtərəfli, dərindən və türk dilləri ilə müqaisəli şəkildə öyrənmək üçün kifayət qədər dialektoloq kadrlar çatışmır. Elə bu məqsədlə də AMEA Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Dilçilik Şöbəsinin elmi-tədqiqat planı Naxçıvan Muxtar Respublikasının şəhər, rayon və kəndlərinin dialekt və şivələrinin öyrənilməsinə yönəldilmişdir. Şöbə fəaliyyət göstərdiyi dövründə Naxçıvan şəhərinin yerli əhalisinin daha yaşlı kəsimindən folklor nümunələri, dil faktları toplamışdır. Təşkil edilən ekspedisiya zamanı əldə edilən materialların bir qismi incələnmiş, əsasən dialekt mənşəli və qohumluq əlaqələrini bildirən terminlərinin araşdırılmasına, leksik-semantik və etimaloji xüsusiyyətlərin müəyyənləş-

dirilməsinə səy göstərilmişdir. Dilin regional cəhətdən tədqiqinin davam etdirilməsi üçün xammal şəklində olan dil materialları yazıya alınmışdır. Toplanmış materiallar mövzu, əhatə dairəsi, janr xüsusiyyətlərinə görə sistemləşdirilmişdir. Burada yeni ekspedisiyalardan başlamış yeni istiqamətli monoqrafik tədqiqatlara qədər bir çox məsələlər əhatə olunmuşdur. Elmi-tədqiqat işi bütövlüklə regional-məhəlli xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə, sistemləşdirilməsinə xidmət etmişdir. Çünki mənəvi irsin ən kamil nümunəsi olan dialekt və şivələrin qorunması və öyrənilməsi əsl vətəndaşlıq işidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1962, 326 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloci lüğəti. Bakı, 1964.
3. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının xəbərləri. 1953.
4. Azərbaycan EA xəbərlərinin ictimai elmlər seriyası. 1958.
5. Azərbaycan Dövlət Universitetin elmi əsərləri. 1957.
6. Bağırov Q.Ə. Ermənistan SSR Sisian rayonu azəri şivələri. (Nam. diss.). Bakı, 1956.
7. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. 1953.
8. Əhmədov M. Naxçıvan şivələrinin lüğəti. Atalar sözləri. Bakı. Atilla, 2001, 170 s.
9. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, 353 s.
10. Həmzəyev T.B. Ordubad dialekti. (Nam. diss.), Bakı, 1959.
11. Həsənov A. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, 1958.
12. Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri. Bakı, 1986, 94 s.
13. İbrahimov B. Naxçıvan şivələri qrupunun bəzi lüğət xüsusiyyətləri. (Nam. diss), 1960.
14. İmamquliyeva K. Noraşen rayonu şivələrinin leksikası. Bakı, 1987.
15. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, 1968, 273 s.
16. Quliyev Ə.M. Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrinin leksikası. (Nam. diss.), Bakı, 1984.
17. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1968, 420 s.
18. Zeynalov M. Məişət leksikası. /Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri materialları əsasında/. (Nam. diss.). Bakı, 1983.

З.Исмаил

Исследование нахчыванских диалектов и говоров

Резюме

В статье в широком масштабе исследуется история изучения диалектов и говоров Нахчыванской Автономной Республики. Ряд диссертаций, многочисленные монографии и сотни научных статей были подробно изложены в отдельных диалектных разделах азербайджанского языка. Были заслушаны доклады на научных сессиях и конференциях. Опубликованы диалектологические словари азербайджанского языка. Впервые в тюркологии подготовлен диалектологический атлас азербайджанского языка. Группа нахчыванских диалектов и говоров всегда представляли большой интерес. Сегодня также изучаются языковые материалы этого региона. Изучение диалектов и акцентов Нахчывана проводилось индивидуально отдельными диалектологами, а также экспедиционным путем. А также в статье широко рассматривается сохранение диалектов и говоров и важность научного анализа.

Z.Ismayil

The study of dialects and accents of nakhchivan

Summary

The article deals with the history of study of dialects and accents of Nakhchivan Autonomous Republic. Nakhchivan group of dialects and accents always rouse great interest. Nowadays language materials of that region are studying. The dialects and accents of Nakhchivan has been studied both dialectologists and by the way of expedition. Various dialects and accents of Azerbaijan language have been widely learnt, many dissertations, monographs, hundreds of scientific articles have been written, lectures have been listened to in scientific session and conferences. Dialectological vocabularies of Azerbaijan language have been published, dialectological atlas of Azerbaijan language had been prepared first time in turkology. Also it deals with the protection of dialects and accents and the importance of its scientific analyze.

Rəyçi: **Əbülfəz Quliyev**
AMEA-nın müxbir üzvü

NURİYYƏ ƏLİYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ADU
nuriyyaaliyeva@gmil.com

XARİCİ DİLLƏRİN TƏLƏBƏYÖNÜMLÜ TƏDRİSİNİN PSİXOLOJİ ƏSASLARINA DAİR

Açar sözlər: strategiya , şifahi nitq, kontekst.
Key words : strategy , oral speech, context.
Ключевые слова: стратегия , устная речь, контекст

Dillərin şüurlu öyrənilməsi müvafiq biliklər əsasında və dilin praktik surətdə nitqə tətbiqi nəticəsində mümkün olur.

Psixologiyadan bəllidir ki, yalnız yaddaşla, yəni aktiv və passiv yaddasaxlama ilə tələb olunan bütün informasiyaların öhdəsindən gəlmək mümkün deyildir. Ona görə də tədris-təlim prosesində təfəkkür fəaliyyətinə geniş imkanlar açılmalıdır. Tədris-təlim prosesində təfəkkür (düşüncə) fəaliyyətinin önə çəkilməsi, onun imkanlarından geniş istifadə öyrənməni keyfiyyətcə dəyişərək, hamı üçün əlçatan edir. Təfəkkür fəaliyyəti çər-çivəsində öyrənmə prosesi bir neçə dəfə yüksəlir, bütün təhsilalanların təhsil keyfiyyətini adekvat olaraq artırır. Ona görə ki, təfəkkür fəaliyyəti birbaşa idrak prosesilə bağlı olduğundan, tədris-təlim prosesində psixopedaqoji yanaşmaları önə çəkir. İdrak fəaliyyətinin psixopedaqoji yanaşması əsasında artıq isbat olunmuşdur ki, həqiqi bilik təhsilalanlar tərəfindən əvvəlki biliklərin (təcrübələrin) əsasında anlama yolu ilə yaradılır. Psixopedaqoji (psixodidaktika) yanaşma təhsilalanlarda öyrənmə üçün tələb olunan mühiti yaradır və biliyin mahiyyəti, onun struktur elementləri təhsilalanların anlama qabiliyyətinə mütənasib olaraq qurulur. Psixopedaqoji yanaşma əsasında öyrətmə və öyrənmə prosesi elə qurulur ki, mütəşəkkil, fəal əqli fəaliyyət interaktiv fəaliyyətlə müşahidə edilir və təhsilalanlar öz imkanlarını genişləndirmək üçün aktiv biliklər əldə edirlər. Belə əsasda qurulmuş tədris-təlim prosesində biliklər öz ənənəvi vertikal quruluşunu dağıdaraq, məntiqi əsasda, təfəkkürdə üfüqi strukturda düzəlməyə başlayır və nəticədə biliklərin tamlığı təmin olunur .

Bacarıq ekstrapozisiya-biliyin praktik işlərdə canlanmasını tələb edir. Onun çıxış nöqtəsini məlumatların psixi səviyyədə, daha doğrusu, şüurda işlənməsi təşkil edir. Onun yekunu isə praktik işlərin həmin ideal fəaliyyətin nəticələri ilə tənzim edilməsindən ibarətdir. Məsələn, verilmiş cismin həcmini müəyyənləşdirmək tapşırılmışdır. Bu məsələni müəyyənləşdirmək üçün həmin həndəsi cismin hansı sinfə daxil olmasını aşkara çıxarmaq

lazımdır. Sonra bu cür cisimlərin həcminin necə hesablandığını xatırlamaq lazım gəlir. Buradan da, hər hansı ölçmə aparmağı nəzərdə tutmaq müəyyənləşdirilir. Nəhayət, zəruri hesablama əməliyyatı yerinə yetirilir. Buradan göründüyü kimi, biliklərin bacarığa çevrilməsi bir sıra vərdişlərə və əməliyyatlara yiyələnməyi tələb edir [6, s. 70].

Beləliklə, bacarıq dedikdə subyektdə mövcud olan bilik və vərdişlərlə fəaliyyətin məqsədəuyğun şəkildə tənzim edilməsi üçün zəruri olan mürəkkəb psixi və praktiki işlər sisteminə yiyələnmə nəzərdə tutulur. Bu sistemə məqsədlə bağlı biliklərin seçilməsi, məqsəd üçün mühüm olan xüsusiyyətlərin ayrılması, bunun əsasında məsələnin həllinə yönələn dəyişmə sisteminin müəyyənləşdirilməsi, dəyişmələrin həyata keçirilməsi, nəticələrin qarşıya qoyulmuş məqsədlə müqayisəsi əsasında yoxlanması və buna müvafiq olaraq, təsvir olunan prosesin təshih edilməsi daxildir. Bacarıqların formalaşması biliklərə daxil olan məlumatın və predmetdən alınan məlumatın işlənməsi ilə bağlı olan əməliyyatların, bu məlumatın aşkara çıxarılması, həmin məlumatın hərəkətlərlə müqayisəsi və ona aid edilməsi əməliyyatların bütün sisteminə yiyələnməkdir. Bu cür formalaşma prosesi, daha doğrusu, bacarığa yiyələnmə müxtəlif yollarla həyata keçirilə bilər. Bunlardan birincisində öyrənən adam zəruri biliklərə malik olur. Onun qarşısında həmin bilikləri səmərəli tətbiq etmək vəzifəsi qoyulur, insan fəaliyyətinin müvafiq oriyentirlərini, məlumatları işləmək yollarını və priyomlarını səhv və sınaq yolu ilə aşkara çıxarmaqla bu vəzifənin həllinə çalışır. Bu yol az səmərəli olmasına baxmayaraq, hazırda təlimdə geniş yayılmış yoldur. Ikinci yol müəllimin tələbələrin bilikləri tətbiq etməsi üçün zəruri olan psixi fəaliyyətini idarə etməkdən ibarət olan yoldur. Bu zaman müəllim tələbələri əlamətləri və əməliyyatları seçmək oriyentirləri ilə tanış edir, qarşıya qoyulmuş məsələni həll etmək üçün tələbələrin aldıqları məlumatları işləmək və onlardan istifadə etmək sahəsində onların fəaliyyətlərini təşkil edir .Nəticə etibarilə, vərdişlər bacarıqların avtomatlaşdırılmış komponentləridir. Bu proses nümunə və ya qayda üzrə fəaliyyətin yerinə yetirilməsindən başlayır. Deməli, müəyyən fəaliyyətin formalaşdırılmasından asılı olaraq, müəyyən vərdişlər əmələ gəlir. Vərdiş çalışmaların köməyilə möhkəmləndirilmiş və insan tərəfindən şüurlu iştirak olmadan avtomatik yerinə yetirilən fəaliyyətdir. Hər hansı hərəkətin təkrar həlli zamanı insan bu aktı istiqamətlənmiş, məqsədyönlü, onu icra etmək üçün şüurlu üsul seçməyən, icbari olmadan, bəzən hərəkətlərin yerini dəyişməklə, onun icra edilməsi vərdişlə bağlı-dır.Şüurlu hərəkətin ayrı-ayrı komponentlərinin icraya yönəldilməsi, onun avtomatlaşmış komponentləri, insanın şüurlu hərəkətlərinin yerinə yetiril-məsində iştirak sözün spesifik mənasında vərdişdir. Vərdişlər insanın şüurlu hərəkətinin avtomatlaşmış komponentidir və icra zamanı formalaşır [6, s.79].

Vərdişləri formalaşdırmaq üçün az və ya çox əməliyyatlar sistemi təşkil etmək lazımdır ki, onlar bir vahid kimi funksiya göstərsin. Bunun üçün xüsusi tapşırıqlar lazımdır. Tapşırıqların bu transformasiyası dərk edilən məqsədləri avtomatlaşmış hərəkətlərin fəaliyyətindən kənara çıxmağa səbəb olur. Bu mənada dərk edilən olmayan, dərk edilən məqsədə istiqamətlənməyən hərəkətlər tapşırıqların nəticəsində avtomatlaşır, bu zaman yeni avtomativizmlər formalaşır və artıq əvvəldən məlum olan istifadə edilir. Sözün geniş mənasında vərdişlər şüurlu və avtomatik insan rəftarlarına qarşılıqlı münasibətləri, onların qütblü xarakteri, qarşılıqlı əlaqə və bir-birinə keçidlər şüurlu hərəkətlər problemidir. Bu problem və münasibətlər insanın bütün fəaliyyəti boyu yayılır. Nitq fəaliyyəti də həmişə yaradıcı xarakter daşıyır. Hər hansı insanın nitqi onun tərəfindən başqalarına məlumat vermək üçün yaradıcı olaraq ünsiyyətə xidmət edir. Nitq fəaliyyəti ona görə ayrı-ayrı bacarıqlara-eşitmək, danışmaq, yazmaq, oxumaq hissələrinə ayrılır. Bacarıq elə hərəkətləri təqdir edir ki, insan onu təkrarolunmaz şəraitdə və əvvəldən qazanılmış vərdişlər əsasında icra edir. Nitq vərdişləri nitq bacarıqlarının bir komponenti kimi fəaliyyət göstərir.Xarici dili mənimsəyən tələbələrdə dil biliklərindən ilkin bacarıqlara keçmək mümkündür: nitq vərdişləri müvafiq bacarığın çoxlu təkrarından sonra əmələ gəlir, daha doğrusu, nitq praktikasının sonunda buradan belə nəticə çıxır ki, xarici dildə əsl nitq müvafiq nitq vərdişləri olmasa, mümkün deyil, ona görə də əvvəldən xarici dildə tələbələrin əldə etdikləri nəzəri dil biliklərini əsas bilik hesab etmək olmaz. Həmçinin, belə fikirləşmək düzgün olmaz ki, əgər tələbə biliyi öz nitqində tətbiq edə bilirsə, müvafiq olaraq o, dilə yiyələnib və təlimin məqsədlərinə nail olunub. Əsl dilə yiyələnmə, təkcə diskursiv-məntiqi deyil, həm də intuitiv xarakter daşıyır. Buna baxmayaraq, bəzi müəllimlər bacarıqlarla kifayətlənərək ağırlıq mərkəzini biliklərin üzərində cəmləyirlər və vərdişləri unudurlar. Tələbələrə dil materialını möhkəmləndirmək əvəzinə, onlara müxtəlif xarakterli dil tapşırıqları verirlər və ya anlama meylli tədris tapşırıqları vasitəsilə işlərini bitmiş hesab edirlər. Belə halda tələbədə yaradıcı canlı nitqə münasibət yaranmır, onlarda ikinci nitq bacarıqları inkişaf etmir. Müəllim unutmamalıdır ki, təkcə dilin nəzəri müddəalarını mənimsəməklə xarici dilə yiyələnmək olmaz, həm də onu praktik mənimsəmək və xarici dildə nitq praktikasını mənimsəmək lazımdır. Tələbələrdə xarici dildə şifahi nitq vərdişi yaratmaq üçün, oxu vərdişi, yazı vərdişi, tərcümə və anlama haqqında vərdiş yaratmaq lazımdır. Doğrudur ki, nitq fəaliyyəti nitq vərdişləri olmadan mümkün deyil. Dildən istifadə etməklə insan əldə etdiyi nitq vərdişləri əsasında öz nitqini yaradır.

Psixoloji xüsusiyyətləri tam başa düşmək üçün qrammatikanın təliminə diqqətimizi cəlb edək. Qrammatika dilin ən çətin mənimsənilən aspekti və spesifik predmetidir. Qrammatikanın tələbələrə tədrisi göstərir ki, bir sıra

qrammatik materiallar tam mənimsənilə bilmir və sanki, bu fənn heç bir bacarıq aşılamır. Lakin qrammatik təlimin psixoloji təhlili göstərir ki, o tələbənin ümumi inkişafında, yəni reseptiv və produktiv nitq vərdişlərinin inkişafında mühüm yer tutur. Qeyri-ixtiyarilik və dərkedilməzlik tələbələrin qrammatik bacarıqlarında özünü tez-tez göstərir. Əksər tələbələrin bacarıqları qeyri-şüuri vəziyyətdən avtomatik, ixtiyari, məqsədəuyğun və şüurla akta çevrilə bilmir. Bu cür psixoloji məntiqdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, tələbənin qarşısına şüurlu şəkildə məqsədlər qoyması, onlara nail olmaq cəhdləri və bu zaman müəyyən motivlərin onun davranışını idarə etməsi, təbii ki, bir çox hallarda şüur hadisəsi kimi təzahür edir və bu hamı tərəfindən qəbul olunan bir yanaşmadır. Psixoloji eksperimetlər əsaslı surətdə göstərir ki, dərs kollektiv iş formaları əsasında təşkil edildikdə, tələbələrin idrak fəaliyyətinin fəallaşdırılması üçün xüsusilə əlverişli şərait yaranır.

Ədəbiyyat

1. Агазаде Н.Т. К вопросу сопоставительного изучения языков. Иностранные языки в школе. М., 1960, Т 6, с. 107-112.
2. Алхазишвили А. А. Психологическая основа создания естественных речевых ситуаций в учебной обстановке. Иностранные языки в высшей школе. М., 1974, вып 9, с. 85-92.
3. Артемов В. А. Вербальное поведение и речевой поступок. Речевая ситуативность в преподавании иностранных языков в специальном языковом вузе. М., 1973, с. 28-46.
4. Верещагин Е. М. Психолингвистическая проблема теории языковых контактов. Вопросы языкознаний. М., 1967,Т 6, с.122-123.
5. Выготский Л. С. Мышление и речь. Собрание сочинений, Т 2. М., Педагогика, 1982, с. 3-361
6. Так. В.Г. К проблеме соотношения между структурой высказывания и структурой ситуации. // Психологические и психолингвистические проблемы владения и овладения языком. – М., 1969. – с. 67-80.

N. Aliyeva

On the phsycological backgrounds of learner- centredness of foreign languages

Summary

The article deals with the main principals of the learner- centredness in ELT . Today the main goal of teaching and learning foreign languages in

the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication.Speaking comprehension is one of the most basic and important of the four skills in language teaching and elarning.One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively.

Н. Алиева

К вопросу о психологических основах личностно-ориентированного обучения иностранного языка

Резюме

В данной статье рассматриваются к вопросу **о** психологических основах личностно- ориентированного обучения иностранного языка. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению ефективности данного процесса. В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и их изучения состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации. Умение адекватно воспринимать информацию в процессе "speaking" является одним из самых важных и необходимых умений которыми должен обладать человек, изучающий язык в тех или иных целях. Одной из основных целей изучения языка является обладение умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Rəyçi: Gülmar İsrafilova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

SEVİNC SƏLİMOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dillər Universiteti
salimova _ sevinc @ mail.ru

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: Fliktiv, aqulitinativ, affikslər, morfen
Ключевые слова : словообразование коммуникация, аффиксы, агглютинативный.флективный
Key words: word formation, communication ,affixation , agglutination, flexion.

Dilin xarakterik əlamətlərindən biri onun insanlar arasında ünsiyyət və fikir mübadiləsi vasitəsi olmasıdır . İnsanlar arasında dilin ən vacib ünsiyyət vasitəsi olması o deməkdir ki , insanlar dil vasitəsilə bir-birləri ilə əlaqə saxlayır və öz fikirlərini bir-birinə çatdırırlar. İctimai həyatda baş verən bütün dəyişikliklər dildə öz əksini tapır. Dil ictimai bir hadısə olmaq etibarilə cəmiyyətə xidmət edir.

Dil həmişə inkişaf vəziyyətində olur və bu inkişaf müəyyən prosesləri və yeni leksik vahidlərin yaranmasını özündə əks etdirir. Bu proses sözdüzəltmə prosesi adlanır .

Söz yaradıcılığının müstəqil bir elm sahəsi kimi təşəkkül tapmasında Y.M. Zemskayanın , Y.L. Qinzburqun , V.Vinoqradovun , N.N. Amosovanın , V. D. Arakinin ,İ.İ. Arnoldun , Q. Marçandın , D. Kostovskinin , P. Tarasovun ,A.Axundovun. F.Veysəllinin və digər alimlərin əməyini xüsusilə qeyd etmək DUlazımdır.Bu alimlərin əsərlərində söz yaradıcılığının əsas prinsipləri, sözdüzəltmə anlayışı , onun təbiəti və mahiyyəti və digər prinsipial məsələlər əhatəli şəkildə tədqiq olunmuş və açıqlanmışdır.

Söz yaradıcılığı dilçilik elminin yeni sözlərin yaranması ilə məşğul olan sahəsidir. Söz yaradıcılığının aşağıdakı üsulları vardır :

1) Söz kökünə müxtəlif şəkilçilər artırılmaqla söz düzəldilməsi ;
2) Söz kökünə söz artırılmaqla söz düzəldilməsi ;
3) Sözün bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə keşməsi ilə söz düzəldilməsi(konversiya);
4) Sözə yeni məna verməklə söz düzəldilməsi.

Bunlardan birincisi , dilçilik ədəbiyyatında morfoloji yolla söz yaradıcılığı adlandırılır. Bu tip söz yaradıcılığının aşağıdakı yolları vardır :

1) Son şəkilçili söz yaradıcılığı;
2) Iç şəkilçili söz yaradıcılığı (infeksial)

3) Önşəkilçili söz yaradıcılığı.

Söz kökünə şəkilçi artırılmaqla yaranan sözlər düzəltmə sözlər adlanılır. Yeni leksik vahidlərin yaradılmasının qanunauyğunluqları və xüsusiyyətləri sözdüzəltmə prosesində müəyyənləşdirilir.

Söz yaradıcılığı prosesinə təsir edən amillərdən biri də dillərin tipoloji quruluşudur.

Dillərin tipoloji təsnifini ilk dəfə alman alimi F. Şleqel vermişdir. Məsələyə morfoloji cəhətdən yanaşan dilçi 1809-cu ildə dünya dillərinin quruluşundakı fərqləri müəyyənləşdirərkən , onları iki böyük qrupa bölmüşdür :

1) şəkilçili dillər (çin , bantu , türk);

2) fleksiyalı dillər (sami dillər , gürcü ,fransız dilləri).

Göründüyü kimi , dillərin bu şəkildə təsnifi təxmini səciyyə daşıyır. Qeyd etmək lazımdır ki , F. Şleqelin bu təşəbbüsü dilçilik tarixində ilk tipoloji linqvistik təşəbbüs sayılır .(2 :188)

Hal-hazırda dilçilikdə dünyada mövcud olan bütün dillər dörd qrupa bölünür :

1)Amorf (kök dillər) ;

2) aqqlütinativ dillər ;

3) flektiv dillər ;

4) inkorporativ dillər (2:191)

Bildiyimiz kimi , Azərbaycan və ingilis dili dillərin tipoloji təsnifinə əsasən bir-birindən fərqlidirlər : əgər ana dilimiz türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxil olub aqqlütinativ(iltisaqi) dillərə aiddirsə , ingilis dili hind – Avropa dilləri ailəsinin german dilləri qrupuna aid olub flektiv- analitik dillərə aiddir. Başqa sözlə desək ,Azərbaycan dili iltisaqi dillərə xas olan sintetik ifadə formaları ilə çox zəngindir, burada şəkilçilərdən çox geniş istifadə olunursa, ingilis dilində dilində söz sırasının , analitik konstruksiyaların işlənməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Aqqlütinativ sözü latın mənşəli olub "bitişdirmək, yapışdırmaq" mənasını bildirir .Bu tip dillərdə söz kök və şəkilçilərə ayrılır . Təsadüfi deyil ki , A. Şleyxer aqqlütinativ dilləri bitkilərə bənzətmişdir ;

Həmin dillərdə kök sanki ağacın gövdəsi , şəkilçilər isə onun şaxələri və ya budaqları kimi mövcud olur. (2: 192)

Aqqlyutinativ (iltisaqi) dillərə həmçinin şəkilçili , şəkilçiləşən dillər də deyilir. Bu tip dillərdə bütün leksik-qrammatik və qrammatik əlaqələr ,ilk növbədə , şəkilçilər vasitəsilə realizə olunur.Aqqlyutunativ (iltisaqi) dillərin səciyyəvi xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki , həmin dillərdə kök və şəkilçi hər bir halda öz müstəqilliyini qoruyur.

Aqqlyutinativ dillərdə kök qrammatik vahid olmaqla , öz leksik və fonetik tərkibini həmişə mühafizə edir və şəkilçidən kənarda da mövcud

olur. Bu tip dillərdə bütün söz kökləri sözə bərabər tutulur və müxtəlif lüğətlərdə müstəqil leksik vahidlər kimi qeyd olunur.

Aqqlyutinativ dillərdə ,məsələn , Azərbaycan dilində bütün söz kökləri müstəqil leksik vahidlərdir.

Müasir Azərbaycan dilində söz kökünə əlavə olunan şəkilçilərin öz ardıcıllıgı var : əvvəlcə söz kökünə sözdüzəldici şəkilçi , sonra isə sözdəyışdirici şəkilçi əlavə olunur .

Ana dilimizdə şəkilçilər təkmənalı olur , daha dəqiq desək , hər şəkilçi yalnız bir qrammatik mənanı daşıyır. Bundan başqa , Azərbaycan dilində sözdüzəldici şəkilçilərin sayı sərbəstdir , başqa sözlə desək , sözün tərkibində bir , iki , üç , dörd müxtəlif şəkilçi ola bilər. Məsələn : abad-laş-dır-maq , kitab-lar-dan, bitki-lər-dən və s.

Geneoloji təsnifata görə Hind –Avropa dillərinə məxsus olan ingilis dili beynəlxalq dillərdən biridir. O , dünya dilləri içərisində bir sıra fonetik , morfoloji , qrammatik xüsusiyyətləri ilə Azərbaycan dilindən fərqlənir.

Flektiv sözü latın mənşəli olub , "əyilmək , dəyişmək ,başqasına keçmək" mənasını bildirir.

Flektiv dillər , ilk növbədə , sözün dəyişməsini nəzərdə tutur . Bu tip dillərə həmçinin flektivləşdirən , üzvi , formal , fuziyalı dillər də deyirlər (2 : 195).

Sözün dəyışməsi isə onun sonundakı şəkilçinin və ümumiyyətlə sözün səs cildinin dəyişməsi ilə olur. Bununla əlaqədar fleksiyanın iki növünü : daxili və xarici fleksiyanı ayırd edirlər.Məsələn : rus dili üçün xarici fleksiya səciyyəvidir : *книга , книгу ,книге.*

İngilis dili flektiv dil olmaqla yanaşı daxili fleksiyalarla da zəngindir . Bu hal xüsusilə fellərdə, xüsusilə felin zaman kateqoriyasında özünü büruzə verir.

Məsələn : I sing (mən oxuyuram) – I sang (mən oxudum)

İ ring (mən zəng edirəm) – I rang (mən zəng etdim)

Söz kökünün ingilis dilində , o cümlədən Azərbaycan dilində bir sıra xüsusiyyətləri vardır :

1) Kök sözün müstəqil leksik mənaya malik olan hissəsidir ;
2) Kök sözün əsasını təşkil edir ;
3) Söz kökü şəkilçilərdən ayrı Azərbaycan dilində işlənə bilir ;
4) Bir kök müxtəlif şəkilçilər qəbul edir.

Sözün müstəqil mənaya malik olan , ayrılıqda işlənə bilən və dəyişməyən hissəsinə kök deyilir.

Azərbaycan dilində söz kökü əsasən sabit olur və dəyişmir . İngilis dilində isə dəyişə bilər .

Müqayisə üçün : man-men (kişi-kişilər), goose-geese (qaz-qazlar)

B.Xəlilov yazır : "Sözün tərkibi müstəqil və qeyri-müstəqil hissələrdən ibarət olur. Dilçilik elmində sözün müstəqil hissəsinə kök , qeyri-müstəqil hissəsinə şəkilçi deyilir ".(6 : 46).

2006 –cı ildə çapdan cıxmış "Dilçilik ensiklopediyasi. I cild " əsərində affikslərə belə tərif verilir : " söz tərkibində işlənib , onun qalan hissəsinin məna , forma və funksiyasını dəyişdirən morfem. Ümumi dilçilikdə bunlara formant və ya formal morfemlər də deyirlər. Affiks termini ilk dəfə yəhudi qrammatikasında 1506 –cı ildə işlənmişdir. Söz tərkibindəki mövqeyinə uyğun olaraq affikslər müxtəlif növlərə bölünürlər : önşəkilçisi (prefiks) , içşəkilçisi (infiks) və son şəkilçi (suffiks")(3:82)

Şəkilçilər dilçilik ədəbiyyatında affiksal morfem adı ilə də adlandırılır. (5 :60)

Azərbaycan dilində söz strukturu iki hissədən kök və şəkilçidən ibarətdit. Kök morfem sözün qrammatik mənaya malik olub , müstəqil işlənə bilən , müəyyən suala cavab verən , müxtəlif sintaktik vəzifə daşıyan , dilin morfoloji sistemində müəyyən semantik-qrammatik qruplara daxil olan hissəsidir.

Q. Kazımovun fikrincə , Azərbaycan dilində şəkilçilərin aşagıdakı xüsusiyyətləri mövcuddur :

1) Müstəqil leksik məna ifadə edə bilmir ;
2) Sözdən ayrı işlənmir ;
3) Yalnız qrammatik mənaya malik olur ;
4) Söz kökünün tələbi ilə variantlaşır. (8 :30)

Q. Kazımov şəkilçilərə belə tərif verir : " Sözlərin ayrılıqda işlənməyən, müstəqil lüğəvi mənaya malik olmayan , söz kökünə artırılarkən yeni mənalı söz düzəldən və ya sözlər arasında əlaqə yaradan hissəsinə şəkilçi deyilir "(8 : 30)

S. Cəfərov şəkilçiləri dörd qrupa ayırırdı :1. Leksik şəkilçilər ;2. Leksik-qrammatik şəkilçilər; 3. Qrammatik-leksik şəkilçilər; 4. Qrammatik şəkilçilər

Leksik şəkilçilər ancaq müəyyən məfhum ifadə edən leksik vahidlərin düzəlməsində iştirak edir. Bu tip şəkilçilər sözlər arasında qrammatik əlaqənin yaranmasında iştirak etmirlər.

Leksik-qrammatik şəkilçilər müəyyən məfhum ifadə edən yeni leksik vahidlər əmələ gətirməklə bərabər , bu vahidlərin başqa sözlərlə qrammatik əlaqəyə girməsi tələbini özündə əks etdirir.

Qrammatik- leksik şəkilçilər artırıldığı sözlərdə ancaq bu və ya digər qrammatik kateqoriyanın funksiyasını yerinə yetirir. Bu şəkilçilərə ismin hal şəkilçiləri və şəxs sonluqlarını aid etmək olar.

Şəkilçilərin bir qismi sözdüzəltmə prosesi ilə əlaqələndirilərək sözdüzəldici şəkilçi, ikinci qismi isə qrammatika ilə əlaqələndirilərək sözdəyişdirici şəkilçi adlandırırlar.

Morfoloji yolla söz yaradıcılığında iştirak edən bütün şəkilçilər eyni deyillər . Bəzi şəkilçilər müxtəlif sözlərə artırılaraq , bir çox yeni sözlər əmələ gətirdiyi halda , bəzi şəkilçilər məhdud sayda sözlərə artırılaraq az miqdarda yeni söz əmələ gətirə bilir.

Azərbaycan dilində sözün kökünə şəkilçi əlavə edəndə,əsasən, kök dəyişmir və sabit olur.

Lakin ingilis dilində kök dəyişə də bilər. Məsələn: man- men ; mouse-mice.

Sözlərin ayrılıqda işlənməyən , müstəqil lüğəvi mənaya malik olmayan , söz kökünə artırılarkən yeni mənalı söz yarada bilən və ya sözlər arasında əlaqə yaradan və ya sözlər arasında əlaqə yaradan hissəsinə şəkilçi deyilir.

Şəkilçilər əsasən iki məqsədlə - yeni sözlər yaratmaq və sözlər arasında əlaqə qurmaq üçün işlədilir. Buna görə də şəkilçiləri iki əsas qrupa ayırmaq olar : leksik və qrammatik şəkilçilər.

1. Sözdüzəldici şəkilçilər (leksik şəkilçilər) adında göründüyü kimi yeni sözlərin yaradılmasına xidmət edir.

Söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən şəkilçilərin hamısı eyni dərəcədə məhsuldar deyildir.Həm ingilis həm də Azərbaycan dilində şəkilçilərin bir qismi yeni sözlərin yaradılmasında geniş əhatəli olduğu halda , digər qismi az məhsuldar , yaxud da qeyri-məhsuldardır.

Sözdüzəldici şəkilçilər prefiks (ön şəkilçi) , infiks (orta şəkilçi) və suffiks(son şəkilçi) yaxud bəzən ona postfiks də deyirlər olmaqla üç qrupa bölünür.

İngilis dili üçün prefikslərin işlənməsi səciyyəvi olsada , Azərbaycan dilində işlənən prefikslərin hamısı alınmadır (ba-,bi- , na- ,la-,anti-,a-)

İnfikslər (orta şəkilçilər) dünya dillərində çox az yayılmısdır . B. Xəlilov qeyd edir ki , bu şəkilçilər türk dillərinin , o cümlədən Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna yaddır .

O bu məsələ ilə bağlı qeyd edir ki , Azərbaycan dilində bir sıra şəkilçilər var ki , onlar iki sözün ortasında işlənir :"ha" ,"ba","bə" . Bu birləşdiricilər mürəkkəb sözləri yaradaraq həm də mənanın qüvvətlənməsində mühüm rol oynayır . Alim Azərbaycan dilində infikslərə aid belə misallar çəkir : "vurhavur , tutbatut , günbəgün , ilbəil , aybaay ,dalbadal" (6 :114)

2006-cı ildə çap olunmuş " Dilçilik ensiklopediyasında "da qeyd olunur ki ,iç şəkilçi söz kökünə daxil edilməklə onu dəyişdirən şəkilçidir. Bu şəkilçilər Azərbaycan dili üçün səciyyəvi deyildir (3 :82)

İngilis dilində də infikslər çox məhdud işlənmə dairəsinə malikdir . Məsələn :cupful və eyni mənada işlənən cup-s-ful-cupsful sözü. Buradakı –s şəkilçisi infiks rolunda cıxış edir.

İnfikslərdən fərqli olaraq ingilis dili fleksiyalarla zəngindir . Buraya cəm şəkilçisi - s,keçmiş zaman şəkilçisi –ed və s. aid etmək olar.

Hər iki dildə çox sayda suffikslər mövcuddur.

2.Qrammatik şəkilçilər isə söz birləşmələri və cümlələrin qurulmasında vasitəçi kimi iştirak edir , ünsiyyətin yaranmasında mühüm rol oynayırlar. Bu tip şəkilçilərə hal kateqoriyasinin , kəmiyyət kateqoriyasının , sifətin dərəcə kateqoriyasının və s. şəkilçiləri aiddir. Bu tip şəkilçilər sözlər arasında əlaqə yaradır, bunun da sayəsində söz birləşməsi və cümlələr yaranır .

Sözdüzəldici və qrammatik (sözdəyişdirici) şəkilçilər dildə sözlərin leksik və qrammatik mənalarını yaratmaq baxımından fərqlidirlər.. Belə ki, sözdüzəldici şəkilçilər sözlərə qoşulmaqla onların leksik mənasını dəyişirlər. Məsələn : Azərbaycan dilində dil-çi , dağ-lıq ;ingilis dilində read-er , help-less.

Sözdəyişdirici (qrammatik şəkilçilər) isə qoşulduqları sözlərin qrammatik mənasını fərqləndirirlər . Buna misal olaraq hər iki dildə kəmiyyət kateqoriyasını göstərmək olar : dil-lər , dağ-lar : roses ,buses və s.

Qrammatik məna sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər vasitəsilə ifadə oluna bilir. Məsələn , sözdüzəldici şəkilçilərlə ifadə olunan qrammatik məna : gərgin-lik , biçin-çi sözlərində qrammatik məna – *lik* və *-çi* isim düzəldən şəkilçi ilə ifadə olunmuşdur. Sözdəyişdirici şəkilçilərlə ifadə olunmuş qrammatik mənaya nəzər salaq : bağ-lar , usaq-lar . Bu sözlərdəki – *lar* şəkilçisi sözdəyişdirici şəkilçidir .

B. Xəlilov qeyd edir ki , Azərbaycan dilində işlənən sözdüzəldici şəkilçilərin bir qismi fars , ərəb və rus dilindən keçmişdir**.** Buna misal olaraq alim –zadə(fars) , -xana (fars) , şünas(fars),-xah (fars), -i (ərəb) ,-vi (ərəb) , -iyyat ,-iyyət (ərəb) , -ist(rus) ,-izm (rus) və s. şəkilçiləri misal göstərir **.** Lakin ana dilimizdə işlənən sözdəyişdirici şəkilçilərin hamısı öz dillimizə məxsusdur. (6:97)

Bu alimin fikrincə, Azərbaycan dilində işlənən sözdüzəldici şəkilçiləri mənşəyinə görə aşagıdakı qruplara bölmək olar :

1) Azərbaycan dilinin özünəməxsus sözdüzəldici şəkilçilər ;
2) Dilimizə fars dilindən keçən şəkilçilər ;
3) Dilimizə ərəb dilindən keçən şəkilçilər;
4) Dilimizə rus dilindən keçən şəkilçilər. (6 :108)

Biz bu alimin fikri ilə razılaşaraq qeyd etmək istəyirik ki , Azərbaycan dilində öz milli şəkilçilərimizlə yanaşı fars (-keş ,-xah,-pərəst və s.), ərəb (-

i,-vi,-iyyat ,-iyyət və s.) və rus yaxud rus dili vasitəsilə digər dillərdən keçmiş(-ist ,-izm ,-ant ,-atik) kimi çoxlu sayda şəkilçilər mövcuddur.

İngilis dilində də işlənən sözdüzəldici şəkilçilərin bir qismi milli olsa da , bir qismi başqa dillərdən (yunan, latın , fransız və s.) alınmadır

Ədəbiyyat

1.Abdullayeva G.Müasir Azərbaycan dili II hissə.(morfologiya .sintaksis) Bakı: Elm və təhsil , 2013
2. A. Axundov Ümumi dilçilik . Bakı : Şərq-qərb nəşriyyatı ,2006
3.Dilçilik ensiklopediyası I cild . Bakı :Mütərcim , 2006
4.Həsənov H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatin əsasları . Baki :BDU nəşri , 1999
5.Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı : Maari,1985
6.Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası I hissə . Bakı , 2000
7.Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası Bakı , 2008
8.Kazımov Q.S. Müasir Azərbaycan dili . Morfologiya . Bakı : Elm və Təhsil , 2010
9.Qurbanov A . Ümumi dilçilik. Bakı :2004
10.Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları . Bakı : Mütərcim , 2008
11. Veysəlli F.Y. German dilçiliyinə giriş . Bakı :Mütərcim ,2011
12.Арнольд И.В. Лексикология английского языка . Москва : Высшая школа , 1986
13.Булаховский Л.А. Введение в языкознание. часть 2 . Москва , 1953
14.Ginzburg R.S.,Khidekel S.S.,Knyazeva G.Y. Sankin A.A. A Course in modern English Lexicology Moscow , 1979
15. Marchand A. The categories and types of present day English word-formation. Moscow ,1955

С.Салимова

О типологических особенностях современного английского и азербайджанского языков

Резюме

Морфологический способ словообразования один из самых распространенных способов современного словообразования как в английском так и в азербайджанском языках. Этот способ подразумевает образование новых производных слов с помощью словообразовательных морфем- приставок ,суффиксов и т.д. Азербайджанский язык , будучи агглютинативным , очень богат суффиксами .Как мы знаем морфемы тоже делятся на две большие группы: лексические и

грамматические морфемы, в зависимости с какой целью мы их употребляем- для связи между словами или же для образования новых слов. Автор статьи С.И. Салимова подробно описывает этот продуктивный способ словообразования , приводя примеры из разных источников. Ученые отмечают , что в азербайджанском языке все префиксы заимствованы из других языков , в то время как суффиксы в основном тюркского происхождения . Инфиксы же не характерны в обоих языках. В английском же языке префиксы бывают как заимствованные из других языков так и исконно английские. Кроме того , следует отметить , что аффиксы бывают продуктивными и не продуктивными. Автор цитирует известных ученых и анализирует их точки зрения в своей статье.

S.Salimova

About typological characteristics of modern English and Azerbaijani languages

Summary

Morphological way of word formation is one of the widely spread methods of new word formation in modern English as well as in modern Azerbaijani languages. This method consists of forming of a new word by means of diferent affixes : prefixes, infixes, suffixes. Being an agglutinative language Azerbaijani language is very rich in suffixes. As we know , endings are used with two aims : for connection between words and also for forming new words. Morphemes can be divided into two big groups : grammatical morphemes , lexical morphemes. The author S.I.Salimova describes in details this method and she gives examples of this type of word formation from different sources. Scientists point out that prefixes in Azerbaijani languages are all borrowed from other languages whereas suffixes are mainly of Turkish origin. Infixes are not widely used in both languages. In English suffixes are widely used , many of them are native .The author also gives points of view of different scientists in this article.

Rəyçi: İlahə Abdullayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

SEVƏR ORUCOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ADİU
seva_o@ mail.ru

MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ İNGİİS DİLLƏRİNDƏ İDIOMLAR

Açar sözlər: söz birləşməsi, dilçilik, frazeologiya, idiom, atalar sözü, lüğət tərkibi, əsər
Key words: word combination, linguistics, phraseology, idiom, proverb, dictionary content, work
Ключевые слова: словосочетание, лингвистика, фразеология, идиома, пословица, содержание словаря, произведения

Artıq bildiyimiz kimi dil tarixi-ictimai bir hadısədir. Tarixən onun tərkibi müxtəlif sözlərlə, eləcə də söz birləşmələri ilə zənginləşmişdir.Söz birləşməsi dilçilik elmində hələ də tam həllini tapmayan, problematik məsələlərdən biri olaraq qalır. Söz birləşmələrinin əhəmiyyəti, əsasən söz və cümləyə münasibəti, söz birləşmələrinin yaranma yolları, onun növləri və s. digər məsələlər hələ də mübahisəli olaraq qalmaqdadır.

Ümumiyyətlə, söz birləşmələri dil sistemində özünəməxsus yer tutur və mənsub olduğu dilin ümumi qrammatik və semantik quruluşuna aid bir sıra xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Söz birləşmələri leksikologiya, leksikoqrafiya, söz yaradıcılığı ilə də sıx bağlıdır. Belə ki, söz birləşmələri əsasən söz yaradıcılığında fəal iştirak edir və bir sıra yeni söz və ifadələr üçün baza verir.

Dilin sadəcə söz və cümlələrdən ibarət olması qeyri-mümkün olduğu kimi, onun sadəcə həqiqi mənalı sabit söz birləşmələrindən təşkili də qeyri-mümkündür. Elə bu zərurət, yəni müxtəlif dillərin məcazi mənalı sabit söz birləşmələriylə zənginləşdirilməsi idiomların yaranmasına gətirib çıxardı. Hətta zaman keçdikcə dildə elə idiomlar mövcud olmuşdur ki, artıq onlar dil sistemində köhnəlmiş və onun lüğət tərkibindən çıxmışdır. Belə sabit söz birləşmələrinə qədim söz ustadlarının əsərlərində rast gəlmək olar.

Dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin məcmusu olan frazeologiya dilçiliyin əsas şöbələrindən biridir. Bu dilçilik şöbəsində öyrənilən sabit söz birləşmələri dünyanın əksər dillərində həm yazılı, həm də şifahi nitqə özünəməxsus zənginlik və kalarit qatır. Quruluşca, eyni zamanda mənaca parçalanmayan bu birləşmələr əksərən bədii əsərlərdə təsvir vasitələri kimi işlədilərək həmin əsərləri daha da güclü və oxunaqlı edir. Buna görə də həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində müəlliflərin idiomatik ifadələrə

üstünlük verməsi həm əvvəlki illərdə, həm də müasir dövrdə özünü açıq-aydın göstərir.

Artıq bildiyimiz kimi frazeologiyada öyrənilən sabit söz birləşmələrinin bu növləri vardır: idiomlar, ibarələr, hikmətli sözlər, atalar sözləri, zərbi məsəllər və tapmacalar. Əgər hələ 1978-ci ildə H. Bayramov idiomları ″ söz birləşməsi quruluşuna malik olan, komponentlərinin leksik mənasından asılı olmayaraq, söz birləşməsini təşkil edən sözlərin hamısı birlikdə bir məna ifadə edən, quruluşca və mənaca parçalanmayan ifadələr″ adlandırırdısa [1, s.44], 1991-ci ildə isə M. Adilov və G. Yusifov onları ″ tərkibində bu və ya digər ünsürün məzmunu ilə formal ifadəsi arasında uyğunluq olmayan birləşmələr″ adlandırırdı [2, s. 7].

Bu sabit söz birləşməsi öz semantikasını və quruluşuna görə həm ədəbi, həm də şifahi nitqdə çox geniş işlədilir. İdiomlar dildə məcazilik ifadə etməklə, quruluşca əsasən mürəkkəb olmaqla bəzi sadə sözlərlə sinonimlik təşkil edir. Məsələn, *dilə tutmaq-tovlamaq, ürəyi düşmək- qorxmaq* və s.

"İdiomatik ifadələr İngilis dilində uzun illər ərzində əhəmiyyətli rol oynamışdır. İdiomların dinləmə, danışma, oxuma və yazıda anlaşılması əhəmiyyətli rol oynamaqdadır. Şagird və tələbələr xarici dilin qrammatikasına mükəmməl yiyələnə bilərlər. Hətta zaman keçdikcə kifayət qədər lüğət tərkibini də mənimsəyə bilərlər. Amma "*above all, to get along, on the whole, to look up* və s. idiomları bilmədən ən yaxşı nitq belə adi və yöndəmsiz olaraq qalır" [3, p. 9].

Göründüyü kimi, ingilis dilçisi Robert Dikson belə idiomların bu dildə nə qədər önəm daşıdığını, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi onun həm şifahi, həm də yazılı nitqi zənginləşdirdiyini qeyd edir. Məhz bu səbəbdən xarici dil dərslərini tədris edən müəllim dərs zamanı idiomların tədrisinə xüsusi yer ayırmalıdır. Hər bir xarici dil məşğələsi zamanı müəyyən qədər idiomlarla tanışlıq tələbəyə artıq dərs ilinin sonunda kifayət qədər idiomlarla tanışlıq imkanı yaradır. Artıq bu frazeoloji birləşmələrə mükəmməl yiyələnən bir tələbə nəinki xarıcı bir vətəndaşla ünsiyyət zamanı sərbəst olaraq onlardan istifadə edə bilir, həmçinin bu dilin daşıyıcılarının ünsiyyətini dinlərkən eşitdiyi hər bir idiomu anlayır.

S.Cəfərov müasir Azərbaycan dilində olan idiomları öz quruluşu və daxili mütəhərrikliyinə görə üç qrupa ayırır: " qovuşma idiomlar, birləşmə idiomlar, uyuşma idiomlar" [4,s.89]. İdiomların qruplaşdırılması tək bununla məhdudlaşdırılmır. Eyni zamanda dilçilik ədəbiyyatlarında ifadə etdiyi ümumi mənalardan, yəni dilə aid mücərrəd mənalardan asılı olaraq idiomların bu tiplərini göstərilir: leksik, sintaktik və morfoloji idiomlar [2, s.15].

Əgər ilk təsnifata nəzər yetirsək, buradakı ″qovuşma idiom″ larının tərkibindəki sözlər tamamilə məcazi mənada işlədilir. Məsələn, *ələ salmaq, göz yummaq, qəlbiqara, ürəyiyumşaq, can-başla* və s. Belə idiomlara ingilis

dilində də rast gəlinir. Məsələn, *a lost cause- 1.ümidsiz bir hal, iş, vəziyyət 2. Heç bir müsbət dəyişikliyə ümidi olmayan insan;*

to cut corners – qənaət etmək;

cut and dried – gözlənilən, əvvəlcədən bilinən, darıxdırıcı;

to get off ones chest - əsl hisslərini ifadə etmək

on edge - *əsəbi, narahat*

to put ones foot in – səhv bir şeyi etmək və ya demək(Essential idioms in English)

Əgər belə buna oxşar bir sıra qovuşma idiomlarına səlis yiyələnmədikdə müəyyən bir nitqin və ya cümlələrin tərcüməsi zamanı ortaya çıxan çətinliklər qaçılmazdır. Maraqlısı odur ki, müasir internet əsrində belə idiomlar müxtəlif bölmələr üzrə saytlarda qruplaşdırılır. Məsələn, *idman sahəsində işlədilən idiomlar, sevgi idiomları, turizmdə işlədilən idiomlar, uşaqlar tərəfindən işlədilən idiomlar* və s. Bunlardan xüsusilə istirahət zamanı işlədilən idiomlar diqqəti cəlb edir. Artıq yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi belə mücərrəd mənalı birləşmələr digər adi sadə və ya mürəkkəb sözlərlə sinonimlik təşkil edir. Məsələn,

To catch some rays (idiom) – to lie in the sun, to enjoy sunshine (günəşdə qaralmaq)

To hang out (idiom) – to idle (boş-boşuna veyllənmək)

To catch a flick (idiom) – to watch movie (kinoya baxmaq)

To grab some munchies and hit the road – to get for a car trip taking some snacks (müəyyən qidalar götürərək maşın səyahətinə çıxmaq)

To go window-shopping – to browse the malls without buying anything (heç nə almadan mağazaların pişтaxtalarına baxmaq)və s.

Birləşmə idiomları isə qovuşma idiomlarından fərqli olaraq onların tərkibində iştirak edən sözlərdən birincisi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib dəyişə bilir. Məsələn, *dilə gətirmək, əli boşa çıxmaq* və s. ″ Birləşmə idiomların tərkibində iştirak edən sözlərdən birincisi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir və bu idiomluq məzmununa xələl gətirmir: *kəlləmi yerə atdım, kəlləsini yerə atdı, əlim boşa çıxdı, dilimə gətirdim, dilinə gətirdi* və s.

Əlbəttə ki, bu iki dil tamamilə müxtəlif dil ailələrinə mənsub olduqları üçün, eləcə də ingilis dili flektiv dil, Azərbaycan dili aqqlütinativ dil qrupuna aid olduğundan onların bir sıra qrammatik xüsusiyyətləri də bir-birindən tamamailə fərqlənir. Müasir ingilis dilində birləşmə idiomları kimi idiomlara rast gəlmək qeyri mümkündü. Belə ki, bu dildə ayrıca mənsubiyyət formalaşdıran morfem yoxdur. Mənsubiyyət anlayışı yalnız yiyəlik əvəzliyi ilə dildə formalaşır.

Üçüncü qrupa daxil olan uyuşma idiomlarında söz birləşməsinin təribindəki ilk söz mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir, eləcə də onun

tərkibindəki sözlərin arasına digər sözlər də əlavə etmək olur. Məsələn, *başını tovlamaq- başını yaxşıca tovlamaq* və s.

Bir sıra idiomlar vardır ki, müxtəlif linqvistik təhriflər nəticəsində yaranır. Məsələn, ana dilimzdə buna müxtəlif misalları nümunə gətirə bilərik:*Toydan sonra nağara. Qəmiş olmaq. Qörsaqqız olmaq.* Onlardan bəziləri də vardır ki, məsəllər əsasında meydana çıxır: *Qudurasan qurbağa, Şitini çıxarmaq, Ağzına su almaq* və s.

Belə idiomatik ifadələrə ingilis dilində də rast gəlmək olur. Məsələn, *bite off more than you can chew. (Üzərinə bacardığından daha çox yükü almaq)* Bu zaman belə idiomlarda əsasən müəyyən birləşmə və cümlələr məcaziləşib yeni, fərqli bir məna kəsb edir. Belə idiomatik ifadələrə ingilis dilli lüğətlərdə istənilən qədər rast gəlmək olar. Məsələn:

1. *The best of both worlds – iki müxtəlif fəaliyyətlərin mənfəətləri [5, p.35]*
2. *See eye to eye – razılaşmaq [5,p.373]*
3. *Feel under weather – özünü pis hiss etmək [5, p.152]*
4. *Let the cat out of the bag – bilmədən sirri aşkarlamaq [5, p.200]*

və s.

Bütün bu və ya başqa digər misallardan asanlıqla görmək olur ki, ümumilikdə idiomatiklik hadisəsi dildə yığcamlıq, lakoniklik meylinin təzahürü kimi özünü biruzə verir. Eləcə də idiom və idiomatik ifadələrin həm danışıq dilində, həm də yazılı nitqdə geniş istifadə edilməsi nitqi daha da zənginləşdirir və onu daha da rəngarəng edir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978
2. Adilov M, Yusifov G. Sabit söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1991
3. Dixson J. R. Essential idioms in English. Longman, 2004
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
5. Oxford learners pocket dictionary. Oxford University Press, 1991

С. Оруджева

Идиомы в современных азербайджанском и английском языках

Резюме

В этом статье дается информация об идиомах в современных Азербайджанском и английском языках. Дающимся примерами можно легко видеть, что в целом явление идиоматика является возвышенным выражением языка, склонностью к лаконичной тенденции. На обоих

языках идиомы используются как в письменной форме, так и в словесной речи.

На уроках иностранного языка учителя должны учить детей многим идиомам. Слова идиомах выражают совсем другое значение. На обоих языках идиомы имеет образные смыслы.

Запомнив наиболее распространенные из идиомах, мы сможем сделать свою речь ярче и живее. Идиома- это когда какое-либо выражение теряет свое буквальное выражение и приобретает особый смысл, нередко даже не связанный со смыслом отдельных слов и выражении. Часто грамматическое значение идиом не отвечает нормам современного языка. Иногда они является грамматическими архаизмами.

S.Orujova

Idioms in the modern azerbaijanian and english languages

Summary

The information about idioms in Azeri and English languages is given in this article. One can easily see by the given examples that above all idioms are prone to the laconism tendency. In both languages idioms are used in verbal and as well as in written speech.

At foreign language lessons teachers should teach their students many idioms. The words in the idioms have quite other meanings. In both languages the idioms have figurative meanings.

Remembering more widely spread idioms, we can make our speech lighter and livelier. Idioms is when an expression loses its real meaning and gets special meaning not related with the words in a word-combination and expressions. Grammatical meaning of idioms often doesn't satisfy modern languages norms. Sometimes they become grammatical archaisms.

Rəyçi: Nəcəf Nəbiyev
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

RƏHİMƏ MƏMMƏDOVA
filologiya elmləri namizədi, dosent
ADNSU
rus.fat.126@gmail.co

ŞİFAHİ VƏ YAZILI TƏRCÜMƏ

Açar sözlər: şifahi tərcümə, yazılı tərcümə, fərq, növ, dil
Key words: interpretation **,** translation , difference, type, language
Ключевые слова: интерпретация , письменный перевод , разница, вид, язык

Hamlet İsaxanlıya görə" tərcümə ədəbi, elmi, yaxud texniki əsərin və ya tərcümənin kitab halında, jurnalda, dövri nəşrdə, yaxud hər hansı digər formada dərc olunmaq, yaxud teatrda tamaşaya qoyulmaq, kinoda, radio veriliçlərində , televiziyada və ya hər hansı digər vasitələrdə istifadə edilmək üçün nəzərdə tutulmasından asılı olmayaraq bir dildən başqasına çevrilməsi deməkdir. Tərcümə geniş mənada insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir.Tərcümə bir yerdə və ya bir dövrdə əldə olunmuş məlumatları, elmi-texnoloji nailiyyətləri, bədii gözəllikləri başqa yerə və ya başqa dövrə daşıyan zəhmətkeşdir ".

Tərcümədə adətən iki tərəf olur, tərcüməçi və istifadə edən. Tərcüməçi ədəbi, elmi, texniki və s. əsərlərin mütərcimləri hesab edilir. İstifadə edən isə hər hansı bir tərcümənin istifadəsi üçün yerinə yetirildiyi fiziki və ya hüquqi şəxs hesab olunur.

Tərcümənin yazılı və şifahi olaraq iki forması vardır.

Şifahi tərcümə əsasən ardıcıl və sinxron olaraq iki yerə bölünür.

Sinxron tərcümə – tərcümənin ən çox zəhmət tələb edən növüdür, burada həm insan zəhməti, həm də texniki vasitələr tələb olunur. Bu şifahi tərcümənin xüsusi növüdür, burada tərcüməçi tərcüməni danışanın nitqi ilə eyni zamanda həyata keçirir. Sinxron tərcüməçi xüsusi texnika ilə təchiz edilmiş kabinədə oturaraq, qulaqcıqlar vasitəsilə eşitdiyi nitqi həmin anda tərcümə edib mikrafona deyir. Sinxron tərcümə mütəxxəssisdən güclü duyma qabiliyyəti və geniş dünya görüşü tələb edir.

Bu zaman tərcüməçinin tərcüməni müvəffəqiyyətlə həyata keçirməsi üçün danışanın məna qrupları arasında pauzalar etməsinə zəruriyyət yoxdur. Ona görə də məruzə, məlumat fasiləsiz səslənir. Tərcümənin bu növü çoxlu sayda insanların iştirakı ilə miqyaslı tədbirlərin keçirilməsi zamanı tətbiq edilir, bir qayda olaraq böyük konfrans zallarında və ya auditoriyalarda şifahi tərcüməçinin nitqi ya eşidilmir, ya da tədbirin statusu məhz sinxron

tərcümənin tətbiqini tələb edir. Bu cür tərcüməni aparan sinxron tərcüməçinin yüksək peşəkar, xüsusi çoxillik hazırlığı olmalıdır.

Sinxron tərcümə ilə bağlı çətinlik Azərbaycan və ingilis dillərinin müxtəlif qrammatik quruluşa, fərqli söz sırasına malik olmasında göstərir.

Ardıcıl tərcümədə dilmanc məruzəçinin söylədiyi müəyyən nitq parçasını əvvəlcə eşidir, məruzəçi susduqda isə həmin parçanı olduğu kimi digər dilə çevirir. Ardıcıl tərcümə zamanı adətən natiq 1-5 dəqiqədən bir fasilə verir, mətnin tərcüməsi üçün şərait yaradır. Tərcümə zamanı belə hallar da olur ki, natiq fasiləsiz olaraq bir saat danışır. Belə hallarda yaddaş kifayət qədər yükləndiyinə görə dilmanc özü üçün qeydlər aparmalıdır. Belə ki, tərcüməyə zərər vermədən bir saatlıq nitqi olduğu kimi yadda saxlamaq çox çətindir. Dilmanc vaxt itirmədən natiqi dinləyə-dinləyə təxminən eyni zamanda nitqi tərcümə etməlidir, burada dinləmə, anlama, tərcümə dilinə çevirib səsləndirmə mərhələləri arasındakı müddət çox anidir . Sinxron tərcümə ilə müqayisədə ardıcıl tərcümə daha rahatdır, çünki ardıcıl tərcümə zamanı danışan tərəf müəyyən fasilələr etməklə, tərcüməçiyə dediklərini tərcümə edib, dinləyən tərəfə çatdırmaq imkanı yaradır. Ardıcıl tərcümədə hər bir nitqə ayrılan vaxt ikiqat artır, yəni məruzənin tərcüməsi də müəyyən vaxt aparır. Sinxron tərcümə zamanı isə, danışan tərəf tərcüməçinin çıxışı tərcümə etməsini gözləmir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki tərcümə növü yüksək peşəkarlıq tələb edir.

Ardıcıl tərcümənin standart formasından çox zaman qeyri- rəsmi və ya qismən rəsmi müzakirələr zamanı istifadə olunur. Ardıcıl tərcümənin peşəkar formasından dövlət orqanlarının, dövlət işçilərinin və fərdi şəxslərin müzakirələri, danışıqları zamanı istifadə olunur. Burada dilmancın nitqi daha rəsmi və publisistik danışıq dilində olur.

Sinxron tərcümənin digər ən çox yayılmış forması pıçıltı vasitəsilə tərcümədir. Bu tərcümə növündən adətən tədbirlərdə hədəf dildə danışan xarici nümayəndələrin sayının az olduğu hallarda istifadə edilir. Pıçıltılı tərcümə zamanı dilmanc xarici nümayəndənin yanında oturub eşitdiklərini onun qulağına elə tərzdə pıçıldayır ki, tərcüməni yalnız ehtiyacı olan bu şəxs eşidir, digər nümayəndələrə isə maneçilik törətmir. İki nəfərin tərcüməyə ehtiyacı olduğu halda dilmanc onların arxasındakı cərgədə elə əyləşir ki, qonaqlardan birinin sağ qulağına, digərinin isə sol qulağına yaxın məsafədə pıçıltı ilə deyilənləri çatdıra bilsin. Tərcüməyə ehtiyacı olanların sayı ikidən artıq olduqda isə, iki və ya daha artıq dilmancın tərcüməsindən istifadə olunur. Bu halda bir dilmancın tərcüməsi xüsusi aparatla br neçə nəfərə çatdırıla da bilər.

Sinxron tərcümənin vacib növü olan işarə dili həm kar adamlar arasında, həm də onlarla ünsiyyətdə olan normal eşitmə qabiliyyəti olan insanlar arasında işlənir. Bu prosses hər iki tərəf, yəni eşitmə qüsurlu olan

şəxs, eləcə də onunla ünsiyyət yaradan normal eşitmə qabiliyyətli şəxs eyni dilin nümayəndələri olduqda baş verir. Hər iki tərəf müxtəlif dillərin daşıyıcıları olduqda , onların fikrinin işarələr dilində və ya şifahi şəkildə ifadə olunması üçün üçüncü şəxsin müdaxiləsinə - işarə dili üzrə tərcüməçinin iştirakına ehtiyac yaranır. İşarə dili üzrə tərcümə sinxron şəkildə həyata keçirilir. Bu halda tərcüməçi eşitdiyi şifahi nitqi işarə dilinə və əksinə işarə dilində ifadə olunanları adi nitqə çevirməli olur.

Yazılı tərcümənin inzibati tərcümə, ticarət (komersiya) tərcüməsi, kompüter əsaslı tərcümə, sərbəst tərcümə, kompüter tərcüməsi, məxfi, maliyyə tərcüməsi, ümumi tərcümə, tibbi tərcümə, bədii tərcümə və s. növləri vardır. Göründüyü kimi əksər yazılı tərcümələrdə tərcüməçidən xüsusi terminologiyanı bilmək bacarığı tələb olunur. Yazılı tərcümənin növlərindən göründüyü kimi texniki və ədəbi tərcümə ön plana çəkilir. Ticarət, kompüter, tibbi, maliyyə tərcümə texniki tərcüməyə aid olduğu halda, bədii tərcümə xüsusi yerdə durur.

Bədii tərcümə bir dildəki bədii əsərin başqa dilə çevrilməsidir. Bu tərcümə növündə bədii söz estetik mahiyyət kəsb edir. Bədii tərcüməçidən tərcüməsini etdiyi xalqın mədəniyyətini , tarixini, adət ənənələrini bilmək vacib meyar sayılır. İnzibati tərcümə inzibati mətnlərin tərcüməsi ilə bağlı olduğundan burada ümumu terminlərə və gündəlik fəaliyyətdə istifadə olunan mətnlərə istinad edilir. Ticarət tərcüməsində ticarətlə bağlı olan mətnlərin, məktubların, şirkət hesablarının, gündəlik məruzələrin tərcüməsinə üstünlük verilir. Kompüter əsaslı tərcümədən söz birləşmələrinin, sənədlərin tərcüməsi üçün istifadə edilir. Belə tərcümələr dil quruluşu baxımımdan dəqiq və düzqün hesab edilmir. Kompüter tərcüməsi kompüter avadanlığı ilə bağlı tərcümələri nəzərdə tutur. Maliyyə tərcümələrinə maliyyə ilə bağlı xüsusi sənədlərin tərcüməsi əsas yer tutur. Ümumu xarakter daşıyan tərcümələr heç də mürəkkəb olmadığından, burada heç bir terminə ehtiyac duyulmur. Tibbi tərcümədə, adından məlum olduğu kimi tibbi dərsliklərin, tibbi avadanlıq və dərman preparatlarının, tibbi qablaşdırmanın tərcüməsi nəzərdə tutulur. Məxfi tərcümədə məxfi sənədlərin, müqavilələrin, sazişlərin tərcümə olunduğu üçün daha peşəkar tərcüməçilər tələb olunur.

Hər iki tərcümə növü mütəxxəssisdən işçi dilləri mükəmməl bilmək, aidiyyatı olan sahə üzrə geniş məlumat, müəyyən vərdişlər tələb edir. Bu tələblərlə yanaşı yazılı tərcüməni şifahi tərcümədən fərqləndirən bir sıra mühüm cəhətlər mövcuddur. Yazılı tərcümə mətnin yazılı şəkildə digər dilə çevrilməsini, şifahi tərcümə isə şifahi mətnin digər dilə tərcüməsini nəzərdə tutur. Zaman baxımından şifahi tərcümə mətnin dərhal tərcüməsini nəzərdə tutduğu halda və dilmancın vaxt məhdudiyyəti olduğu halda, yazılı tərcümədə bu məhdudiyyət , tələskənlik yoxdur və bu çox sərbəsdir. Yəni şifahi tərcümədə vaxt tərcüməçini gözləmir, o mətni bir dəfə eşidir. Yazılı

tərcümədə isə material göz qabağında olduğundan tərcüməçi istənilən məqamı dəfələrlə nəzərdən keçirə, etdiyi səhvləri düzəldə bilər. İşin gedişində yazılı tərcüməçinin müxtəlif mənbələrə, lüğət, dərsliklər, texniki vasitələrə müraciət etməsi üçün kifayət qədər vaxtı və imkanı olduğu halda, şifahi tərcümədə isə dilmancın heç bir mənbəyə müraciət etməyə imkanı olmur, buna görə də o, öz bilik və vərdişlərinə güvənməlidir. Şifahi tərcümədə edilən səhvi düzəltmək mümkün olmadığından dilmancı üzərinə daha cox məsuliyyət düşür. Yazılı tərcüməçilər adətən tək işləmələrinə baxmayaraq başqa ixtisasçılarla əlaqə saxlaya bilər və onlardan lazımi məsləhət və göstərişlər ala bilərlər.

References

1.Hamlet Isaxanlı.Poetik tərcümələr. 1-ci toplu.
2. Duff, A. Translation, 1989 Murphy, B. Teaching translation and teaching through translation,
1988.
3. Harvey, M. A beginner's course in legal translation: the case of culture-bound terms, 2003.
4. Jaaskelainen, R. Translation studies: what are they? 2005.
5. Newmark, P. A Textbook of Translation. Hertfordshire, 1988.
6. Newmark, P. About Translation: Multilingual Matters. Clevedon, Philadelphia, Adelaide.
Multilingual Matters Ltd.,1991.

R. Mammadova

Interpretation and translation

Abstract

Interpretation and translation, difference between them, types of interpretation and translation are spoken in this article. In the article it is also stressed that interpritation is required at conferences, meetings and in any place where people speak different languages.

It must be remembered that oral translation is provided by an interpriter while written translation by a translator. Computer translation, literary translation, legal translation, general translation, medical translation, financial translation, free translation, commercial (business) translation are spoken in the article.

Professional translators are required for these kinds of translation. Interpriter interprets once and it can be heard only one time. Translation can

be repeatedly read, amended, analyzed and retranslated. Interpreter's tools are mainly the text and his/her own knowledge. Translator can use various dictionaries, text-books, and get advice and instructions.

Р.Мамедова

Устный и письменный перевод
Резюме

В этой статье говорится о различии и разновидностях устного и письменного перевода. В статье подчеркивается важность и потребность устного перевода на конференциях, заседаниях и в местах, где люди говорят в различных языках. Следует запомнить, что устный перевод осуществляется с помощью устного переводчика, а письменный с помощью письменного переводчика. В статье широко рассматриваются такие виды перевода, как компьютерный, литературный, медицинский, финансовый, самостоятельный, бизнес и т.д. Для осуществления такого рода переводов, конечно же, есть большая потребность в профессиональных переводчиках. Устный переводчик делает перевод один раз, и услышать его можно только один раз. При письменном переводе перевод можно прочитать по несколько раз, делать изменения, проанализировать и заново переводить. Способ, используемый устным переводчиком при переводе является текст и его знания, а письменный переводчик может использовать разные словари, книги, а также может получить советы и указания.

Rəyçi: **Sevil Əliyeva**
filologiya elmləri namizədi

VƏFA MƏLİKOVA
ADU
v.melikova.79@mail.ru

ON THE ROLE OF A TEACHER IN COMMUNICATIVE ACTIVITIES

Açar sözlər:kommunikasiya,şifahi nitq,kontekst.
Key words:communication ,oral speech, context.
Ключевые слова: коммуникация, устная речь,контекст.

The teacher is a facilitator of students´ learning and as such he has many roles to fulfill. Freeman (1986, 131) describes him as *a manager* of classroom activities. In this role, one of his major responsibilities is to set up activities that promote communication. During the communicative activities he acts as *a consultant* answering students´ questions, offers advice and provides necessary language items. One of the most important roles is to make sure that students know what they are supposed to practise and check if they do it effectively. These roles are called *a conductor* and *a monitor*. Although there is a great number of various activities which may be used in speaking lessons, their use would be confusing and pointless if they would not be logically organised. Being a good *organiser* should be an ability possessed by every skillful teacher. Considering the facts mentioned above we can conclude that the teacher´s personality in a learning process is very important not only while participating in the activity but also while monitoring the students. The teacher´s less dominant role in communicative activities offers the students the opportunity to be involved in conversation and improve their speaking skills to be able to cope with the real-life situations. When students learn a foreign language, they very often accumulate a lot of knowledge (grammatical rules, lists of vocabulary items), but then they find out that they can not actually use this language to communicate when they want to. Scrivener (2005, 147) claims that there seems to be some difficulty in moving language from passive knowledge into active usage. Without experience in using the language, learners may tend to be nervous about trying to say things. It takes quite a long time for some students to express themselves, which leads to long embarrassing pauses while learners are trying to find out how to say what they really want to say. One of the best ways of helping learners to activate their knowledge is to put them in “safe” situations in class where they are inspired and encouraged to try to speak a foreign language. Teachers should try to create such activities in which learners feel less worried about speaking and less

under pressure. Nevertheless, the teacher is not the only one whom the students' success in speaking is based on.

There are also motivational factors, differing from student to student, which influence his progress in the spoken language. Harmer (1991, 4-6) distinguishes extrinsic and intrinsic motivation. He claims that students´ attitude to speaking the language may be affected by different factors from the outside, such as people in close surroundings, previous speaking experience in a foreign language or the job opportunities offered after mastering foreign language communication. All of these represent extrinsic motivation. Although extrinsic motivation is nowadays a driving force for most students, without intrinsic motivation no goal in improving the speaking skill could be achieved. Success is also based on students´ willingness to learn to speak a foreign language, which may be influenced by the teacher´s methods used in teaching communication and, above all, his or her personality. Considering these, teachers should realize how important role they play in encouraging the students to learn to speak a foreign language.Students' personalities also play an important role in determining how quickly and correctly they will manage a speaking task. Those students who are risk-takers, unafraid of making mistakes, are generally more talkative but usually make many errors. Those who are shy may take a long time to speak confidently, but when they finally manage it, their English contains fewer errors. The aim of both types of students is the same, indeed – to use the language correctly and fluently. To achieve this goal the teachers should try as much as they can to break the silence in the classroom and get the students speak no matter how many mistakes they make or how long it takes them to produce sentences. While learning English the teachers should pay great attention to the communicative exercises as shown below. Example from the text: **"**With nothing to keep them in India any longer, Dick and Sally returned to England and moved back into their house in Cambridge. It was a big comfortable house on the edge of the city which they had bought many years earlier, and only used occasionally, for holidays; the rest of the time it had been rented to visiting professors from abroad. It was the nearest thing they had to a home - but still it felt unfamiliar, somehow temporary. For a time Dick made an effort to re-adjust to life in Cambridge. They joined a film club, visited the theatre regularly, gave one or two small parties in an attempt to reestablish contact with old friends. Dick even had dinner in his old college once but found the social atmosphere so chilly, the conversation so boring and the food so indigestible that he decided not to repeat the experience. He even offered his services as a lecturer at evening classes in business administration - but there were no vacancies. Dick quickly realised that he no longer felt at home in Britain. It was also clear to him that he had no real friends left in England

and that his sense of purpose had been destroyed when he lost his job. He tried not to feel bitter, but it was difficult."

1) Look at the key vocabulary expressions which occur in the text. Use these to imagine what the text is about.

visiting professor's from abroad; to make an effort to re-adjust to life; in an attempt to re-establish contact with all friends; to find the social atmosphere so chilly; boring conversation; indigestible food; to repeat the experience; business administration; to feel at home in Britain; his sense of purpose had been destroyed; to lose job; to feel bitter; to sink into an aimless existence; to slip effortlessly into a social life; to share less and less; to break off relations with somebody over an argument; to feel isolated even from yourself; to begin to drink heavily; to speak little to each other; to talk about everyday practical matters; to lose one's sense of purpose; to be patient with somebody; to become a total stranger.

2) Working in pairs, match the sentences below.

1. With nothing to keep them in India any longer 2. For a time Dick made an effort 3. Dick quickly realized 4. For Sally, 5. She fitted back into Britain 6. She slipped effortlessly 7. She had 8. They shared 9. Sally spent more and more time out of the house10. She would understand him better

a. it was different. b. to re-adjust to life in Cambridge. c. into a social life he had never shared anyway. d. less and less. e. if he made an effort. f. Dick spent more and more time in it. g. as if she had never left it. h. a role. i. that he no longer felt at home in Britain. j. Dick and Sally returned to England.

3) answer to the following questions.

1. Why did Dick and Sally return to England? 2. What effort did Dick make for a time? 3. What made Dick decide not to repeat the experience? 4. What did Dick quickly realize? 5. When had his sense of purpose been destroyed? 6. Who had a role? 7. Who began to drink heavily? 8. What did Dick and Sally talk about? 9. Did they have to worry about money? 10. Was Dick able to stop feeling so sorry for himself and pull himself together?

4)Evaluate the speakers attitude: approving and disapproving. In groups of four, agree or disagree with the following statements. Put your arguments for and against.

1. When a man loses his job, his sense of purpose is destroyed.
2. When a man loses his sense of purpose he'd better find another one.
3. Nobody can predict what his life would become.
4. If you've been injured by something you don't have to feel sorry for yourself.

So , while communicative activities use a wide variety of concrete and abstract vocabulary. Communicate shades of meaning much as native

speakers might. Use differentiated vocabulary and the use of communicative strategies such as pause fillers, stalling devices, paraphrasing and circumlocutions. Use smoothly connected sentences to narrate and describe in detail. Be easily understood. Communicate facts and talk casually about topics of current public and personal interest and academic relevance. Have control over most basic and complex grammatical structures. Use situational and culturally appropriate language. Communicate effectively in many social, professional and academic situations. Handle with confidence and some facility such complicated tasks and social situations as those calling for elaboration, complaint or apology. Successfully handle most uncomplicated communicative tasks in social situations. Initiate, sustain and close a general conversation with a number of strategies appropriate to the circumstances and topic. Use some non-native speaker phrasing. Be able to connect discourse for a variety of purposes such as simple narration, description and reports. Generally be understood by attentive listeners. Have control over many basic and complex grammatical structures.

Used Literature

1.Alptekin, C. 1993 " Target Language Culture in ELT Materials" ELT journal, 47, 2, 136-43.
2.Bailly, K.T. and D. Nunan Voicces from the language classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 451 p.
3. Bejarano, Y. 1989. A Cooperative Small- Group Methodology in the Language Classroom, TESOL Quarterly , 21,3, 483-501.
4. Besse, H. 1981. "The Pedagogic. Authenticity of a Text", in The teaching of Listening Comprehension, ELT Document Special, London: The British Council. 20-29.
5.Berns, M. Context of Competence: Social and Cultural Considerations in Communicative Language Teaching. New York: Plenium Press, 1990.
6. Bliss, I. 1990. "Intercultural Education and the Proffessional Knowledge of Teachers" In : European Journal of Teacher Education" vol. 13 N 3.

В.Маликова

К вопросу о роль учителей на преподавании английского языка

Резюме

Данная статья посвящена рассмотрению роль учителей . В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и их изучения состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации. Умение адекватно восприни-

мать информацию в процессе аудирования является одним из самых важных и необходимых умений которыми должен обладать человек, изучающий язык в тех или иных целях. Одной из основных целей изучения языка является обладение умением эффективно общаться на изучаемом языке. Особое внимание должно быть уделено отбору текстовых материалов. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения диалогической речи должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению ефективности данного процесса.

V.Malikova

Kommunikativ fəaliyyətlər zamanı müəllimin roluna dair

Xülasə

Bu məqalə ingilis dilinin tədrisində müəllimin roluna həsr olunmuşdur. Qlobalizasiya şəraitində xarici dillərin öyrədilməsində əsas məqsəd dil öyrənənlərə dili kommunikasiya məqsədlərilə istifadə etmək bacarıqlarını formalaşdırmaqdır. Nitq prosesində informasiyanın adekvat şəkildə qəbulu dili bu və ya digər məqsədlərə görə öyrənənlər üçün ən vacib və təxirə salınmaz amil hesab olunur. Dilöyrənmənin ən vacib məqsədlərindən biri öyrənilən dildə effektiv ünsiyyətə nail olmaqdır. Xarici dilin tədrisinə tətbiq edilən "dilə praktik yiyələnmə" terminini digər adamların fikirlərini anlama,bacarıq və vərdişlərin aşılanması kimi başa düşmək lazımdır. Sonra bu bacarıqlar formalaşır, nitqə çevrilir.Əgər insanlar arasında ünsiyyət bilavasitə yaradılırsa,onda dilə praktik yiyələnmə nitq fəaliyyətinin müxtəlif növlərinin şifahi nitqə,oxu və yazıya xarakterik olan bacarıqların formalaşmasını tələb edir. Ünsiyyət məsələsi şifahi nitqlə bağlı məsələdir.Əgər bir adam dil materiallarını yaxşı mənimsəyibsə,o həmin dildə şifahi danışmaqda heç bir çətinlik çəkməyəcəkdir. Əsas diqqət müqayisəli mətn materiallarına, habelə “komunikativ” tapşırıqlara yönəlməlidir. Bundan əlavə ,mətnlər başa düşülmək üçün həddən artıq mürəkkəb olmamalıdır. Bu prosesdə şifahi nitqin öyrədilməsi məqsədyönlü , sistemli xarakter daşımalıdır.

Rəyçi: Nuriyyə Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

АФЕТ ИСКЕНДЕРОВА
Азербайджанский Университет Языков
b.rahima23@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ ЛЕКСИЧЕСКИХ НАВЫКОВ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова: лексика, лексические единицы, лексические навыки, формирование, наглядность
Key words: lexis, lexical units, lexical skills, formation, visualization
Açar sözlər: leksika, leksik vahidlər, leksik bacarıqlar, formalaşma, əyanilik

Одной из наиболее важных проблем в обучении иностранному языку является обучение лексике. Эта проблема до сих пор является актуальной. Лексика в системе языковых средств является важнейшим компонентом речевой деятельности: аудирования и говорения, чтения и письма. Это определяет её важное место на каждом уроке иностранного языка, формирование и совершенствование лексических навыков постоянно находится в поле зрения учителя. Лексические единицы языка, наряду с грамматическими навыками, являются исходным и необходимым строительным материалом, с помощью которого осуществляется речевая деятельность, и, поэтому составляют один из основных компонентов содержания обучения иностранному языку.

Как известно, обучение иностранному языку представляет собой обучение фонетике, лексике, грамматике. Все три компонента неразрывно связаны друг с другом. Студенты должны владеть лексикой, уметь фонетически правильно её произносить и строить предложения по определённым грамматическим правилам.

В отличие от грамматики, которая отражает отношения между классами слов и всегда обобщает, лексика индивидуализирует высказывание, придает ему конкретный смысл. То есть, конкретное слово передает конкретное понятие и мысли в целом.

Что значит овладеть словом? Это значит овладеть его значением, формой (его звуковым и зрительным образом), его способностью вступать в связь с другими словами (семантическую, грамматическую). Это значит овладеть словообразованием, словоизменением и употреблением слова в речи, т.е. в определенных типах предложений.

До недавнего времени лингвистов интересовала преимущественно формальная сторона языка, в первую очередь морфология и

фонетика, затем синтаксис. Что касается лексики, то и здесь главное внимание уделялось только словообразованию.

Из всего сказзанного можно сделать вывод о том, что проблема обучения лексике является одной из ведущих в процессе обучения иностранному языку. В современной методике работа над лексикой правомерно рассматривается в свете задач развития речевых умений. Таким образом, формирование лексических навыков на уроках английского языка является актуальной проблемой в настоящее время и уделяется довольно большое внимание. В методике обучения иностранным языкам подчеркивается важность формирования лексических навыков как очень важного умения, без овладения которым немыслимо общение на языке. В настоящее время актуалтность этой проблемы обусловливается стоящей перед учителем задачей – формировать коммуникативную компетенцию у студентов.

Проблема формирования лексических навыков по праву представляется одной из наиболее важных проблем обучения иностранному языку. Лексические навыки представляют лексическую сторону речи, они являются компонентами речевых умений, и образуют фундамент для обеспечения использования языка как средства общения. Лексический навык оперирует лексическими единицами и комплексами лексических единиц (словами, словосочетаниями, фразами). В свою очередь лексическая единица определяется как единица языка, обладающая самостоятельным лексическим значением и способная выполнять функции единицы речи.

По выражению А.А.Леонтьева лексика представляет собой систему систем. Системность лексики проявляется в том, что все слова не могут существовать изолированно, они тесно связаны между собой в виде определенных словарных груп (8, с.40). По С.Ф.Шатилову лексический навык включает такие компоненты как словоупотребление и словообразование (3, с.84). Е.И.Пассов выделяет в лексическом навыке операцию вызова и операцию сочетания слова (2, с.50). Р.К.Миньяр-Белоручев, полагая, что операции словообразования и сочетания лексических единиц относятся к грамматике, а не к лексике, определяет лексический навык как способность автоматизировано вызывать из долговременной памяти слово, словосочетание и готовую фразу, соответствующие коммуникативной задаче (4, с.92). Необходимо отметить, что словоупотребление требует не только знания слов, но и умений манипулировать ими в ходе высказывания. Эта трудоёмкая задача решается в двух аспектах: не только научиться употреблять лексику в собственной речи, но и понимать её в речи других. Лексическая правильность иноязычной речи выражается, прежде всего, в правильном словоу-

потреблении, т.е. в сочетании слов изучаемого иностранного языка по его нормам, часто отличается от правил сочетания их эквивалентов в родном языке. Это несовпадение обусловлено расхождением в лексических системах двух языков как проявление расхождения между понятием и значением слов.

И так можно сделать вывод о том, что лексический навык – это синтезированное действие по выбору лексической единицы адекватно замыслу и ее правильному сочетанию с другими, совершаемое в навыковых параметрах и обеспечивающее ситуативное использование данной лексической единицы в речи.

Лексический навык включает в себя экспрессивные и рецептивные лексические навыки.

Речевые экспрессивные навыки – это навыки интуитивно правильного словоупотребления и словообразования в устной и письменной речи в соответствии с ситуациями общения и целями коммуникации.

Рецептивные лексические навыки – это навыки узнавания и понимания при восприятии на слух или при чтении лексических явлений структуры слова и его употребления.

И так процесс овладения лексическими навыками состоит из трех этапов:

1) Ознакомление
2) Первичное закрепление
3) Развитие умения использования навыков в различных видах речевой деятельности

Первые два этапа часто объединяют в один – презентация лексики. Этап презентации играет важную роль в обучении лексики. От эффективности и целенаправленности данного этапа зависит вся последующая работа над лексикой. Задача учителя – выбрать наиболее эффективный способ презентации в соответствии со ступенью обучения, уровнем знаний студентов, качественной характеристикой слова и его принадлежностью к активному и пассивному минимуму. Многообразие различных приемов семантизации и первичного закрепления позволяет выбрать прием, соответствующий целям и задачам данного урока, возможностям учителя, и варьировать их от урока к уроку.

Презентация – начальный этап, включающий ознакомление и первичное закрепление новой лексической единицы, которой предшествует активной тренировке языкового материала. Ознакомление включает в себя работу над формой, значением и употреблением слова. Первичное

закрепление составляет неотъемлемую часть системы упражнений, предназначенных для развития умений и навыков использования лексики в разных видах речевой деятельности.

На следующем этапе студенты тренируются в создании лексических речевых связей в однотипных речевых ситуациях. В последным этапе студенты могут создавать динамичные лексические речевые связи, то есть свободно использовать новые слова в общении.

Основным способам презентации лексики является наглядность. Наглядность играет важную роль в формировании лексических навыков на уроках английского языка. Наглядность – это целенаправленный и специально организованный показ учебного материала, который подсказывает студентам законы изучаемого явления, в данном случае языка - позволяет творчески открыть эти законы или убедиться в их достоверности. С ее помощью осуществляется семантизация, тренировка и применение лексического материала. Благодаря картинкам решаются речевые проблемные задачи при свободном говорении. Но самое главное, то, что при выполнении упражнений с применением наглядности студенты говорят и слушают не потому, что обязаны это делать, а им интересно решать подобные речевые задачи.

Наглядность бывает следующих видов:

1) предметная, то есть те предметы, которые находятся в кабинете или могут быть у учителя и студентов, например: окно, дверь, доска мел, ручка, книга и т.д.;

2) изобразительная, включающая рисунки, картины, схемы, таблицы;

3) наглядность действием можно показать некоторые глаголы, выражающие элементарные действия, например: читать, писать, идти, салиться, вставать, говорить и т.д.

Наглядность помогает студентам усваивать языковой материал более осмысленно и с большим интересом. Кроме того, наглядность мобилизирует психическую активность студентов, вызывает интерес к занятиям английским языком, расширает объем усваиваемого материала, снижает утомление, тренирует творческое воображение, мобилизирует волю, облегчает весь процесс изучения английского языка.

Таким образом, наглядность является незаменимым средством обучения. Она является средством создания мотивационно-побудительного уровня общения, средством создания обстановки, приближенной к реальным условиям, а это необходимо для активной речевой деятельности и незаменимо при овладении иностранным языком.

В моей практике метод наглядности использовается очень часто при введении новой лексики. Так например, я использоваю предметы для в качестве закрепления материала по теме “Objects”. При первичном закреплении слова я использоваю предметы как средство наглядности и различные виды вопросов. Я показываю предмет и задаваю вопрос: Is this a wallet?

Студент отвечает: Yes, it is. It is a wallet.

Другому ученику я показываю туже самую предмет и задаваю альтернативный вопрос: Is the wallet black or red?

Студент отвечает: The wallet is black.

При закреплении материала я использоваю репродуктивный вопрос: What is it?

Студент отвечает: It is a wallet.

Далее я задаваю следующий вопрос: What colour is the wallet?

Студент отвечает: The wallet is black.

А потом я задаваю другой вопрос? Where is the wallet?

Студент отвечает: The wallet is on the table.

Также использование картинной наглядности на уроках английского языка очень эффективно. Она помогает учителю организовать работу по расширению словарного запаса учащихся, создать языковую атмосферу на уроке и вне его, использовать лексику для развития устной иноязычной речи. Наглядность на уроке иностранного языка способствует активизации познавательной деятельности студентов, расширению их кругозора, повышает интерес к изучаемому языку, значительно обогащает лексический запас учащихся.

Наглядность должна предполагать овладение наиболее употребительной лексикой английского языка, которая предусмотрена программой для начального этапа обучения иностранному языку.

Отбор картинок наглядности производится нами с учетом специфики интересов учащихся. Это такие темы, как: “School”, “House” “Flat”, “The family”, “Clothes”, “Meals”, “Animals”.

Картинный словарь не только способствует семантизации отдельных слов, но может быть использован для сравнения значения слов в разных языках. Использование картинного словаря наиболее эффективно при отсутствии соответствующей языковой среды.

Он дает возможность учителю иностранного языка не только ввести и закрепить новые лексические единицы на уроке, но и реализовать принцип дифференцированного подхода к каждому студенту, активизировать познавательную деятельность учащихся.

Работа с картинным словарем побуждает учащихся бережно относиться к слову, воспитывает у них стремление употреблять лексические единицы осмысленно, в точном соответствии с их значением.

Наглядность на уроке иностранного языка и вне его способствует, прежде всего обогащению лексического запаса учащихся, совершенствует знания, умения, навыки студентов в изучаемом иностранном языке, повышает заинтересованность студентов в данном предмете, помогает раскрытию более полного творческого потенциала учащихся. Наглядность вызывает интерес к занятиям языком, переводит произвольное внимание в послепроизвольное, расширяет объем материала, который подлежит усвоению, тренирует творческое воображение учащихся. Современная жизнь требует от людей знаний и владения иностранными языками. И поэтому проблема изучения иностранных языков актуальна сейчас как никогда. Но недостаток словарного запаса – основная причина того, что учащиеся не владеют иностранным языком.

Применение наглядности помогает организовать деятельность учащихся так, чтобы их внимание было устойчивым и сосредоточенным. Ценность чувственно – наглядного преподнесения материала состоит в том, что оно мобилизует психическую активность учащихся: вызывает интерес к занятиям иностранным языком, снижает утомление.

Например, используя картины на уроках, можно заметить, что студенты быстрее усваивают те или иные явления, более активно ведут себя на уроках. Картина всегда вносит оживление в урок. Студенты с интересом слушают рассказ по картинке, которая помогает им понять смысл иностранной речи, они сами загораются желанием высказаться или ответить на вопросы по содержанию картины.

Основная задача наглядности – базировать развитие мышления учащихся на чувственно-наглядных впечатлениях. Принцип наглядности рассматривается не как вспомогательный, а как один из основных принципов в обучении иностранному языку, т.к. наглядность так же неотделима от обучения иностранному языку, как язык неотделим от реальности.

Область применения наглядности при обучении иностранного языка никем еще точно не определена. Практика показывает, что наглядность используется как при комплексном, так и при аспектном обучении иностранного языка, всё время, расширяясь и углубляясь. Особенно интенсивно и продуктивно наглядность применяется при обучении лексике иностранного языка.

Наглядность увеличивает эффективность обучения, помогает студенту усваивать язык более осмысленно и с большим интересом. Значение наглядности видят сейчас в том, что она мобилизует психическую активность учащихся, вызывает интерес к занятиям языком, расширяет объём усвояемого материала, снижает утомление, тренирует творческое воображение, мобилизует волю, облегчает весь процесс обучения.

Из вышесказанного следует сделать вывод, что, наглядность является незаменимым средством обучения. Она моделирует мир иноязычной среды в процессе учебной коммуникации, создает ситуации, схожие с ситуациями реальной действительности, в которых студенты начинают реагировать и говорить на языке. Применение наглядности привлекает внимание студента на урок, мотивирует его на выход в речь, делает урок ярче, интереснее.

На основе практического опыта, я могу уверенно сказать, что приемы наглядности на уроке английского языка помогает учащимся усваивать языковой материал более осмысленно и с большим интересом.

Кроме того, наглядность мобилизует психическую активность учащихся, вызывает интерес к занятиям английским языком, расширяет объем усваиваемого материала, снижает утомление, тренирует творческое воображение, мобилизует волю, облегчает весь процесс изучения английского языка. А сама главным итогом является выход в речь, составление студентами собственного высказывания, монолога.

Литература

1. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам. Базовый курс лекций: пособие для студентов педагогических вузов и учителей. М.: Просвещение, 2005, 239 с.
2. Пассова Е.И., Кузнецова Е.С. Формирование лексических навыков. Учебное пособие. Воронеж.: Альтернатива, 2002, 142 с.
3. Шатилов С.Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе: Учебное пособие для студентов педагогических институтов. М.:Высшая школа, 1986, 212 с.
4. Миньяр-Белоручев Р.К. Методика обучения французскому языку. Учебное пособие для студентов педагогических институтов. М.: Высшая школа, 1990, 124 с.

5. Вайзер Г.М. Методика обучения иностранным языкам. М.: Просвещение, 1974, 100 с.
6. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. Пособие для учителя. М.: Просвещение, 2005, 284 с.
7. Леонтьева А.А. Некоторые аспекты обучения иностранному языку. Учебное пособие. М.: МГУ, 1970, 258 с.
8. Thornbury S. How to teach Vocabulary. Pearson Education Limited, 2004, 200 p.

A. İskəndərova

İngilis dili dərslərində leksik bacarıqların formalaşması

Xülasə

Bu məqalə ingilis dili dərslərində leksik bacarıqların formalaşmasından bəhs edir. İngilis dilinin leksikasının öyrənilməsi müasir metodikada ən aktual mövzulardan biridir. Leksikanın tədrisi mürəkkəb bir prosesdir. Bu prosesdə müxtəlif üsullardan istifadə olunur.

Bu üsullardan istifadə etməklə müəllim tələbələri həvəsləndirir və onların nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi üçün şərait yaradır. Hal-hazırda ingilis dili dərslərində leksik bacarıqların formalaşması aktual problemdir. Dərs prosesində tələbələrdə leksik bacarıqların formalaşmasına xüsusi diqqət verilir. Leksik bacarıqlar nitqin leksik tərəfini əks elətdirir.

Onlar nitq bacarıqlarının komponentləri hesab olunur və leksik bacarıqlar dilin ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilməsinin təməlini təşkil edirlər. Leksik bacarıqların formalaşması həm müəllim, həm də tələbələrdən böyük səy tələb edən çətin bir prosesdir.

A .Iskandarova

Formation of lexical skills at english lessons

Summary

This article deals with formation of lexical skills at English lessons. Teaching of English vocabulary is one of the most actual problems in modern methodology of teaching a foreign language.

Teaching of English vocabulary is a long complicated process. Different ways are used in this process. Using these ways the teacher encourages the students, creates situations to develop the students' speech skills. Formation of lexical skills at English lessons is an actual problem now. Special attention is paid to the formation of lexical abilities and skills. Lexical skills represent the lexical aspect of the speech.

They are components of speech abilities, and form the base for ensuring use of language as means of communication.

Formation of lexical skills is a complicated process demanding great efforts both from the teacher, and from the students.

Rəyçi: Sevinc Tağıyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ГЮЛЬМАР ИСРАФИЛОВА
Азербайджанский Университет Языков
Azərbaycan Dillər Universiteti
gulmar.aliyeva@gmail.com

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ВОСПРИЯТИЮ ТЕКСТА

Açar sözlər: resipient, motivasiya, mənbə, psixoloji əsas, mənimsəmə, anlama.
Key words: recipient, motivation, source, psychological base, comprehension, perception.
Ключевые слова: реципиент, мотивация, источник, психологическая база, восприятие, понимание.

Психолингвистика возникла недавно как дисциплина, интегрирующая знания в области лингвистики и психологии. У лингвистики и психолингвистики общий предмет — система языка. Предмет психолингвистики совпадает с психологией — порождение и функционирование отражательной способности человека с помощью языка. От лингвистики она отличается тем, что является фактором ситуации, в которой речевые высказывания строятся и воспринимаются и фактором человека, производящего или воспринимающего речь [1]. Любой текст должен рассматриваться в рамках конкретной коммуникативной ситуации; при этом форма и содержание текстов определяются психологическими особенностями индивидов - участников коммуникации..

И лингвистика, и психолингвистика обращаются к слову и к тексту. Текст как объединение высказываний на основе сложной программы отражает образ мира автора, включенного в деятельность общения. Текст несет в себе целостное представление о затексте и содержит в себе подтекст как неявный смысл. Лингвистика изучает организацию речи по законам языка. Но речь включена в систему коммуникации людей, она создается людьми и предназначена для понимания людьми. Следовательно, существует человеческое измерение речи. Именно это и изучает психолингвистика.

У психолингвистики три основных теоретических источника. Первый — психологическое направление в языкознании. Второй источник — работы американских дескриптивистов (и в том числе Н. Хомского), которые полагали, что владение языком основано на способности производить правильные предложения. Третьим источником психолингвистики являются работы психологов, занимавшихся

вопросами языка и речи. В работах Л. С. Выготского организация процесса производства речи трактуется как последовательность фаз деятельности (мотивация — мысль — внутреннее слово — реализация).

По мнению лингвистов требуется наличие языкового материала, языковой системы и языковой деятельности как деятельности говорения и понимания речи. Сама психолингвистика сформировалась как теория речевой деятельности. В настоящее время многие языковеды признают, что для более полного понимания некоторых фактов языка необходим выход за рамки лингвистики в сферу тех психических процессов индивида, посредством которых языковой материал организуется в человеческом мозгу и в нужный момент извлекается. Эти психические процессы и являются предметом психолингвистики. Язык — это деятельность духа и отражает культуру народа. При этом язык содержит в себе не только физический, но и психический компонент и тем самым принадлежит индивидууму. Обладая языковой способностью, человек мыслит с помощью языка. Являясь средством общения и управляя деятельность человека, язык вместе с тем ограничивает познание мира и делает невозможным полное понимание другого человека.

Во всех психолингвистических исследованиях подчеркивается сложность и многоплановость процессов восприятия и понимания текста. Все ученые указывают на их тесную взаимосвязь, поэтому восприятие и понимание принято рассматривать как две стороны одного явления - сторону процессуальную и сторону результативную. И. А. Зимняя [5] выделяет три основных уровня восприятия речи. На уровне распознавания каждый входящий звуковой сигнал отдельно сличается с уже имеющимся в памяти реципиента эталоном. На уровне разборчивости учитывается возможность сочетания двух стоящих рядом звуков. На следующем этапе происходит осмысление упорядоченных звукосочетаний (слов и цельных синтаксических структур), которое может иметь либо положительный, либо отрицательный результат. Положительным результатом процесса осмысления и является понимание. Поэтому восприятие речи принято называть смысловым восприятием [2; 4].

Таким образом, процесс восприятия и понимания текста представляет собой реальную систему, где в тесной взаимосвязи выступают низший, сенсорный, и высший, смысловой, уровни. Реальность осмысления текста выявляется в постепенном переходе от интерпретации значений отдельных слов к пониманию смысла целых высказываний и затем - к осмыслению общей идеи текста. Однако эти процессы - понимание отдельных слов и фраз - играют роль вспомо-

гательных операций, так как, обращаясь к тексту, реципиент никогда не ставит перед собой задачу понять отдельные слова или фразы. Процесс понимания начинается с поисков общего смысла сообщения, с выдвижения гипотез и лишь потом переходит на более низкие уровни - сенсорные (распознавание звуков), лексический (восприятие отдельных слов) и синтаксический (восприятие смысла отдельных предложений) [6]. То есть реальный процесс понимания текста не совпадает с тем порядком, в котором поступает информация. Поэтому адекватное осмысление сообщения может иметь место только тогда, когда между указанными уровнями осуществляется обратная связь, когда "все уровни взаимообусловливаются и взаимоконтролируются" [5, с. 18].

При первом знакомстве с текстом с целью успешной ориентировки в нем реципиент использует различные опоры. Воспринимая текст на незнакомом ему иностранном или даже искусственном языке, он сразу же пытается увидеть в нем какие-то значимые части, ориентируясь по пробелам между словами, знакам препинания, повторяющимся элементам высказывания или элементам отдельных слов. При этом особую роль играют структурные опоры. Их функциональная значимость формируется у реципиента по мере накопления им речевого опыта [4].

В результате осмысления текста у читателя должна сформироваться проекция этого текста. Проекцию текста определяют как "продукт процесса смыслового восприятия текста реципиентом, в той или иной мере приближающийся к авторскому варианту проекции текста" [4, с. 35]. Проекцию текста составляет система представлений (смыслов), которая формируется у реципиента при взаимодействии со знаковой продукцией [8]. По мнению Т. М. Дридзе [3], читатель правильно интерпретирует текст только в том случае, если основная идея текста истолкована адекватно замыслу автора, то есть проекции текстов автора и читателя максимально приближены друг к другу. Если читатель точно понял, с какой целью порожден данный текст, что именно хотел сказать его автор с помощью задействованных в тексте средств, то можно сделать вывод, что он интерпретировал текст правильно. Тем не менее широко известно то, что в передаче одного и того же текста разными реципиентами часто наблюдаются значительные расхождения. Прежде всего это относится к художественным текстам, так как другие виды текстов такие как научные тексты, строятся так, чтобы быть однозначно понятыми читателем. Художественные же тексты даже предполагают различия в усвоении их смысла. Ведь содержание художественного текста зачастую "настолько неоднозначно, что можно говорить о множественности содержаний" [2, с. 29]. Поэтому человек, воспринимающий текст, может создать для себя его собственную

проекцию, которая коренным образом может отличаться от проекций текстов других читателей и от авторского замысла.

Различие восприятия одного и того же текста объясняется, на наш взгляд, несколькими психологическими причинами. В первую очередь сюда относится проявления мотивационной, когнитивной и эмоциональной сфер личности: те потребности, мотивы и цели, которые побудили человека обратиться к данному тексту; эмоциональный настрой в момент восприятия текста; уровень концентрации внимания на получаемой информации и т. д.

В процессе осмысления текста человек неслучайно опирается на схемы знаний о мире. И это позволяет ориентироваться в ситуации, о котором говорится описывается в тексте, домысливать ее, убедится в правдоподобности или нереальности описываемых событий [4]. Поэтому мы считаем необходимым отдельно выделить психофизиологические особенности индивида, воспринимающего текст: его пол и возраст. Половые и возрастные черты определяют у человека картину мира, от которой и зависят различия в восприятии и трактовке содержательных компонентов текста.

В. П. Белянин [2] выделяет два вида читателей художественных текстов. Читатели первого вида понимают текст в пределах авторского понятия, которое определяется самим текстом. В этом случае план текста, выстроенная читателем, максимально приближена к смыслу, вложенному в текст его автором. Для второго типа читателей начальный текст является лишь толчком к порождению собственных мыслей, связанных с темой текста. Такой читатель заменяет оригинальный текст автора собственным текстом, далеким от значения оригинального текста.

По наблюдениям В. П. Белянина можно сказать , что каждый языковой элемент, из которых состоит текст, обусловлен не только лингвистическими, но и психологическими качествами: структуру любого художественного текста можно связатьс тем или иным видом манеры произнесения человеческого сознания. В роли организующей части текста выступает его эмоционально-смысловая единица - "система когнитивных и эмотивных эталонов, характерных для определенного типа личности и служащих психологической основой ... вербализации картины мира в тексте" [1, с. 54].

На каждом типе акцентуации - паранойяльном, эпилептоидном, маниакальном, депрессивном, истероидном - базируется тот или иной эмоционально-смысловой признак. Поэтому, создавая текст, человек, обладающий определенным типом акцентуированного сознания, описывает действительность через призму своих собственных представлений о ней. При этом он использует такие элементы языка,

которые имеют для него личностный смысл. Следовательно, для каждого типа текста можно выявить определенный набор тем - объектов описания материального, социального и эмоционального мира личности, составить список предикаций, которые характеризуют эти объекты. По мнению В. П. Белянина, эти предикации выражаются наборами лексических единиц, которые встречаются наиболее часто в текстах одного и того же типа, а в тексте других типов имеют иные смыслы [1]. Что касается восприятия и понимания определенных типов текстов, то наиболееправильно смысл текстапередается тем читателем, психологический уровень сознания которого максимально совпадает с психологическим уровнем автора.

В завершение нужно отметить, что нельзя до конца постичь всю глубину лингвистических явлений, отраженных в тексте, без обращения к психологическим характеристикам общающихся личностей, которые определяют внешнюю форму и смысловую структуру текста.

Список литературы

1. Белянин В. П. Основы психолингвистической диагностики: модели мира в литературе. - М., 2000.
2. Белянин В. П. Психолингвистические аспекты художественного текста. - М., 1988.
3. Дридзе Т. М. Текст как иерархия коммуникативных программ (информативно-целевой подход) // Смысловое восприятие речевого сообщения. - М., 1976.
4. Залевская А. А., Каминская Э. Е., Медведева И. Л., Рафикова Н. В. Психолингвистические аспекты взаимодействия слова и текста. - Тверь, 1998.
5. Зимняя И. А. К вопросу о восприятии речи: Автореф. дис. канд. пед. наук (по психологии). - М., 1961.
6. Лурия А. Р. Речь и мышление. - М., 1975.
7. Сахарный Л. В. Введение в психолингвистику. - Л., 1989.
8. Сорокин Ю. А. Психолингвистические аспекты изучения текста. - М., 1985.

G.İsrafilova

Mətnin psixolinqvistik mənimsənilməsi yolları

Xülasə

Mətndən ibarət olan hər bir dil elementi özündə linqvistik xüsusiyyətlərlə yanaşı psixolinqvistik xüsusiyyətlərdə də əks olunur. Bəzi dilçilər hesab edirlər ki, mətnin anlaşılması çox mürəkkəb proses olduğundan onun tam mənimsənilməsi üçün oxuyucunun psixoloji prosesinə xüsusi önəm ayrılmalıdır. Bədii mətnin iki növ oxucusu var. Onlardan biri mətni müəllifin baxışı ilə mənimsəyir. Digəri isə mətni özünəməxsus şəkildə qəbul edir. Bu növ oxucular öz anlamalarını müəllifin anlamaları ilə müqayisə edir.

Belə oxuyucular mətni özününküləşdirirlər. Və mətn başqa bir orijinal mətnə çevrilir. Məqalədə mətn və psixologiyanı bir biri ilə bağlayan amillər geniş araşdırılır. Və sonda qey olunmalıdır ki, oxuyucunun psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almadan dilçiliyin dərinliklərinə enmək cox mürəkkəbdir.

İsrafilova Gulmar

Psycholinguistic approach to perception of the text

Summary

Some linguists consider that the comprehension of the text is a very hard procedure and for its total perception we need to give more attention to the psychological state of the recipient. All the language elements that make a text have in it not just linguistics but at the same time psycholinguistic features. There are two types of readers of the literary text. One is comprehending the text close to the authors perception. The second is receiving the text with his/her own perception.

This type of readers are comparing their perception with the perception of the author. Such type of readers accept the text like their own. It is becoming converted to the other original text. The article deals with the certain facts that connect linguistics to psycholinguistics. In the end it must be said that it is very difficult to reach all the depths of linguistics without taking into account the psychological features of readers.

Rəyçi: **Nuriyə Əliyeva**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ELNARƏ MƏMMƏDOVA
ADU
elnara@mail.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ VƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: strategiya , şifahi nitq, kontekst.
Key words : strategy , oral speech,context.
Ключевые слова: стратегия , устная речь, контекст

Söz birləşmələrindən danışarkən, komponentlərin həm məna, həm də struktur baxımdan bağlılığı eyni dərəcədə əsas götürülür. Yəni hər bir söz birləşməsində struktur-semantik bütövlük diqqət mərkəzində saxlanılır. Eyni zamanda onu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, söz birləşmələri və sözlərin birləşmə imkanları müxtəlif məfhumlar kimi xarakterizə olunur. Sözlərin birləşmə imkanları, yaxud kombinatorika söz birləşmələri ilə müqayisədə daha geniş məfhum olaraq, müxtəlif səviyyələrdə baxıla və bütövlükdə cümləyə aid edilə bilər. Müvafiq olaraq, sözlərin birləşmə imkanlarına iki sözdən ibarət olan blok (misal üçün, sifət-isim) və sintaqmlararası səviyyələrində yanaşmaq olar. Sözlərin birləşmə imkanları və yaxud kombinatorika probleminə bu cür yanaşma sözügedən məfhumun söz birləşmələri (və onların cümlənin müxtəlif səviyyələrində birləşdirilməsi) əsasında daha geniş şəkildə tədrisinə imkan yaradır .Kombinatorika sahəsində qoyulan əsas məhdudiyyətlər dil vahidlərini təşkil edən qrammatik qayda və normalar deyil, əsasən, sözlərin leksik mənaları sahəsində mövcuddur . Sözlərin birləşmə imkanlarına valentlilik məfhumunun sinonimi kimi də yanaşmaq olar. Burada valentlilik məfhumunu sözün müəyyən yollarla cümlədə realizə olunmaq və digər sözlərlə müəyyən kombinasiyalara girmək qabiliyyəti kimi başa düşülməlidir.Sözlərin mənası da onların işlənmə imkanlarını məhdudlaşdıra bilər. Bir çox tədqiqatçılar müəyyən sözün semantikası ilə sintaktik funksiyası arasında sıx qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğuna diqqət yetirirlər. Buna görə də, valentlilik probleminə təkcə sözlərin qrammatik xarakteristikasını nəzərə almaqla deyil, həm də onun semantik xüsusiyyətlərinə nəzər salmaqla yanaşmaq, fikrimizcə, daha məqsədəuyğundur. Söz birləşmələrinin statusunun müəyyənləşdirilməsi probleminə ən geniş yayılmış yanaşma söz birləşmələrinin iki aspektdən tədqiq edilməsini tələb edir: qrammatik və semantik. Bəzi tədqiqatçılar söz birləşməsi məfhumunu xarakterizə edərkən cümləni deyil, sözü əsas götürürlər. Onlar hesab edirlər ki, söz birləşməsi cümlədən kənarda deyil, yalnız cümlə daxilində mövcuddur. Müvafiq olaraq, söz birləşməsi sözlərlə eyni cərgədə nominativ funksiya daşıyan sintaktik vahid kimi qəbul edilir.

Beləliklə, söz birləşməsi bir tərəfdən cümlə üçün "inşaat materialı" funksiyasını yerinə yetirir, digər tərəfdən isə predmet və hadisələrin ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Bu mövqedən çıxış edərək V.V.Vinoqradov söz birləşməsini "hər hansı vahid, lakin üzvlərə ayrıla bilən məfhumun ifadə vasitəsi kimi çıxış edən iki və daha artıq tammənalı sözün birləşməsi" kimi xarakterizə edir [2, s.18-19]. Söz birləşməsinin bu cür xarakterizə olunmasını digər germanistlər də dəstəkləyirlər .

Söz birləşməsini sintaksisin vahidi kimi götürən tədqiqatçıların problemə baxışları isə bir qədər fərqlidir. Onlar söz birləşməsinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri kimi onun nominativ funksiyasını deyil, söz birləşməsinin komponentlərinin bir-biri ilə əlaqəyə girmək qabiliyyətini əsas götürürlər. Müvafiq olaraq, tədqiqatçıları bir-biri ilə birləşən sözlərin təkcə sintaktik deyil, həm də leksik-sintaktik münasibətləri də maraqlandırır. Bununla əlaqədar olaraq N.Y.Şvedova bildirir ki, söz birləşməsi kommunikativ planda müstəqil şəkildə mövcud olan və tabelilik əlaqəsi və spesifik qrammatik məna (münasibət) və leksik-semantik əlaqəlilik əsasında iki və daha çox tammənalı sözün birləşməsi yolu ilə yaranan məfhumdur [3 , s.7]. Söz birləşməsi probleminə şərti olaraq "sintaktik yanaşma" adlandırılan digər yanaşmanın əsasını isə bir-biri ilə birləşən sözlərin leksik-semantik əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir. Bu cür yanaşmanın əsasında, hər şeydən öncə, bir-biri ilə birləşən sözlərin semantika, məna və məzmun cəhətdən əlaqəliliyi dayanır [7, s.3]. Sözlər arasındakı əlaqələrin müxtəlif xarakterli olması fikri ilk dəfə A.A.Potebnyanın əsərlərində irəli sürülmüşdür. A.A.Potebnya qeyd edir ki, "qara it" (чёрная собака) və "acı göz yaşları" (горькие слёзы) ifadəsi əvvəllər xəbər funksiyasına malik olmuş sözün adi, tam semantik dəyişməyə məruz qalaraq, təyinə çevrilməsinin məhsulu deyil. Əlbəttə ki, "qara it" ifadəsi itin qara olmasını, "acı göz yaşları" ifadəsi isə "göz yaşları acıdır" anlamını ehtiva edir. Lakin, həmin birləşmələrdən sonuncusu "it qaradır" ifadəsindən fərqli olaraq, daim epik bir ifadə olmaqla dilin özündə yaranan əlaqə sayəsində mövcuddur [1,s. 171]. Yuxarıdakı söz birləşmələrinin komponentləri arasındakı əlaqəliliyin müxtəlif xarakterli olması sözlərin birləşmə imkanlarını da məhdudlaşdırır.

Məfhumların birləşmə qabiliyyətindən asılı olaraq V.Q.Qak sabit və qeyri-sabit söz birləşmələrini səciyyələndirir. Sabit birləşmələr dedikdə bu və ya digər dildə danışan insan cəmiyyətinin praktikasında mövcud olan əşya, əlamət və hərəkətlərin birləşməsini ehtiva edən söz birləşmələri nəzərdə tutulur. Sözlərin birləşmə imkanları nöqteyi-nəzərindən müəllif onları sərbəst və təsbit edilmiş (qeyri-sərbəst) olmaqla iki qrupa bölür. Birinci qrupa aid olan birləşmələrin komponentlərinin əvəz olunması üçün geniş imkanların mövcudluğu, ikinci qrupa aid edilən birləşmələrin komponentlərinin isə olduqca məhdud çərçivədə əvəz olunma imkanlarına

malik olduğu qeyd edilir.Söz birləşmələri komponentlərarası əlaqənin xarakterindən asılı olaraq, idiomatik və qeyri-idiomatik birləşmələrə bölünür. İdiomatik birləşmələrin mənasını komponentlərin mənalarına istinad etməklə müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Öz növbəsində, V.Q.Qak idiomatik söz birləşmələrini onların nominasiya xarakterindən asılı olaraq iki yarımqrupa bölür.Söz birləşmələrinin V.Q.Qak tərəfindən verilmiş təsnifatı onları ən azı iki əsas sözdən ibarət olan və parçalanmayan, tam mənaya malik struktur-semantik vahid kimi xarakterizə edən mövcud konsepsiyaya yaxın yanaşma tərzini özündə birləşdirir. Məlum olduğuna görə, hər bir söz birləşməsində müəyyən bir aparıcı (əsas) söz olur, qalan söz və ya sözlər onun ətrafında birləşir. Bu baxımdan müasir ingilis dilində söz birləşmələrinin aşağıdakı növləri mövcuddur:

1. Aparıcı sözü isim olan söz birləşmələri: a garden flower, a long story, the roar of the ocean, etc.
2. Aparıcı komponenti sifət olan söz birləşmələri: fond of music, rich in oil, low in quality, small in size, etc.
3. Aparıcı komponenti fel olan söz birləşmələri: to write a letter, written in pencil, etc.
4. Aparıcı komponenti əvəzlik olan söz birləşmələri: some of them, all of us, any of the boys, etc.
5. Aparıcı komponenti zərf olan söz birləşmələri: well dressed, badly wounded, well enough, etc.

Beləliklə, söz birləşmələri dedikdə nüvə sözün qrammatik vəhdət əsasında digər sözlə və ya sözlərlə birləşməsi başa düşülür. Söz birləşməsinin nüvəsi birləşmənin elə bir komponentidir ki, ona söz birləşməsinin bütün digər komponentləri tabedir.

Müasir ingilis dilində sərbəst ismi birləşmələrin struktur xüsusiyyətlərinin M.O.Kaul tərəfindən araşdırılması onların aşağıdakı qruplarını müəyyənləşdirməyə kömək etmişdir :

1) Possessive pronoun + Noun (P+N): my house, his book, their coats.
2) Adjective Noun (A+N): cold water, red cloth, good pupil.
3) Participle I + Noun (G+N): twinkling lights, running boys.
4) Noun + Noun (N+N): Tower bridge, newspaper article.
5) Participle II + Noun (P_{II}+N): hurt child, broken cup.
6) Noun + Infinitive (N+I): place to enter, book to read.
7) Noun + Participle II (N+P_{II}): promise given, problem solved.
8) Noun + Adverbs (N+A): years ago, a week later.

Həmin qruplar müasir ingilis dilində geniş yayılmış söz birləşmələrini özündə birləşdirir. Bu cür söz birləşmələrində komponentlərarası əlaqə dilxarici gerçəkliyin və ya məna bağlılığının münasibət və əlaqələri ilə şərtlənir . Dil hadisələrinin müqayisəli təhlili aşağıdakı parametrlər üzrə

həyata keçirilə bilər: 1)struktur xüsusiyyətlər (sintaksis); 2) məna (leksik sistem); 3) nitq prosesində istifadə normaları. Struktur və normativliyin dilin leksik sistemi ilə sıx əlaqəsi olduğundan onların nəzərə alınması vacibdir. Tərkibində sözönüləri olan struktur formullara da xüsusi diqqət yetirilməlidir. Sözlərin məna strukturları ilə bərabər, məhz bu cür struktura malik olan söz birləşmələri azərbaycanlı tələbələr üçün potensial səhv mənbəyi hesab edilə bilər. Beləliklə, sözlərin birləşmə imkanlarını söz birləşmələri və onların cümlənin müxtəlif səviyyələrində birləşmələri vasitəsilə söz birləşmələrinin tədrisinə imkan verən bütöv cümləyə münasibətdə geniş şəkildə müzakirəsi prinsipial cəhətdən yenidir. Sərbəst söz birləşmələrinin linqvistik təbiətinin arxasında daha mürəkkəb əlaqələri və sözlərlə ifadə olunan mənalararası münasibətləri görməyə imkan verən əsas semantik yanaşma üsullarının meydana çıxarılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sərbəst söz birləşmələrinin tədrisi məsələsi problemin psixoloji aspektlərinin araşdırılmasını tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Медникова Э.М. Значение слова и методы его описания. М.: Высшая школа, 1974, 202 с.
2. Миролюбов А.А., Рахманов И.В., Цетлин В.С. Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе. М.: Просвещение, 2003, 504 с.
3. Мячина А.В. О лингвистической валентности и ее реализации в контексте // Вопросы английской контекстологии. Л., 1974, с. 146-159
4. Никитин М.В. Лексическое значение в слове и словосочетании. Владимир: ВГПИ, 1974, 222 с.
5. Никитин М.В. Лексическое значение слова. Структура и комбинаторика. М.: Высшая школа, 1983, 127 с.
6. Николаевская Р.Р. Некоторые закономерности снятия ограничения на сочетаемость в современном английском языке: Автореф. дис. .... канд. филол. наук. М., 1974, 22 с.
7. Новое в лингвистике. Гипотеза Сепира-Уорфа. Вып. 1. М.: 1969, с. 111-121
8. Пальмер Г.Е. Устный метод обучения иностранным языкам. М.: Учпедгиз, 1960, 165 с.
9.

E.Mammadova

On the word and word combinations in modern english

Summary

The article deals with the word and word combinations in modern english. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication.Speaking comprehension is one of the most basic and important of the four skills in language teaching and learning.One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively.

E. Мамедова

К вопросу о слов и словосочетаниях на современном английском языке

Резюме

В данной статье рассматриваются к вопросу о слов и словосочетаниях на английском языке . Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению ефективности данного процесса. В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и их изучения состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации. Умение адекватно воспринимать информацию в процессе "speaking" является одним из самых важных и необходимых умений которыми должен обладать человек, изучающий язык в тех или иных целях. Одной из основных целей изучения языка является обладение умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Rəyçi: Nuriyə Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

NİGAR MƏHƏRRƏMOVA
ADU
n.meherremova@yahoo.com

İNGİLİS MULTIKULTURALİZMİNİN İNKİŞAFINDA EKSTRALİNQVISTİK AMİLLƏRİN ROLUNA DAİR

Açar sözlər: multikulturalizm, dil , kontekst.
Key words: multiculturalism , language, context.
Ключевые слова: мултикултурализм, язык , контекст.

Dillərin yaxınlaşdığı və qarşılıqlı münasibətlərin intensivləşdiyi hazırkı dövrdə ictimai-siyasi, elmi-texniki anlayışların yayılması prosesində dünya dilləri bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə faydalanmaqdadır.Dil və onun daxili inkişaf qanunlarına cəmiyyətdə baş verən siyasi, ictimai dəyişiklik, elmi-texniki tərəqqi, iqtisadi-mədəni həyatda baş verən yeniləşmələr ciddi təsir göstərir. Bu yeniləşmələr dünyada, o cümlədən, dilin lüğət tərkibində müxtəlif istiqamətlərdə də dəyişiklik yaradır. Belə ki, elmi-texniki inkişaf , baş verən yeniliklər bir çox sözlərin yaranmasına səbəb olur. Bütün dünya dillərində olduğu kimi, müasir Britaniya multikulturalizminin də leksik inkişafında və zənginləşməsində dillərin daxili imkanları ilə bərabər, daxil olan sözlərin də çox önəmli rolu olmuşdur. Tarixin müxtəlif mərhələlərində dillər digər dillərdən müxtəlif səbəblərdən söz almışdır. "İctimai-siyasi, iqtisadi şəraitdən asılı olaraq, bəzən xüsusi dalğa ilə özünü göstərmiş, bəzən geri çəkilərək, müəyyən zaman kəsiyində yaxşı mənada qısqanclıqla qarşılanmışdır" [1,s. 6]. "Medieval multikulturalizm" nə deməkdir ? Zəngin etnoqrafik ədəbiyyat orta əsr əhalisinin yaşadığı multikultural dünyaya baxışını bizə çatdırır. Bu kontekstdə immiqrantlar üçün multikulturalizm siyasi güc , iqtisadi fürsətlər , vətəndaşlığa keçmə kimi imkanları özündə ehtiva edir. İctimai şüur immiqrantların cəmiyyətə daha tez inteqrasiya olmaları kimi əhəmiyyətli məsələ üzərində durur və bəzi əsas prinsipləri önə sürür. İnteqrasiya azadlıq, demokratiya, insan hüquqlarına hörmət, bərabərhüquqlu və hüququn üstünlüyü prinsipləri kimi əsas demokratik dəyərlərə ehtiramı vacib hala gətirir. Bu mənada bəzi Avropa ölkələrində müvəqqəti immiqrant modeli mövcuddur. Qalıcı immiqrant modeli isə bundan fərqlidir. Orta əsr Britaniya multikulturalizmindən bəhs edərkən, onu da qeyd etməliyik ki, orta əsrlərdə ingilis parlamenti immigrantlara güzəştlər edərək, yeni vergi müəyyənləşdirdi. Fərq yalnız onda idi ki," alien "lər xüsusi fiskal kateqoriyaya malik oldular. Burada motivasiya müharibələri nəzərə almaqla , yeni fondlar əldə etmək idi. Həqiqətdə isə məsələ "requlyasiya" ilə bağlı idi. Müasir tarixçilərə görə, orta əsrlərdə

İngiltərədə yaşayan və işləyən xaricilər üçün bu coğrafi paylaşma, say, social status və məskunlaşma demək idi. Bu həmçinin insan interaksiyası demək idi.Qeyd etməliyik ki, bir çox tədqiqatçılar orta əsr Britaniya tarixini 1066-cı illərə təsadüf etdiyini qeyd edir. Bu o zamanlar hesab olunur ki, Fransız işğalçıları ingilis krallığını zəbt etmiş , ölkəni öz hakimiyyəti altına almışdır. Bu gün də Birləşmiş Krallıqda istifadə olunan dil və qayda-qanunlarda bunu asan görmək mümkündür.Bu 1362-ci ildə" parlamentary decree"də qeyd olundu. Məsələnin məğzində ingilis dilinin doğma və xarici dialektlərin qarışığı olması idi. Bunu da Britaniyanın rəsmi dilində görmək olardı. Məhz elə bu vaxtlar yazıçı Ç.Chaucer öz əsərlərini " vernacular" ingilis dilində yazmağa başladı. Hətta iş o yerə çatmışdır ki, ölkənin böyük bir hissəsində onun yazıları sayəsində həmin dil populyarlaşmışdı.

Bu gün işlədilən ingilis dilinin kökləri çox uzaqlara gedib çıxır. Və bu gün də söz verib-alma prosesi davam edir. "Linqvo- franca" dünyada bu baxımdan aparıcı rola malikdir.Onu da qeyd etməliyik ki, multikulturalizm bütün qərb ölkələrinə immiqrasiya tarixçəsi ilə daxil olmamışdır. Bu bəzən rəsmi dövlət siyasətinin nəticəsi , bəzən də immiqrantların özlərinin arzu və fəaliyyətləri ilə bağlı olmuşdur.Məsələn: ABŞ-da immiqrantlarının özlərinin yüksək arzusu ilə amerikalı olma istəyi vardır. Bunun əksinə olaraq, Fransa immiqrantları "yeni ev"lərinin qayda –qanunlarına adoptə olmağa məcbur etməyə meyllidirlər. Orta əsr Britaniyasından danışakən ‚J. B. Pristley özünün" English Journey" əsərində "community" nin 3 tipini göstərir: metropolitan, urban , rural. Lakin onu da qeyd edək ki, Britaniya "rural" tipin ürəyi olmuşdur. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, ənənəvi Birləşmiş Krallıqlar ardıcıllıqla " industrial ", " imperial", "suburban ", "metropolitan", "urban" , "rural" , " tourist", " "multicultural" etaplardan keçmişdir. Bütün bunlar öz növbəsində müəyyən izlər buraxmışdır. Derek McGhee`nin ifadəsi ilə `` İngiltərədə multikulturalizm prinsiplərindən uzaqlaşmaq yerin daha çox multikulturalizm terminindən uzaq durma tendensiyasının yarandığını göstərir. Məhz hər hansı bir din və etnik qrupa mənsub insan burada asanlıqla dövlət məmuru ola bilir. Bildiyimiz kimi, "miltikulturalizm" anlayışı nisbətən yaxınlarda əmələ gəlib və əgər biz bu termin haqqında danışmaq istəyiriksə, bu terminin yaranmasından öncə uzun tarixi dövrdə bu hadisə özü artıq mövcud idi. Bu belədir, çünki qədim filosoflar, xüsusən, yunan filosofu Platon varlığı və dünya qavrayışını idealistcəsinə izah edirdilər. Platonun yer üzündə bütün canlıları birləşdirən vahid bütöv yanaşması var idi.Bu, bəlkə də, bugünki elmi nöqteyi-nəzərdən kifayət qədər mübahisəli və müəyyən mənada arxaik hesab olunsa da, möhtəşəm qlobal yanaşma idi. Ancaq Platon artıq təsdiqləyib ki, bu anlayış kütləvi şüurdan başqa yaranışdan insan təbiətinə xasdır. Yəni, bu həm də qeyri-şüuri amildir. Bu formula ilə razılaşsaq, belə çıxır ki, bəşəriyyətin inkişafının bütün mərhələlərində

multikulturalizm, bu termin və hadisənin, indi istifadə etdiyimiz mənada, obyektiv dünyaya aid olduğuna dair bir çox nümunələr taparıq. Və belə demək mümkünsə, dünya heç bir vaxt bu təzahürdən təcrid olunmayıb.Əgər düşündüyümüz kimi olmasaydı, onda heç vaxt çoxmillətli mədəniyyətlər olmazdı, heç vaxt böyük bəşər mədəniyyətləri olmazdı, çünki özü üçün hər hansı sərhədlər müəyyənləşdirən və yalnız öz hüdudlarında fəaliyyət göstərən hər bir mədəniyyət özünü tənəzzülə məhkum edərdi.

Lakin kataklizmlərə, hansısa sosial, məişət, siyasi xarakterli problemlərə baxmayaraq, bəşəriyyət, dünya inkişaf edir. Biz razılaşmalıyıq ki, bütövlükdə intellekt, idrak, şüur və mədəniyyət irəli gedir. Multikulturalizm ümumi bəşər varlığının inkişafının əsaslarından biridir.Bəşəriyyət hər zaman qarşısına məqsəd və hədəflər qoyub. Hal-hazırda qlobal məqsəd çoxmədəniyyətli cəmiyyət, çoxmədəniyyətli məkan yaratmaqdır.Məlumdur ki, etnopsixologiya və ya etnik psixologiya adlanan tədqiqat sahəsi millətlərin psixologiyasının öyrənilməsi ilə məşğul olduğuna görə bu elm sahəsinə olan böyük maraq siyasi motivlərlə əlaqədardır. Hətta politologiyada etnik psixologiyanın təsiri ilə yaranmış «Etnopolitologiya» adlı xüsusi bölmə mövcuddur. Etnopsixologiya – insanların etnik(mədəni) mənsubiyyəti ilə onların psixologiyası arasındakı əlaqəni öyrənən psixologiya sahəsidir bu elm sahəsi kimə necə təsir göstərmək işini müəyyən etməyə imkan verir. Fitscerald Skott bir məqaləsində yazır: "Çoxdan anlamaq lazımdır ki, bu dünyada hər şey ümidsizdir, ancaq onu dəyişmək üçün qətiyyəti itirməmək lazımdır."Sosial elmlər sahəsində çalışan müəlliflərin mübahisələrinə səbəb olan elmi debatlar arasında sivilizasiyaların insan şüurunun, cəmiyyətlərin, eləcə də dövlətlərin inkişafında rolunun mühümlüyü mövzusu xüsusi yer tutur. Samuil Hantinqtonun "Sivilizasiyaların toqquşması" adlı məşhur məqaləsindən sonra bu nəzəriyyə təkcə alimlərin deyil, bir çox nüfuzlu siyasətçilərin də gündəliyində prioritet məsələlərdən birinə çevrildi. Mədəniyyət millətlərin bir-birinə təsir göstərməsinə bir imkandır. Mədəniyyət millətlər arasında qarşıdur¬manı önləyir, millətlər və insanlar arasında fərq yaradır. Məlum olur ki, bu əsas çağırışlardan biridir. Mədəniyyət bütün mədəni imkanların mübadiləsinə və həmçinin insanlar arasında fikir birliyinin yaramasına zəmin yaradır, müharibələrin və münaqişələrin səbəb və əsaslarını aradan qaldırır. Münaqişələrin həllinə nəzarət üçün bu ən mühüm və ən real yanaşmadır. Əlbəttə, bu elə də asan bir iş deyil. Belə ki, bütün bunlar cox hazırlıq, böyük səy və səbr tələb edir. Yaxşı nəticələrə nail olmağin yollarından biri həmçinin mədəni mübadilələrin faydalarından və üstünlüklərindən xəbərdar olmaqdır, bunun üçün də bir çox yollar vardır. İngilis dilindən hərfi tərcümədə multikulturalizm "çoxlu mədəniyyətlər" deməkdir. Multikulturalizm təkcə musiqi və ədəbiyyat sahələrini əhatə etmir, o həm də cəmiyyətin bütün təbəqələrinə təsir edən siyasətə, iqtisadiyyata, dövlət idarəetmə sisteminə,

ictimai həyata, elmə və s. təsir edən ictimai fenomendir. Tarixi və mədəniyyəti, hələ multikulturalizm termininin yaranmasından min il qabaq baş verən mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşməsi və dərindən çuğlaşmasının bariz nümunələridir. Görünür ki, qloballaşma dövründə heç bir ölkə multikulturalizmin təsirindən yan keçə bilməz. Lakin inkişaf etmiş cəmiyyət öz mədəni, milli və mənəvi dəyərlərini mümkün olan dərin deformasiyalardan qoruyaraq, böyük dəyişikliklər dövrünün çağırışına adekvat cavab verməlidir.Bu gün biz tolerantlıq prinsipləri və mədəni müxtəlifliyə hörmətə əsaslanan bir cəmiyyətdə yaşayırıq. Belə fəaliyyət bütün dünyada sülhün qorunmasına ən yaxşı zəmanətlərdən biridir. Bununla bərabər, dünyanın qurulması və dünya birliyini təşkil edən xalqların əməkdaşlığının inkişafı üçün hər bir insanın dünyadakı unikal məsuliyyətini də unutmaq olmaz. Hər bir dövlət üçün əsas çağırış bu vacib məsələni vətəndaşların şüuruna yerləşdirə bilmək, gənc nəsli tolerantlıq və bərabərlik ruhunda tərbiyə etməkdən ibarətdir. Millətlərarası sülh və razılıq göydən enəcək nəsnələr deyil, dövlətin gündəlik siyasət və təcrübəsinin və bizim hamımızın əldə etməyə çalışdığımız nəticələrdir.Bu bazanın əsasını xalqların dini etiqad və dil azadlığı haqqındakı qanunları təşkil edir. Elə dövrlər olmuşdur ki, insan həyatının qiyməti nə yüksək, nə də ən yüksək olmuşdur. Bu, bütün orta əsrlər dövründə də belə olmuşdur. Məsələn, Dekard deyir ki, bu insan və təbiət münasibətidir. Dekard deyir: «İnsan təbiətin sahibi və onu ram edəndir». Bekon isə başqa cür deyir: «İnsan təbiətin qulu və onu şərh edəndir». Deməli, həmişə iki, üç – onlarla müxtəlif mülahizələr olmuşdur. Deməli, dəyərlər haqqında mübahisələr vardır və dövr, növbəti dövrə hazır dəyərlər toplusu vermir, məhz bu neçə dəyər layihəsi, müasir dillə desək, bir neçə dəyər diskussiyası və s. verir.

Ədəbiyyat

1.Блумфилд Л. Язык М. 1968 s. 6).

2.James, Furnivall, ed. Originals and Analogues of Some of Chaucer's Canterbury Tales.London: Oxford UP, 1872. Rept. 1928.

3.Langland, William. Piers Plowman. Ed. Derek Pearsall. Berkeley and Los Angeles:California P, 1979.

4.Metlitzky, Dorothee. The Malter ofAraby in Medieval England. New Haven and London: Yale up, 1977.

5.Minnis, A. J. Medieval Theory ofAuthorship: Scholastic and Literary Attitudes in theLater Middle Ages. London: Scholar p. 1984.

6.Orientalism. New York: Vintage Books,1979.

7.Schlauch, Margaret. Chaucer's Constance and Accused Queens. New York: New York UP,1927.

N. Maharramova

On the role of extralinguistic factors in Britain multiculturalism

Summary

The article is devoted to the improvement of lexic in Britain multiculturalism.While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goal of the article is to detect and find out their role.

This article deals with the multiculturalism in Britain. The author emphasizes the role of extralinguistic factors, referring to the works of scientists that have been researched in this filed. She emphasizes that since its emergence this caught the attention and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the historical process clearly and use the language more competently.

The analysis shows that these are interrelated. They are interact and complement each other in the process .

H. Магеррамова

K вопросу о роль екстралингвистических фактах в Британских мултикултурализм.

Резюме

Статья посвящена k формированию лексических единиц в Британских мултикултурализм. Течение анализа большое внимание обращено на фактом ,полученные из литератур.Один из важнейщих целей-раскрыть их роль.

В статье речь идёт о мултикултурализма . Автор пытается раскрыть роль екстралингвистические факты. Она ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность . Отмечается, что эта дает воспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также использовать язык в еще более разнообразном колорите. Анализ показывает, что эти компоненты взаимосвязаны. Они в процессе взаимодейст¬вуют и дополняют друг друга.

Rəyçi: Gülmar Israfilova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

SEVİNC NAMƏTOVA
ADU
mahmudovasevinc828@gmail.com

İNGİLİS DİLİNİN TƏLƏBƏ YÖNÜMLÜ TƏLİMİ PROSESİNDƏ MEYDANA ÇIXAN ÇƏTINLİKLƏRİN HƏLLİ YOLLARINA DAİR

Açar sözlər: təhsil , şifahi nitq, kontekst.
Key words: education,oral speech,context.
Ключевые слова: образования , устная речь,контекст.

Azərbaycanın dünyanın müxtəlif ölkələri ilə çoxşaxəli əlaqələrinin inkişaf etdiyi bir zamanda ölkəmizdə xarici dilləri, xüsusilə də qlobal səviyyədə əsas ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dilini öyrənən şəxslərin sayı günü-gündən artmaqdadır. Lakin qlobal dil olan ingilis dilinin tədrisinə gəldikdə nəzərə almaq lazımdır ki, bu dildən istifadə edən insanlar müxtəlif qruplara bölünür və bu qrupları təmsil edənlər dilin imkanlarından özünəməxsus formada istifadə edirlər. Buna misal olaraq, Şimali İrlandiya, Şotlandiya, Yeni Zelandiya, Avstraliya, Keniya, Hindistan və digər ölkələrin sakinlərinin eyni dildə tamamilə fərqli şəkildə danışmalarını göstərmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzi hallarda ünsiyyətdə olan insanların eyni dildən istifadə etmələri hətta qarşılıqlı anlaşmanı mürəkkəbləşdirir.

Tələbəyönümlü yanaşmanın əsasını tələbələrin dərketmə bacarıqlarının inkişaf edtirilməsi, bilik və bacarıqların müstəqil şəkildə əlaqələndirilməsi, informasiya məkanına inteqrasiya bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, əldə olunmuş məlumatların müstəqil şəkildə təhlil edilməsi, müstəqil şəkildə fərziyyə irəli sürə bilmək, mövcud problemlərin həlli istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə dair qərarlar qəbul edə bilmək qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi, tənqidi təfəkkürün, yaradıcı, eləcə də tədqiqat fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi kimi faktorlar təşkil edir. Real dil mühitinin olmadığı bir şəraitdə müəllim tələbələr üçün bir növ nümunə olmalıdır. Müəllim həm dil daşıyıcıları, həm də dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edən, lakin dil daşıyıcısı olmayan şəxslərlə ünsiyyətə girərək, onların professional maraqları çərçivəsində olan mövzular ətrafında söhbət etməyə qabil olmalıdır. Müəllimin dil vasitələri və diskursu tənzimləyən strukturlardan istifadə etmə strategiyaları maksimum dərəcədə linqvistik baxımdan savadlı olan dil daşıyıcılarının strategiyalarına uyğun olmalıdır. Buna nail olmaq üçün mövcud tədris şəraitində ciddi islahatlar aparılmalıdır. Zənnimizcə, dillərin tədrisinə tələbəyönümlü yanaşmanın tətbiqi bu islahataların ən önəmlisidir. "Tələbəyönümlülük" ("learner-centredness") termininin tarixini araşdırarkən

ingilis dilində son zamanlar bu terminə kifayət qədər tez-tez rast gəldiyimizi qeyd etməliyik. Lakin, onu da qeyd etmək lazımdır ki, "learner-centredness" termini müxtəlif tədris kontekstlərində tam fərqli şəkildə başa düşülür. Bu cür şəraitdə yeni ideyaların təcrübəyə tətbiq edilməsi olduqca vacib və aktualdır.

Xarici dil müəllimləri nəzərə almalıdırlar ki, tələbələrin inkişafında onların rolu olduqca əhəmiyyətlidir. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hər hansı bir fənni müəllim olmadan, müstəqil şəkildə öyrənmək mümkün olduğu halda, tələbəsiz müəllimlik etmək qeyri-mümkündür. Müəllimlər tələbələri öyrədə, onları hazırlaşdıra bilər, lakin müəllim tələbələri inkişaf etdirə bilməz, onlar özləri müstəqil şəkildə inkişaf etməlidirlər. "Tələbəyönümlü" tədrisin necə təşkil edilməsi haqqında fikirlərdə fərqlilik mövcuddur.Tələbəyönümlü yanaşmanın əsas məğzi tələbələrin müəyyən problemlərin həllinə, əldə olunmuş bilikləri praktikaya tətbiq etmək maraqlarını stimullaşdırmaq, tədrisin hər bir mərhələsində müvafiq balansı saxlamaq şərtilə bir və ya bir sıra problemlərin həllinə nail olmaq, başqa sözlə, bilikləri praktikaya tətbiq etmək, tədrisin hər bir mərhələsində müvafiq balansı gözləməklə akademik və praqmatik bilikləri birləşdirməkdən ibarətdir. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, dillərin tədrisi sahəsində çalışan mütəxəssislərin böyük əksəriyyəti tələbə-yönümlülük ideyasını alqışlayır və bu ideyanın vacibliyini xarici dillrəin tədrisində keyfiyyətin təkmilləşdirilməsində görür. Dillərin tələbəyönümlü tədrisinin (learner outcomes) üstünlüklərindən biri tələbələrin əldə edəcəkləri nailiyyətlərin nəzərə alınması üzərində qurulmasındadır. Dillərin tədrisi prosesi və mənimsəmə metodları tələbələrin nəzərdə tutulmuş nailiyyətlərinin əldə etməsini təmin etməlidir. Xarici dillərin tədrisi sitemi bütövlükdə tələbəyönümlü olmalı və buna müvafiq olaraq dillərin tədrisi metodları tələbələrin maraq və tələabatlarını nəzərə almaqla seçilməlidir.

Müvəffəqiyyəti təmin edən əsas amillərdən biri məqsəd və ya məqsədlərin düzgün müəyyənləşdirilməsidir. Məqsədlər və gözlənilən nəticələr aydın və konkret olamlıdır. Həm dil müəllimləri, həm də tələbələr tədris kursunun nəticəsi olaraq, hansı bilik, vərdiş və bacarıqların əldə ediləcəyi haqqında məlumatlı olmalıdırlar. Müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsi bilavasitə onların fəaliyyətinin keyfiyyəti ilə bağlıdır. Dillərin tədrisi sahəsində çalışan mütəxəssislər kifayət qədər hazırlıqlı və səriştəli olmalıdır. Dillərin tədrisi prosesi bir sıra ictimai, mədəni, iqtisadi, təhsillə əlaqələnən və şəxsi amillərdən asılı olan, əslində həm müəllimyönümlü, həm də tələbəyönümlü yanaşmalardan daha dinamik və mürəkkəb bir prosesdir. Xarici dil müəllimlərinin müasir tələblərə cavab verən tədrisin hansı anlama gəlməsi barədə anlayışı olmalıdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, keyfiyyətli tədris keyfiyyətli mənimsəməni təmin edə bilən əsas şərtlərdəndir. Dil müəlliminin vəzifəsi öyrəncilərə hərtərəfli yardım edərək

onlara dil sahəsində ən yüksək nailiyyətləri əldə etməyə kömək etməkdir. Məlum olduğu kimi , həm xarici dili tədris edən müəllimləri , həm də bu və ya digər xarici dili öyrənən tələbələri birləşdirən maraqlardan ən önəmlisi öyrənilən dildən kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə etməkdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kommunikasiyanın vacibliyi haqqında müəllim və tələbələrin fikirlərinin üst- üstə düşdüyü ilə eyni zamanda onların qrammatikanın öyrədib- öyrənilməsinə dair fikirləri çox vaxt tamamilə fərqlidirlər. Hər hansı dilin öyrədilməsinin əsas məqsədini həmin dildə şifahi nitq ünsiyyətinin aşılanmasında görən dil müəllimləri eyni zamanda qrammatikanın öyrədilməsinin vacibliyini vurğulayırlar. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dilin tədrisində qrammatikanın rolu , yeri və əhəmiyyəti danılmazdır. Məhz bu səbəbdən dilin tədrisi prosesində qrammatika və kommunikasiya arasında tarazlığın yaradılması olduqca vacibdir. Keçirilən hər bir dərsdə mənimsənilməli olan hər bir qrammatik struktur kommunikativ baxımdan əhəmiyyətli olmalıdır. Əsas məqsəd tələbələrə öyrənilən xarici dildə şifahi nitq vərdişlərinin və digər adekvat şəkildə istifadə etmək, strategiyalarının aşılanması və beləliklə dil öyrənənlərə xarici dildən istifadə edərkən əminlik hissini inkişaf etdirməkdir. Növbəti prinsip pedaqoji proses üçün münasib şəraitin yaradılması prinsipidir. Müəllim yadda saxlamalıdır ki, bu prinsipin əsasında belə bir qanunauyğunluq durur: münasib maddi – texniki və sağlam mənəvi – psixoloji mühitdə cərəyan edən pedaqoji proses tələbələrdə mənimsəmənin və tərbiyəliliyin səviyyəsini artırır. Belə bir qanunauyğunluğa istinad edən tədris müəssisəsinin rəhbərləri, müəllimlər çalışmalıdırlar ki, pedaqoji proses üçün zəruri olan şəraiti yaratsınlar. Məsələn, məşğələ otaqları gigiyenik tələblərə cavab versin, tələbələrin sayı normada olsun, tədris müəssisəsində sağlam mənəvi – psixoloji mühit yaradılsın. [4,s.104] Təbiidir ki, əsasən, xarici dil dərslərinin keyfiyətinin yüksək olması üçün tələbələrin sayı az olmalıdır, lazımı texniki vasitələrdən, məsələn, CD – pleyer, maqnitafon, noutbuklardan, videolardan istifadə olunmalıdır. Bütün bunlar dil bacarıqlarının tədrisinin, mənimsənilməsinin keyfiyyətini artıran səbəblərdəndir, hətta yoxlanması zamanı müvəffəqiyyətə nail olma yollarındandır.Digər prinsip pedaqoji prosesin məzmununun məqsəddən asılılığı prinsipidir. Bu prinsip tələb edir ki, müəllim atacağı pedaqoji addımın, görəcəyi pedaqoji işin məqsədini özü üçün əvvəlcədən tam aydın ifadə etsin. Məqsədi aydın olmayan pedaqoji işdən maksimum səmərə əldə etmək çətin olur. Yəni əgər ingilis dili müəllimi qrammatikadan sifətin dərəcələrini öyrəncilərə izah etməlidirsə, mütləq həmin mövzuya hazırlaşmalı və misallarını hazırlamalıdır. Yaxud əgər məqsəd yeni sözlər keçməkdirsə, o sözlərin əks olunduğu cümlə, ya da mətnlər hazırlayıb təqdim etmək lazımdır. Ya da yeni səslər tədris olunmalıdırsa, yaxud

yoxlanılmalıdırsa, mütləq dinləmə və yoxlama üçün vəsaitlər hazır vəziyyətdə olmalıdır.

Müəllimin keçdiyi dərs rəngarəng olmalıdır, müxtəlifliklərlə dolu olmalıdır. Ona görə də müxtəlif üsullardan istifadə prinsipi tələb edir ki, müəllim pedaqoji proses zamanı mövzunun mahiyyətini şüurlu şəkildə başa düşməyə xidmət edə bilən bir deyil, bir neçə üsuldan istifadə etsin: tələbənin gah müşahidəsini təşkil etsin, gah bu barədə tələbə mühakimə yürütsün, gah aldığı nəticənin doğruluğunu yoxlasın, gah da öyrəndiyi biliyi təcrübədə tətbiq eləsin. Belə bir şəraitdə tələbələrin nəinki mümkün qədər duyğu orqanları işə düşür, bununla yanaşı, onların təfəkkürləri də hərəkətə gəlir.

Bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi prinsipi belə bir qanunauyğunluğa söykənir ki, biliyin mənimsənilməsi zamanı təfəkkür əməliyyatları işə düşdükdə və davamlı olaraq təkrar təşkil edildikdə biliyin möhkəm yaddaqalma müddəti artır, unudulma halları azalır və yoxlama zamanı müvəffəqiyyətə nail olunur. Bu qanunauyğunluqdan törəyən prinsip tələb edir ki, müəllim biliyin tələbə hafizəsində qalma müddətini artırmaq üçün hər sözün, hər ifadənin, hər məfhumun mənasının tələbələr tərəfindən şüurlu başa düşülməsini təmin etsin və fəaliyyət zamanı tətbiqi imkanlarını açıb göstərsin. [2, s.112]Pedaqoji prosesdə hörmət və tələbkarlığın vəhdəti prinsipi, pedaqoji proses zamanı tələblərdə vahidlik prinsipi, pedaqoji prosesdə sözlə əməlin birliyi prinsipi tədris prosesinin keyfiyyətli təşkil olunmasına və uğurlu nəticələr alınmasına yönəldən prinsiplərdir.

Ədəbiyyat

1. Rubin, Joan 1975. What the good Language learner can teach us. TESOL quarterly 9:41-51.
2.Savignon, S. 1983. Communicative Competence: Theory and classroom practice. Reading, Mass: Addison Wesley, p 47.
3. Schmidt, R. W. 1990. :The role of Consciousness in Second Language Learning", Applied Liguistics, 11, 2, 129-58.
4. Scovel, Thomas 1982. Questions Concerning the Application of Neurolinguistic Research to Second Language Learning/ Teaching TESOL quarterly 16: 323-331.
5. Selinker, L. 1972. "Interlanguage", IRAZ, 10, 219-31.
6. Tannen, D. 1982. "Oral and Literate Strategies in Spoken and Written Narrative", Language, 58, 1,1-21.

S. Namatova

On the difficulties and their solution in the process of student-centredness in ELT in language faculties

Summary

The article deals with the methodological backgrounds of student-centred ways of FLT in language faculties **.** Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The author tries to detect and describe the ways on this problem. The whole process of teaching speech should be goal-oriented systematic. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively.

С. Наматова

К вопросу о трудности в процессе "student-centredness" языкового ВУЗа

Резюме

В данной статье рассматриваются к вопросу о методических основах **"student-centredness"** на преподавании иностранного языка у студентов языкового ВУЗА. Основной целью Государственной программы является формирование единой обшенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образовании. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения речи должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению еффективности данного процесса. Одной из основных целей изучения языка является обладение умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Rəyçi: Nuriyə Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

SAMİRƏ HƏSƏNOVA,
SEVİNC MƏMMƏDOVA
ADU
samira@mail.ru

DİL FAKÜLTƏLƏRİNDƏ TƏLƏBƏYÖNÜMLÜ TƏLİM PROSESİNDƏ AUTENTİK MATERIALLARDAN İSTİFADƏYƏ DAİR

Açar sözlər: təhsil, şifahi nitq, kontekst.
Key words: education,oral speech,context.
Ключевые слова: образования, устная речь,контекст.

Tənqidi təfəkkür müasir həyat və düşüncə tərzinin əsas komponentlərindən biri kimi təhsil müəsissələrində təlim və tərbiyə prosesinin vacib, inkişaf etdirilməsi labüd olan bir bacarığı kimi həmişə aktual səslənən bir məsələdir. Həyatlarının hər bir addımında, xüsusilə də məktəb və universitetdə biliklərə yiyələnən zaman tələbələrdə tənqidi təfəkkür bacarıqlarının düzgün, səmərəli şəkildə formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi onların öz fikir və mövqelərini qarşı tərəfə səlis, aydın, məntiqi ardıcıllıqla çatdırmaq, aldıqları informasiyaları və ya kitablardan mənimsədikləri bilikləri düzgün təhlil etmək, tənqidi təfəkkür süzgəcindən keçirib qiymətləndirmək və onların nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu müəyyənləşdirə bilməsinə şərait yaradır. Bu hal onu göstərir ki, qaydalardan sadəcə xəbərdar olmaq səlis tələffüz üçün kifayət deyil, bu qaydalara tələbələr hələ məktəbdə oxuyarkən əməl etməyi bacarmalı idilər. Və bu vəzifə də müəllimlərin üzərinə düşür. Yəni öyrədənlərin məhz özləri tələffüzün böyük önəm daşıdığını anlamalıdırlar. Əgər keçən əsrin 70 – 80 – ci illərinə qədər oxu və yazı vərdişləri önəm daşıyırdısa, bugün artıq kommunikativ kompetensiyanın (səriştəliyin) dominantlıq təşkil etdiyi bir dövrdə eşidib – anlama və danışma kimi nitq fəaliyyətləri əsas yer tutur. Və belə bir situasiyada ingilis dilində yalnış, təhriflərdən ibarət olan tələffüzə malik şəxs fikrini nitqində səhvlərlə tələffüz edərək ifadə edəcək və dinləyicilər tərəfindən yalnış olaraq başa düşüləcək.Ona görə də yaxşı olardı ki, öyrəncilər hələ məktəbdə oxuyarkən müəllimlər bu məsələ ilə ciddi şəkildə məşğul olsunlar, çətinlik törədən səsləri daim öyrəncilərə məşq elətdirsinlər, müxtəlif şifahi çalışmalar, tapşırıqlar versinlər, şeir, yanıltmaclar öyrətsinlər və s. Yaxud müəllimlər öyrəncilərə problem törədən səslərdən ibarət kiçik mətnlər hazırlasınlar və hər dərs müəyyən vaxtı həmin mətnləri şifahi, yüksək səslə oxumağa həsr etsinlər və bu yolla edilən səhvlərə düzəlişlər etsinlər. Tələffüzü öyrədərkən, öyrənərkən və

yoxlayarkən bir sıra problemlərlə üzləşmək mümkündür. Məsələn, eşitmə problemi – bəzi tələbələr eşitdiklərini olduğu kimi tələffüz etməkdə çətinliklərlə üzləşirlər. Səbəbi də ondan ibarətdir ki, öyrənçilərin öyrəndikləri xarici dildə mövcud olan bəzi səslərin ana dilində mövcud olmaması, yaxud fərqli tələffüz şəklində səslənməsidir. Məsələn, [w], [ʧ], [ŋ], [ð], [ɵ] və s. Əgər öyrəncilər səslər arasındakı fərqləri ayırd edə bilmirlərsə, onda həmin səsləri duymaq və tələffüz etmək onlar üçün çətin olacaq. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün iki yol var: birincisi, tələbələrə transkripsiyaları nümayiş etdirməklə yanaşı izahat vermək, hər hansı bir səsin formalaşmasında iştirak edən orqanların fəaliyyətini başa salmaq, yaxud ikincisi, yoxlama zamanı hazır dialoqları dinləyərkən və ya canlı söhbət əsnasında həmin səslərlə rastlaşdıqca öyrəncilərin diqqətini onlara yönəltmək və məşq elətdirmək. Və bu yolla tələbələrin eşitmə qabiliyyəti inkişaf etdirilir. Digər problem intonasiya problemidir. Və bu bir çox müəllimləri narahat edən problemdir. Belə ki, qalxan və enən tonlar arasında fərq qoymaq, onları seçmək əksər öyrənçilərə maneəçilik törədir. Çünki dinləyərkən danışanın vəziyyətindən asılı olaraq o, fikrini müxtəlif tonların iştirakı ilə ifadə edə bilər. Məsələn, sual verəndə - ümumi sual verərkən qalxan tonla, xüsusi sual verərkən enən tonla və s. bu kimi məsələlər öyrədənləri bu sahədə daha diqqətli olmağa vadar edir. Belə ki, müəllimlər tələbələrə intonasiya mövzusunu keçərkən və yoxlayarkən yaxşı olar ki, hazır dialoqların köçürüldüyü CD - lərdən istifadə etsinlər və sonra tələbələr eşitdiklərini olduğu kimi təkrar edərək təhlil eləsinlər. [3,s. 259]

Ümumiyyətlə, tələbələrə fonetik qaydaları keçərkən yaxşı olardı ki, onlara mürəkkəb, problemli olan mövzulara toxunularaq, bu barədə olan bilik genişləndirilsin. Daha sonra həmin biliklər artıq bacarıq kimi öz əksini tapsın və nəhayət davamlı məşqlərdən sonra tələffüzü eşidib – anlama, şifahi nitqdə ifadə etmə bacarığı vərdişə çevrilsin. Proqram tərtibçiləri və müəllimlərin əksəriyyəti düşünürlər ki, tələffüz xarici dilin (ingilis dili) tədrisində elə də önəmli hal daşımır . Ona görə də onlar həmin vaxtı qrammatika və dilin lüğət tərkibinin tədrisinə ayırmağı daha vacib bilirlər. Ancaq unutmaq olmaz ki, əgər hər hansı bir dil tədris olunarkən onun aspektlərindən biri önəmli, digəri önəmsizdir deyə dərs prosesini qurmaq olmaz, hələ kommunikasiyanın vacib hesab edildiyi bir dövrdə bu heç mümkün deyil. Beləliklə, yaxşı olardı ki, ingilis dili tədris olunan məktəb və yaxud universitetlərdə proqram tərtibçiləri və müəllimlər bu məsələ ilə bağlı dəyişikliklər etsinlər. [8,s.156Dilin qrammatikasına yiyələnmək fikirləri şifahi, yaxud yazılı şəkildə ifadə etməyi təmin edir ki, bu da eşitmə və oxuda anlamanı asanlaşdırır. Və beləliklə də, bu proseslərdə iştirak edənlər öz ana dillərinə məxsus olmayan yeni faktlar, məlumatlar, linqvistik anlamlar və qrammatik kateqoriyalardan xəbərdar olacaqlar. Məsələn, bura ingilis dilində

müəyyənlik və qeyri - müəyyənlik artikllarını, felin on altı zaman formalarını və s. misal göstərmək olar. Xarici dilin qrammatikasını öyrənmək öyrəncilərdə öz dilləri və xarici dil arasında olan fərqləri görmək, müqayisələr aparmaq, analiz və sintezlər etmək, bir sözlə dillərə tipoloji prizmadan yanaşmaq xüsusiyyətlərini inkişaf etdirir.

Tədris müəssisələrində xarici dilin (ingilis dili) qrammatikasının keçirilməsində məqsəd öyrəncilərdə həmin dildə qrammatik vərdişləri yaratmaqdır. Əlbəttə ki, ilk növbədə qrammatik bilik verilməlidir. Sonra həmin bilik bacarıqlar şəklində yazıda və nitqdə öz əksini tapmalıdır və uzunmüddətli məşqlərdən sonra vərdişə çevrilməlidir.

İngilis dilinin qrammatikasını tələbələrə öyrətmə metodikasına əsaslanaraq, müəllimləri aşağıdakı qruplara bölmək olar: 1) qrammatikanın tədrisi zamanı forma və qaydaları mərkəz seçənlər. Onlar qrammatikanı forma və qaydaları izah etməklə öyrədirlər və sonra çalışmalar (drill exercises) etdirməklə yoxlayırlar. Bu variant öyrənciləri darıxdırır və tez bir zamanda bezdirir. Baxmayaraq ki, tələbələr çalışmaları , testləri işləyərkən səhvlər etmirlər, lakin canlı ünsiyyətdə qrammatik səhvlərə yol verirlər. Bu o deməkdir ki, qaydanı əzbər bilmək kifayət deyil, onun nə zaman və harada işlətməyi bacarmaqdır. 2) bu qrupa daxil olan müəllimlər dili öyrənmək və dili mənimsəmək barədə olan nəzəriyyəyə əsaslanaraq qrammatikanı tam dərinliyi ilə öyrətmək tərəfdarı deyillər. Onlar deyirlər ki, əgər uşaqlar öz ana dillərini heç bir qrammatik qayda keçmədən öyrənə bilirlərsə, niyə də bu proses xarici dili öyrənməkdə öz əksini tapmasın. Onlar təsdiq etməyə çalışırlar ki, ikinci dili kommunikasiyada , oxuda işlətməklə həmin dilin qrammatik qaydalarına yiyələnəcəklər. Öyrəncilərə dili elə tədris eləmək lazımdır ki, onlar istənilən situasiyada və yoxlama zamanı öyrəndiklərini sərbəst şəkildə tətbiq edə bilsinlər.

Müasir dövrümüzdə xarici dilin qrammatikasının tədrisində iki yanaşma mövcuddur: deduktiv və induktiv yanaşmalar. Deduktiv yanaşma qaydanın təqdimatı (presentation) ilə başlayır və qaydanın tətbiq edildiyi çalışmalarla davam etdirilir. İnduktiv yanaşmada isə əksinə, ilk növbədə çalışmalar nümunə şəklində göstərilir və nəticədə qayda nümayiş olunur. İnduktiv öyrənmə deduktiv öyrənmədən onunla fərqlənir ki, burada öyrəncilər nümunələrə əsasən özləri hər hansı bir nəticəyə gəlirlər, qaydanı özləri təklif edirlər. Bu hər iki yanaşmanın özlərinə uyğun müsbət tərəfləri var. Məsələn, deduktiv yanaşma vaxta qənaət etməkdə yardımçıdır və müəllimi uzun müddət lövhə qarşısında dayanıb misallar gətirərək tələbələrin diqqətini cəlb etmək, yaradıcılıq fəaliyyətlərini inkişaf etdirmək qayğısından azad edir. İnduktiv yanaşmanın aşağıdakı üstünlükləri var: öyrəncilər əqli fəaliyyətə cəlb olunurlar, yaradıcılıq qabiliyyətləri inkişaf edir, tələbələr passiv öyrəncilər kimi yox, aktiv öyrəncilər kimi tədris fəaliyyətinə qoşulurlar. Bu yanaşmanın bəzi

mənfi cəhətləri var ki, onlardan ən əsası vaxt itkisidir, əlavə enerji sərfidir. Həm də kreativ fəaliyyətə sərf olunan vaxt bir sıra produktiv tapşırıqlar yerinə yetirməyə həsr oluna bilər. Yaxud tələbələrin çıxardığı səhv nəticələr əsas qaydanı dərk etməyə maneəçilik törədə bilər və s.

Qrammatik materialları seçərkən müəllimin öhdəliyinə bir çox vəzifələr düşür. Belə ki, müəllim müəyyən ardıcıllığı gözləməlidir, lakin bəzən qrammatik materialın tərtibi və təqdim edilməsində ardıcıllıq və sistemlilik prinsiplərinin tematikadan asılı olaraq qismən pozulması təbiidir. Qrammatik materialları funksional dil mateiallarının tərkibində verməklə qrammatik mövzuları şifahi qabaqlamaq mümkündür. Bu prinsip praktik əhəmiyyətə malikdir və təcrübədə sınanmışdır. Qrammatikanı modellərin tərkibində qəbul edən öyrənci mətn və dialoqları hazırlayarkən çətinlik çəkmir. Kommunikativ və funksional dil materiallarının tərkibindəki qrammatika avtomatik nitq mexanizminin formalaşmasına xidmət edir. Beləliklə, nitq mexanizminin fəallaşdırılmasına nail olmaq üçün qrammatikanın modellərlə (funksional dil materialları tərkibində) verilməsi ən əlverişli variantdır. [4,s. 11]

Ədəbiyyat

7. Gatbonton, E and Segalawity, N. 1988. “Creative Automisation”: Principles for Promoting Fluency within a Comunicative Framework, TESOL quarterly, 22, 3, 473-02.
8. Girard, D. 1977. “Motivation” the Responsibility of the Teacher”. ELT Journal, 31, 97- 102
9. C. F. Green, E. R. Christopher and J. Lam. 1997. Developing Discussion Skills in the ESL Classroom. ELT Journal 51/2: 135-43.
10. Halliday A. The house of TESEP and the Communicative approach : The special needs of English language Education // ELT journal , 1994,v.48 (1), p. 3-11.
11. Harmer f.The Practice of English language teaching. Harlow, UK: Longman,1991,296 p.
12. Harmer, J. 1984. “How to Give your Students Feedback”, Practical English Teaching, 5, 2, 39-40.
13. Hymes D.Sociolinguistics the ethnography of speaking / Sgdof, B. Blount (ed.) Cambridge m.a : Winthrop Publications,1974, p.189-223.
14. Hayward, J. 1983. “Testing Spoken English- an Introduction”, Practical English Teaching, 4, 2, 37-9.

S.Hasanova,
S.Mammadova

On the use of authentic materials in the process of student-centredness in language faculties

Summary

The article deals with the the methodological backgrounds of student-centred ways of FLT in language faculties **.** Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system.

The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The author tries to detect and describe the ways on this problem. The whole process of teaching speech should be goal-oriented systematic.

С.Гасанова
С.Мамедова

К вопросу об аутентических материалах "student-centredness" языкого ВУЗа

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются к вопросу о методические основы **"student-centredness"** на преподавании иностранного языка у студентов языкового ВУЗА. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Основной целью Государственной программы является формирование единой обшенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образовании. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения речи должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению еффективности данного процесса.

Rəyçi: **Əliyeva Nuriyyə**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

VALİDƏ KƏRİMOVA
Xəzər Universiteti
kerimovavalide@yahoo.com

N. XOMSKİNİN SİNTAKTİK TƏLİMİNDƏ ÜST QAT PROBLEMİ: CÜMLƏNİN ÜST QATININ MÜƏYYƏNLƏŞMƏSİ KRİTERİYALARI

Açar sözlər: sintaksis, sintaktik konsepsiya, morfem və fonem anlayışı, üst qat anlayışı, alt qat izahı, sintaktik təlim, N. Xomski
Keywords: syntax, syntactic concept, the concept of morpheme and phoneme, the concept of surface structure, deep structure's explanation, syntactic training, N. Chomsky
Ключевые слова: синтаксис, синтаксическая концепция, понятие морфем-фонемы, понятие поверхностной структуры, объяснение нижней структуры, синтаксические структуры, Н. Хомски

Müasir dilçilikdə sintaksisdən danışanda N.Xomskini xatırlamamaq olmur. O, dilçiliyi avtonom elm kimi saymasa da, sintaksisi yeni mərhələyə qaldırdı. Dil deyəndə N.Xomski cümlələr çoxluğunu başa düşür, onlardan hər birinin son uzunluğu var və onlar sonu məlum olan elementlərdən düzəlir. Amerikan dilçisi, filosofu və ictimai xadimi N.Xomskinin sintaktik konsepsiyasının əsas istiqamətləri və bu mərhələdə cavab vermək istədiyi üç sual bunlardır:

1. *Linqvistikaya nə aiddir: hansı sahələri dilçilik özünəməxsus sahələr kimi müəyyənləşdirməlidir?*
2. *Tədqiqatda forma substansiyadan ayrı götürülə bilərmi, yəni dilin formal strukturu ayrılıqda öyrənilə bilərmi?*
3. *Bununla bağlı, nəzəriyyədə formal strukturu, ən azı mənaya varmadan, təsvir etmək mümkündürmü?* [8; s. 186]

Düşünülən qrammatika, N.Xomskiyə görə ən səmərəli, qənaətcil və riyazi baxımdan münasib instrument vəzifəsini yerinə yetirməli idi. N.Xomski elan edir ki, qrammatika cemlələrin mükün düzümünü açan, onların morfem düzümünü əks etdirən sintaktik qaydalardan ibarət olmalıdır. Nəticə olaraq morfemləri fonem ardıcıllığına çevirməli idi. Bu məqsədlə o NP (Noun Phrase – ismi söyləm), VP (Verbal Phrase – feili söyləm), PP (Prepositional phrase – sözönlü söyləm) kimi ifadələrdən və - (), [], <> simvollarından istifadə etməklə cümlələri ağac şəklində təsvir edirdi. [9; s. 191] 1956-57-ci illərdə "Syntactic Structures" əsəri çap olundu [5; s.3]. Həmin əsərində o, cümlələrin törəməsi qrammatikasını, qrammatikalılığın əlamətlərinin təsvirini və əsasən dil strukturu nəzəriyyəsini konkret bir

dildən asılı olmayaraq işləyib hazırlamağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Sonralar N. Xomski bu mərhələdəki fəaliyyətinə qiymət verərək yazırdı ki, o, müəllimi Z. Hərrisin "From Morpheme to Utterence" (Morfemdən söyləmə) əsəri ilə göstərmək istəyib ki, bu ideyalar necə neqativ qrammatikaya xidmət edə bilər. N.Xomski İngilis dilinin materiallarından istifadə edirdi. O elə qrammatika yaratmaq istəyirdi ki, bütün qrammatik formaları düzəldə bilsin və yalnız dildə gələ bilməyən cümlələri yox, həm də işlənə bilən bütün cümlələrin strukturunu şərh etsin. N.Xomskinin məhşur misalları bunlardır:

1. /Colorless green ideas sleep furiously// (Rəngsiz yaşıl ideyalar vəhşicəsinə yatır)

2. /Furiously sleep ideas green colorless// [10; s. 187]

Birinci cümlə qrammatik cəhətdən düzgün sayıldığı halda heçbir ingilis dil daşıyıcısı birinci strukturu işlətmir. Ikinci struktur isə ümumiyyətlə mükün deyildir.

"Syntactic Structures" əsərində N.Xomski 3 modeli sınaqdan keçirdi [4; s.46]. Birinci model sadə kommunikativ nəzəri modeldir, başlanğıc vəziyyətdən start götürür və son vəziyyətə qədər irəliləyir, amma vəziyyətin dəyişməsilə yeni dil vahidi yaranır. Lakin, bu model N.Xomskini qane etmədiyindən o, söyləm strukturu modelinə əl atdı. Bu model törəmə / düzəltmə başlanğıc strukturu ilə başlayır, sonra addımbaaddım hər bir əvəzetmə qaydasını (rewrite) tətbiq etməklə aktuallaşan həlqəni əhatə edən zəncirlərin sonluqlu ardıcıllığı kimi götürülürdü. Bu əlaqələr münasibətinin ardıcıllığı açıq görsənmir, ona görə N.Xomski sonralar bu modeldən üz döndərir. */John says/ Peter has been here all the time // (Con deyir, Peter həmişə burada olub və /John/ says Peter, has been here all the time // (Con, deyə Peter bildirir, həmişə burada olur).* Deməli, cümlənin alt qatdakı omonimliyi üst qatda durğu işarələri və intonasiya vasitəsilə dəqiq açılır. Üçüncü model transformasiya modelidir. Bu modeldə transformasiyalar hazır cümlələr arasında simmetrik əlaqələr şəbəkəsi deyil, çevirmə qaydalarıdır. Passiv, sual, inkar və.s. transformasiyalar buna misal ola bilər. Transformasiyalar assimetrikdir, dönər deyil. Burada üç component fərqləndirilir: söyləmin strukturu (phrase structure), transformasiya strukturu (transformation structure) və morfoloji struktur (morphological structure). Beləliklə, biz bu nəticəyə gəlirik ki, bu qrammatika danışan və dinləyənə rəğmən neytraldır, söyləmin mənasına onun aidiyyatı yoxdur.

Amerikan dilçisi, filosofu və ictimai xadimi N. Xomskinin sintaktik konsepsiyasının əsas istiqamətləri aşağıdakı mərhələlərə bölünür:

- *Generativ modellər mərhələsi;*
- *Törəmə model mərhələsi;*
- *Transformasiya modeli mərhələsi*

Qeyd edək ki, N. Xomski deskriptiv dilçilikdən konstituentlər strukturunu və distributiv təhlil metodunu mənimsəmişdir. Beləliklə, N. Xomskiyə görə qrammatika cümlələrin mümkün düzümünü açan, onların morfem düzümünü əks etdirən sintaktik qaydalardan ibarət olmalıdır. Birinci model sadə kommunikativ nəzəri modeldir. N. Xomskinin yaradıcılığında 2-ci mərhələ törəmə model mərhələsi idi. Ötən əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində, o 3-cü modeldən yeni bir əhatəli sintaktik nəzəriyyə işləyib hazırlamış və onu "Aspects of the Theory of Syntax" ("Sintaktik nəzəriyyənin aspektləri") əsərində (1965) şərh etmişdir.

Sintaksisi ənənəvi olaraq cümlə haqqında təlim kimi müəyyənləşdirirlər. Der Grose Brockhaus yazır: "*...Sintaksis qrammatikanın bir hissəsi olub, cümlənin sintaktik quruluşu və üzvlənməsilə məşğul olur...*" Sintaksis haqqında alimlərin fikirləri fərqlidir. Amerika stukturalizminin banisi L. Blumfild yazırdı ki, morfologiya söz və söz hissələrinin, sintaksis isə frazaların düzəlməsini əhatə edir. Onun ardıcıllarından sayılan H. Qlisson isə sintaksisi belə müəyyənləşdirirdi: *"...sintaksis ümumi şəkildə söz düzəltmə və sözdəyişmə prosesində əmələ gələn birləşmələrin müxtəlif növdən olan daha böyük birləşmələrə düzənlənməsi prinsipləri kimi müəyyənləşdirmək olar...*". Görkəmli rus dilçisi A.M. Peşkovski sintaksisə əsr etdiyi əsərin "Ön Söz" ündə göstərir ki, onun sintaksisi elmi-metodoloji baxımdan dilin zahiri, yəni səs tərəfini əsas götürərək sintaksisi belə müəyyənləşdirib ki, *"söz birləşmələrinin formalarını öyrənən qrammatika bölməsinə sintaksis deyilir"*. N. Xomskinin yaradıcılığında bunlar da dilçilik tarixində standart nəzəriyyə ("Standardt-heorie") kimi məhşurlaşdı.

Qeyd etdiyimiz standart nəzəriyyənin ("Standardtheorie") mərkəzində bütün Xomski təlimində olduğu kimi, sintaksis durur, bu sintaksis generativ komponentdir. Burada iki sintaktik struktur tətbiq edilir: fraza – struktur qaydaları ilə birgə bazis komponenti alt (deep structure) strukturu törədir, bunlar da transformasiya qaydaları vasitəsilə üst (surface structure) struktura çevrilir. Deməli, bazis komponent abstrakt strukturları törədir, ancaq üst struktur konkret strukturlara, yəni dilin cümlələrinə uyğun gəlir. Məs., */I like her cooking// (Onun bişirdiyini xoşlayıram)* bu fikri üst qatda üç cür açmaq olar:

/I like what she cooks// (Onun bişirmələrini xoşlayıram);
/I like the way she cooks// (Onun bişirmə üslubunu xoşlayıram);
/I like the fact, that she cooks// (Mən onun bişirmə faktını xoşlayıram) [9; s. 191]

Bu modeldə sintaktik komponent başqa komponentlərlə əlaqəlidir. Nəzəriyyənin inkişafının bu mərhələsində hər bir sintaktik konstruksiya komponentin düz xətt boyunca başqa komponentlə bağlılığı ilə həyata keçirilir. Daha sonralar N. Xomski qarşılıqlı əlaqələrin geniş şəbəkəsini işləyib hazırlayır. Alt qat cümlənin semantik izahını, üst qat isə fonetik

izahını verir. Beləliklə, alt qatın ikili əlaqəsi ortalığa çıxır. O bir tərəfdən üst qata çevrilmək üçün transformasiya qaydalarını verir, digər tərəfdən isə "proyeksiya qaydaları" üçün giriş rolunu oynayır (input), bunun tətbiqi ilə semantik təmsilçilik meydana gəlir. Üst qatda fonetik reallaşmanı vermək üçün fonoloji qaydalar tətbiq edilir. Beləliklə, burada morfoloji komponent yoxdur, ancaq morfoloji cəhətdən zəmgin struktura malik dillər bu komponenti cəlb edə bilərlər. Digər tərəfdən isə burada leksik komponent yoxdur.Tədqiqatçı bu nəticəyə gəlir ki, alt struktur üst struktura müəyyən mental əməliyyatlar, müasir terminologiya ilə desək, qrammatik transformasiyalar vasitəsilə aid edilir. Dil qrammatikası alt və üst strukturları və onlar arasındakı transformasiya münasibətini səciyyələndirən qaydalar sistemini ehtiva edir və əgər qrammatika dildən istifadənin yaradıcı aspektini uyğunlaşdırmalıdırsa, bu alt və üst strukturların qeyri məhdud sahəsində baş verir. Alt və üst struktur nəzəriyyəsi ən azı ilk baxışdan kifayət qədər birmənalı görünə bilər. Buna baxmayaraq, o özündən əvvəlki fikirlərdən fərqlənir və bir məsələ də maraqlıdır ki, XIX əsrin sonunda müasir dilçilik nəzəriyyəsinin inkişafı ilə birgə, demək olar ki, heç bir iz buraxmadan yox oldu. Müəllifin gəldiyi qənaətə görə, alt və üst struktur nəzəriyyəsi ilə daha qədim ənənələr arasındakı mövcud oxşarlıq son dərəcə yanlışlığa gətirib çıxardır.

Ədəbiyyat

1. Бодуен де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. М., I, II, 1963
.2. Соссюр Ф.де Труды по языкознанию. М., 1977, с.695
3. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М., 1987, с.287
4. Хомский Н. Синтаксические структуры.«Новое в лингвистике», вып.4, М.,1962,с.46
5. Chomsky. N. Syntactic Structure. The Hague: Mouton, 1957, p.3
6 Z. Harris. Structural Linguistics. Chicago, 1969
.7. İ.A.Boduen de Kurtene. Ümumi dilçilik üzrə əsərlər. Bakı, 2014.
8. Veysəlli. F.Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. VI. Bakı: Mürtəcim, 2013, s. 186
9. Yenə orada, s. 191
10. Yenə orada, s. 187
11. Veysəlli. F.Y. Dil. Studia Philologica. VI. Bakı: Təhsil, 2007, s. 9-10
12. Yenə orada, s. 15-20
13. Xomski. N. Dil və təfəkkür. İngiliscədən tərcümənin və giriş məqaləsinin müəllifi A.
Məmmədov, redaktoru F. Veysəllidir. Bakı, 2006.

14. Wilson D.&Smith N. Modern linguistics. The results of Chomsky's revolution. Penguin books. 1979, p.334

V. Karimova

The problem of N. Chomsky's surface syntactic structures. Criteria of the exposure of sentence surface structure

Summary

The main purpose of the presented research is to investigate the linguistic views of N. Chomsky and to convey to the readers the ideas of this scientist, which led to a great deal of contravention of the linguistic world, in the linguistic science. The article also speaks of N. Chomsky as a follower of deep and surface structure, language and thinking, syntactic concept, the concept of morpheme and phoneme etc. Language is a biological and cultural event. From generation to generation, not only language competence is transferred, but also culture. The equality of languages does not mean that they are the same, but different languages reflect the culture of the peoples who speak in them. Language and thinking are interrelated, and language and culture are a reflection of the spirit and thinking of the nation. The researcher came to the conclusion that the language opens up to a culture and a transgender of literature. That is why language and culture must be mutually studied. The irreconcilable views of linguistic science and the influence of this scientist's scientific theory on the world linguistics as well as on philosophy, logic, and psychology also discussed. Thus, the main task facing the research was to uncover the essence of N. Chomsky's linguistic views.

В. Керимова

Проблема поверхностной синтаксической структуры Н. Хомского: Критерии экспозиции поверхностной структуры предложений

Резюме

Основная цель представленного исследования - исследовать лингвистические взгляды Н. Хомского и передать читателям идеи этого ученого, которые привели к большому нарушению лингвистического мира в лингвистической науке. В статье также говорится о Н. Хомском как о последователе глубокой и поверхностной структуры, языка и

мышления, синтаксической концепции, концепции морфемы и фонемы и т. д. Язык является биологическим и культурным событием. Из поколения в поколение передается не только языковая компетенция, но и культура. Равенство языков не означает, что они одно и то же, но разные языки отражают культуру народов, которые говорят в них. Язык и мышление взаимосвязаны, а язык и культура являются отражением духа и мышления нации. Исследователь пришел к выводу, что язык открывается культуре и трансгендеру литературы. Вот почему язык и культура должны быть взаимно изучены. Обсуждались также непримиримые взгляды на лингвистическую науку и влияние научной теории этого ученого на мировую лингвистику, а также на философию, логику и психологию. Таким образом, основной задачей, стоящей перед исследованием, было раскрытие сущности лингвистических взглядов Н. Хомского.

Rəyçi: Elmira Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

АИДА КАДЫМОВА
Бакинский славянский университет
aida@mail.ru

КОМПОНЕНТ ДЕРЕВО В ЛЕКСИКО-ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ СЕМАНТИКЕ РУССКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ

Açar sözlər: frazeologiya, rus dili, azərbaycan dili, ağac, bitki.
Ключевые слова: фразеология, русский, азербайджанский, дерево, растение
Key words: phraseology, Russian, Azerbaijani, tree, plant

Языкознание конца XX- XXI столетия сосредотачивает основное внимание на языковых единицах, его семантике, словообразовании, фразеологических единицах, изучение которых взаимосвязано с понятием "человеческий фактор". М.Хайдеггер и другие лингвисты, поддерживая идеи В.Гумбольдта, считают, «что мир и человек образуют единство. А в мире человек выделяется только потому, что его человеческая сущность заключается в языке» [1, 41-62; 2; 3]. Философ и культуролог О.Шпенглер писал: “Каждой культуре присущ уже вполне индивидуальный способ видения и познания мира - как природы”, или - одно и то же - “у каждой есть своя собственная, своеобразная природа, каковой в точно таком же виде не может обладать ни один человек иного склада. Но в ещё более высокой степени у каждой культуры есть собственный тип истории, в стиле которой он непосредственно созерцает, чувствует и переживает общее и личное, внутреннее и внешнее, всемирно-историческое и биографическое становление” (4).

Фразеологизмы с компонентом-названием дерева представляют очень древний пласт народной языковой культуры. Растения, деревья считаются плодами Матери-Земли, рожденные от брака Земли и Неба. Принадлежность их к этим мирам говорит о значимости растений, об особом месте, занимаемом ими в языковых единицах и литературе.- Изучение флористической терминологии в языках разного типа позволяет установить взаимосвязь языка как средства общения с действительностью, мышлением, а также отразить неразрывную связь языка и культуры с природой, окружающей его. «Обращение к человеку - к творцу языка» - не может быть плодотворным без изучения и познания фитонимической лексики, окружающей человека природой, с которой он взаимосвязан. И этническое бесконечно богато и разнообразно, неслучайно, что одним из символов, проводимых в Азербайджане «Европейских игр – Баку 2015», является гранат/nar. В Азербайджане ежегодно проводятся фестивали и

праздники, посвященные фруктам, цветам, например: Фестиваль «Nar bayramı» - Праздник Граната в городе Геокчайе, «Alma bayramı» - Праздник Яблока в Кубе, «Gül bayramı» - Праздник Цветов в Баку и т.п. Древнеславянские названия месяцев были связаны с растениями, приведём некоторые из них: март – березозол; апрель - цветень, березозол, дубень; май - травень, желтопушник; июнь - липень; июль – липец и т.п. На Руси существовал также праздник «Яблочного Спаса» (время поспевания яблок и других садовых и огородных плодов) или «День Преображения». В день Преображения крестьяне несли в церковь для освящения яблоки, горох, картофель, огурцы, репу, брюкву и т. п. В России Суздале проводят Праздник Огурца. В Азербайджане имеется ещё один символ - символ весны - семени/səməni – проросшая пшеница, которая символизирует праздник «Новруз байрамы». Проросшая пшеница бывает зеленого цвета и своим цветом она символизирует - новую жизнь, весну. Ш. Балли писал, что "человек всегда стремится одухотворить всё, что его окружает. Он не может представить себе, что природа мертва и бездушна. Человек постоянно приписывает всем предметам внешнего мира черты и стремления, свойственные его личности" [5]. Главной целью настоящей статьи является исследование концепта дерева и его роли в лексико-фразеологической семантике русского языка.Лексема дерево является обобщающим фитонимическим словом. Изучение фразеологизмов с компонентом-названием дерева в культуре, который отображен в лексико-фразеологическом фонде русского и азербайджанского языков, являются лучшим материалом для выявления национальных черт мировидения исследуемых языков. Дерево – многолетнее растение, обладающее стволом, корнем, ветвями, листьями, кроной и занимает очень важное место в системе символов. Дерево - это олицетворение жизни, корни которого находятся в глубине земли, ствол указывает поколение живых, а листья и крона – на последующие поколения, а в мифологии - жилище богов и духов. В Ветхом Завете встречается выражение древо жизни, которое связано способностью древа к постоянному обновлению - признак древа жизни, которое является вариантом мирового древа: «И произрастил Господь Бог из земли всякое дерево, приятное на вид и хорошее для пищи, и дерево жизни посреди рая… Древо жизни, двенадцать раз приносящее плоды, дающее на каждый месяц плод свой; и листья древа — для исцеления народов» [6], которое иносказательно означает: генеалогическое древо — схема развития рода, семьи, фамилии; символ жизни. В азербайджанском языке также имеется понятие генеалогическое древо -uruq ağacı, где слово uruq означает семья, племя, а ФЕ uruq ağacı – семейное, родовое, племенное, тейповое дерево, дерево наследственности. Фитонимы

являются одним из элементов античной мифологии. Адам и Ева жили в раю. Рай был роскошным садом. Посередине него росло волшебное дерево. Богом было запрещено им есть плоды древа познания добра и зла: «От всякого дерева в саду ты будешь есть; а от дерева познания добра и зла, не ешь от него; ибо в день, в который ты вкусишь от него, смертию умрешь» Бытие, гл. 2, ст. 16—17). Тот, кто вкусил бы его плод, стал бы всезнающим и перед ним открылись бы тайны мироздания. Но Ева, искушенная змеем, уговорила Адама, и они нарушили приказание и совершили грех, съев запретный плод. Фразеологизм дерево познания добра и зла употребляют тогда, когда хотят предостеречь от совершения греха. Фразеологизм вкушать/вкусить от дерева познания с фразеологизмом дерево познания добра и зла он означает: научиться чему-либо, узнать что-то важное, но запретное; приобретать знания, постигать смысл разнообразных явлений. Маслиничное дерево – вечнозелёное, обычно плодоносящее и необычно красивое дерево. Оно выступает символом неизменного благочестия и Божьего благословления; маслиничная ветвь - символ радости, мира и обновления; символ мира.В античной Греции лавровое дерево/ dəfnə əklili - вечнозеленое растение считали символом бога Аполлона покровителя искусства. Ветвями лавра и лавровыми венками увенчивали победителей сначала на поэтических и музыкальных, а потом и на спортивных состязаниях. Имеется много словосочетаний, связанных с лавровым деревом. Все словосочетания со словом лавр, лавровый означают одержать победу и славу: одеть лавровый венок – dəfnə çələngi, лавровый венец, пожинать лавры/лавры пожинать, увенчивать/ увенчать лаврами - прославлять, возвеличивать кого-либо или что-либо, так как лавровый венок – символ триумфа, победы; собирать лавры - искать славы, почестей, пользоваться плодами успеха. Имеются идиомы, которые отличаются своим значением от предшествующих: почивать на лаврах — перестать стремиться к дальнейшим, новым успехам, достижениям, успокоиться на уже достигнутом; лавры Герострата - черная, преступная, злодейская слава; лавры спать не дают/ лавры покоя не дают/лавры Мильтиада/чужие лавры не дают спать /покоя - о чьей-либо зависти к успехам другого. Победителя состязаний в Древней Греции награждали пальмовой ветвью или пальмовым венком, и оно обозначало, что кто-то имеет явное преимущество в чем-то и отсюда пошло выражение пальма первенства - birincilik mükafatı, qələbə nişanı - полное превосходство, явное преимущество в чём-либо, первое место среди других вследствие превосходства в чём-либо над всеми остальными; пальмовая ветвь является символом мира; мирных намерений; уступать/ уступить пальму первенства отдавать/отдать пальму

первенства - быть вынужденным отказаться от первенства вследствие превосходства или преимущества других; перестать быть первым в чём-либо; отбивать/отбить пальму первенства – явное преимущество в чём-либо; первое место среди других вследствие превосходства в чём-либо над всеми остальными. Выражение вербное воскресение связано с выражением пальмовая ветвь и означает праздник, связанный с въездом Христа в Иерусалим, где жители города с радостью встречали Его пальмовыми ветками, которые бросали на землю к ногам Христа. На Руси пальмовые ветви были заменены на вербные.

Фразеологизм терновый венец – венец, сплетенный из тёрна, растения, ветви которого покрыты острыми шипами, терниями, который стал эмблемой мученичества, безропотно переносимых страданий. Римские воины перед казнью Иисуса Христа сплели венок из терновых веток и положили Ему на голову. Колючки впились ему в кожу, доставляя нестерпимую боль. В этом венке Он прошел крестный путь на Голгофу и был распят. Поэтому терн стало символом мук, истязания, а высказывание тернистый путь/ идти по тернистой тропе означает страдание, очень тяжелый путь жизни; найти не только розы, но и тернии - платить огорчениями за радость. Фразеологизм в трех соснах заблудиться/ заблудиться в трех соснах - не суметь разобраться в простом, несложном деле; сказывать/на сказать воробья/ журавля на сосне; яблок на сосне не бывает - рассказать что-либо невероятное, абсолютно неправдоподобное; мужик сосну рубит, а по грибам щепа бьёт/летит - ağa ilə xanım dalaşdı, arada nökərin cani çıxdı; не все сосны в лесу корабельные – barmaqların da hamısı bir deyil. До революции на кабацких вывесках изображались еловые ветки. Предполагается, что фразеологизм елки зеленые связан с изображением зеленых ветвей на вывесках питейных заведений (отсюда, наверно, словосочетание зеленый змий) и употребляется сейчас как восклицание удивления или досады; выражение елки-палки/елки-моталки - являются маскировкой брани; а также для выражения удивления, досады, обиды, порицания, восхищения или тому подобных сильных чувств; голова ёловая - yekəbaş yelbeyin - глупый, бестолковый человек.Фразеологизм еловым одеяльцем укрыться связано с понятиями смерть, умереть. В древности покойника в гробу накрывали ветками из ели и сосны, делали венки и бросали за гробом (ветки этих деревьев бросали за гробом с покойником, чтобы преградить мертвому путь назад с того света); выражения собираться в березки, найти последнюю березку также связаны с понятием смерть. Из лыка изготовлялись лапти, коробы, корзины, рогожи и другие изделия. Для изготовления этих предметов заготовляли лыко, которое сдиралось полностью с молоденьких

липовых деревьев. С лексемой лыко связаны фразеологизмы: лыком шит - неотесанный, не имеющий знаний, простой; не лыком шитый/ не лыком шит – çorəyi qulağımızın dibinə yemirik - способный, сообразительный, смелый, сильный, опытный; надрать лыко — бить, карать, расправляться или жестоко обирать, эксплуатировать; лыка не вяжет – человек, который не в состоянии говорить, пьяный человек; как из гречихи лыко — плохо, неуклюже; хуже лапотного лыка - о чем-то совершенно плохом, никуда не пригодном; горе лыковое - об очень бедном, бедствующем и невезучем человеке; горе, лыком подпоясанное - горькая доля всегда связана с бедностью, нищетой; об очень бедном, бедствующем или невезучем человеке; давать/дать лыку – убегать. Каждый ряд переплетенного лыка в лапте назывался строкой. Выражение всякое лыко в строку имеет значения: все может пригодиться, все может пойти в дело. В русском языке наблюдаются ФЕ с компонентом береза: в берёзовый/ зелёный сад/в рощу пойти – умереть; детей на берёзе растить – раньше брали детей в поле и подвешивали в люльки на березах и отсюда возникло это выражение; любить до самой берёзки - любить до самой смерти. Фразеологизм березовая каша/ дать березовой каши/ накормить берёзовой кашей - çaqqal surtməsi eləmək/bir kəsi döymək - высечь, выпороть розгами; наказание за вину; пошёл берёзки считать - ссылка в Сибирь; отправка арестантов по этапу; пень берёзовый - тупица, дурак; разделать под карельскую берёзу - о чей-либо жестокой, беспощадной расправе с кем-либо; тяжёлых телесных повреждениях кому-либо (вид человека ассоциируется с чахлым северным деревом). Имеется много идиом, связанных с фитонимом дуб: сдуру как с дубу; дубовая башка/ голова - hekəbaş, kütbeyin - тупой, бестолковый человек, тупица; дуб/дубина; дуб дубом - глупости, тупой, тугодум, безнадёжный тупица; дубина стоеросовая – öküzün biri, heyvanın yekəsi; с дуба рухнуть/упасть - неожиданно потерять способность к здравому суждению; как свинья под дубом - плохое отношение, неблагодарность; одного дуба желуди - очень похожи друг на друга в каком-либо отношении, особенно своими недостатками; идиомы, связанные со смертью: дубовыми досками пахнуть; врезать/дать дуба – умереть. В азербайджанском языке имеются ФЕ с компонентом palıd/дуб: eşşəkdən adam olmaz, palıddan badam – из хама не выкроишь пана; yovşan olub arxanda dovşan yatınca, palıd ol, kölgəndə sürü yatsın. В русском языке функционируют окказиональные фитоморфизмы: дубовый по самые гланды – тупой; дубовая роща - место, где много тупых людей, обычно о военных. Фитоним дуб ассоциируются также с физической силой, здоровьем – держись за дубок: дубок в землю глубок. Осина является воплощением страха. Оно - проклятое дерево, на нем удавился Иуда,

оттого осине суждено вечно дрожать: дрожать, как осиновый лист/ как осиновый лист дрожит/задрожал/ трясется/ затрясся - очень сильно дрожит, трясется, обычно от волнения, страха и т.п.; осиновый кол/забить/вбить/бить осиновый кол - покончить с чем-либо раз и навсегда; окончательно от чего-нибудь избавиться; вбивать/забивать осиновый кол в могилу/ осиновый кол ему в могилу - пожелание моментальной и позорной гибели кому-либо; окончательно обезвреживать кого-то, покончить с кем-то; для продажной псины уготован кол из осины; балда осиновая - бестолковый, очень глупый человек; быть на осине - пожелание гибели; хоть осиновым колом в ушах ковыряй - об упрямом, строптивом, несговорчивом человеке. В русском языке фразеологизм за деревьями леса не видеть/ не видать/ за деревьями не видеть/ не видать леса – ağacları görüb meşəni görməmək; ağacı buraxıb budaqdan yapışmaq - не видеть главного из-за множества деталей; деревья умирают стоя - о достойном, героическом поведении в трудных жизненных обстоятельствах. В произведении «Слово о полку Игореве» автор обращается к легендарному певцу Бояну и использует выражение растекаться мыслью по древу, которое стало крылатым, но в современном понимании приобрело другое негативное значение: долго, детально, иногда бессодержательно, рассуждать, растолковывать. В идиомах с компонентом-фитонимом дерево огромное значение придается воспитанию, подчеркивается роль родителей в воспитании детей, наследственность: какова березка, такова и отростка, каково дерево, такова и отрасль; каково дерево, таков и клин, каков батька, таков и сын; каково дерево, таков и плод - ana gəzən ağacı qızı budaq-budaq gəzər; кривого дерева не выпрямишь; хочешь выпрямить дерево, делай это, пока оно молодо; гни дерево, пока гнется, учи дитя, пока слушается; дерево немо, а вежливости учит; дуб — дерево хорошее, а плоды его только свиньям годны; дерево гнется пока молодое – ağac yaş ikən əyilir и т.д. Во ФЕ с компонентом-фитонимом слабость, болезненность, беззащитность человека от природных невзгод отражается через показ червивости, гнилости, кривизну деревьев и воспринимаются негативно, осуждаются: кривое дерево не разогнется прямо, как дерево ни гни; и дерево валят туда, куда оно нагнулось; и куда дерево клонилось туда и повалилось; куда дерево подрублено, туда и валится; клонить дерево не по себе - вступать в неравный брак; червь дерево точит, а худая хозяйка дом изводит; крепкое дерево топором свалишь, гнилое само упадет; гнилое дерево никуда не годится: что ни сделаешь, все развалится; плохое и т.д. Одиночество человека отражается через показ одного, одинокого дерева: одинокое дерево не станет лесом; одна шелковинка не нить,

одно дерево - не лес/ из одной шелковинки не сделаешь нити; дерево, хотя и далеко от леса, но всё же тянется в лес; одно дерево - не темный лес – tək ağacdan bağ olmaz; одинокое дерево ветер легче валит и т.д.

Во ФЕ с компонентом-фитонимом даются советы, пожелания, конкретизируются факты, связанные с лексемой дерево: дерево не отнимает своей тени даже у того, кто пришел срубить его; если утром посадил дерево, не думай, что в полдень оно даст тень; выбери хорошее дерево, будешь под тенью сидеть; дерево водой живет, дерево и воду бережет; дерево у воды быстро растет, но и быстро старится; без догляда и дерево не поднимается; неумело посаженное дерево - высыхает; дерево правды не сохнет, даже если его посадить на камне; дерево с огнем не дружит; влез на дерево, а лестницу убрал; кто срубил дерево - того проклянут дети, кто посадил дерево того похвалят внуки; если дерево решит выстоять, ветер не прекратится; большое дерево сильный ветер любит; искушенный ум - что обструганное дерево; красное дерево редко, красное слово метко; старое дерево трещит, молодое летит; дерево с одного стука не валится/за один раз дерева не срубишь – bir vurmaqla ağac yıxılmaz; dünya dediyin bir bağdır, hər gələn bir ağac əkib gedər – мир, что огород: в нем всё растёт; bir ağacdan bel də olur, kürək də - из одного дерева икона и лопата и т.д. В азербайджанском языке фразеологизмы с компонентом дерево могут указывать на ранее время: səhər toyuqlar ağacdan töküləndə; ağacda yatmaq; или же в значении с того времени много воды утекло, много времени прошло, многое изменилось - sən görən ağacların çoxusu odunluğa kəsilib. Идиома ağaca dönmək в буквальном смысле означает - превратиться в дерево, т.е. остолбенеть. Фразеологизм qədir ağacı əkmək – дерево благодарности - значит: оценить человека по достоинству, по заслугам. В азербайджанском языке имеется слово çörəkağacı, которое означает тропическое хлебное дерево из семейства тутовых, плоды которого богаты крахмалом и употребляется в пищу, а в переносном значении обозначает: доходное место. В азербайджанском языке слово ağac/дерево многозначно и употребляются не только в прямом значении, но и в других номинативных значениях, приобретая при этом переносное значение в составе фразеологических единиц: 1) палка: ağacın o biri başından yapışmaq - драться; ağac ağaca qoymaq (буквально палку к палке поставить) – драться, конфликтовать; встретиться на узкой дорожке; ağacı verənə vurarlar - бью того, кто подал, протянул палку; ağacın iki başı/tərəfi var - у палки два конца; ağac gətirənin əvvəl özünü döyərlər – кому первая чарка, тому и первая палка; davada ağac aradakina dəyər – на разъём с волосами не суйся: самого оттаскают; Tanri vuran ağacın səsi çıxmaz – Бог накажет никто не увидет; 2) трость,

посох, костыль: əli ağac tutan - пожилой человек; oğul əl ağacıdır – в старости сын опора родителей; əfsus ki, ağacım düşdü əlimdən/ağacım əlimdən düşüb/düşmək – седина напала, счастье пропало; старость не радость, не красные дни - стать немощным, без сил; 3) древесина, дрова: павшее дерево рубят на дрова - quru ağacı odunluğa kəsərlər; adam altından söz, ağac altından köz – в этой идиоме обжигающее воздействие угля сравнивается с обжигающим воздействием слова на человека; где дрова, там и щепа и т.д. В русском языке имеется выражение наломать дров, которое связано со словом дрова и употребляется в значении - сделать что-либо поспешно, не посоветовавшись, неправильно. В исследуемых языках имеются эквивалентные фразеологизмы с компонентом дерево/ağac: когда падает дерево, находится много дровосеков - yıxılan ağaca balta çalan çox olar; черви гложут дерево изнутри - ağacı qurd içindən yeyər и т.д. Фразеология является своеобразной и яркой составляющей любого языка. Фразеологические единицы могут характеризоваться национальными особенностями, обладать различной экспрессивной окраской, приобретать дополнительный смысл под влиянием контекста. Изучение общих черт и различий фразеологизмов двух языков способствует лучшему пониманию национальной специфики народа – носителя языка, углубляет знание о языке, яркой составляющей которого являются фразеологические единицы. Во ФЕ с компонентом дерево оцениваются не только растения, но приписываются им те или иные человеческие качества. Возможность такого переноса на человека объясняется, с одной стороны, сложившимися представлениями у человека о растении, а с другой стороны — особенностью мышления человека, склонного к антропоморфизму. «Это представление о мире, «мировидение» попадает в язык, по словам Вайсгербера, «очевидно, посредством языка трудового сообщества, посредством содействия всех, кто был в течение тысячелетий носителем языка… И так народ в ходе своей истории строил свой язык, закладывал в него то, что представлялось ему ценным в его внутренних и внешних судьбах, в его исторических и географических условиях, в процессе становления и роста духовной и материальной культуры для того, чтобы осмыслить мир и овладеть им» [7] .

Литература

1. Хайдеггер М. Время картины мира. / Хайдеггер М. Время и бытие: статьи и выступления. М.: Республика, 1993, с. 41-62
2. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М., 1984, 396с.
3. Гумбольдт. Язык и философия культуры. М.: Прогресс,1985.398с/
4. Шпенглер О. Закат Европы. М.: ИНФРА-М, 1993. - С.329

5. Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961, 394 с. 1961: 22
6. Ветхий Завет: Бытие, гл. 2, ст. 9. Патриархия.ru
7. Радченко О.А. Лингвофилософский неоромантизм Й.Л.Вайсгербера. Вопросы языкознания,1993, №2, 112.

A.Qədimova

Rus və Azərbaycan dillərinin leksik-frazeoloji semantikasında ağac komponenti

Məqalədə Rus və Azərbaycan dillərinin leksik-frazeoloji semantikasında ağac komponenti olan vahidlərin öyrənilməsinə həsr olunub. Ağac leksemi ümumiləşdirici fitonimik sözdür.

Rus və Azərbaycan dillərinin leksik-frazeoloji fondunda əks olunan və mədəniyyətdə ağac komponentli frazeoloji vahidlərin təhlili aparılır.

Adı çəkilən materail öyrənilən dillərdə milli dünyagörüşünün xüsusiyyətlərini aşkarlamaq üçün ən yaxşı materialdır.

Dünyanın dil mənzərəsində rus və Azərbaycan milli etnosun mədəni xüsusiyyətlərinin araşdırılması imkan yaratdı görək ki, hər bir milli dil dünya görüşünü necə əks etdirir.

A.Qadimova

The component tree in the lexical-phraseological semantics of Russian and Azerbaijani languages

Summary

The component tree in the lexical-phraseological semantics of Russian and Azerbaijani languages.

The token tree is a generalized titanimecom word.

This article is devoted to the analysis of phraseological units with the component-name of a tree in a culture which is displayed in the lexical and phraseological Fund of the Russian and Azeri languages are the best material for the identification of national features of world view of the studied languages. The study of cultural peculiarities of the Russian and Azerbaijani acetosa in the language picture of the world has allowed us to see how each national language reflects a certain way of perceiving the world

Rəyçi: Elmira Məmmədova
filologiya elmləri doktoru, professor

RAFAEL ƏLİYEV
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
adnsu61@mail.ru

"KİTABİ-DƏDƏ QORQUD" DASTANLARINDA DAXİLİ NİTQ VƏ ONUN POETİK SİSTEMLƏRİ

Açar sözlər: "Kitabi-Dədə Qorqud", daxili nitq, dastan poetikası, dastanşünaslıq, dil tarixi, üslubiyyat, nitq mədəniyyəti, dastan ənənəsi.
Ключевые слова: «Книга Деде Коркута», внутренняя речь, эпическая поэтика, эпосоведение, история языка, стилистика, культура речи, эпическая традиция.
Key words: "Kitabi-Dada Gorgud", internal speech, epos poeticity, epos criticism, history of language,stylistics, speech culture, epos tradition.

Məsələnin qoyuluşu: "Kitabi-Dədə Qorqud" daxili nitq sxemləri və onun dastan təhkiyyəsində yeri.

İşin məqsədi: Dastan strukturunda nitq sistemlərinin aparıcı funksiyasını müəyyənləşdirmək və məzmun yaratmada rolunu aydınlaşdırmaq.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları türk xalqlarının yaratdığı ən möhtəşəm abidələrdəndir. Elm aləminə məlum olduğu vaxtdan günümüzə qədər müxtəlif istiqamətli problemlərin mövzusuna çevrilmiş və bu gün də ciddi araşdırmaları zəruri edir. Folklorşünaslar, dilçilər, etnoqraflar, tarixçilər, müsiqişünaslar və s. bu möhtəşəm abidənin öyrənilməsi və mahiyyətində nələrin ehtiva olunması ilə bağlı cild-cild əsərlər yazmışlar. Heç şübhəsiz bundan sonra da "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları daha gərəkli və orijinal araşdırmaların probleminə çevriləcəkdir. Çünki dastanın mətn sistemi, onun daxili nitq simmetriyası, poetik janr arxitektonikası özlüyündə ecazkarlıqlarla, rəngarəng düşüncə tipləri ilə əhatələnmişdir.

Dastandakı daxili nitq və onun poetik sxemləri bir bütöv olaraq mahiyyəti, ozan düşüncəsindən qopub daşlaşmış qəlibləri müəyyənləşdirir. İnisial və medikal formullar, onun daxilində çarpazlaşan zaman, məkan sxemləri, nitq harmoniyası bir istiqamətdə obrazların münasibətlərini, həyat təsəvvürlərini, Oğuz elində olanları müəyyənləşdirirsə, digər istiqamətdə bədii mühitin zənginliyi haqqında dolğun təsəvvür yaradır. Onu da əlavə edək ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları "dilimizin bugünkü əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşu ilə tarixin çox dərinliyinə getdiyi təsdiqlənir. Heç bir xalqın qəhrəmanlıq dastanında onun tarixi Azərbaycanın müəyyən dövr tarixinin "Dədə Qorqud kitabı"nda verildiyi qədər canlı, mötəbər və dəqiq əks olunmur. Beləliklə, bu tarix nəsildən-nəsilə yazılı şəkildə ötürüldüyü,

bizə kitab kimi gəldiyi üçün haqqımız var, deyək ki, Dədə Qorqud qəhrəmanlıq dastanı tariximizin yazılı dərsliyidir, ilk dərsliyidir.

Bu dərslik millətimizin tarixi-etnoqrafik damğası və ailə-əxlaq məsələsi sayılır. Bu dərslik qəhrəmanlıq salnaməmizdir, həm də bədii ədəbiyyatımızın yazılı başlanğıcıdır, "ədəbiyyat belə olar" təsdiqinin təsdiqidir, bədiiliyin kamillik örnəyidir, "bədiilik belə olar" deməyə haqq verir, dilimizin qədim gözəlliyinin güzgüsüdür" (5, 3). On iki boy bir müqəddimənin verdiyi informasiya təkcə məzmun baxımından deyil janr strukturu, poetik sistemin sxemləri, arxitektonik mənzərəsi, nitq etiketləri kontekstində də mühüm əhəmiyyət kəsb edir və sinxron, diaxron yanaşmaları, bütünlükdə daxili gedişlərin müəyyənliyini aydınlaşdırmağa əsas verir. Burada ayrı-ayrı boylar arasındakı əlaqələrin bədii sistemi özlüyündə daxili nitqin, obrazlar arasındakı münasibətlərin mahiyyətini ifadə edir. Bütün formullar (inisial formullar, medial formullar, final formullar) dastan strukturundakı daxili nitqin məzmununu aydınlaşdırır. Məsələn, müqəddimədə verilən başlanğıc informasiya ilə Dədə Qorqudun dedikləri arasında bağlantılar tamamlayıcı xarakterli olub "Qorqud Ata ayıtdı", "Dədə Qorqud söyləmiş", "Dədə Qorqud bir dəxi söyləmiş", "Dədə Qorqud bir dəxi söyləmiş, görəlim, xanım, nə söyləmiş" və s. kimi təhkiyyə formulları ilə reallaşır. Bunlar hamısı bir üslub hadisəsi kimi Oğuz elindəki söyləyicilik mənzərəsinin zənginliyini əks etdirir. "Qorqud Ata ayıtdı:

-Axır zamanda xanlıq geri Qayıya dəgə, kimsənə əllərindən almaya, axır zaman olub qiyamət qopunca.

Bu dediyi Osman nəslidir, iştə sürülüb gedəyüdir. Və dəxi neçə buna bənzər sözlər söylədi" (7, 14). Göründüyü kimi, müqəddimənin özündə daxili nitqin müxtəlifliyi və söyləyici ilə Dədə Qorqudun dediklərinin bir xəttə simmetriyası, bağlantıları, birinin digəri üçün vasitə funksiyası kimi önəm daşıyır. Daha doğrusu, mətnin ümumi məzmununa bir rəngarənglik qatır. "Araşdırmalar göstərir ki, "Kitab"ın poetik strukturunda dil fiqurları bir-birinə zəncirvari şəkildə bağlıdır. Fikrimizcə, təhkiyəçi boy qəhrəmanlarının antroponimik modellərindəki vahidləri səslənmə və semantika baxımından boylardakı parçalarla əlaqələndirib, onlarla vəhdətdə təsvir edib. Yəni mətndəki söz, söz birləşmələri, cümlələrin müəyyən hissəsi forma və həm də mənaca boy qəhrəmanlarının antroponimik modelindəki sözlərə uyğunlaşdırılıb... sanki dastanı düzüb-qoşan da boy qəhrəmanlarının bir nöqtədən görünməsini, həm də daha poetik ifadə olunmasını nəzərə alıb" (10, 8). Məhz dastanın ecazkarlığını şərtləndirən və bizə onu möcüzəli təqdim edən Ozan sənətindəki dil, üslub əvəzsizliyidir. Dastan bu qeyri-adiliklərlə hadisədən-hadisəyə, epizoddan-epizoda, boydan-boya bir bütöv olaraq dolğunlaşır və nələrlə səciyyələnməsini ortaya qoyur. "Kitab"da hər surətin öz ictimai vəziyyətinə görə danışıq tərzi var. Məsələn, Dədə Qorqud

müdrik bir ağsaqqal kimi, Salur Qazan hakim bir sərkərdə kimi, Burla xatun qayğıkeş ana və həm də qəhrəman bir qadın kimi öz ifadə və danışıqlarında fərqli xüsusiyyətlərə malikdir" (3, 136).

Dastanda hər bir obrazın dili öz mahiyyətini, Oğuz elindəki nüfuz və kimlik dərəcəsini ifadə üçün bir vasitədir. Məsələn, Dədə Qorqud obrazının dili ilə Qazan xanın obraz dili arasında kimlik, dərəcə, status müstəvisində fərqlkiliklər vardır. Bu, Dirsə xanın, Bamsı Beyrəyin, Basatın, Aruz Qocanın, Uruzun, Qaragünənin, Burlaxatunun, Banuçiçəyin, eləcə də düşmən obrazlarının (Şöklü Məliyin, Qara Məliyin və başqalarının) dili bizə məsələnin nə qədər gərəkli və aydınlaşmalı olduğunu düşünməyə əsas verir. Burada mimika (üz mimikası, göz mimikası, ağız mimikası, dodaq mimikası) və jestlərin (düşünmə jesti, dinləmək və eşitmək istəmə, istəməmə jesti, çağırış və işarə jesti, sevinc jesti, salamlaşma jesti, üstünlüyü göstərmə jesti, mehribanlıq jesti və s) söz ifadəsi də bir istiqamət olaraq dastanın nə qədər zənginliyini ortaya qoyur. Məsələn, "xanım hey", "bəri gəlgil" çağırış jesti olaraq dastan boyu müxtəlif vəziyyətlərdə təkrarlanır. Bu özlüyündə dastanda bir formul olaraq təkrarlanır və inisial xarakteri ilə seçilir. "Dirsə xan oğlu Buğacın boyunu bəyan edər"də oxuyuruq:

"Xanım hey!

Bir gün Qamğan oğlu xan Bayındır yerindən durmuşdu. Şamı günlüyü yer üzünə tikdirmişdi. Ala seyvanı göy üzünə aşanmışdı. Min yerdə ipək xalçası döşənmişdi.

Xanlar xanı bayındır ildə bir kərə toy edib Oğuz bəylərini qonaqlardı.Yenə toy edib atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı. Bir yerə ağ otaq, bir yerə qızıl otaq, bir yerə qara otaq qurdurmuşdu" (7, 19). Göründüyü kimi, buradakı "xanım hey", "ağ otaq", "qırmızı otaq", "qara otaq" dastanın nitq etiketlərində özünəməxsus məzmunu ifadə etməklə məzmun yaratmada, poetik sistemi bütövləşdirmədə fəal rol oynayır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları elə bir mədəniyyət hadisəsidir ki, onun hər bir səs, söz, ifadə və cümlə intonasiyası poetikliyə, bədii təsiri artırmağa hesablanmışdır. Buradakı əl ünsiyyəti, musiqi ünsiyyəti, alov ünsiyyəti müxtəlifliyi və oğuz düşüncəsində olanların nə qədər dərin mahiyyətli olduğunu düşünməyə əsas verir. Məlum olduğu kimi, "sözün ifadəliliyi yalnız onun ifadə etdiyi mənadan yox, yəni yalnız onun leksik mənasından yox, həm də onun stilistik siqlətindən, eləcə də sözün akustik çalarından tutmuş assosiativ-emosional çalarına qədər, başqa sözlərlə müxtəlif əlaqələrindən də asılıdır" (8, 61). Epos təfəkküründən qaynaqlanan bu rəngarənglik məhz Oğuz elindəki zənginliyin hadisəsidir. Türk dastan yaradıcılığında qəlibləşmiş modellər, müraciət və ünsiyyət sxemləri söyləyici düşüncəsində elə ciddi məsələləri ehtiva edir ki, onun araşdırılması tipoloji yanaşmaları aktuallaşdırır. "Məlumdur ki, daxili monoloq üslubi

qaydalardan biridir və bir çox nitqdə (daxili nitqdə) baş vermiş hadisələrin təsviri yox, onlarla bağlı olaraq yaranmış fikirlər və duyğular ifadə olunur...

Araşdırmalar göstərir ki, "Kitab"da surətlərin daxili nitqi ilə bağlı olan parçalar, əsasən vasitəsiz nitq formasında verilib. Bu tip konstruksiyalarda isə müəllifin sözü hissəsi bütün üzvləri, xüsusən də predikatları ilə vasitəsiz nitqin hazırlıq mərhələsini təşkil edir" (10, 60-61). Qazan xanın, Qanlı Qocanın, Qanturalının, Beyrəyin, Basatın, Uruzun, Əgrəyin, Selcan xatunun, Burla xatunun, Banuçiçəyin və başqalarının daxili nitqi dastan strukturunda bədiiliyin hadisəsi olaraq müxtəlif vəziyyətlərdə müşahidə olunur. Təhkiyəçi bədii mətnin ümumi məzmununa uyğun olaraq onların daxili nitqi ilə iç dünyasını, həyat təsəvvürlərini, münasibətlərini, baxışlarını aydınlaşdırır. Məsələn, "Salur Qazanın evinin yağmalanmasını bəyan edər boyu"nda Qazan xanın başlanğıc müraciəti və onun cavabı kontekstində bir bütöv nəzərə çarpır. "Qaba dizi üzərinə çökdü, ayıtdı:

-Ünüm ünlən bəylər, sözüm dinlən bəylər! Yata-yata yanımız ağrıdı. Dura-dura belimiz qurudu. Yürüyəlim, a bəylər! Av avlayalım, quş quşlayalım, sığın, keyik yığalım, qayıdalım, otağımıza düşəlim, yeyəlim, içəlim, xoş keçəlim!

Qıyan Səlcuq oğlu Dəli Dondar aydır:

-Bəli, xan Qazan, məsləhətdir!

Qaragünə oğlu Qarabudaq aydır:

-Ağam Qazan, məsləhətdir!

Onlar elə degəc, at ağızlı Aruz Qoca iki dizinin üstünə çökdü, aydır:

-Ağam Qazan, məsləhətdir" (7, 22).

Burada mətnin verdiyi informasiya Oğuz elində təkcə ayrı-ayrı hadisələrə münasibəti deyil, həm də həmin münasibətlərdəki simmetriyanı, qoruyuculuq missiyasını, davranış və əxlaq normalarını müəyyənləşdirir. Ümumiyyətlə, dastan türk düşüncə sistemində elə möhtəşəm hadisədir ki, bütün olanları, etnos dəyərlərini, daxili və xarici münasibətləri incəliklərinə qədər yaşatmaq və gələcəyə daşımaq məqsədinə xidmət edir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının isə bu müstəvidə yeri və rolu əvəzsizdi. Hətta dastan informasiyasında daxili nitq söyləyici timsalında bir başqa, daha zəngin və olanların hamısını əhatə etməklə səciyyələnir. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, "dastanın poetik sisteminin, mətn fenomenliyinin müəyyənləşməsində çoxlu aydınllaşmalı problemlər vardır. Bunlardan biri və bəlkə də birincisi mətn strukturunun poetik sisteminin müəyyənləşməsidir". (1, 18). Dastan ünsiyyətin rəngarəngliyi və tipologiyasının özünəməxsusluqları baxımından da gərəkli önəm daşıyır. Məsələn, musiqi ünsiyyətinin, ayrılma etiketlərinin, mimika və jestlərin, alov siqnallarının dastan strukturunda özünə yer alması bir istiqamətdə əski layları işarələyirsə, digər tərəfdən mədəniyyət zənginliyinə

bağlanır. Dastanın möhtəşəmliyinin göstəricisi kimi daha sistemli araşdırmaların aparılması gərəkliyini düşünməyə əsas verir.

İşin elmi nəticələri: "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının poetik strukturunda daxili nitq formulları etnos təfəkküründə, ozan düşüncəsində olan zənginliyin göstəricisidir.

Tətbiq sahələri: Folklorşünaslıq, dastan poetikası, dastanşünaslıq, dilçilik, dil tarixi, üslubiyyat, nitq mədəniyyəti

Elmi yeniliyi: "Kitabi-Dədə Qorqud"da daxili nitq sistemlərinin araşdırılması dastanın möhtəşəmliyinin, poetik strukturunun mükəmməlliyini aydınlaşması üçün mühüm olandır. Musiqi ünsiyyəti, alov siqnalları, ayrılma etiketləri, mimika və jestlər, obrazların nitqi bütöv bir sistemin hadisəsi kimi mühüm önəm kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Allahmanlı M. "Kitabi-Dədə Qorqud"da müqəddimənin mətn informasiyası və poetik sistemi. Pedaqoji Universitetin xəbərləri, 2017, №1, 17-28.
2. Allahmanlı M. Türk dastan yaradıcılığı. Bakı, Ağrıdağ, 1998, 144 s.
3. Cəmşidov Ş. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1977, 186 s.
4. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1992, 477 s.
5. Hacıyev T. "Dədə Qorqud kitabı": tariximizin ilk yazılı dərsliyi. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 344 s.
6. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı, Elm, 2008, 434 s.
7. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1978, 184 s.
8. Шмелев Д.Н. Слово и образ. Москва, Наука, 1964, 120 с.
9. Tanrıverdi Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud"un obrazlı dili. Bakı, Nurlan, 2006, 144 s.
10. Tanrıverdi Ə. "Dədə Qorqud kitabı"nın dil möcüzəsi. Bakı, Nurlan,2008,184 s.

R.Əliyev

Внутренняя речь и её поэтические системы в дастанах «Книга деде коркута»

Резюме

Одной из проблем, требующих исследования в «Книга Деде Коркута», является определение внутренней речи. Поскольку одним из вопросов, обуславливающих совершенство поэтической структуры, является именно функциональность внутренней речи. Филологи провели различного рода исследования по особенностями языка эпоса и выдвинули свои прдеположения в этом направлении. Однако в

направлении выяснения роли внутренней речи в текстовых схемах, успешности формул серьёзных исследований проведено не было. Речь образов, музыкальный контакт, сигналы пламени, этикет расставания, мимика и жесты порождают широкие возможности для выяснения поэтичности, многогранности в архетипе в структуре эпоса. Инициальные, медиальные формулы и выражаемые ими в речевых жанрах содержание определяет языковое богатство, многопластность художественного сознания этноса. Пространственные и временные формулы, переходные формулы порождают у сказителя некую самобытность. В его повествовании озана выразительность воплощается в жизнь возможностями сказителя. Превращается в явление, определяющее поэтичность эпоса. Все это, будучи единым целым, проясняется во внутренних речевых схемах в эпосе.

R.Əliyev

Internal speech and its poetic systems in epos "Kitabi-dada gorgud"

Summary

One of the problems to le investigated in epos "Kitabi-Dada Gorgud" is to determine internal speech.Because,one of the issues implying the perfection of poetic structure is just the functionality of internal speech.Linguists carried out a wide range of investigations related to the linguistic features of the epos and made some conclusions in this regard.However,they didn't conduct serious investigations to clarify the role of internal speech in text schemes,fortune of epos formulas.The speech of characters,music communication, flame signals,seperation labels,mimicry,and gestures give a wide range of opportunities to clarify the poeticity in epos strueture, diversity of the archetypes.Initial,medial formulas and its content expressed in speech genres determine linguistic richness of the ethnos and artistic thinking multiplicity.Spatial and time formulas, transitional formulas create a specific peculiarity in telling the epos.Its expressiveness in ozan(ashug) narrative is realized by telling opportunities.It becomes a phenomenon determining the poeticity of the epos. All dhese are clarified in internfl speech schemes of the epos.

Rəyçi: Ədalət Abbasov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent

MATANAT İBRAHİMOVA
Azerbaijan State Oil and Industry University
matanat@mail.ru

THE ROLE OF COMPOUND WORDS IN THE ENRICHMENT OF THE VOCABULARY STOCK

Açar sözlər: mürəkkəb sözlər, söz ehtiyatı, zənginləşdirmə, xarakterik, törəmə sözlər
Key words: compound words, vocabulary stock, enrichment, characteristic, derivative words
Ключевые слова: сложные слова, словарный запас, обогащение, характеристика, производные слова

Changes in the development of people's lives are reflected primarily in the language of the vocabulary. It should be noted that the development of the language composition is connected with the historical development of the people. It is impossible to detect trends in the content of the vocabulary without following the history of the people.

The English language has changed and improved over the course of its own internal development laws. The modern English language has gone a long and complicated way in its own development process. The English vocabulary stock has been developed and maintained at the expense of its national database. Moreover, the content of the language is even more enriched by the Latin, Greek, Italian, Spanish, French, German, Russian, and Eastern words.

Thus, socio-economic, political development also manifests itself in the word-formation system of the language. Therefore, new content is presented in English with the existing models to express the concepts related to scientific and technical progress.

The enrichment of the language with new words and the change of its existing meanings are related to the new development in social life and public opinion.

Compound words are based on the language's internal capabilities, that is, the laws of tongue and verbalism.

Investigating the complex nature of compound words is closely linked to the problem of connectivity between compound words. While dealing with this problem in linguistic literature, the connection between the components of many compound words is unclear. The main problems encountered are semantic, structural-semantic and syntactic relationships.

The semantic relationships between these compound words are preferred. No classification covers the diversity of semantic relationships in compound words.

Compound words are usually derived from native or loan words. The native English root words are usually free of morphisms; meaningful native compound words consist of a few unrelated or free words.

During the creation of compound words, various parts of the speech are transformed into a meaningful part, other than a single word, without changing its form. As science, technology develops, new hybrid compound words begin to emerge.

Compound words are created by several ways:

1) by the combination of two different meaningful words;
2) by the combination of synonyms;
3) by the combination of antonyms;
4) by the repetition of the same word;
5) by the combination of simple and derivative words;
6) by prepositions;
7) by participles;
8) by the change of letters and sounds;
9) by the connector “and” so on.

The combination of two different meaningful words is written separately. Compound words drawn from the combination of two words and the figurative words are also written separately.

It is also interesting to have a compound word with the formation of abbreviations in English. These abbreviated words are, in essence, full of words.

The abbreviated form of compound word formation is derived from the first letters of proper phrases. At this time, the letters are sounded alphabetically.

In modern communication, compound words are also generated by shortening words during the communication via e-mails, SMS, text messaging and so on.

In the process of compounding, the composition of the word, formed by the roots, and the words that come in this way, are conversion, affixation, and so on. They are exposed to new complications.

As mentioned above, in the English language, when the compound words are created, various parts of the speech are transformed into meaningful parts without the need to change their form. This is not the case with just grammatical displacement, but semantic one in compound words.

The complex structure of compound words can be both the first and the second component. From this point of view, the relationship between compound words is directly related to their semantic meanings.

In some compound words, it is found that the essential element can be eliminated in one or another way.

In modern English, the most effective way of creating words after conversion and affixation is the creation of compound words by combining words. These are structural, morphological and syntactic methods. The complex meaning of compound words is incompatible. In spite of its first emergence, the student who learns English can realize the meaning of the general word by knowing the meaning of the composition.

In the other group of compound words, one or both components change their meaning. In such compound words, it is impossible to define the meaning of the entire word as the sum of the meaning of the components that constitute it.

In the complexity of the third group, the meaning of all the word cannot be derived from the meaning of its parts.

Any word that is meaningful in a semantic way is the basis for the emergence of new concepts and expressions in a particular terminology system. For this reason, there is a new idea of new concepts, in addition to their basic meanings, they acquire additional meanings and create new lexical-semantic formations.

Experiences show that, in terms of vocabulary, comparing the knowledge of compound words results in a more effective way. The main characteristic of the modern English grammatical structure and different from the grammatical structure of the Azerbaijani language is the syntactic relationship between words and phrases. The syntactic relationship between words in modern English and words in sentences is expressed primarily by helpful words. Vocabulary stock of the English language is very rich.

The complexity of the English language has two important features, which are different from the compound words existing in other languages. First, the components that constitute the compound words are freely formed, and the second is the dominance of compound words consisting of two roots in English.

Thus, it is envisaged to carry out the following tasks in order to create a common scientific view on the peculiarities and lexical features of compound words, to identify the closest and distinctive features among them.

- to give a scientific view of the general structure of compound words in Azerbaijani and English languages;

- to give a broad classification of these units from a structural point of view, to identify their types and sub-types;

- determine the sequence of components that constitute compound words and models of speech parts;

- to define the typology, complex models of compound words on the basis of literary examples in both languages on the same methodology and principles;

- Identify the common and distinctive features of spoken words used in literary language.

In conclusion, it should be noted that, the study of vocabulary is at the center while learning a new language. English being a second language or foreign language, one needs to learn vocabulary in the systematic way. In fact, without vocabulary communication in a second or foreign language is not possible in a meaningful way. For this purpose, there are several effective ways to expand students' vocabulary stock. One of them is teaching compound words and terms.

REFERENCES

1. Frederik T. English prepositional İdioms M. 1978.
2. T.B.Antrushina English lexicology. M. 1985.
3. Karashuk P.M. Word formation in the English language. M. 1997. p. 64-78.
4. Amber, 2010. More than 70 method of derivation in the English language.
5. Carr, J. and Bertrando, S. 2012. Teaching English learners and students with learning difficulties in an inclusive classroom.

M. Ibrahimova

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mürəkkəb sözlərin rolu

Xülasə

Ali məktəblərdə ingilis dilinin tədrisində əsas məqsədlərdən biri də tələbələrin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsidir. Bildiyimiz kimi, ingilis dilinin lüğət tərkibi olduqca zəngindir. Bu rəngarəngliyi tələbələrə çatdırmaq üçün müxtəlif təlim metodlarından, resurslardan məqsədəuyğun şəkildə istifadə müəllim üçün əsas köməkçi vasitəyə çevrilir.

Müasir ingilis dilində mürəkkəb sözlərin dilin lüğət ehtiyatlarının zənginləşdirilməsində böyük rolu vardır. Tələbələrə mürəkkəb sözləri

mənimsətməklə, onlara söz ehtiyatlarını küllü miqdarda yüksəltmək imkanı verilir və onlar bu yolla sərbəst şəkildə öz üzərlərində işləməyə nail olurlar.

Məqalədə mürəkkəb sözlərin yaranma üsulları haqqında kifayət qədər məlumat verilmişdir ki, bu da sözügedən məsələ haqqında maraqlananlar üçün faydalı ola bilər.

М. Ибрагимова

роль сложных слов в обогащении словаря

Резюме

Одной из целей преподавания английского языка в вузах является обогащение словарного запаса студентов. Как известно, английский запас лексики очень богат. Использование различных методов обучения и ресурсов должным образом является ключевым фактором для обучения студентов этому многообразию.

В современном английском языке сложные слова играют важную роль в обогащении словарного запаса языка. Ассимилируя сложные слова, учащимся предоставляется возможность обогащать свой словарный запас в больших количествах, и поэтому они могут свободно работать над собой.

В статье представлена достаточная информация о формировании сложных слов, которые могут быть полезны для тех, кто заинтересован в вышеупомянутой проблеме.

Rəyçi: Rəhimə Məmmədova
filologiya elmləri namizədi, dosent

СЕВДА РАГИМОВА
Азербайджанский университет языков
ADU
sevda@mail.ru

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ПЕРЕВОДА ДЕЛОВОЙ КОРРЕСПОНДЕНЦИИ

Ключевые слова: деловая корреспонденция, широкозначная лексика, термины, профессионализмы, неологизмы, канцелярские штампы, соответствия-кальки, соответствия-заимствования, лексические замены, описание.
Açar sözlər: işgüzar yazışmalar, çoxmənalı sözlər, terminlər, peşəkar sözlər, neolo-gizmlar, dəftərxana ştampları, kalka uyğunluq, alınma sözlər, leksik əvəzedicilər, təsvir.
Key words: business correspondence, wide-range vocabulary, terms, professionalisms, neologisms, stationery stamps, loan words, borrowings, lexical substitutions, description.

В настоящее время в связи с расширением общественных международных контак-тов, экономической активности, систем делопроизводства, а также созданием новых видов передачи информации значительно возрос объем деловой речи и по-явились качественно новые формы деловой коммуникации. Главной чертой таких текстов, является четкая определенная форма, правила соблюдения которой необходимы, чтобы документ был верно интерпретирован [1].

Перечислим основные характеристики официально-делового стиля:

1) высокая регламентированность речи (определенный запас средств выражения и способов их построения);

2) официальность (строгость изложения, слова употребляются обычно в прямом значении, образность, как правило, отсутствует, тропы очень редки);

3) безличность лексических конструкций.

Рассматривая структуру официально-делового стиля, можно выделить два подстиля: официально-документальный (язык дипломатии и язык законов) и обиходно-деловой (служебная переписка, деловые бумаги) [2] .

Перевод официально-деловых текстов полностью ориентирован на передачу со-держания, т. е. носит информативный характер. Несмотря на высокую культуру и стандартизацию деловой переписки

как в европейских, так и в русском языках при переводе иногда приходится прибегать к дословному изложению [3].

Поскольку основной чертой языка деловой корреспонденции является точность и четкость изложения, основными требованиями, которым должен отвечать компетентный перевод деловой документации, являются:

а) точность (все положения в оригинале, должны быть изложены в переводе);

б) сжатость (все положения в оригинале должны быть краткими и лаконичными);

в) ясность (сжатость и лаконичность не должны искажать понимание лексики);

г) литературность (текст перевода должен удовлетворять общепринятым нормам литературного языка, без синтаксических конструкций языка оригинала) [4].

В языке официальных документов широко используются экономические, дипло-матические и юридические термины и профессионализмы: export, contract, busi-ness proposal, demand и т. д., нетерминологические слова, употребляющиеся преи-мущественно в административно-канцелярской речи: duly, properly, above stated и т. д. канцелярские штампы: within reporting period, taking into an account, it has been issued to submit, as discussed и т. д.

Деловая корреспонденция изобилует именами существительными, а именно наз-ваниями людей по признаку, обусловленному каким-либо действием или отноше-нием: manufacturer, supervisor, designer, consumer; сложные отыменные предлоги, выражающие определенные стандарты содержания: due to, with regard to, in connection with и т. д. [5]. Также превалируют устойчивые словосочетания атрибу-тивно-именного типа с окраской официально-делового стиля: authorizedfund, monetary policy, licensing agreement, fall due и т. д., а глагольные формы: to appoint, to decide, to advertise заменены на параллельные им «расщепленные» сказуемые: to make an appointment, to make decision, to make advertisement.

Характерно использование неологизмов, т. е. слов возникших для обозначения нового (прежде неизвестного) предмета или явления. В английском языке за пос-ледние годы родилось много неологизмов с элементом “in”, находящимся как в пре-, так и в постпозиции (in-company, in-depth, in-house, mail-in, lead-in, teach-in).

В деловой корреспонденции есть много широкозначной лексики, отличающейся денотативной обусловленностью. При переводе такой лексики приходиться соз-давать окказиональные соответствия,

например, public opinion – общественное мнение, public debt - государственный долг, public scandal - публичный скандал.

Как правило, соответствия могут лишь частично совпадать по значению с перево-димой единицей, вследствие чего нередко при переводе используются контекстуальные замены даже при наличии регулярных соответствий [6].

Нужно отметить, что при переводе лексических единиц используются следующие типы окказиональных соответствий:

1) соответствия-заимствования, воспроизводящие в ПЯ форму иноязычного слова: actuaries - актуарии, underwriters - андерайтеры, promoters - промоутеры и т. д. Они создаются с помощью переводческого транскрибирования или транслитерации. Окказиональные соответствия, созданные подобным образом, могут закрепиться в ПЯ и использоваться при переводе соответствующих слов. Например, outsourcing - аутсорсинг, franchising - франчайзинг, leasing - лизинг и т. д.;

2) соответствия-кальки, воспроизводящие морфемный состав слова или составные части устойчивого словосочетания ИЯ: cost-per-thousand - цена за тысячу, career ladder - карьерная лестница, point of sale - точка продажи и т. д. Многие соответ-ствия, созданные путем калькирования, широко распространяются в переводчес-кой практике, а затем широко используются в непереводных материалах на ПЯ;

3) соответствия-лексические замены, создаваемые при передаче значения лекси-ческой единицы в контексте с помощью одного из видов переводческих транс-формаций, используемые в лингвистической теории при описании процесса пере-вода. При этом окказиональное соответствие создается путем семантических пре-образований значения данной языковой единицы: при переводе на русский язык лексема facilities, не имеющая прямого соответствия, в различных контекстах может быть трансформирована или конкретизирована, например: banking facilities - банковские услуги, transport facilities - транспортные средства, computing facilities - компьютерное оборудование, borrowing facilities – кредитование.

4) в случае невозможности создать соответствие указанными выше способами для перевода лексемы применяется описание, раскрывающее его значение при помо-щи развернутого словосочетания: defined benefit scheme - пенсионная схема, зави-сящая от стажа работника; defined contribution plan - пенсионная схема с установ-ленными взносами; salesmanship - искусство проталкивания, навязывания товара. Нередко использование транскрипции или кальки для перевода той или иной лексемы сопровождается описанием значения данной лексемы в примечании или сноске. Это дает возможность сохранить краткость и

лаконичность средств выра-жения, свойственных транскрибированию или калькированию, с обеспечением полного понимания окказионального соответствия рецептором перевода.Так, значения лексических единиц в языке перевода передаются столь же успешно, как и значения слов, имеющие устойчивые или вариантные соответствия.

Рассмотрим переводческий анализ Memo (Memorandum) одного из основных видов обиходно-деловых писем.

Following the meeting last week I am writing to confirm that, with regret, we have to announce a 10 % reduction in the workforce. The reason is that rising production costs and a fall in demand for our products have caused the company to run at a loss for the past three years. The fall in demand is a result of continuing stagnation in the industrial sector. По результатам собрания, проведенного на прошлой неделе, вынужден сообщить о том, что будет проведено 10 % сокращение рабочих мест. В связи с увеличением производственных затрат и снижением спроса на нашу продукцию, компания несла убытки последние 3 года, что и привело к данному сокращению. Снижение спроса произошло вследствие продолжительной стагнации в промышленном секторе.

We are now, therefore, in a period of consolidation, during which time we hope that the necessary reduction can be achieved by voluntary redundancy and early retirement. Т к. в данный момент мы проходим процесс консолидации, то часть необходимого сокращения персонала мы надеемся провести по статьям «увольнение по соб-ственному желанию» и «досрочный выход на пенсию».

Those employees affected will meet individually with their managers over the next two weeks. В последующие 2 недели руководители будут лично встречаться с теми, кто попадает под сокращение.

Как видим, Memo начинается со стандартного канцелярского клише following..., для перевода которого была осуществлена контекстуально-синонимическая замена русским вариантом «по результатам... ». Словосочетания “reduction in the workforce” и “voluntary reduction”, также как и “employees affected’ были подвергнуты конкретизации и переведены как «сокращение рабочих мест», «увольнение по собственному желанию» и «те (сотрудники), кто попадает под сокращение» т. к. лексема reduction и словосочетание employees affected в определенных контекстах могут иметь различные соответствия.

В силу отсутствия дословного перевода выражения “the company to run at a loss” мы прибегли к описательному переводу и получили - «компания несла убытки». При переводе лексем stagnation и consolidation мы прибегли к их транслитерации («стагнация» и

«консолидация»), т. к. они являются соответствиями-заимствова-ниями и прочно закрепились в русском языке (ПЯ).

В результате переводческого анализа деловой корреспонденции было выявлено, что данный вид документации изобилует большим количеством специальной тер-минологии, состав и особенности которой определяются содержанием письма и сферой деятельности фирм, вступающих в контакт посредством деловой перепис-ки. Термины могут передаваться в переводе различными способами, а именно: при помощи русскоязычных терминологических эквивалентов, калькирования, транскрибирования, а также с помощью приема описательного перевода.

Список литературы

1. Залялеева, А. Р. Особенности перевода культуронимов // Русская и сопостави-тельная филология: лингвокультурологический аспект. Казань, 2004. С. 116-121.
2. Левицкая, Т. Р. Теория и практика перевода с английского языка на русский / Т. Р. Левицкая, А. М. Фитерман. М., 1963. 140 с.
3. Ступин, Л. П. Как писать письма по-английски (частная и деловая переписка) / Л. П. Ступин, И. В. Ищук. М., 1991. 216 с.
4. Шевченко, В. Д. Когнитивные аспекты использования полифунк-циональных лексических единиц в сфере англоязычной деловой коммуникации : автореф. дис. канд. филол. наук. Самара, 2003. 24 с.
5. Швейцер, А. Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. М., 1988. 216 с.
6. Долгополова, Н. Ф. Деловая корреспонденция / Н. Ф. Долгополова, Ю. В. Сухачева. Оренбург, 2002. 40 с.

S.Rəhimova

İşgüzar yazışmaların tərcüməsində leksik prinsiplər

Xülasə

Cəmiyyətin inkişafının hazırkı mərhələsində biznes əlaqələrinin rolu artmaqdadır və işgüzar yazışmalar insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə edir və diplomatiya, ticarət, eləcə də beynəlxalq iqtisadi, elmi və mədə-ni əməkdaşlıq kimi fəaliyyət sahələrinin mövcudluğunun əsasını təşkil edir.

Bu məqalə rəsmi işgüzar yazışmanın əsas xüsusiyyətlərini, onun strukturunu, geniş leksik lüğətlərin, okkazional yazışma növlərinin, ifadə və peşəkar sözlərin, dəftərxana ştamplarının və s. bu kimi leksik vahidlərin tərcümə yollarını araşdırır.

Bundan əlavə məqalədə tərcüməçinin bu tip sənədlərin tərcüməsi üzərində işləyərkən riayət etməli olduğu əsas tələblər müəyyənləşdirilir.

S.Rahimova

Lexical principles of translation of business correspondence

Summary

The role of business communication at the present stage of the development of society has increased, and moreover, business correspondence covers various areas of human activity and forms the basis for the existence of such fields of activity as diplomacy, commerce, as well as international economic, scientific and cultural cooperation.

This article reflects the main characteristics of official business correspondence, its structure, ways of translating lexical units, such as broad-lexical vocabulary, types of occasional correspondences, terms and professionalisms, clerical stamps, etc. Besides, the work outlines the main requirements to be followed by translator, working with the translation of this type of documentation.

Rəyçi: Qılıncxan Bayramov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ЛАИЛА ГАДИМОВА
АУЯ
laila_gadimova@yahoo.com

КОГНИТИВНЫЙ ПОДХОД К ЯВЛЕНИЮ КОНВЕРСИИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Açar sözlər: söz, konversiya, model, konversiya modeli, konversiyanın növləri
Ключевые слова: слово, конверсия, модель, конверсионная модель, разновидности конверсии.
Key words: word, conversion, model, conversion model, types of conversion

На сегодняшний день для объяснения устройства языка и его использования, необходимо выйти за пределы самой языковой системы. Другими словами, когнитивная лингвистика носит междисциплинарный характер, что делает ее особенно привлекательной для исследования. Анализ многочисленных лингвистических работ, посвященных изучению этого многостороннего явления, показал, что конверсия действительно может рассматриваться и в терминах (безаффиксальной) транспозиции, и в рамках словообразования, а также на чисто функциональной основе (3, 289). Слова, образованные способом конверсии, можно встретить в художественной, публицистической и научной литературе; в произведениях для взрослых и в детской литературе; в газетах и в журналах; в словарях современного английского языка и в словарях неологизмов. В разных лингвистических источниках мы находим огромное количество примеров окказионального использования слов, образованных способом конверсии и не зафиксированных никакими словарями. Такие слова могут использоваться от случая к случаю, часто в неформальных актах коммуникации. Данные окказионализмы являются актом спонтанного словообразования и обусловлены потребностью ситуации на данный момент. Однако, используясь в определенной ситуации, пусть даже один раз, конверсивы представляют собой краткую, выразительную единицу номинации. Можно также отметить, что не каждый случай окказиональной конверсии развивается в устойчивую конверсию, однако в основе каждого случая устойчивой конверсии лежит окказиональная.

Возможность конверсивов вступать в новые семантические отношения с такими лингвистическими явлениями как синонимия, полисемия и семантическая аналогия позволяет наглядно показать богатый лингвок-

реативный потенциал данного способа словообразования, помогает более точно интерпретировать явление конверсии как один из способов экспрессивного выражения интенций говорящего.

Особый интерес для современного человека представляют слова, появившиеся в языке в последние десятилетия; слова, отражающие жизнь в ее развитии и определяющие постоянно появляющиеся новые реалии. Использование в речи таких слов - неологизмов - дает человеку возможность более точно и ёмко определять возникшие явления, предметы и процессы в различных сферах жизни общества.

Потребность языка в наименованиях практически бесконечна, так как не существует предела познанию человеком окружающего мира. Развитие мира непосредственным образом влияет на развитие языка и подтверждением тому является большое число конверсивов-неологизмов в современном английском языке. Общество постоянно развивается, что выражается в научно-техническом прогрессе и в развитии культурной жизни общества. Совершенно закономерно, что все новое, появляющееся или происходящее в мире, находит вербальную жизнь в языке. Язык выражает собой нечто постоянно изменчивое по составу и по объему; он меняется и развивается, утрачивая и одновременно пополняя арсенал своих средств. Для этого он использует как уже имеющийся материал, так и вводит новые единицы. Однако, создание для каждого нового явления отдельного обозначения привело бы к чрезмерному увеличению лексической системы языка. В связи с этим огромное значение имеет неоднократное использование одних и тех же языковых форм. Наряду с полисемией, использование такого способа словообразования, как конверсия, дает возможность с помощью уже имеющихся в языке средств обозначить то, для чего не было раньше специального названия и таким образом заполнить языковые лакуны (3; 52)

Прежде всего отметим, что основной семантической особенностью конвертированных единиц, является совмещение ими первичных и вторичных категориальных значений, что собственно и создает «эффект конверсии». Сдвиг в категориальной принадлежности слова (при сохранении его основы) влечет за собой сдвиг в том, что находится при этом в фокусе внимания.

Другой отличительной особенностью конверсии является необычайная ёмкость и яркость восприятия того или иного явления или процесса, которое выражено в английском языке всего одним словом - конверсивом, в то время как при переводе данного конверсива на русский язык нередко требуется словосочетание, одно или даже несколько предложений.

Часто говорится о том, что слова как бы не выражают основную идею «своей» части речи, то есть часто исследователи неправильно подводят под определенную часть речи то или иное слово. Источником же их «нелогичного» значения являются либо словообразовательные процессы, либо процессы синтаксические. Несмотря на то, что такие примеры действительно существуют в языке, нельзя утверждать, что язык одинаково представляет нечто то глагольным, то субстантивным словом. Это как раз наглядно и демонстрируется на примере существительных и образованных от них способом конверсии глаголов. Для объяснения их семантического и когнитивного своеобразия следует описать процессы словообразования, в частности конверсии, как бы с новой точки зрения, а именно охарактеризовать цели и результаты словообразовательных процессов по тому, какие структуры знания был намерен отразить человек в процессах межчастеречной транспозиции и какие из них он при этом зафиксировал в виде производных слов. Значительный интерес при анализе значений производного слова представляет безаффиксальная транспозиция и в частности конверсия. То, что знак без изменений включили в новую часть речи, говорит о том, что им хотели выразить одно из категориальных значений соответствующей части речи (4, 207).

В современном английском языке, который стремится к краткости выражения мысли, появляются примеры такого способа словообразования как стяжение частей двух слов (blends). Данный способ также находит свое отражение в словах, образованных способом конверсии. Так, слияние двух сокращенных основ breakfast + lunch образует сначала существительное brunch, которое затем конвертируется в глагол **to brunch.**

- After such a substantial breakfast they didn't want ~~to brunch~~.

Создание новых слов от имен собственных также является одним из способов словообразования в современном английском языке. Конверсия и здесь не осталась в стороне. Например, глагол-конверсив **to pilger** образовался от фамилии одного из журналистов John Pilger; глагол **to bogart** конвертировался от имени собственного Humphrey Bogart и на разговорном языке чернокожего населения Англии означает «вести себя так же шумно и угрожающе, как Хамфри Богарт».

Подобные слова, образованные способом конверсии, представляют собой особые когнитивные структуры, отражающие знания об отношениях, существующих между объектом и процессом, объектом и его признаками. Возникает вопрос: почему описывая одну и ту же ситуацию, мы используем слова разных частей речи? От чего зависит выбор того или иного способа описания ситуации или явления? Очевидно, что выбор того или иного слова соответствует интенции

говорящего. Е.С.Кубрякова отмечает, что повествование о ситуации, событии и т.д. зависит от того, **как** мы восприняли ее, а «поскольку известно, что одна и та же ситуация может быть воспринята по-разному, она и описана будет по-разному» (3, 133).

Трактуя конверсию с когнитивной точки зрения, современные ученые, выделяют некоторые новые аспекты происходящего здесь переосмысления. При субстантивации указывается на переход глаголов в актантную зону, а при вербализации - переход существительных в событийно-процессуальную зону. Так, лексические единицы journey (n) и to journey (v) могут описывать одну и ту же ситуацию, однако, использование глагола заставляет вообразить происходящее как что-то длящееся или происходящее во времени.

- Return to London in just 1 hr 40 min, ~~journeying~~ through rolling green hills and lush farmland, with fine views of the river Thames (Booklet about Britain).

- Jim and a number of other North-East Submariners have j~~o~~urne~~ye~~d to Solingen in Germany where they met their U-boat counterparts. Информация об окружающем мире может включать сведения как об объективном положении дел в мире, так и о положении дел в воображаемых мирах. Это включает в себя сведения о том, что каждый конкретный индивид знает, предполагает, думает об объектах мира (5, 101-102). Другими словами, значение выражения не может быть сведено к объективной характеризации ситуации, описываемой высказыванием. Не менее важным является и ракурс, выбираемый «концептуализатором» при рассмотрении ситуации. Другими словами, человек сам формирует значения, ему также принадлежит и активная роль в выборе языковых средств для описания той или иной ситуации.

По определению одного из известнейших отечественных лингвистов Е.С.Кубряковой концепт представляет собой оперативную содержательную единицу мышления, единицу или квант структурированного знания (5, 90). Н.Н.Болдырев в своей книге «Когнитивная семантика» определяет концепт как «результат когниции» (1, 24).

Существующие в когнитивной лингвистике теории возникновения концептов, так или иначе, могут быть отнесены к одной из двух основных: теории врожденности всей концептуальной системы и теории их постепенного приобретения человеком.

Согласно первой теории, человек рождается с завершенной или способной к самостоятельному развитию концептуальной системой. Впервые эта теория была предложена еще Платоном, затем она была развита в философии Канта, позднее нашла воплощение в современной лингвистике в работах Дж.Фодора (7). Подобной точки зрения

придерживался также Г.Лейбниц. Он активно использовал такое понятие как «семантические примитивы» для обозначения базовых единиц, которые служат для формирования уникальной и вместе с тем универсальной концептуальной системы человека.

Ж.Пиаже предложил вторую точку зрения. Суть этой теории состоит в поэтапном развитии концептуальной системы, происходящем одновременно с психофизиологическим развитием ребенка (2, 42). Когнитивное развитие в некоторой степени опережает языковое, то есть понимание слова предшествует его использованию.

Согласно теории экспериенциального реализма человек рождается с определенной способностью к абстрагированию, однако в полной мере врожденных понятий не существует (8). Несмотря на определенные расхождения, эти теории имеют много общего. Многие лингвисты отмечают, что обе теории признают значимость определенной степени врожденности в концептуальной системе и не отрицают способность системы развиваться.

Люди постоянно познают новые вещи в этом мире и сам мир постоянно меняется, поэтому человеческое знание должно иметь форму, быстро приспосабливающуюся к этим изменениям (6, 67). Такой гибкой, подвижной формой и является концепт, который, оказываясь в какой-то момент частью системы, попадает под влияние других концептов и сам видоизменяется. Концепт часто образно связывают с комом снега, который постепенно обволакивается новыми слоями, или скорее сравнивают с конструктором Лего, нежели с пластилином. Другими словами, содержание концепта постоянно насыщается, а его объем увеличивается за счет новых концептуальных характеристик. Концепты можно назвать посредниками между экстралингвистической действительностью и словами. Часть концептуальной информации представлена в нашем сознании в виде образов, картинок, схем и т.п., которые получили название ментальных репрезентаций. Другая часть этой информации имеет языковую привязку. Значением слова становится лишь концепт, «схваченный знаком» (3). Можно сказать, что ни один концепт не может быть выражен в речи полностью. Совокупность языковых средств дает лишь общее представление о содержании концепта в сознании носителей конкретного языка. Это будет лишь часть концепта, поскольку познание индивидуально, так же, как и формирование самого концепта.

Наличие индивидуальных средств репрезентации концепта в речи, наличие различных дефиниций в разных словарях - все это еще раз подтверждает мысль о том, что концепт имеет сложную структуру, содержание которой может быть определено через его репрезентации в

языке лишь частично. И все же, не вызывает сомнения, что самые важные концепты формируются именно в языке.

Отличительной чертой когнитивного подхода к изучению языка является использование концептов для описания семантики языка. Однако исследователи не пришли к единому мнению по вопросу соотношения значений слов и выраженных в них концептуальных структур.

В отличие от термина «концепт», который может выражать любую единицу знания (типа гештальта), термин «фрейм» используется лишь для обозначения структурированных концептов: собственно фреймов, схем, сценариев (1, 60). Фрейм - это когнитивная модель, передающая знания и отношения к определенной ситуации; это единица знания, в которой всегда выделяются отдельные компоненты и отношения между ними.

Будучи впервые предложенной Ч.Филлмором в середине 70-х годов, фреймовая семантика в настоящее время является методом исследования взаимодействия семантического пространства языка.

В современной лингвистике существует несколько определений понятия «фрейм». Приведем определение, предложенное Дж.Тейлором: фрейм - это структура знания, объединяющая многочисленные области, ассоциируемые с данной лингвистической формой (9).

Таким образом, чтобы проанализировать значение слова в когнитивном аспекте, необходимо установить когнитивный контекст, или такую область знания, которая лежит в основе значения данного слова, и определенным образом ее структурировать, продемонстрировав при этом, какие участники этой области и каким образом «схвачены» знаком. При проведении когнитивного анализа слов, образованных способом конверсии, необходимо смоделировать концепт или фрейм, определяющий то или иное возникающее в определенных речевых условиях значение. Фрейм в данном случае будет являться объемным, многокомпонентным концептом, представляющим собой «пакет» информации, знания о стереотипной ситуации, который и поможет определить потенциал и пространство действия исследуемых лингвистических единиц языка.

Конверсия несет в себе определенный заряд экспрессивности, который создается за счет того, что значение исходного слова не утрачивается, а лишь переносится на второй план, образуя своеобразный семантический фон. На этом фоне на первый план выходит новое категориальное значение слова (в данных примерах глагола), которое при этом обязательно содержит в себе семантику производящей основы.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что на современном этапе развития языка креативный потенциал такого способа словопроизводства как конверсия необычайно богат. Именно поэтому конверсия, активно используется различными авторами в современном английском языке, способствуя еще большей выразительности языка.

Направление производности варьируется от словаря к словарю в зависимости от его типа. Сведения о частотности в синхронных словарях, как правило, подаются в такой форме, что можно сделать неправомочный вывод относительно направления словообразовательной мотивации в той или иной паре слов.

В результате составители словарей часто попадают в «порочный (логический) круг», объясняя значение глагола через значение существительного, и наоборот. Поэтому логический критерий оказывается наиболее надежным при определении направления словообразовательной мотивации, как на синхронном, так и на диахронном срезах. Анализ на основе логического критерия применим в отношении любых семантических моделей конверсионных пар. Когда при этом используются методы когнитивного анализа с помощью реконструкций реальных ситуаций, то удается показать, как в ходе коммуникации любого исторического периода человеческое сознание выступает источником и интерпретатором лексических значений и конверсальных, в частности. Благодаря этому удалось избежать случаев «порочного круга» и определить адекватное направление словообразовательной мотивации в конверсионных парах.

В ходе анализа была показана роль и потенциал таких сугубо лингвистических методов, как наличие словообразовательного гнезда, синонимия членов пар и время фиксации слов в словарном составе языка. Их возможности были оценены как вспомогательные.

Анализ речевых примеров показал, что направление словообразовательной мотивации в парах слов, связанных отношением конверсии, зависело от сильновероятностных связей между понятиями, выражаемыми производящим и производным словами.

Так, в парах слов, где существительное обозначает конкретный предмет, глагол является производным, так как обозначает действие, связанное с использованием данного конкретного предмета. Эта группа включает пары, в которых существительные, в частности, обозначают части тела, животных, места (контейнеры). Все они, однако, являются частными реализациями единой словообразовательной модели «выполнение сильновероятностного действия с предметом, обозначенным основой мотивирующего существительного». (3)

Отглагольные существительные со значением единичного действия или с другими значениями являются частными реализациями единой словообразовательной модели «квант действия, выраженного основой мотивирующего глагола». В результате анализа этих пар было установлено, что направление словообразовательной мотивации в таких случаях можно определить посредством сравнения объемов понятий о соответствующих предметах и признаках. (4)

Применение когнитивного подхода при анализе конверсивов показало, что коммуникант является как наблюдателем явлений мира, так и источником всех когнитивных процессов. На основе тезауруса он выстраивает логически адекватные сильно вероятностные отношения между понятиями, выражаемыми словами, соотносящимися по конверсии, и выводит или строит, как значения производных слов, так и направление словообразовательной мотивации.

Список использованной литературы

1. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. - Тамбов, ТГУ, 2000. 123 с.
2. Боярская Е.J1. Когнитивные основы формирования новых значений полисемантичных существительных современного английского языка. Дис. ... канд. филол. наук, Калининград, 1999. 217 с.
3. Кубрякова Е.С. Теория номинации и ее виды. // Языковая номинация (Виды наименований). – М.1978: Наука, 222-304.
4. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. М., РАН, Институт языкознания, 1997. С. 1-314.
5. Павиленис Р.И. Проблема смысла. Совр. логико-философ. анализ яз. - М 1983.
6. Barsalou L.W. Frames. Concepts and conceptual Fields // Frames, Fields and Contrasts. - Hillsdale, 1992. P. 21-74,
7. Fodor J.A. Tha language of thought. – Cambridge. 1975. P. 3-78.
8. Lakoff G. Categories and cognitive models // Cognitive science report. Berkley, University of California, № 2,1982.
9. Taylor J.R. Introduction On construing the world // Language and the cognitive construal of the world / Taylor J. R., MacLaury R.E. (eds.), Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 1995. P. 1-21.

L.Qadimova

Cognitive approach to the conversion in modern English.
Summary

The article deals with the cognitive approach to the phenomenon of conversion in modern English.

As a result of the analysis of linguistic works, it has been revealed that conversion can be looked through within transposition (without any affixes), world building, and functional basis.

The use of the cognitive approach in the analysis of conversion showed that communicant appears as an onlooker of the phenomena of the world and the source of the all cognitive processes.

The words formed by the help of conversion can be used in journalistic and scientific literature, in the literature for children, in newspapers and journals, in the dictionaries of neologisms.

L.Qədimova

Müasir ingilis dilində konversiyaya kognitiv yanaşma
Xülasə

Məqalədə müasir İngilis dilində mövcud olan konversiya fenomeninə kognitiv yanaşma haqqında bəhs edilir.

Çoxsaylı dilçilik işlərinin təhlili nəticəsində aşkar edilmişdir ki, konversiya həqiqətən (affiksiz) transpozisiya terminləri və sözlərin düzəldilməsi çərçivəsində, həmçinin də sırf funksional əsaslarla nəzərdən keçirilə bilər.

Konversiyanın təhlilində kognitiv yanaşmanın tətbiqi göstərir ki, ünsiyyətdə olan şəxs (kommunikant) dünyada baş verən hadisələrin seyredicisi, eyni zamanda da bütün kognitiv proseslərin mənbəyi kimi çixiş edir. Konversiya vasitəsilə yaradılmış sözlər bədii və elmi əsərlərdə, uşaq ədəbiyyatında, qəzet və jurnallarda, neologizm lüğətlərində asanlıqla istifadə oluna bilər.

Rəyçi: **Leyla Cəfərova**
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

YAQUT ƏLİYEVA
APİ, Şəki filialı
yaqut56@gmail.com

QRAMMATIK TƏRCÜMƏ TEXNİKASINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ

Açar sözlər: tərcümə texnikası, müqayisə, iş vərəqi, təqdimat, qrammatik quruluş
Ключевые слова: методы перевода, сравнение, учебник, презентация, грамматическая структура
Key words: translation techniques, comparison, workbook, presentation, grammatical structure

Qrammatik tərcümə texnikası əsasən qədim dilləri öyrətmək üçün istifadə edilən köhnə bir metod olmuşdur. Bu səbəbdəndə daima yazılı və şifahi nitq arasında əlaqə araşdırılmışdır. Bu metod 18ci və 19-cu əsrlərdə çox məşhur olan zehni psixoloji yanaşmasına uyğun olaraq tərtib edilmişdir. Bu belə izah edilir ki, "zehni intizam fikrin ifadəsini gücləndirmək üçün vacibdir". Bu metodu daha dərin öyrənmək üçün Yunan və Roma klassik ədəbiyyatından istifadə edilirdi.

Qrammatik tərcümə texnikasının əsas metodaları:

- Ana dilindən istifadə
- Lüğət ehtiyatı qruplaşdırılmış söz siyahısı şəklində tədris olunur
- Dilin qrammatik izahlarının hazırlanması
- Morfologiya və sintaksis üzərində fikrin cəmləşməsi
- Tətbiq zamanı çətin mətnlərin oxunması
- Mövzunun verildiyi dildən ana dilinə və ya ana dilindən tələb olunan dilə tərcümə edilməsi

Qrammatik tərcümə texnikasının üstünlükləri:

- Tərcümə söz və söz mənasını izah etmək üçün ən asan və ən qısa yoldur
- Öyrənənlər mətni öz ana dillərində daha yaxşı anladıqları üçün bu metod heç bir cətinlik yaratmır
- Öyrədən bu metod vasitəsilə nəzərdə tutulmuş hər şeyi istənilən şəkildə oyrənənə çatdırır

Qrammatik tərcümə texnikasına tənqidi yanaşma aşağıdakı fikirləri önə çəkir:

- Bu metod " dil haqqında ümümi biliklər verir" dilin özünü öyrətmir
- Şifahi nitq müəyyən dərəcədə tədris planında yoxa çıxır
- Tələbələr qrupda çoxda fəal rol oynamırlar
- Ünsiyyətə çox az diqqət yetirilir
- Məzmuna çox az diqqət yetirilir
- Tərcümə bəzən dəqiq məzmun fikrini vermir

Xarici dilin öyrənilməsində bədii əsərlərin tərcüməsinin mühüm rolu var. Müəllimlər qrammatik tərcümədən istifadə etməklə tələbələrin diqqətini dilin qrammatika və lüğət sisteminə cəlb edirlər. Bunun sayəsində tələbələrin tənqidi təfəkkürü inkişaf edir. Onların danışıq qabiliyyətləri artır. Bunun üçün Ingilis və Azərbaycan dillərində oxşar mövzulu hekayə, şer, roman və s. götürülür. Sonra bu əsərlərdən ingilis variantı dilimizə, azərbaycan variantı isə ingilis dilinə tərcümə edilir. Proses zamanı hər iki dilin oxşar, fərqli cəhətləri vurğulanır və bu tələbələrin maraq dairəsinin artmasına səbəb olur. Tələbələr idiomlarla, yeni sözlərlə, qrammatik qaydalarla tanış olurlar. Məqsəd yalnız iki mətnin müqayisəsində deyil, həm də dilin ədəbi quruluşu ilə tanışlıqdadır. Bu tərcümə üsullarından istifadə edərkən aşağıdakı qaydalara riayət etmək lazımdır:

- Bu müqayisəli tərcümə yuxarı kurs tələbələrinə verilməlidir
- Bu preses üçün həm Azərbaycan, həmdə İngilis dilindən oxşar mövzulu orijinal əsəsrlər seçilməlidir
- Seçilən mətnlər tələbələrin maraq dairəsini əhatə etməlidir. Əvvəl qısa şer və ya hekayə götürülməli, sonrakı mərhələlərdə həcm genişlənməlidir. Hətta tələbələr öz yaradıcılıq işlərindəndə istifadə edə bilərlər.
- Müqayisəli ədəbi üsül daha geniş sahələri əhatə edə bilər: musiqi, internet, ingilis dilinin üstünlük təşkil etdiyi ölkələrin, ingilis dilini heç istifadə edilmədiyi ölkələrin ədəbiyyat nümunələri götürülə bilər.

Fikrimizi daha dəqiq ifadə etmək üçün misallara mürəciət edək. Eyni dövrdə yaşamış iki şairin şerlərinə nəzər salaq. Məsələn, təbiət təsviri verilmiş bir İngilis şairinin və bir Azərbaycan şairinin şerini seçək.

I mərhələ: *Oxudan əvvəlki mərhələ:*

1.Şerin lüğətini və qrammatik quruluşunu əks etdirən əyani vəsait tərtib etmək

2.Tələbələri yeni sözlərlə və qrammatik quruluşla tanış etmək

3.Biliyi möhkəmləndirmək üçün lüğətin sözlərindən istifədə etməklə cümlələr qurdurmaq eləcə də qrammatikanı təbliğ etməklə nümunələr gətirmək

II mərhələ: *Oxu mərhələsi*

Tələbələr hər iki şeri oxuyurlar.

III mərhələ. *Oxudan sonrakı mərhələ*

1. Hər iki şerin təhlili aparılır. Buraya onların mövzusu, qafiyəsi, üslubu, metaforaları daxildir.
2. Tələbələrə iş vərəqələri paylanılır. Burada asandan çətinə doğru suallar qoyulur:

- Hər iki şerin söz sayını müqayisə edin
- Nitq hissələrini müqayisə et. Hansı şerdə sifətdən daha çox istifadə edilmişdir?
- Hansı şerdə daha çox fel işlənib?
- Hansı şerdə daha çox zərf işlənib?
- Hər iki şer qafiyələnibmi?
- Hər iki şerdə oxşar qrammatik xüsusiyyətlər varmı? Onlar necə fərqlənirlər?
- Metaforaları göstərin.
- Simvolları göstər.
- Hər iki mədəniyyətdə bu simvollar eynidirmi?

3. Tələbələr bu suallar üzərində cütlüklər şəklində işləyirlər.
4. Tələbələr şerin bir hissəsini Azərbaycan dilinə tərcümə edirlər.
5. Tələbə cütlükləri tərcümələri təqdim edirlər. Müəllim aşağıdakı sualları verir: Nə üçün bu sualı seçmisiz? Bu sözün dilə tərcüməsi asandırmı? Bu sözü dilinizə ədəbi tərcümə edə bilərsinizmi?
6. Sinif ən yaxşı tərcüməni seçir

IV mərhələ: *Təqdimata hazırlıq*

1. Qrupun sayından asılı olaraq tələbələr qruplaşdırılır
2. Tələbələr hər iki şeri analiz etmək üçün hazırlaşırlar
3. Hər qrup ayrılıqda təqdimat etməlidir
4. Hər qrup ingilis dilində şerin məzmununu, simvolları, sifətləri və digər elementləri mzakirə edir
5. Hər qrup sadə bir başlıq seçir və öz fikir və ideyalarını rəngli markerlərlə böyük bir vərəqə yazır

V mərhələ: *Nəticələrin təqdimatı*

Tələbələr növbə ilə təqdimat edirlər. Məsələn, I qrup şerdən seçdiyi təbiətin təsvirini verən sifətləri vərəqdə yazır. Digər üzvlər bu sifətlərin mənasını sinonimlərini açırlar.

VI mərhələ: C*ütlüklərlə iş aparılır, aşağıdakı suallar verilir:*

- Hər şerdə olan söz sırasında nəyi müşahidə etdiniz?
- Hansı şeri daha çox xoşladın? Nə üçün?
- Bu şairlərin digər şerlərini oxumaq istərdinmi?
- Tez-tez şer oxuyursanmı?

- Şer üçün hansı mövzular daha məqsədəuyğundur?

VII mərhələ: *Ümumi müzakirə*

Müəllim və tələbələr birgə şeri müzakirə edirlər. Müzakirə ətraf mühit və mədəniyyət sahəsini əhatə edir. Məsələn, tələbələrdən biri belə bir fikir irəli sürür ki, kapitalist ölkələrində şairlərə lazimi dəstək verilmir və ya siyasət bədii yaradıcılığa təzyiq göstərirmi?

VIII mərhələ: *Ev tapşırığı*

Tələbələrə qrup şəklində ev tapşırığı verilir.

Aşağıdakı mövzular seçilə bilər:

- Şairlər ən çox hansı mövzuları seçirlər?
- Şairlər siyasətçidirlər yoxsa bitərəf?
- Əgər şerə mahnı bəsdələnibsə o yenə şer hesab oluna bilərmi?
- İnternetdə poeziyanın müxtəlif növlərini tapa bilərsinizmi? Hansı şeri xoşlayırsan?

Tələbələr növbəti dərsdə seçdikləri mövzunun 5 dəqiqəlik təqdimatini verirlər.

Ədəbiyyat

- Nunan, D. 1991 “Communicative tasks and the language curriculum” TESOL Quarterly 25(2) 279-95
- Oster, J 1989 seeing with different eyes: Another view of literature in the ESL class. TESOL Quarterly 23 (1) 85-103
- Van, T.T. M 2009. The relevance of literary analysis to teaching literature in the ETL classroom English teaching forum 47 (3)2-9, 17
- Savingnon, S.J. and C. Wang. 2003 Communicative language teaching in EF contexts: Learner activities and perceptions. IRAL 41 (3) 223-49

Y. Aliyeva

Efficient use of grammatical translation techniques

Summary

In proposed article deals the efficient use of grammatical translation techniques during the teaching of language. Grammatical translation is the essential part of learning any language. Through translation the learners become aware of vocabulary base, synonyms, antonyms, sentence structure of any language. They compare their own language with the foreign

language, figure out some common and different points of languages. It helps them to learn language deeply.

The Grammar Translation Method is an old method which was originally used to teach dead languages which explains why it focuses mainly on the written form at the expense of the oral form. It was designed according to the *faculty psychology approach* which was very popular during the 18th and 19th century. It contended that "mental discipline was essential for strengthening the powers of the mind". The way to do this was through learning classical literature of the Greeks and Romans.

It is surprising to see that the Grammar Translation Method was still in use in some classrooms during the late decades of the current century.

Я. Алиева

Эффективное использование методов грамматического перевода

Резюме

В предлагаемой статье рассматривается эффективное использование грамматических методов перевода во время преподавания языка. Грамматический перевод является важной частью изучения любого языка. Благодаря переводу ученики узнают о словарной базе, синонимах, антонимах, структуре предложений любого языка. Они сравнивают свой язык с иностранным языком, определяют некоторые общие и разные точки языков. Это помогает им глубоко учить язык.

Метод перевода грамматики - это старый метод, который изначально использовался для обучения мертвым языкам, что объясняет, почему он фокусируется в основном на письменной форме за счет устной формы. Он был разработан в соответствии с психологическим подходом факультета, который был очень популярен в 18 и 19 веке. Он утверждал, что «умственная дисциплина необходима для укрепления сил ума». Путь к этому - изучение классической литературы греков и римлян.

Удивительно видеть, что метод перевода грамматики по-прежнему использовался в некоторых классах в последние десятилетия текущего века.

Rəyçi: Ulduz Mürşüdova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

LEYLA HÜSEYNOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
leyla@mail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ LÜĞƏTLƏRİN TİPLƏRİ: ENSİKLOPEDİK VƏ FİLOLOJİ LÜĞƏTLƏR, ONLARIN NÖVLƏRİ

Açar sözlər: İngilis dili, Azərbaycan dili, lüğətlər, ikidilli lüğətlər, çoxdilli lüğətlər.
Ключевые слова: Английский язык, Азербайджанский язык, словари, двуязычные словари, многоязычные словари.
Key words: English, the Azerbaijani language, dictionaries, bilingual dictionaries, multilingual dictionaries.

İngilis və Azərbaycan dillərində mövcud olan lüğətlərin tipləri çox müxtəlifdir. Bu müxtəliflik dilin leksikoqrafik təsvirinin obyektinin mürəkkəb və çoxaspektliyindən irəli gəlir. Lüğətlərin tiplərə bölünməsi onların məqsədindən, həcmindən, onda olan sözün sıralanma üsulundan və s.-dən ibarətdir. Lüğətlərin tərtibinin özü göstərir ki, onun əsas məsələlərindən biri onların təsnifidir. Lüğətlərin istər elmi, istərsə də praktiki təsnifi üçün əsas məsələ həmin sözlüyün məzmunundan və xarakterindən asılıdır. Buna görə də, lüğətlər həm məzmununa, həm də xarakterinə görə, Afad Qurbanovun da göstərdiyi kimi, iki böyük hissəyə bölünür: a) ensiklopedik lüğətlər; b) linqvistik lüğətlər [1, s.391]. Ersiklopediya – bütün elmlər və ya elmin hər hansı bir sahəsi haqqında dəqiq, sistemli, ümumi, universal məlumatı özündə əks etdirən böyükhəcmli məlumat kitabıdır.Filoloji lüğətlərdə isə əsas obyekt leksik vahiddir, sözdür, burada sözlərin və ifadələrin mənaları, məna çalarları göstərilir. Ensiklopedik lüğətə böyük redaksiya heyəti tərəfindən rəhbərlik edilir və hər bir sahədən buraya mütəxəssis cəlb olunur. Bəzən də tək bir nəfər tərəfindən hazırlanır.Həm ensiklopedik, həm də Filoloji lüğətlərin fərqini aşağıdakı misallardan aydın görmək olar. Məsələn, «ay» sözünü götürək. Ensiklopediyada göstərilir ki, «Ay» - Yerin yeganə təbii peyki və Yerə ən yaxın göy cismidir.«Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə: «Ay» - is. 1. Yer kürəsinin peyki olub onunla birlikdə Günəş ətrafında fırlanan və gecələr inikas edən, günəş işığı ilə işıqlanan göy cismi. *Ay işığı, Ayın səfhələri, Ayın batması…* /məs. Gözəlin camalına təşbih (bəzən ay üz, ay parçası on dörd gecəlik ay və s. tərkiblərdə…2. İlin bölündüyü on iki hissədən hər biri… [2, s. 66-67].Bundan başqa, lüğətdə ayüzlü, ayqabaqlı, aybəniz və s. kimi leksik vahidlər də verilmişdir: yəni sifəti ağ, gözəl, göyçək mənalarda.«İngiliscə-Azərbaycanca lüğət»də:*ay*[1] 1. i (fəza cismi) te moon; bədirlənmiş (on dörd

gecəlik) ~ full moon. ◊ ~ın doğması moonset; təzə ~ new moon; ~ ın tutulması lunar eclipse…*ay*[2] *astr*. lunar. ~ daşı *miner.* moonstone; ~ tozu lunar dust; dust from the Moon; ~ işığı moonlight; ◊~ parçası very beautiful; ~ ın səthi the Moon's surfache [3, s. 25]. Linqvistik lüğətlərdə sözlər əsas obyektdir. Burada onların mənşəyi, qrammatik xarakteri, leksik mənası, məna çalarları göstərilir və yeri gəldikcə nümunələr də verilir. Məhz bütün bu fərqlər nəzərə alınmaqla lüğətlər ensiklopedik və linqvistik lüğətlər deyə iki böyük hissəyə bölünür.Ensiklopedik lüğətlərin də öz quruluşuna görə iki növü vardır: a) universal ensiklopedik lüğətlər; b) sahə ensiklopedik lüğətlər.Afad Qurbanov düzgün olaraq universal ensiklopedik lüğətlərin aşağıdakı növlərini göstərir: «universal böyük ensiklopediyalar, universal kiçik ensiklopediyalar, universal regional ensiklopediyalar və universal milli ensiklopediyalar [4, s. 392].İngilis dilinin ensiklopediyası XVIII əsrdən hazırlanmağa başlamışdır. Belə ki, ilk ensiklopediya 1704-cü ildə meydana gəlmişdir. Bu, C.Happis tərəfindən hazırlanaraq «Universal Dictionary of Arts and Sciencels» adı ilə nəşr olunmuşdur. İlk Britaniya Ensiklopediyası 1768-1772-ci illərdə 3 cilddə çapdan çıxmışdır. 1974-cü ildən isə Britaniya Ensiklopediyası 30 cilddə təkrar olaraq nəşr olunmuşdur. Bütün ensiklopediyada 350 min lüğət-məqalə vardır.İlk Amerika Ensiklopediyası isə 1829-1833-cü illərdə 13 cilddə, 1903-1904-cü illərdə 16 cilddə və nəhayət, 1918-1920-ci illərdə 30-cü illərdə nəşr olunmuş Amerika Ensiklopediyasında isə 320 min lüğət-məqalə vardır. Ensiklopedik lüğətlərdə olduğu kimi, linqvistik lüğətlərin də iki növü vardır: a) birdilli linqvistik lüğətlər; b) ikidilli və çoxdilli linqvistik lüğətlər.

Birdilli lüğətlərin də aşağıdakı növləri vardır: orfoqrafiya lüğəti, orfoepiya lüğəti, izahlı lüğətlər, omonimlər lüğəti, sinonimlər lüğəti, antonimlər lüğəti, frazeoloji lüğət, dialektoloji lüğət, terminoloji lüğətlər, etimoloji lüğət, tarix lüğəti, alınma (əcnəbi) sözlər lüğəti, onomastik lüğət, yeni sözlər lüğəti, ixtisarlar lüğəti, əks lüğət, tezlik lüğəti, atalar sözləri və məsəllər, vurğu lüğəti və s.İkidilli yaxud çoxdilli lüğətlərə isə tərcümə lüğətləri daxildir.«İngilis dilinin orfoepiya lüğətləri» aşağıdakılardır. Jones D. An Engelsh Roonouncing Dictionary (1917) 1967-ci ildə lüğət 13-cü dəfə çapdan çıxmışdır. 14-cü nəşri isə London Universitetinin professoru A.Qimsonun redaktorluğu ilə çap olunmuşdur. Consonun bu lüğəti «Slovar anqliyskoqo proiznoşeniə» adı ilə Moskvada 1961, 1963 və 1964-cü illərdə nəşr olunmuşdur.İngilis və Azərbaycan lüğətçiliyində indiyə qədər çap olunmuş aşağıdakı birdilli lüğətlərin adlarını da çəkə bilərik:«Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti». Bu lüğətin tərtibinə 1945-1946-ci illərdə başlanmışdır. Həmin illərdə lüğətin ilk, 1956-ci ildə isə son layihəsi tərtib olunmuşdur. 4 cilddən ibarət «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»nin 1-ci cildi 1966-ci ildə, 2-ci cildi 1980-ci ildə, 3-cü cildi 1980-ci ildə, 4-cü cildi isə 1987-ci ildə çap olunmuşdur. Həmin lüğət cüzi təkmilləşdirilərək 2007-ci ildə İkinci dəfə çap

olunmuşdur.2005-ci ildə A.Axundovun müəllifliyi ilə ayrıca bircildlik «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti» də nəşr olunmuşdur.

Dialektoloji lüğət. Azərbaycan dili şivələrinin lüğətini tərtib etmək ideyası 1924-cü ildə meydana gəlmişdir. Bu ideya 1926-cı ildə I Türkoloji qurultayda bəyənilmişdir. Nəhayət, lüğətin «A» hərfinə aid hazırlanmış material 1930, «B» hərfinə aid hazırlanmış material isə 1931-ci ildə nəşr edilmişdir.«Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti» tam halda 1964-cü ildə nəşr olunmuşdur. Bir cilddən ibarət həmin lüğət yenidən təkmilləşdirilərək 2 cilddə hazırlanmış və Ankarada 1-ci cildi 1998-ci ildə və 2 cildi isə 2000-ci ildə çapdan çıxmışdır. İngilis dilinin dialektoloji lüğəti XIX əsrin axırlarından hazırlanmağa başlanmışdır. Həmin lüğət C.Raut tərəfindən tərtib edilmiş və «The English Dialect Dictionary» adı ilə 1898-1905-ci illər arasında 6 dəfə çap olunmuşdur. Burada İngiltərə, İrlandiya, Şotlandiya və Uelsin dialektizmi öz əksiini tapmışdır.

Frazeoloji lüğətlər. Azərbaycan dilində frazeologiyaya aid üç lüğət çap olunmuşdur. Onlardan ikisi tərcümə lüğətidir, biri isə birdilli izahlı lüğətdir. Bunlar aşağıdakılardır: M.Tağıyev «Rusca-Azərbaycanca frazeoloji lüğət» (1964, təkmilləşdirilmiş şəkildə 1974), Ə.Orucov «Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti» (1976), N.Seyidəliyev «Frazeologiya lüğəti» (2004).İkidilli lüğətlərdən A.V.Kuninin «Anqlo-russkiy frazeoloqiçeskiy slovarğ», P.Borkowskinin «The Great Russian-English Dictionary of İdioms and Expressions» (1973), A.İ.Alyoxinin «Kratkiy russko-anqliyskiy i anqlo-russkiy frazeoloqiçeskiy slovarğ» (1960).**Tarixi lüğət.** Azərbaycan lüğətçiliyində bu cür bir neçə lüğət vardır. Birinci lüğət 1931-ci, İkinci dəfə 1956-cı ildə nəşr olunmuşdur.

Yeni sözlər lüğəti. Bu cür lüğət Azərbaycan dili leksikoqrafiyasında vaxtilə Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun lüğətçilik şöbəsində hazırlanmış, amma çapdan çıxmamışdır.

İngilis dilində isə «A Supplement to Webster's Third New İntenational Dictionary» (1976), Berg R.S. A Dictionary of New Words in English» (1953), Reifer M. Dictionary of New Words (1955), Amerikada – Barnhart S.L., Steinmetz S., Barnhart R.K. The Barnhart Dictionary of New English since (1963, N.V., Bronxville, 1973), Barnhart S.L. et al. The sejond Barnhart Dictionary of New English (1980), Çernaə A.M. «Slovarğ-spravoçnik neoloqizmov v amerikanskoy nauçno-texniçeskoy literature», 2-e izd. 1971 kitablarının adlarını çəkə bilərik.

Etimoloji lüğətlər. İngilis dilində etimoloji lüğətlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: Skeat W.W. An Etymological English Dictionary; A Joncise Etymological Dictionary (1882); Klein E. A Jomprehensive Etymological Dictionary of the English Language (1966-67) və s.Azərbaycan dilində hələlik belə lüğət yoxdur. Bundan başqa, dilimizdə ayrı-ayrı yazıçıların dilinin lüğəti olmadığı halda ingilis dilində bu cür lüğət

mövcuddur. Məsələn, onlardan İngiltərədə nəşr olunan lüğətlərin bir neçəsinin adını çəkə bilərik ki, bunlardan ən geniş yayılmışı V.Şekspirin dilinin lüğətləridir. Həmin lüğətlər bunlardır: Spevack M. The Harvard Joncordance to Shakespeare (1973), Sjhmidt A. Shakespeare Lexikon (1886), Onions J.T. Shakespeare Glossary (1911),

Tezlik lüğəti. İngilis dilinin tezlik lüğəti ilk dəfə hələ XX əsrin əvvəllərində nəşr olunmuşdur. 1911-ci ildə R.S.Eldridgenin «Six Thousand Jommon English Words» və 1926-ci ildə E.A.Hornun «Basic Writing Vocabulary – 10 000 Words Most Commonly Used in Writing» lüğətləri işıq üzü görmüşdür.Bu lüğətlərlə bərabər, E.L.Torndaykın (E.L.Thorndike) 1921-ci ildə «The Teacher's Word Book» adlı birinci lüğəti və 1931-ci ildə isə «A Teacher's Word Book of 20.000 Words Found Most Frequently and Wideby in General Reading» adlı İkinci lüğəti çapdan çıxmışdır. 1932-ci ildə isə yenə də onun məktəblilər üçün bədii ədəbiyyat üzrə tərtib etdiyi «A Teacher's word Book of 20.000 Word Found Most Frequently in General reading for Children and Young People» adlı üçüncü tezlik lüğəti nəşr olundu.Bunlardan başqa, ingilis dilinin aşağıda adları çəkilən tezlik lüğətləri də çap olunmuşdur: Prinsland H. A Basic Vocabulary of Elementary School Children (1945), Jarroll İ.B., Davies P., Richman B. The American Heritage Word Frequency Book (1971), Kujera H., Francis W.N. Computational Analysis of Present-Day American English (1967). Azərbaycan lüğətçiliyində tezlik lüğəti ilk dəfə 2004-cü ildə «Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti» adı ilə çap olunmuşdur.

Əcnəbi sözlər lüğəti. İngilis dilində bu cür lüğətlərə aşağıdakılar daxildir: Mawson J.O. Dictionary of Foreigen Terms. N.V.Bantam Books; Newmark M. Dictionary of Foreign Words and Phrases (1950), Bliss A.İ. Dictionary of Foreign Words and Phrases in Current English (1966). Hər üç lüğətdə təxminən 12 min leksik vahid var.

İxtisarlar lüğəti. İngilis dilində bir neçə belə lüğət mövcuddur. Bunlardan Ocran E.B. Ocran's Acronyms. A Dictionary of Abbreviations and Acronyms Used in Scientific and Technical Writing (1978), De Sola R. Abbreviations Dictionary. New ed. N.Y., Meredith.; Wilkes D. British İnitials and Abbreviations Lnd., Leonard Hill; Fawjett F.D. Cyclopaedia of İnitials and Abbreviations. Business publications; Partridge E.A. Dictionary of Abbreviations Lnd., Allen and Unwin; Kosh R. The Book of Signs. Lnd., Constable; Allen E. Dictionary of Abbreviations and Symbols (1944).

Tezaurus lüğətlər. Burada bir-biri ilə əlaqədar sözlər tematik qruplarda verilərək mənaları sinonim və antonimlər vasitəsilə açılır. İngiltərədə belə bir lüğət ilk dəfə 1852-ci ildə P.M.Rocenin müəllifliyi ilə çapdan çıxmışdır. Lüğət «Thesaurus of English Words and Phrases Classified and Arranged so as to Tajilitate of Expression of İdeas and Assist in Literary Composition» adlanır və dəfələrlə yenidən işlənərək təkmilləşdirilmiş formada

nəşr olunur. Məsələn, lüğət həm bütöv halda, həm də ixtisarlarla aşağıdakı adlarla da çap olunmuşdur: Roget's İnternational Thesaurus. New ed. Revised and reset. The Complete Book of Synonyms in American and British Usage (1946); The New American Roget's College Thesaurus in Dictionary Form; Dutch R.A, Roget's Thesaurus of English Words and Phrases (1962). Azərbaycan dilçiliyində belə lüğət, hələlik yoxdur.**Əks lüğətlər. Terminoloji lüğətlər.** Terminoloji lüğətçiliyin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri var. Terminlər iki cəhətdən özünü göstərir. Əvvəla, termin leksik olmaqla normativ funksiyanı yerinə yetirir, İkincisi, loqosdur; terminlə məfhum arasındakı əlaqəni təmin edir. Terminoloji lüğətlərin yaradılması və istifadə edilməsi nəticəsində yeni-yeni leksikoqrafik problemlər meydana gəlir: 1. Leksik vahidlərin seçilməsi; 2. Sözlüyün strukturu və lüğət məqaləsi; 3. Mənanın izahı üçün üsulların seçilməsi; 4. Dil ekvivalenti və variantların seçilib qiymətləndirilməsi [5, s.281]. Terminoloji lüğətlər quruluşa görə birdilli, ikidilli və çoxdilli tərtib olunur. Birdilli terminoloji lüğətlərin sözlüyü birtipli olur. Onlar orfoqrafik və izahlı formada hazırlanır.İkidilli və çoxdilli terminoloji lüğətlər isə iki və daha oxşar sözlükdən ibarət olur. Burada bir neçə dilin terminologiyası qarşılaşdırılır, qarşılığı verilir. İkidilli və çoxdilli terminoloji lüğətlər tərcümə səciyyəli olmaqla nəzəri və praktik ehtiyacı ödəmək üçün yaradılır.Terminoloji lüğətlərin sözlüyü həm milli, həm alınma, həm də beynəlmiləl səciyyəlidir. Həm İngiltərə və ABŞ-da, həm də Azərbaycan dilində xeyli miqdarda ikidilli və çoxdilli terminoloji lüğətlər çap olunmuşdur ki, onları da H.Həsənov aşağıdakı kimi təsnif etmişdir: «1. Dillərin əhatə etməsinə görə. Bu lüğətləri 4 qrupa ayırmaq olar: a) birdilli (izahlı); b) ikidilli tərcümə; c) üçdilli (müqayisəli); ç) çoxdilli (tutuşdurma); 2. Sözlüyün həcminə görə: a) qısa terminoloji lüğətlər; b) adi terminoloji lüğət; c) tam terminoloji lüğət; 3. İzah edilmənin səciyyəsinə görə: a) lüğətlər – sözlükləri; b) tərcümə lüğətləri; c) izahlı lüğətlər; ç) ensiklopedik lüğətlər; 4. Vəzifəsinə görə: a) tədris lüğətləri; b) kütləvi lüğətlər; c) dar ixtisaslı lüğətlər (elmi texniki)» [5, s.284].Beləliklə, fəsildə göstərilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, istər ingilis dilçilik tarixində, istərsə də Azərbaycan dilçiliyi tarixində lüğətçiliyin yaranma tarixləri çox qədimdir. Lakin ingilis lüğətçiliyinin tarixi Azərbaycan lüğətçiliyinin tarixinə nisbətən daha qədimdir və hazırda da geniş yayılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Afad Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I c., Bakı, Nurlan, 2003.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti I c., Bakı, Elm, 1966.
3. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət (O.Musayevin redaktorluğu ilə). Bakı, Qismət, 2003.
4. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I c. Bakı, Elm, 1978.

5. H.Həsənov. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1999.

L.Huseynova

The types of dictionaries in the English and Azerbaijan languages: encyclopedic and filological dictionaries and their types.

Summary

In this article we can come to such a conlusion that either in the English linguistics history or in the Azerbaijan linguistics history the creation of the history of vocabulary is very ancient. The typees of existing dictionaries are very different.But the English vocabulary has more ancient history than Azerbaijan. The history of vocabulary has been widespread. It has been understood from this that the great English-Azerbaijani dictionary is a large group of multilingual words. This multilingualism is the most part of the speech, and is reflected in the dictionary. In addition to this, the English-Azerbaijani and Azerbaijani-English dictionaries have also been used in the lexical-semantic classification of words by the use of many analytical methods in this article.

Л.Гусейнова

Типы словарей на английском и азербайджанском языках: энциклопедические и филологические словари и их типы.

Резюме

В этой статье мы можем прийти к такому заключению, либо в истории английского лингвистики, либо в истории азербайджанской лингвистики создание истории словаря очень древнее. Типы существующих словарей очень разные. Но английский словарь имеет более древнюю историю, чем Азербайджанский словарь. История лексики была широко распространена. Из этого следует, что великий англо-азербайджанский словарь представляет собой большую группу многоязычных слов. Это многоязычие является большей частью речи и отражается в словаре. В дополнение к этому англо-азербайджанский и азербайджанско-английский словари также использовались в лексико-семантической классификации слов с использованием многих аналитических методов в этой статье.

Rəyçi: **İbrahim Bayramlı**
Professor

DİLARƏ HƏMİDOVA
AzTU
Dilarə.@.mail.ru.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SUFFİKSLƏR VASİTƏSİLƏ YENİ NÖV SİFƏTLƏRİN YARANMASI PRİNSİPLƏRİ VƏ ONLARIN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: sifət, semantika, nitq hissələri, leksika, qrammatika, sözün kökü, morfologiya.
Клюцевые слова: Суффиксы, грамматика, продуктивнсть, образование прилагательных, морфологический, лексика, сематика, части речи, корень слова.
Key words: suffix, grammar, productive, creating adjectives, morphological, lexics, semantics, part of speech, root of the word.

Tədqiqat məqsədindən asılı olaraq, suffikslərin müxtəlif təsnifatından istifadə olunub və təkliflər olunub. Suffikslər öz mənşəyinə görə, yaratmalı olduqları nitq hissəsinə görə, işlənmə tezliyinə görə (nə qədər tez-tez ona rast gəlinir), praktik olmağına görə, xarakteristikalarına görə təsnif olunurlar. Suffikslər sözün sonunda tam yeni söz əmələ gətirmək üçün yerləşən sözdüzəldici şəkilçilərdir. Suffiksin semantik dəyəri vardır, amma ona müstəqil nitq hissəsi kimi rast gəlinmir. Morfoloji cəhətdən iki söz məsələn: "jewelry", "jewels" sözləri ilkin olaraq eyni prinsipli kökdən yaranıb; konsepsual struktur hər iki sözdə: -s "jewels" sözündə və "-ry" "jewelry"-sözündə cəm bildirir. Amma fərq isə onların qrammatik və leksik mənasındadır. "-s" şəkilçisi qrammatik kateqoriyanı dəyişməyən formantdır. "Plural" (cəm), burada "-ry" "individuallar qrupu, topluluq" semantik əsaslı söz sinfini yaradır. Nitq hissələri içərisində suffikslər leksik-qrammatik qruplarına əsasən semantik cəhətdən təsnif olunurlar və nəhayət amma ən azı olmadan onların əlavə olunduğu kök (stem)-lərin növündən asılı olaraq təsnif olunurlar. Sinxron yanaşma ilə uyğun olaraq biz müasir ingilis dilində tez-tez rast gəlinən nitq hissələrinə görə təsnif etməyə başlayaraq bu daha bu daha məqsədəuyğun olardı. Onların mümkün semantik gücünü işıqlandıran sözlər uyğun şəkildə irəlidə göstəriləcək. Əgər biz öz yanaşmamızı dəyişsək, suffiksləri siqnalizə (signalize) etmək üçün xidmət etməli olduğunu leksikoqrammatik mənası ilə maraqlansaq, biz hər bir nitq hissəsinin tərkibində daha çox açıqlanmış leksik qrammatik siniflər və qeyri-siniflər olduğunu bilməyə nail olarıq. Leksik qrammatik sinif eyni leksik-qrammatik məna daşıyan leksik elementlər sinifi kimi və həmçinin bu vahidlərin içərisində ifadə olunan qrammatik kateqoriyalar daxil olan ümumi formalar

sistemi kimi təyin edilə bilər. Bir sinifin elemetləri eyni uyğun söz ilə əvəz oluna bilər və özünə xas morfoloji nümunə ilə və ümumi sözdüzəldən affikslər ilə xarakterizə oluna bilərlər.

Sırf sifət əmələ gətirən suffikslərlə yaxından tanış olaq. Hər nitq hissəsinin öz sözdüzəldici suffiksləri olduğu kimi sifətin də özünə məxsus sözdüzəldici suffiksləri vardır. Bu suffikslər də müxtəlif qrulara bölünürlər.

Sifət əşyanın əlamətini bildirir və "what", "what kind of" (necə), "which" (hansı) suallarına cavab olur.

Quruluşuna görə sifətlər:

sadə (big, large, red, niece, etc);

düzəltmə (historical, hopeless, wonderfull);

mürəkkəb (dark-blue, good-looking, brand-new) olurlar.

Sadə sifətlər bir kökdən ibarət olur və onlara heç bir suffiks artırılmır.

Düzəltmə sifətləri əmələ gətirmək üçün isim, fel və sifətlərə sözdüzəldici suffikslər aşağıdakılardır:

Full – carefull, doubtful (isim);Less –hopeless, useless (isim);Ous – dangerous, famous (isim)

Able – countable, eatable (fel); comfortable (isim) ;ible – responsible (isim);ish – childish (isim)

ent/-ant – different, important (fel);al- cultural (isim);some (handsome)

Suffikslər produktiv və qeyri-produktiv olurlar. Qeyri-produktiv suffikslərə-full, -ible, -able, -ent, -ant, -en, -ous, -some aiddir.

Produktiv sifət düzəldən suffikslərə -less (friendless), -like, -ish,-ed, aiddir.Əksər sifətlərin müqayisə dərəcələri vardır. Müqayisə və üstünlük dərəcələri. Müqayisə dərəcəsi keyfiyyətin nisbətən ən üstün dərəcəsini göstərir.Qeyd etdiyimiz kimi sifətin adi dərəcə (the positive degree), üstünlük dərəcəsi (the superlative degree) vardır.

Sifətlərə xas olan əlamət və keyfiyyətlərin dərəcələri iki yolla ifadə edilir.

1) Sintetik yolla, yəni sifətlərin sonuna suffikslər əlavə etməklə;
2) Analitik yolla, yəni sifətlərin əvvəlini köməkçi söz əlavə etməklə.

Bu üsullardan hansının seçilməsi ixtiyarı olmuyub, sifətin fonetik tərkibindən asılı olur: birhecalı və bəzi ikihecalı sifətlərin dərəcə formaları sintetik, iki və daha çox hecalı sifətlərin dərəcə formaları isə analitik yolla düzəldilir.

Sifətin adi dərəcəsini düzəltmək üçün heç bir suffiksdən istifadə olunmur. Sifətlər adi dərəcədə as...as, not so...as bağlayıcıları ilə işlənərkən müqayisə olunan şəxs və əşyaların eyni dərəcəli keyfiyyətə, əlamətə malik olub olmadığını bildirir. Məsələn:

1) My brother is as strong as yours – Mənim qardaşım səninki kimi güclüdür.

2) Their way is not so long as mine – Onların yolu mənimki kimi uzun deyil.

Birhecalı sifətlərin müqayisə dərəcəsini düzəltmək üçün onların sonuna "-er" üstünlük dərəcəsini düzəltmək üçün isə "-est" suffiksi artırılır. Məs: adi dərəcə, müqayisə dərəcəsi, üstünlük dərəcəsi;long longer longes;short shorter shortest

İkihecalı sifətlərin əksəriyyətini və çoxluhecalı sifətlərin hamısının müqayisə dərəcəsi analitik yolla,yəni müqayisə dərəcəsindən sifətdən əvvələ "more", üstünlük dərəcəsində isə "most" sözü artırmaqla düzəldilir. Məs:adi dərəcə, müqayisə dərəcəsi, üstünlük dərəcəsi;famous, more famous, most famous;important, more important, most important

Sifətin müqayisə dərəcəsində hər hansı bir şəxs və əşyanın başqa bir şəxs yaxud əşyadan keyfiyyətcə artıq olduğunu bildirilir. Bu halda "than" sözündən istifadə olunur. Bu bağlayıcı dilimizdə "-dan,-dən" şəkilçisi, yaxud da "-dan... daha", "dən...daha" tərkibi ilə tərcümə edilir. Məs,1)My room is larger than yours – Mənim otağım sizinkindən (daha) genişdir.

2)This question is more important than that one – Bu məsələ ondan (daha) vacibdir.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də üstünlük dərəcəsi əşya və ya şəxsin onun daxil olduğu sinifdə ən yüksək keyfiyyətə malik olduğunu bildirir. Məs:1)The Volga is the longest river in Europe – Volqa Avropada ən uzun çaydır.2)The USA is the most democratic country in the world – ABŞ dünyada ən demokratik ölkədir.

Müassir ingilis dilində bir neçə sifət vardır ki, onların dərəcə formaları superletiv yolla düzəldilir, yəni hər formada (adi, müqayisə və üstünlük dərəcə formalarında) müxtəlif kökdən olan sifət işlənir. Bu sifətlər aşağıdakılardır:

Sifətin aşağıdakı sintaktik xüsusiyyətləri vardır: Cümlədə sifət həm təyin, həm də tamamlıq ola bilər.

A little fat chap thrust out his underlip and the tall fellow frowned (Mansfield) (təyin).

Laura was terribly nervous (Mansfield) (tamamlıq).

Müassir mərhələdə sifətdüzəldən suffikslər arasında –able, -al (-ial), -an, -ed, -ic, -y daha produktiv suffikslər hesab olunurlar. Ümumi məna nöqteyindən adektiv suffikslər iki böyük qruplar yaradır.

1) Birinci qrupda əsas "münasibət" mənasını kəsb etməsi hesab olunur: "aid olan, oxşarlığı olan, xarakterik xüsusiyyətlər və əlamətlər, kökün ifadə etməli olduğu bir şeyi xatırladan" kimi mənanı ifadə edir. Məsələn, "Ornamental" – bəzək əşyası kimi istifadə olunan, "volcanic" – vulkanik, "neighbourly" – qonşu münasibəti, dost münasibəti və s.

2) Ikinci qrup suffikslər üçün əsas mövcud olma/olmama hesab olunur: kökün ifadə etməli olduğu bir şeyin miqdarını və yaxud olmayan bir şeyi təyin edir. Məsələn:

Bu bölmədə öyrənəcəyimiz digər mənaları şərti olaraq sözdüzəldici hesab edə bilərik.

-able (-ible) suffiksi ilə düzələn sifətlər:

Modellər: v+able → Adjective

N+ able (ible,ble) → Adjective

Müassir ingilis dilində dəyişə bilən –able suffiksi çox geniş yayılib. Onun üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, o felin kökünə əlavə olunur, amma həmçinin isimlərin də kökünə əlavə oluna bilir. –able suffiksinin ümumi mənası hər hansı bir xarakterik xüsusiyyəti ifadə etməkdir.

İsimə "-able" suffiksi əlavə edildikdə həm aktiv kateqoriyalı məna verə bilər (fashionable → pertaining to fashion), həm də pasiv kateqoriyalı məna verə bilər (objectionable → that may be objected to; carriageable – that can be carried). Felin sonuna "-able" suffiksini əlavə etsək əsas sözdüzəldici olan "passiv imkan, tabe olma" mənalarını verir. Məsələn:

readable → that can be read

catchable → that can be caught

seeable → that can be seen

Sifətlərin sonuna "-able" suffiksi əlavə etsək aktiv xarakterik xüsusiyyət, uyğunluq mənalarını verəcək. Məsələn:

suitable – such as to suit

durable – such as to last

serviceable – that can be seen

perishable – subject to decay or destruction.

Ədəbiyyat

1.Мешков О.Д Словообразование современного английсково языка, М. 1986.

2.И.В. Арнольд. Лексикология современного английского языка.

3.A. Koonin. English Lexicology.

4.Е.Н. Бортничук. И.П. Пастушенко. Словообразование в английском языке.

D.Gamidova

Adjective building suffixes

Summary

Suffixes can be varied according to theie being prodictiv and non prodictive. They

enrich English language for their wordbuilding character and almost owns the borrowed words.

Since, technics develop in the society new words appear in the language. In these cases the role of suffixes is great. Suffixes will be important and helpful element for building adjectives in the English language in the future.

Tmortheme that exprexes the lexicol he article is devoted to the semantic structure of forming professional suffixes. It is the branch of lexicoigi that studies the structure of existing words and the patting on which a language builds new words.

There were menting er,or,eer tzat these suffixes don,t acun as free but only constitutes of words.Thef prossess meaning their own. The root is the morfheme that exprexes the lexicol meaning of the word.

Д.Гамидова

Суффиксы, образующие прилагателных

Резюме

Суффиксы могут различаться своей продуктивностью и непродуктивностью. Они обогащают английский язык словообразующым характером и почти присваивает заимствованныеслова. С развитием технологий в обществе появляются неологизмы. В таких случаях велика роль суффиксов. В будущем суффиксы будут важным и полезным элементом в образовании прилагательных английского языка.Эта статья посвяшается схематическим свойствам проресмонотьных суффиксов.-Суффиксы являются частьюмиксикоим,а также являются er,or,eer,ist которые н статьи,что появление новых терминов паралельно не имеют определенного значения в отдельности,но являются основной частью слова.Корен эта часть слова,которое содержит в себе смысл слова. Продиктивные суффиксы в период языка не теряют актуальность.резултате,можно сделать вывод изстатьи что появление новых терминов паралельно с развитие общества стоит неумминемым.

Rəyçi: **Adilə Zeynalova**
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent

FİRƏNGİZ PƏNAHOVA,
LEYLAXANIM NƏCƏFOVA
AzTU
leylaxanım.@.mail.ru.

İNGİLİS DİLİNDƏ FEİLİN ƏMR FORMASI VƏ ONUN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MƏQBUL EKVİVALENTLƏRİ

Açar sözlər : əmr, xahiş, məsləhət, icazə, təklif, dəvət.
Ключевые слова : приказ, просьба, совет, разрешения, предложения, приглашение.
Key words :imperative ,command, request, permission, invitation, suggestion.

Digər dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də əmr cümlələri bu və ya digər hərəkətin, işin icra edilib, yaxud edilməməsi haqqında danışanın əmr,təklif, xahiş və ya məsləhətini bildirmək üçün işlədilir. Beləki ,əmr şəkil vasitəsilə təkcə əmr deyil həmçinin xahiş, məsləhət, çağırış, yalvarış, nəsihət, istək və s. mənalar da ifadə olunur.Müasir ingilis dilində əmr cümlələri məsdərdən "to" ədatının atılması yolu ilə düzəldilir.Məsələn : Don't talk to me about such things.(Galsworthy)Adətən əmr cümlələri mübtədasız işlənir.Məsələn : Give me your hand and and jump up like a man !(E.L.Voynich). Bəzən isə, mübtədalı və ya xitablı əmr cümlələrinə də rast gəlinir.Mübtədanın xüsusilə "you" əvəzliyinin işlənməsi belə cümlələrdə mənanı emfatik edir.Bu zaman mübtəda ya feldən əvvəl ya da cümlənin sonunda işlənir.Məsələn:You carry the table into the garden, Harry, and you girls take out some chairs. Come on,everybody!Call a taxi ,somebody!Son iki cümlədə əvəzliklərlə ifadə olunan xitablar danışanın məhz müraciət etdiyini aydınlaşdırır ."You" əvəzliyi xüsusilə emfaza və xüsusi emosional çalarlıq bildirdikdə işlənir:You mind your own business! Başqasının işinə qarışmayın !Bu cümlədə mübtədanın yerini dəyişməklə əmr daha da sərtləşir . Mind your own business, you !Ey sənin!əyəm ! Başqasının işinə qarışmayın ! G.N.Voronsova qeyd edir ki,əmr cümlələri adətən 2 -ci şəxsə aid olmaqlarına baxmayaraq ,bəzən 3-cü şəxsədə aid olur .Məsələn : Someone make an offer - and quick ! Let someone make an offer .

Əmr həmçinin 1-ci və 3- cü şəxslərə "let" felinin köməyi ilə aid ola bilər .Məsələn : Let him go. Let us do it .Ümumiyyətlə bəzi linqvistlər belə hesab edirlər ki , "Let him go" və " Let us go" tipli cümlələr əmr şəklinin analitik formasıdır. Bu cümlələrini hər birində "to let " feli həm öz tam mənasını (buraxmaq , qoymaq) saxlayır, həm də itirir. Fel tam mənasını saxladıqda "Let him go" cümləsi "Buraxın o getsin ,buraxın onu" ,"Let us

go” isə “Bizi buraxın ” kimi tərcümə olunur.İkinci halda isə fel semantik cəhətdən zəifləyir. Belə ki, “let him go” - “qoy o getsin ”, “let us go” isə “gəlin gedək” kimi tərcümə olunur. Bu bəzi linqivistlərə köməkçi “to let” felinin olub -olmamağı haqqında fikir yürütməyə imkan verir. Lakin digər qrammatistlərin fikrincə bu hadisə heç də “to have” felinin “İ have gone” birləşməsindəki kimi tam mənasını itirərək köməkçi felə çevrilməsi hadisəsinə bənzəmir. “Let me do it” cümləsində isə danışan öz xidmətlərini təklif edir. Bütün bu fikirlər “let him/us/me/go” tipli cümlələrin əmr şəklini analitik forması olmadığını sübut edir. Bir sıra alimlərin qeyd etdiklərinə görə bu formalar əmr şəklinin sinonim variantlarıdır. L.Qokzadze aşağıdakı misallarda “to let” felinin köməkçi fel kimi çıxış etməsi fikrini yürüdür. Let the child (Tom and John) be queit!Let him (her,it)be queit!Let me (us) be queit!

Belə ki, o qeyd edir ki,cümlələrdə “to let” feli öz leksik mənasını itirib və məhz əmr şəklinin qrammatik göstəricisi olub . Onun qeydinə görə əsas və köməkçi “to let” arasındakı fərq aşağıdakı iki cümlədə aydın şəkildə özünü göstərir. Let film makers visit to London .(əsas fel)Let film makers visit London (köməkçi fel)1 cümlə : Film çəkənlərin Londona gəlişinə icazə verin .2 cümlə : Qoyun film çəkənlər Londona gəlsinlər. “to let” əsas fel kimi işləndikdə cümlə “will you ?” ifadəsi ilə işlənib xahiş mənası yaradır. Cümlədəki “to let” feli köməkçi feldirsə , cümlə “shall we ?” ilə davam etdirilə bilər. Let `s forget about that,will you ? Let `s sit down ,shall we ? Bəzən “let `s” ifadəsi qeyri - rəsmi danışdıqda 1-ci şəxsin təki üçün də işlənir. Let `s(= let me) give you a hand . Uşaq dilində və ya uşaqlarla danışarkən “don`t let`s” konstruksiyasına üstünlük verilir. Now, don`t les`s open the door. Nitqdə əmr cümlələri nəinki əmr və ya xahiş həmçinin dəvət, icazə, arzu, üzrxahlıq və s.də ifadə edə bilir.Məsələn:Come to the party tomorrow !(dəvət) Eat the apple if you want. (icazə)Have a nice trip! (arzu) Pardon me. (üzrxahlıq)Visit Estonia!(elan)Müasir ingilis dilində əmr cümlələrinin müxtəlif işlənmə variantları mövcuddur ki, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:1)Ciddi əmr cümlələri.

Speak up! We can`t hear. (E.Voynich) Bəzən modal fellərdən də istifadə olunur. You`re to drink this . You are not to leave any. Nurses will wear uniform at all times . Bəzən modal fellərdən də istifadə olunur. You`re to drink this .You are not to leave any . Nurses will wear uniform at all times . Bəzən isə “to let” feli istiqamət bildirən zərflərlə konstruksiya yaradır. Let the window down. Pəncərəni aşağı salın .

2)Xahiş cümlələri.Bianca, open the hall-door, please.(E.Voynich)

“Will ,(won`t)you ”; “can (could)you”sualları ciddi əmr xahiş və təklifə çevirir.Will you wait a minute while I look through the manusccripts! (E.Voynich) Come in, won`t you ? Open the gate , could you ? Bu tip

cümlələr xüsusilə qeyri - rəsmi dildə işlənir. Rəsmi dildə isə əsasən məchul növdən istifadə olunur. Məsələn: Passengers are requested to remain in their seats . Bu tip əmr cümlələri bəzən çaşqınlıq yarada bilir. Belə ki, cümlənin başlanğıcındakı "will" in bəzən xahiş bildirdiyi və ya gələcək zamana aid olmasını demək çətin olur. Belə ki , Will you be bask early this evening? cümləsini "bu axşam tez gələcəksən ?" və ya "zəhmət olmasa bu axşam tez gəl" kimi iki variantda tərcümə etmək olar . Cümləyə "would you mind" ,"please" ifadəsinin müdaxiləsi bu çaşqınlığa son qoyur və cümlənin xahiş olduğunu bildirir. Would you mind not smoking in the dining room , please? Will (would)həmçinin şərt budaq cümlələrində də işlənərək xahiş bildirir.If you will allow me, I will see you home. (E.Voynich)If you will help me, we shall soon finish. (Əgər mənə kömək etməyə razı olsaydınız) İf you would lend me $ 5, I shall be able to manage. Daha nəzakətli xahiş üçün can (could) may (might) modal fellərdən istifadə olunur.

Can I see your railway time -table?May I offer you a chair, lady?(B.Shaw)May I trouble you to pass that dictionary?Perhaps , you`d like to help me with this luggage . Əmr cümlələrində işlənən "just" ədatı adətən "will you" ilə müşayiət olunaraq mənanı daha da yüngünləşdirir və nəzakətli edir. Just come here for a minute , will you?You just wait till you see her. (B.Shaw) Bəzən isə "just" dinləyicinin diqqətini nəyəsə cəlb edir. Just listen to her ! – Bircə ona qulaq asın ! Daha nəzakətli xahiş üçün " wish" feli ilə tabeli mürəkkəb cümlələr işlənir. I wish you`d be queit ! (please be queit) Zəhmət olmasa , səssiz olun ! I wish you would stop drinking so fast !

3)Icazə bildirən cümlələr.Let me give you some advice !I`ll open the door , shall İ ?

Bu məna həmçinin "would you mind" (Do you mind) ilə də yaranır. Would you mind if I open the window?4)Təklif ,dəvət bildirən cümlələr.Bu cümlələr xüsusilə "to let" feli və "us" əvəzliyinin qısaldılmış variantının köməyi ilə yaranır. Və əsasən "shall we" sualı ilə müşayiət olunur. Let us go bask to the Porta Alla Groce.(E.Voynich)Let`s have some fresh air, shall we? Xahişi və ya təklifi daha təklifi etmək üçün "to do" köməkçi felindən istifadə olunur və bu zaman "do" vurğulu olur.Məsələn : Do let`s finish the job first . Bəzən cür işlənmə ikrah hissi bildirir. Məs: Do be quiet ! "To let" feli əvəzliyin bütöv forması ilə işləndikdə məna dəyişir. Let us know whether you can come .(Zəhmət olmasa gələcəyinizi xəbər verin.) Do not let my tears mislead you . (B.Shaw) Q.N.Voronsova "let`s" konstruksiyaları haqqında ətraflı danışaraq qeyd edir ki, əmr cümlələrinin analitik formaları da mövcuddur. Let`s let newspaper reporters take a crack at her. (Gardner)

Have done! "do" felinin bitmiş forması (perfect imperative) adlanır. Bu cümlə "dərhal saxla ,qurtar" kimi leksik bir vahidə çevrilir. Bu , əmr verilən kimi onun dərhal icrasını tələb edir. Bu bir istisna olduğu üçün ingilis

dilində bitmiş əmr şəklinin mövcudluğunu qəbul etmək düzgün olmazdı.Əmr şəklinə xarakterik olan intonasiya mövcuddur ki , bunsuz əmr şəkil mənasını itirir və məsləhətə çevrilir. Məsdərlə əmr şəklinin yaxınlığı felin forma bənzərliyi deyil ,həmçinin bu iki formanın hərəkət bildirmədiyi haldır.Məhz buna görə də , bir sıra alimlər ümumiyyətlə əmr şəklinin olmadığını və onun yerinə məsdərin işləndiyini qeyd edirlər. Bu cümlələrin inkar formalarına "don`t go" , "not (to go)" nəzər salanda bu fikirlə razılaşmaq olmur. Əmr şəklinin spesifik intonasiyası onları həmçinin ara sözlərə (cümlələrə) yaxınlaşdırır.Məsələn: "Come here" cümləsində fel öz mənasını tamamilə saxlayır . Come , come . Dry your eyes and be quiet . (B.Shaw) cümləsində isə "come" feli tamamilə mənasını itirir və bütün birləşmə "bəsdir,-yaxşı ,sakitləş" mənasını qazanır. Bəzən təktərkibli nida cümlələri vasitəsi də əmr vermək olur."Silence ,woman !" said Kenwigs, fiercely . A cake for me , please . Əmr bildirən təktərtibli cümlələr arasında qadağa bildirən nümunələr də vardır . "Stand bask!" roared Thumm in best parade voice ."Now get this straight .No complains , no excuses.

Ədəbiyyat

1.O.Musayev (Turksevər) , İngilis dilinin qrammatikası .Bakı ,2007
2.A.Y.Thomson ,A.V.Martinet. A Practical English Grammar .Oxford,1986
3.B.Ilyish .The Structure of Modern Engilsh .Moscow,1965
4.N.M.Raevska .Present day English Syntax . Kiev ,1970

Ф.Пананова,
Л,Наджафова

Выражения повелительное форма глагола в английском языке

Резюме

Повелительныепредложения образуются посредством инфинитива бес частицы "to".Отрицательная форма повелительных предложений образуется с помощью вспомогательного глагола "to do" и отцательной частицы "not" .

Повелительные предложения выражают приказ, просьбу, мольбу, предупреждение, запрет. В повелительном предложении обращающийся бывает вторым лицом. Соответственно повелительное может использована только, как второе лицо единственного и множественного число.Данная статья посвящена повелительному наклонению в современном Английском и Азербайджанском языках, их роль и начение в современном этапе лингвистике.Здесь обьясняется роль повелительного

формы глагола при выражений идей и представлены примеры показывающиеся как средства повелительного наклонения в простых и сложных предложениях

В статье отмечается,что некоторые языковеды считает повелительное формы глагола кок основной формы всех наклонений.

F.Panakhova,
L,Nacafova

The imperative sentences and the ways their expression in modern engilish language

Summary

The imperative senntences are formed by means of the infinitive without the particle “to”. The negative form of the imperative sentence is formed by means of the auxiliary verb “to do” and the negative particle “not”.

The Imperative Sentence expresses a command, a request, a supplication, an entreaty, a warning, a prohibition. In Imperative sentence the person addressed is the second person. Accordingly the Imperative can be used only in the second person singular and plural.

The article is dealig with the ways of imperative sentence in Englich.Here is spoken about the role of imperative in the expression of ideas and given exemples to chow how the means of imperative shiftin in sentences with the same lexical and sintaktical strutucture

.It is in stated in the article that some linguists consider the imperative to be pure semantical some consider it to be syntactical and oter consider it to be a grammatical category.Here is perfor med brief og imperative ways the phrases.

Rəyçi: **Rauf İsmayılov**
Filologiya elmləri doktoru, professor

GÜNAY MƏHƏRRƏMOVA
ADDA
günay.@mail.ru.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLOGİZMLƏRİN MAHİYYƏTİ, ONLARIN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ OPTİMAL VARİANTLARI

Açar sözlər: frazelogizm, dil, xüsusiyyət,növ, mürəkkəb, qrammatika, komponent
Key words: phraseologism,language, feature, type,complex, grammatical, component
Ключевые слова: фразеологизм, язык,особенность, вид, грамматических, компонент

Hər bir dil mürəkkəb frazelojisiteme malikdir. Dildə frazeologizmlərə tiplərə ayırmaq üçün əsas meyar həmin birləşmələrdəki sözlərin bir-birinə yanaşma və qovuşma dərəcəsidir. Frazeloji vahidlərin komponentlərinin bir-birinə qovuşma dərəcəsi olduqca müxtəlifdir. Dilçilikdə frazeloji vahidlərin təsnifi müxtəlif istiqamətlərdə aparılır. Bunlardan birincisi "frazelogiya nəzəriyəsi"nin banisi İsveçrə dilçisi Şarl Ballinin frazeloji vahidlərə verdiyi təsnifat frazelogiyanin inkişafına böyük təsir göstərmişdir onu, söz birləşməsinə dair ilk kitabları "üslubiyyətin xülasəsi" və"fransız üslubiyyəti" olmuşdur. Ş.Balli özünün "üslubiyyət xülasəsi"kitabında söz birləşmələrinin ilk təsnifatını vermişdir. O, fransız frazelologiyanın ənənəyə görə qeyd edərək yazır ki, dildə bir sıra sözlər başqa sözlərə nisbətən bir-biri ilə daha sıx bağlılığa meyl edir. Ş.Balli söz birləşmələrini dörd qrupa bölür: 1)sərbəst söz birləşmələri, 2)adi birləşmələr, 3) frazeloji qrup, 4) frazeloji birləşmələr.
1. Sərbəst söz birləşmələri- bu cür birləşmələrin hər bir üzvi ayrılıqda olduğu kimi birləşmə daxilində də öz müstəqiliyini saxlayır və parçalana bilir.
2. adi birləşmələr-Bu söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlər qismən müstəqildir. Adi birləşmələrin tərkibində bəzi dəyişiklər etmək mümkündür.
3.Frazeloji qrup-bu söz birləşmələri nisbi müstəqilliyini saxlayan sözlərin köməyi ilə düzəlir. frazeloji qruplarda komponentlərin yendən quraşdırılması mümkündür. Onun komponentlərinin qismən başqa sözlə əvəz edilməsinə yol verilir.4.Frazeloji birləşmələr-elementləri tamamilə bir-biri ilə sıx əlaqədə olan birləşmələrdir. Bu cür söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlər öz mənalarını itirərək, birlikdə ümumi məna ifadə edir.Frazeloji birləşmələrin komponentlərinin deyişdirilməsi qeyri-mümkündür.

Beləliklə, Ş.Balli söz birləşmələrini onlari sabitlik dərəcəsini görə müqayisə etmişdir.O söz birləşmələrini sxematik olaraq bu qruplara bölmüş, lakin onların geniş şərhini verməmişdir.ŞBalli özünün növbəti"Fransız dilinin üslubiyyatı"kitamında adi söz birləşmələrini və frazeloji qrupu "ara tip" adlandırmışdır. O,belə ifadələrə feli misal göstərmişdir.Sonradan o,söz birləşmələrinin yalnız iki qrupunu qeyd etmişdir.1) Sərbəst söz birləşmələri,2) Frazeoloji birləşmələr.Qeyd etmək lazımdır ki,Ş.Balli "frazeoloji birləşmə"adı ilə nəzərdə tutduğu semantik qrupdan olan frazeoloji vahidlərin xarici cəhətinin xüsusiyyətindən bəhs edərkən bunlardan üç əlamətin olduğunu göstərir.

1.Onların tərkibindəki sözlər ayrı yazılır.

2.Bu birləşmələrin tərkibindəki sözlər sabit sırada olur və onların komponentləri arasına başqa söz daxil etmək qeyri -mümkündür.

3.Bu tip birləşmələrdən komponentlərindən heç birini başqa sözlə əvəz etmək mümkük deyil.

Akademik V. V. Vinoqradov rus dilini materialı əsasında frazeloji vahidləri "frazeloji birikmələr", "frazeloji birləşmələr" və"frazeloji bitiş-mələr" adiı ilə üç semantik qrupa bölünür. Bunların hər birinin özünəməxsus əlamətini göstərir. O, frazeloji birikmələrdən bəhs edərkən yazır ki, bunların ümumi mənası ilə koponnentlərinin mənası arasında heç bir yaxınlıq, əlaqə, hətta potensial əlaqə belə yoxdur. Bunların tərkib hissələri dildəki bir və ya digər sözlə eyni səs tərkibinə malik olsa da, bu cür qarşılıqlı əlaqə omonimlikdən başqa bir şey deyildir. Frazeloji bitiçmə sözün potensial ekvivalentidir. Bu cəhətdən bunlar frazeloji birikməyə yaxınlaşır, lakin öz məna quruluşlarının mürəkkəbliyi, komponentlərinin məna əlaqəsinin potensial şəkildə mövcud olmasi ilə frazeloji birikmələrdən fərqlənir. Frazeloji bitişmə xarici səs forması ilə sərbəst söz birləşməsinə uyğun gəlir. Frazeloji birləşmədə sərbəst mənada olmayan sözlərin sinonimlərlə əvəz edilməsi mümkündür. V. V. Vinoqradov bu bölgüsündə "frazeloji birləşmə" adlandırılan qrup ilk baxışdan Ş. Ballinin təsnifatındakı "fgrazeloji qrup" və ya "adi birləşmələr"ə oxşayır. Lakin əslində bunlar bir-birindən kəskin sürətlə fərqlənir. Belə ki, V. V. Vinoqradovun bölgüsündə frazeloji birləşmə səciyyəsi daşıyanların komponenetlərindən biri ancaq məhdud sözlərlə frazeloji cəhətdən "bağlı məna" daşıyır. Ş.Ballinin təsnifatında isə özünün qeyd etdiyi kimi"birləşmə parçalandıqdan sonra sözlər öz mənalarını saxlayır". Qeyd etmək lazımdır ki,V. V.Vinoqradovun söz birləşməsi şəklində olan və frazeloji səciyyə daşıyan terminləri " frazeloji bitişmələrə" aid edir və bunları həmin qrupdan olan frazeloji vahidlərdən ayrıca nəzərdə tutmağın lazım gəldiyini yazır. V. V. Vinoqradovun bu təsnifatı bir müddət həm rus dilinin həm də bir sıra başqa dillərin frazelogiyasından bəhs edən əsərlərdə tamamıilə məqsədə uyğun sayılmış və olduğu kimi saxlanılmışdır.

Lakin son illərdə bir sıra dillərin frazelogiyası ilə daha dərindən məşğul olan tədqiqatçılar müəyyənləşdirmişlər ki, bu təsnifar özünü doğrultmur. N. N. Abasova V. V. Vinoqradovun tsnifatı ilə razılaşmamışdır.O,V. V.Vinoqradovun bölgüsünün dərin təhlilkini verərərək yazır ki, buradakı təsnifat vahid bir prinsipə əsaslanmır, belə ki, iki əvvəlki semantik qrup(frzeloji birləşmə və frazeloji birikmə) komponenentlərinin mənasından asılı olmayaraq ümumi mənaların dərk edilməsi dercesinə görə müəyyələşdirildiyi halda, "frazeloji birləşmələr" adı ilə üşüncü qrupa aid edilənlər tərkibindəki sözün başqa leksik vahidlərlə mədud şəkildə biləşməsi əlamətinə görə seciyyələndirilir. N. N. Abbasovun yazır ki, V. V. Vinoqradovun frazelogiya ilə əlaqədar olan məqalələrindən frazelogiyanın bir formalaşması problemi , frazeloji vahidlərin tərkib hissələrinin müxtəlif tiplərini müəyyənləşdirilməsi kimi məsələlər nəzərə alınmamışdır Sonr N.N. A abbasova V.V. Vinoqradovun " frazeloji vahiddə onunuu onun ümumi məzmununun müəyyənləşdirilməsi üçün kiçik bir işarə belə olarsa, frazeloji birləşmə haqqında danışmaq olmaz" cümləsini xatırladaraq yazır ki, burada frazeloji vahidlərin mənalarən dərk edilməsi haqqəndakı fikir digər faktları ilə obyektiv şəkildə əsaslandırılmır. Belə ki, V. V. Vinoqradovun özü daxilində danışdıqları ümumi mənaya zəif də olsa işarə olan ümumi frazeloji vahidləri frazeloji birikmə hesab edilir. Daha sonra N.N.Abbasova qeyd edir ki, V.V.Vinoqradovun "frazeloji bitişmənin mənası onun koponentlərinin mənası ilə bağlı deyildir" fikri inandırıcı deyildir əgər nitq prosesində biz əvvəlcədən məlum olan idiomatik birləşmənin mənasını başa düşə biliriksə deməli, burada hılledici onun komponentlərinin mınası ilə əlaqədar olaraq dərk edilməsidir. N.N. Abbasova frazeloji vahidin əsas xüsusiyyəti olan sabitlik məsələsini,idiomatikliyini, mahiyyıtini və bunların sadəcə olaraq dildə təkrar edilən ənənəvi birlə.mələrdən fərqini tam genişliyi öz monoqrafiyasında dolğun şəkildə işıqlandırmışdır. O, ingilis dili materialı əsasında "frazelogiya və kontekt" məsələsinid də geniş şəkildə işıqlandırmışdır ki, bu da dilin frazeloji təsnifində əsas meyarlardan biri kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, V.V.Vinoqradovun verdiyi bölgüyə N.N. Abbasovanın istər burada qısa şəkildə bəhs etdiyimiz etirazı, istərsədə haqqında danışdığımız daha başqa tənqidləri ilə biz əsasən razılaşırıq.N.M.Şanski isə təsnifatı daha da genişləndirərək sabit sözbirləşmələrinin üç deyil dörd tipini qeyd etmişdir. O, sabit söz birləşməsinin frazelioji birikmələr, frazeloji birləşmələr, frazeloji bitişmələrvə frazeloji ifadələr qruplarını qeyd etmişdir.O,sözlərin həqiqi mənası üzərində yaranıb öz lüğəti tərkibinə və qramatik qovuşmasına görə möhkəm, həmdə aydın sabit söz birləşmələrini frazeloji ifadələr adlandırmışdı. N.M.Şanski düşünür ki, frazeloji ifadələrin ümumi mənası onun tərkibinə daxil olan sözlərin mənası ilə bağlıdır. Məsələn Live and

learn" beşikdən qəbrə qədər öyrən!".ingilis dilinin frazelogizmləri aşağıdakı kimi təsnif olunmuşdur:Frazeloji birikmə Tərkibindıki sözlərin müstəqil mənalarını tamamilə itirməsi nəticəsində əmələ gələn sabit sözbirləşməsini frazeloji birikmələr deyilir. Dilçilikdə bu tip sabit sözbirləşmələr idiomlar da adlandırılır. Bu söz birləşməsinin əsas əlaməti onların semantik cəhətdən bütövlüyüdür. Dildə xüsusi səciyyə daşıyan bu birləşmlər onun frazelogiyasının əsasını təşkil edir. Frazeloji birikmələrə aşağıdakı-sözbirləşmələrini misal götərmək olar:kick the bucket "ölmək" send smb. to convertry "bir kəsi baykot etmək", "bir kəslə əlaqəni kəsmək"; at bay "çıxılmaz vəziyyət"; be atsomebody beck and call " qulluğunda həmişə hazır olmaq"= "əmrə hazır olmaq";to be all thumbs "yöndəmsiz", "yaraşıqsız"; to rain cats and dogs"şıravaran yağış yağmaq" kilkenny cats "qatı düşmənlər".Frazeloji birikmələr onları təşkil edən komponentlərinin məcazi mənaları əsasında əmələ gəlir. Bu cür birləşmələrin bədiilik xüsusiyyətləri yalnız tarixi-nöqtəyi nəzərdən açıqlanır. Məsələn: "bay" sözünün mənası "tupik" (ş. deniz quşu) "beck" sözünün mənası ilə "qollarını çırpmaq"-dır. bu sözlər arxaizmlərdir və yalnız yuxarıda göstərildiyimiz frazelogizmin tərkibində işlənir. və yaxud digər bir misala baxaq "to be all thumbs"f razelogizmi " one's fingers all thumbs" frazelogizminin əsasında əmələ gəlmişdir. "kilkenny cats" frazelogizmi bir əfsanədən götürülmüşdür.əfsanəyə görə kilkenny və İrishtown arasında 18-ci əsrdə müharibə olub və bu müharibə hər iki şəhərin dağılması ilə nəticələnib. "Send smb.to conventry" frazelogizmi klarendorun "The history of the Great Rebellion and civil Wars in England" kitabında götürülmüşdür. İngilis inqilabı dövründə konventri şəhərində bir həbsxana yerləşirdi ki, orada yalnız güclü monarxlar saxlanılırdı. Göstərdiyimiz bu frazeologizmdə bununla əlaqədar olaraq yaranmışdır.

G.Magerramova

English phraseologisms

Summary

The article deals with of English phraseologisms. Phraseolgisms are of great importance in the English language. They can be built by several ways. They are considered as "fixed elements" of the language. English phraseologism can be classified according to their properties.

They have their own properties and these properties help them to retain theirn components.The article may be important for those who are interested in the trans lation of phraseological units.

As we know the phraseological units,play an important role in enriching English language.The phraseological words atouched upon the article.

The souples indicated in the article have been chosen from phraseological dictionaries and also given with its Azerbaijani equivalency and comments. It should be stressed out same of their non- equivalency in Azerbaijani language relate to shecific cultural peculiarities.

Г.Магеррамова

Английских фразеологизмов

Резюме

В статье рассматриваются английские фразеологизмы. фраэеологизьы имеют большое значение в английском языке.Они могут быть построены несколькими способами. Они считются в качестве "основных элементов" языка.

Английские фразеологизмы могут быть классифицированы в соответстствии с их свойствами. Уних есть свои собственные свойства и эти свойства помогают им сохранить свои компоненты.

Статья может быть важно для тех кто заинтересован английскими фразеологизмами. Статье имеет большое значение большое значение для тех, кто хочет приобретать знания простое структуры фразеологизмов в Английском языке.

Фразеологизмы и фразеологические сочетания отражают многовековую историю Английского народа,своеобразие его культуры,-быта,традиции.Фразеологизмы в Английском языке являются фигурами речи,переосмысленными оборатами,которые используется не в обычных,а в особых переносных значениях.

Rəyçi: Adilə Zeynalova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

LALƏ HÜSEYNOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
Lalə.@.mail.ru.

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ DAXİLİNDƏ SƏBƏB, MƏQSƏD VƏ NƏTİCƏ MƏNALI KATEQORIYALARIN FUNKSİONAL-SEMANTİK TƏDQİQİNƏ DAİR

(İngilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında)

Açar sözlər: kauzal, funksional-semantik kateqoriya, korelyativ cütlük.
Key words: causal, functional-semantic category, correlative pair.
Ключевые слова: каузальный, функционально-семантическая категория, коррелятивная *пара.*

Kauzallıq problemi Demokrit, Aristotel, Platon kimi antik filosofları hələ lap qədim zamanlardan maraqlandırmışdır. Bu filosoflar tərəfindən "səbəb" fəlsəfi kateqoriya olaraq obyektiv aləmdə hadisələrin inkişafında genetik əlaqə kimi xarakterizə edilir. Bu, o deməkdir ki, bir hadisə (səbəb) digər bir hadisəni (nəticə) doğurur. Səbəb və nəticə bir- birindən ayrılmazdır.Belə ki, hər bir səbəbin nəticəsi, hər bir nəticənin bir səbəbi vardır.Bu proses linqvistikada da özünü doğruldur.

Struktur- semantik yanaşma ilə həyata keçirilən linqvistik tədqiqat cümlənin semantikasından çox onun quruluşuna əsaslanır. Cümlə strukturunun öyrənilməsində N.S.Pospelovun səbəb-nəticə əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş və budaq cümlələri arasında əlaqəni tədqiq etməsi xüsusi maraq kəsb edir. O yazır: ".....həm səbəb budaq cümləli tabelimürəkkəb cümlələr, həm də nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr məhz mürəkkəb cümlənin eyni struktur- semantik növünün korelyatlarıdır." Müəllif qeyd edir ki, səbəb və nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr aşağıdakı quruluşda ola bilər: 1) baş cümlə səbəb bildirərsə, budaq cümlə nəticə, baş cümlə nəticə bildirərsə, budaq cümlə səbəb mənasını ifadə edir.

He was praised, as he sang well.

He sang so well that he was praised.

Sinsematik budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin əsas məqsədi rematik funksiya daşıyan budaq cümlədə nəticə bildirməkdir.Səbəb informasiyası daşıyan baş cümlə isə müvafiq şəkildə tematik yükü öz üzərinə götürür. A.B. Bondarkonun sahələr nəzəriyyəsində deyilir: " ....xüsusi formalar sistemində morfoloji ifadəni əldə edərək, anlam kateqoriyası qrammatik kateqoriyaya çevrilir. O, məhz söhbətin həm məzmun, həm də ifadəyə əsaslanan dil hadisəsindən getdiyini vurğulamaq üçün funksional-

semantik kateqoriya (FSK) adlı termindən istifadə edir. FSK digər səviyyə elementlərinin qrammatik kateqoriyalarla funksional əlaqəsini nəzərdə tutur. FSK ümumi kateqoriya daxilində mikrosahələrin əlaqəsindən yaranan sahəni xatırladır. Funksional semantik sahə (FSS) isə qrammatik kateqoriya olaraq nüvəni təşkil edir. Nəticə kateqoriyasının FSS nüvəsi nəticə budaq cümlələri olduğu halda, FSS-nin periferik sərhəddində nəticə mənalı müxtəlif tipli budaq cümlələr mövcuddur. Nəticə əlaqəli budaq cümlələrin ontologiyasına nəzər salaq. Əslində səbəb-nəticə əlaqəsi çox mürəkkəb əlaqə olaraq, məqsəd, güzəşt, şərt, zaman budaq cümlələrində də özünü biruzə verir. Səbəb və nəticə əlaqələri bir-biri ilə sıx bağlı olduğuna görə səbəb əlaqəsi müəyyənləşdirildikdən sonra nəticə haqqında dəqiq bir fikir söylənilə bilər.Heç də bütün ontoloji mühakimələr eksplisit olmaya da bilər. Belə ki, informasiyanın böyük həcmi implisit halda qalır, yəni danışanın şüurunda qalaraq presuppozisiya yaradır. İngilis dilinin akademik qrammatikasında əbəs yerə nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri *result clauses* və *effect clauses* adlanan iki qrupa ayırmırlar. Məsələ burasındadır ki, nəticə (result) hər hansı arzuedilən və ya gözlənilən hərəkətin (yəni subyektiv səbəbin) yekunu, nəticə (effect) isə təsadüfi hərəkətin və ya hadisənin (obyektiv səbəbin) yekunu kimi izah olunur.

Səbəb-nəticə əlaqəsi bildirən dil strukturunda fəlsəfi, məntiqi və dil kateqoriyalarının birləşdiyini əsas tutaraq kauzal kateqoriyanın presuppozisiyasının tərkibini aşağıdakı kimi görmək olar:

1. Kauzal korelyasiyanın komponentlərinin mühümlüyü. Səbəb və nəticə əlaqələrinin bir-birilə kauzal implikasiya vasitəsilə bağlanmasına baxmayaraq, onlar bir-birindən ayrı dil hadisəsi kimidir. Bu, kauzal kateqoriyanın korelyativ cütlüyü vasitəsilə ifadə olunur. (A⊥B)

(A) səbəb bildirdiyi halda (B) nəticə göstərir.

You were so strange the other day (A) *that I wondered if I did something to offend you.*(B)

2. Genetiklik. Yəni nəticə səbəbin genetik hərəkətinin yekunu kimi verilir. Səbəb və nəticə əlaqələrinin genetik planda tədqiqi kauzal implikasiyada korelyatların (A⊥B) aşağıdakı semantik əlamətlərə xas olduğunu göstərir.

(A) Törədən hadisə (B) Törənmiş hadisə

He wanted to arrange a foursome,but there was no one available(A), *so I saw him only at meals.(*B)

3. Zaman baxımından bütün hallarda səbəb nəticəni qabaqlayır.

(A) Öncə gələn hadisə (B) Sonrakı hadisə

I had a few bad moments (B) *because she arrived almost two months ahead of schedule.(*A)

Səbəb-nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin hər iki komponentində xəbər bir qayda olaraq felin xəbər şəkli ilə ifadə olunur. Araşdırmalar sübut edir ki, bu cümlələrdə ən çox keçmiş zaman istifadə olunur. Məsələn,

As she had no ideas of distance or steamboats, her notions were somewhat erroneous.

Tabeli mürəkkəb cümlə daxilində həm baş, həm də budaq cümlənin xəbəri eyni zamanla ifadə olunsa da, əksər hallarda nəticə səbəbi izləyir.Tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərində xəbər müxtəlif zaman formaları ilə ifadə olunduqda belə, səbəb və nəticə mənalarının ardıcıllığının şahidi oluruq. Məsələn,

He cannot give a definite answer, because they parted long ago.

4. Məna əlaqəsi. Səbəb-nəticə əlaqəsi məntiqi əlaqəyə əsaslanır, yəni əgər A varsa, onda B də var.

(A) Səbəb olan hadisə (B) Şərtləndirilən hadisə

I have certain things I wouldn't do (A), *because they wouldn't please my class, my family. (*B)

Kauzal korelyasiyanın komponentləri semantik planda B-ni differensial əlamətlərin kompleksi kimi qəbul edir.

B mütləqdir, törənmişdir, sonrakı və şərtləndirilmiş hadisədir. Mürəkkəb cümlələrin ierarxik quruluşu presuppozisiya əlaqələrinin ifadəsinə zəmin yaradır.

Belə ki, mürəkkəb cümlələrdə presuppozisiyanın ifadəsi üçün budaq cümlələrdən istifadə olunur. Səbəb presuppozisiyaları əsasında da nəticə əlaqələrinin paradiqması yaranır. Bu transformasiyanın hər birində səbəb-nəticə mənası qalır, transformasiya isə bağlayıcıların dəyişməsilə baş verir. T paradiqma:

1. T kauz (*because*)
2. T gen. (*consequently*)
3. T temp (*first...then*)
4. T şərt (*if*)

T paradiqmada transformasiyaların bu cür sıralanması B-nin semantik əlamətlərini differensiallaşdırmağa kömək edir.

Tədqiqat obyekti kimi kauzal korelyasiyanın eksplisit markerlərinin (*because, since, as, so that, such that, for, so, therefore, so that)* birinin və ya heç birinin iştirak etmədiyi lakin intuitiv olaraq kauzal korelyasiyanın hər iki komponentinin mövcud olduğu mürəkkəb cümlələri götürmüşük. Bu cümlələrə parataksisdə *and, or,else, otherwise* bağlayıcıları, hipotaksisdə isə

when,if, so that, though bağlayıcıları ilə bağlanan mürəkkəb cümlələr aid etmişik.

T paradiqmaya görə cümlə dörd transformasiya işləmindən keçməlidir.

Tədqiqat obyekti kimi çoxmənalı *and* bağlayıcılı cümləni götürək.

1. *Then on an instant the lights went out, and she was in complete darkness*.

T kauz: (A⊥B) - (B *because* A)

T kauz B komponentinin törənmiş hadisə olduğunu göstərir.

She was in complete darkness (B) *because on an instant the lights went out* (A).

2. T gen: (A⊥B) --- (A *consequently* B)

Then on an instant the lights went out (A), *consequently she was in complete darkness.*

Ədəbiyyat

1. Семантико-синтаксические особенности предложения в романо-германских языках., Ярославль, 1978
2.http://www.dslib.net/germanskie-jazyki/kauzalnye-svjazi-v-anglijskomslozhnopodchinennom-predlozhenii.html
3. Huddleston R., Pullum G., The Cambridge Grammar of the English Language, -Cambridge, 2003.
4. Kipling R., Poems, Short stories, Moscow, 1983.
5. F.Scott Fitzgerald, Selected short stories, Moscow, 1979

L.Gousseynova

The adverbial clauses of consequence in modern english

Summary

The article deals with the adverbial clauses of consequence and result in Modern English. It is also noted that cause stands in a converse relationship with result: if X caused Y, then Y resulted from X, and vice versa.

As a result of logical and semantic analysis of the components of causal correlations, we come into conclusion that in terms of semantics consequence (B) can be represented as a set of distinctive features, as compulsory, generated, conesquential, conditional.

;In this article the correlation facts observed between the lexical systems of the Azerbaijani and English language are studied in the aspect of the problems of the interlingual doublet and intersystem paralelizm.- According to the carried analysis the author determines that sometimes trhe doublet cases between the Azerbaijani and English language wakes way for the semantic represented in this language.

So the adopted interlexemes can demonstrate complete semantic adequacy with the other term which exists in the local language base.

Л.Гусейнова

Сложные предложения выражающие следственные отношения в современнAccording to the carried analysis theом английском языке

Резюме

В статье рассматриваются придаточные предложения следствия. В результате логике-семантического анализа компонентов каузальной корреляции мы приходим к выводу, что в семантическом плане следствие (В) можно представить в виде комплекса дифференциальных признаков, как обязательное, порожденное, последующее, обусловленное событие.

В статье также рассматривается некоторые виды простых и сложных предложениях в английском и азербайджанском языках,их различные варианты в следственных отношениях в обоих языках.. Английского языков.

Автор исследует данную группу языковых явлений в свете проблемы дубдетности и сематическойкорреляции Автор на основе исследований приходит к тому выводу что, некоторых случаях лексические паралели между Азербайджанским и Английским языками приводят к дублетности.

Так как заимствуюшиеся интерлексемы в некеоторых случаях проявляют полную семантическую адекватность к уже имеющимся в языке лексическим единицам.

Rəyçi: Yusif Süleymanov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

НИНА БУНЯТОВА
АзТУ
nina.@.mail.ru.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЕ АНГЛИЙСКИХ АРТИКЛЕЙ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Açar sözlər: artikl, qeyri-müəyyən artikl, müəyyən artikl
Ключевые слова: артикль, неопределенный артикль, определенный артикль
Key words: article, indefinite article, definite article

Проблема о природе артикля освещалась еще в ранних английских описательных грамматических источниках XVI в. и продолжает оживленно изучаться в наши дни. В разные времена он имел различные определения. Артикль в XVI-XVIII вв. рассматривали как знак существительного, которое выделялось среди других частей речи преимущественно по этому признаку. В конце XVI в. артикль рассматривался как разновидность прилагательного. В XVII в. артикль считался самостоятельной частью речи. В этот же период довольно часто артикль отождествлялся с частицей, определением, а также трактовался неким свойством имени существительного. В XVII-XVIII вв. большинство грамматистов выделяли у неопределенного артикля в качестве основного неопределенно-классифицирующие значение, в качестве сопутствующего количественное. У определенного артикля выделяли указательное значение. В XIX в. многие грамматисты придерживались взгляда на артикль как самостоятельную часть речи, вместе с тем существовала концепция, согласно которой артикль включался в класс местоимений или в класс прилагательных. При этом в одних грамматиках артикль классифицировался как определяющее прилагательное, в других – как выделяющее или указательное, а ряд грамматистов считали его ограничивающим прилагательным. В XX в. артикль по-прежнему далеко не всеми грамматистами признается самостоятельной частью речи.

В качестве вывода о представленных здесь взглядах, о сущности английского артикля стоит отметить следующее.

1. Артикль по своему статусу с одной стороны рассматривается как служебное слово, с другой как частица, некий сегмент, определитель, вспомогательная грамматическая единица, формальная примета слова или атрибутивной группы.

2. Артикль классифицируется как некий детерминант или маркер имени существительного. Артикль является показателем степени не

предельности, обозначаемого существительным и выявляет степень абстрагированного значения. Он является также показателем лимитации называемого существительным понятия. Помимо того, артикль указывает тип референции имени существительного. Типы референций существительного: обобщенная референция, конкретная, единичная. Конкретная референция может быть определенной и неопределенной.

3. Одни исследователи видят сущность артикля как отдельного слова в том, что он представляет собой элемент категории лимитативности, другие же видят артикль словом служебной части речи, находят у него морфологические, синтаксические, семантические признаки.

4. С одной стороны высказывается мнение о многозначности артиклей, с другой, об отсутствии полисемии. У неопределенного артикля отмечаются классифицирующее, количественное значения, значение обобщения, отсутствия полной идентификации, единичности. У определенного артикля отмечаются идентифицирующее, индивидуализирующее, указательное значение.

5. Также отмечается стилистическая функция неопределенного артикля в текстах художественной литературы и научных текстах по вопросам литературоведения и искусства. Тем самым проблема артикля распространяется на область текста и коммуникации.

В каждом языке существует логическое понятие определенности и неопределенности, являющееся категорией мышления. Однако не во всех языках эти два понятия передаются грамматическими средствами при помощи служебного слова, как например артиклями, как это имеет место в английском языке. Для английского языка характерен строгий порядок слов. Изменение этого порядка лишь в некоторых случаях может быть использовано для выделения «нового, неизвестного» в высказывании. Для переводчика артикль как определитель существительного представляет особую сложность в силу того, что в русском языке артикль как таковой отсутствует. В английском языке эту функцию выполняет неопределенный артикль, который указывает на слово или выражение, содержащее в себе новую информацию. Одновременно определенный артикль, также указывает на то, что данное слово или группу слов следует искать в другом месте предложения. Примером использования артикля в этой функции служат случаи его употребления при подлежащем.

Сопоставим два предложения:

Oliver has bought a book
Oliver has bought the book — Оливер купил книгу

Казалось бы, ничего сложного – в обоих случаях перевод будет одинаковым: Оливер купил книгу. Но в первом предложении предмет не определён, а только назван. А во втором случае уже присутствует категория определенности. Категория определенности присутствующая во втором предложении известна читателю – Оливер купил книгу, которую он давно искал или которой у него не было. То есть читателю уже ясно, какую книгу он купил.

Скрытно это подразумевается, но очевидно только людям, которые знали о желании Оливера, и это необходимо передать при переводе с английского на русский язык.

Так как, как мы указали выше, в русском языке артикля нет, понятие определенности и неопределенности выражается иными языковыми средствами. Приведем несколько характерных примеров, когда различные значения артиклей в английском языке требуют передачи в переводе.

He had not a friend on earth У него не было ни единого друга на свете.

В вышеуказанном случае неопределенный артикль выступает в своем исторически первоначальном значении «один».

She is a Mrs. Brown. Это некая миссис Браун.

В данном примере неопределенный артикль выступает в другом значении – «некий».

Для передачи эмфатической функции неопределенного артикля перед именами собственными могут использоваться слова: сами, целый, новый.

От внимания переводчика не должна ускользнуть наличие неопределенного артикля в заголовках информационных сообщений. Артикли в таких случаях обычно опускаются.

Особый случай представляет неопределенный артикль в совмещении с превосходной степенью имени прилагательного:

She was a most interesting person. Она была интереснейшим человеком (без сравнения с кем-либо).

Далее рассмотрим определенный артикль.

Так, определенный артикль употребляется в том случае, когда существительное обозначает определенный предмет или явление. Имеется ввиду случай, когда слушающий, по мнению говорящего, может однозначно установить, какой конкретно предмет имеет в виду говорящий. Определенный артикль может переводиться

прилагательным и выступать в роли определения: текущий, нынешний, настоящий, действующий. Нередко определенный артикль передается лексической разверткой, т.е. дополнительными или уточняющими словами. Определенный артикль исторически происходит от указательного местоимения that и может переводиться словами: тот, этот, тот самый, весь, нынешний, теперешний, ваш, наш, мой, единственный, данный, вышеупомянутый.

ЛИТЕРАТУРА

1. Архипов И.К. Грамматика английского языка. Артикли: Учебное пособик. –Спб.: ООО «ИиЪязиздат», 2006, 176 стр.
2. Грамматические трудности перевода с английского языка на русский. Учеб. Пособие // Л.А.Соколова, Е.П.Трофимова, Н.А.Калевич. –М., Высшая школа, 2008.
3. Настольная книга переводчика с русского языка на английский. Russian-English Translation Handbook / В.С.Слепович. -2-е изд. Мн.: Тетра Системс, 2006, -304
4. НЕлюбин Л.Л. Введение в технику перевода (когнитивный теоретико-прагматический аспект): учеб. пособие / Л.Л.Нелюбин. –М.: Флинта: Наука, 2009, -216

B.Nina

Ingilis artikllarinin rus dilinə tərcüməsinin xüsusiyyətləri

Xülasə

Hər bir dildə, fikir kateqoriyası olan müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik məntiqi anlayışı var. Bu anlayışlar hər dildə qrammatik vasitələrlə köməkçi söz yardımı ilə keçmir. İngilis dilində bu məqsəd üçün artkl vardır.

Rus dilində artikl kimi qrammatik kateqoriya yoxdur. Artiklları araşdıraraq, biz belə bir nəticəyə gəldik ki, müuəyyən və qeyri-müəyyən artikllarının istifadəsi və ya onların ismin qarşısında yoxluğunun xüsusi mənası vardır.

Rus dilinə tərcümə olunduqda, ismi işarətmə vəzifəsində və müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyi ifadə etməklə, ingilis artikli sadəcə buraxılır.

Lakin artiklin rus dilinə tərcümə olunacaq çoxsaylı əlavə xüsusiyyətləri vardır. Biz bu məqalədə xüsusi olaraq artiklların ötürülmə üsullarını və məxsusiyyətini təsvir etdik.

B.Nina

Specific features of translation of english anticles into russian language

Summary

There is a logical concept of definiteness and indefiniteness in every language, which is a category of thought. Not in all languages these concepts are passed by grammatical means with the help of structural part of speech.

For this purpose English language has article. The Russian language has no grammatical category of the article. Investigating the articles, we came to such conclusion that using of definite and indefinite articles or their absence in front of the noun has a special meaning.

While translating into Russian, in the functions of the noun and the expression of definiteness and indefiniteness, the English article is simply omitted.

But the article has a number of additional features that must be transferred while translating into Russian.

In this piece we has particularly described modes of transmission and characteristics of English articles during translation into Russian.

Rəyçi: **Axundzadə Natella**
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

PAKİZƏ MƏMMƏDZADƏ
Aztu
pakizə.@.mail.ru.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDE ELLİPTİK VƏ CÜTTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏRİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ VƏ ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Açar sözlər: Sadə cümlə, sintaktik vahid, sintaktik əlaqə
Ключевые слова: простые предложения, синтаксическая единица,
Key words: Simple Sentences, syntactical unit, syntactical relation

Ünsiyyət prosesində istifadə olunan fikrin həcmindən asılı olaraq müxtəlif quruluşlu, müxtəlif həcmli cümlələr işlədilir. Digər dillərdə olduğu kimi müasir ingilis dilində də cümlələr quruluşua görə iki qurupa bölünür: 1) sadə cümlə; 2) mürəkkəb cümlə. Sadə bir fikri ifadə edən cümləyə sadə cümlə deyilir; məs: Gemma closed the window. We were setting in the dining-room having lunch (Braine) Sadə cümlələr də öz növbəsində iki qurupa bölünür: 1) sadə müxtəsər cümlə; 2) sadə geniş cümlə.Ancaq baş üzvlərdən ibarət olan cümlələrə sadə müxtəsər cümlələr deyilir, məsələn: I am a teacher. She is a doctor. Dorian Gray smiled. Clara stopped (Stevenson). The Gradfly laughed (Voynich). I was afraid (Baş üzvlərlə yanaşı, həm də bir və ya bir neçə ikinci dərəcəli üzvdən ibarət olan cümlələrə sadə geniş cümlələr deyilir, məsələn. Birds return to our country in spring. Brown grinned at me (Braine). The Gadfly flung out both hands with a sharp cry. Sadə müxtəsər cümlələr təktərkibli (one-member), yaxud cüttərkibli (two-member) olur. Sadə cümlədə hər iki baş üzv iştirak edirse, belə cümlələrə cüttərkibli cümlələr deyilir, məsələn:Tom came. The sun has set. The rain is pouring. We all burst into laughing (Braine).

Cüttərkibli cümlələr özlərində tam (complete) və natamam (incomplete) olmaqla iki yere bölünür; Cüttərkibli cümlədə hər iki baş üzv iştirak edirsə bu tam cümlədir; James looked at his daughter-in-law Bəzən təkrara yol verməmək üçün, fikri yığcam və səlis ifadə etmək üçün cümlədə üzvlərdə biri və ya digərləri buraxılır və bu buraxılmış üzvləri kontekstə əsasən bərpa etmək mümkün olur. Bu yarıçıq cümlələr elliptik cümlələr adlanır. -Who does it for Mr. George?James, of course. V.Q. Admoni göstərir ki, elliptik cümlələrin tərkibində cümlənin zəruri üzvlərindən biri və ya bu zəruri üzvlərin hansısa tərkib elementi iştirak etmir. Bununla bərabər , elliptik cümlələr bir sıra ikinci dərəcəli üzvlərə malik ola, yəni geniş cümlələr ola bilər. T.Şopen ellipsisin iki növünü fərqləndirir: analipsis (və ya irəli ellipsis) və katalipsis (və ya geri ellipsis); -analipsis: Bergamo [is

beautiful], and LUCCA [], too -katalipsis I think that Joan [], and you that Marvin, [will finish first]. İngilis dilində cüttərkibli cümlələrin aşağıdakı növləri vardır:

Şəxsli cümlələr. Bu cümlələrdə mübtəda sadə isimlə və ya qeyri-müəyyən və ya müəyyən şəxsli əvəzliyi ilə, həmçinin, başqa isimləşmiş nitq hissələri ilə ifadə olunur; The bell rang; The man looked up; The winter quite spread soft over the desert's breadth. Qeyri-müəyyən şəxsli cümlə. Bu cümlədə mübtədanın ifadə etdiyi şəxs naməlum olur. Mübtəda they qeyri-müəyyən şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunur; They finished the meal in silince.

Ümümi şəxsli cümlə. Bu cümlələrdə mübtəda rolunda one-qeyri-müəyyən əvəzliyi və you,we şəxs əvəzlikləri iştrak edir;One was a slender girl with a stoopnd pale loose hair. We dined together by the fireside.

Şəxsiz cümlələr. Şəxsiz cümlələrdə mübtəda rolunda it əvəzliyi iştirak edir. Bu cümlələrdə it əvəzliyi hər hansı bir şəxs və ya əşyanı ifadə edrək müəyyən şəxsli mebtəda rolunda deil, şəxsiz cümlənin mübtədasi kimi çıxış edir. Burada it əvəzliyi hər hansı bir canlı şəxsi və ya əşyanı ifadə etmir. Zaman , məkan, təbiət hadisələrini ifadə edərək mübtəda rolunda çıxış edir. It was snowing fast. ; It was late. ; It was early spring. ; It is hailing. Baş üzvləri ayrı-ayrılıqda ifadə edilməyən, daha doğrusu, ifadə edilməsi mümkün olmayan cümlələrə təktərkibli cümlələr deyilir, məsələn: Fire! Forward! A morning cold any chill. The sharpening cold. The losing sky. Something falling apart (Lindsay) İngilis dilində cüttərkibli cümlənin iki növü var; 1)Nomirativ cümlə (Adlıq cümlə)- Nominal sentence.

2) Verbal cümlə- Verbal sentenceTəktərkibli cümlənin əsas üzvü isimlə, sözönlü birləşmə, əvəzlik və ya sifətlə ifadə olunubsa , belə cümlələr nominativ (adlıq) cümlə adlanır;Winter. Snow. Adlıq cümlələr özləridə iki qurupa ayrılır:

1) Müxtəsər (unextended) ; The grass, this good, soft, lush grass. ; A beatiful day, quite warm.

2) Geniş (extended) ; And then the silence and the beauty of this camp at night. The mystic shadow of water. The wonder and the glory of all this

Təktərkibli cümlənin digər bir növü verbal cümlə-dir. Verbal təktərkibli cümlələrdə baş üzv felin şəxsiz forması, cerund və ya məsdərlə ifadə olunur. Bu tip cümlələr əsasən emosional nitqdə istifadə olunur;To think of that! ; Living at the mercy of a woman!Sözlər arasında müxtəlif əlaqə vasitələrini qurmaq və bu sözlərin danışdığı funksiyaları öyrənmək heç də sintaktik tədqiqatlarla bitmir, çünki əsas sintaktik kateqoriya olan cümləni izah etmir. Belə ki, " a large room" böyük otaq, "to look at him" ona baxmaq, "the doctor's arrival" həkimin gəlişi, və ys hətta "his having come" və "his sayingg that" kimi söz birləşmələrinə baxsaq, görərik ki, sözlərin bir-

birinə düzgün qaydada birləşmələrinə və bu ifadələrin mənalarının aydın olmasına baxmayaraq, onlar real, aktual məna bildirmirlər. Bu söz birləşmələrində fikir tamlığı deyil, fikrin hissələri ifadə olunur. Onların cümlə şəklində birləşməsi və tam bir fikir ifadə etməsi üçün nə isə çatışmır. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, söz birləşməsi və ya sözlərin qramatik qanunauyğunluğa əsasən birləşməsi məsələsi və cümlə bir-biri ilə sıx əlaqəli məsələdir, lakin eyni zamanda iki müxtəlif problemlərdir ki, bunlardan ən aparıcısı cümlənin qurulması məsələsi hesab olunur. Bununla əlaqədar bir daha qeyd etmək lazımdır ki, bəzi hallarda cümlə söz birləşmələrindən ibarət olmur, müəyyən hallarda bir sözdən ibarət olan cümlələrə də rast gəlinir və onlar tam fikir ifadə edir. Bununla yanaşı, belə cümlələrdə sözlərin birləşməsi yaxud hər hansı uzlaşma qaydaları ilə bağlı problemlər meydana gəlmir. Məsələn: Come! Gəlin!; Go! Gedin; When? Nə vaxt ? ; Why? Nə üçün? ; Which? Hansı? Yes! Bəli! və bir çox digərləri. Belə hallarda mühüm məsələlərdən biri cümlənin qurulmasıdır: xüauailə, “when”, “why”, “which” sözlərinin bitmiş fikri ifadə etmələri məsələsini aydınlaşdırmağa ehtiyac var. Dilə xas olan ən gözəl xüsüsiyyətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, dil sistemi ünsiyyətin tələbləri uyğun dəyişə bilir. Leksikada bu, yeni sözlərin yaranması və isimlərin məcazi mənada istifadə olunması, geniş dairədə isə sözlərin leksik mənalarının bir-biri ilə uzlaşması imkanlarınd özünü göstərir.

Lakin cümlənin ölçüsünü və tərkibini genişləndirməsi struktur baxımından məhdudiyyət yoxdursa, əks istiqamətlənmiş prosedur konkret sərhəddə malikdir. Bu sərhəd sadə cümlə adlanır. Onun tərkibinə aid hər hansı elementin buraxılması onun quruluşunu və sematik vahidliyini pozur. “When his wife, tall, lovely creature in cloth of gold, had let us, I remarker laughingly on the change is his present circumstances from those when we had both been medical students”. (S. Maugham) cümləsi kifayət qədər mürəkkəbdir. Bu cümləni verilmiş mübədaya yene təyin artirmaqla, tabeli budaq cümlə yaxud modal sözlər əlavə etməklə daha da mürəkkəb etmək mümkündür. Soradan əlavə olunmuş elementləri genişləndirərək mürəkkəbləşdirmək mümkündür. Bu proses sonsuz davam edə bilər. Lakin cümlənin qalan hissəsinin quruluşuna və sematik tamlığına heç bir təsir etməyən elementlərin buraxılması müəyyən sərhəddə qədər davam edə bilər. Hazırki misalda bu “I remarked on the change” konstruksiyasıdır. Bu cümlədə mübtəda+özündən sonra sözönlü tamamlıq tələb edən xəbər+sözönlü tamamlıq sintaktik strukturu əks olunmuşdur.Felin ətrafında olan cümlə üzvlərinin sayı və qramatik xüsusiyyəti felin sematikasını əmələ gətirir. Real cümlələri nəzərə almadan biz əminlikdə deyə bilərik ki, məsələn “to hate” feli cümlədə xəbər kimi mütləq mübtəda və sözönsüz tamamlıq tələb edən “to remid”-mübtəda və sözönlü tamamlıq; “to treat” (davranmaq

mənasında) sözönsüz tamamlıq və tərzi-hərəkət zərfliyi və s. Məchul növdə olan cümlələrin məlum növdə olan cümlələrdən asılı olmadığını sübüt edən fatorlardan biri də ondan ibarətdir ki, dildə məchul növdə işlənən bəzi cümlələr var ki, onların məlum ekvivalenti mövcüd deyil. Məsələn: "I was born there" (E.M.Forster) "My father was killed in the war". "Next day they were drenched in a thunderstorm" (T.Hardly).

Sadə cümlələr müxəsər və geniş olur. Müxtəsər sadə cümlələr cümlənin yalnız baş üzvlərindən-mübtəda(1) və xəbərdən(2) ibarət olur.

The car (1) stopped (2) Avtomobil dayandı
The sun (1) is shining (2) Günəş parladı

Geniş cümlənin tərkibinə baş üzvlərdən başqa ikinci dərəcəli üzvlər də (heç olmasa onlardan biri)- tamamlıq, zərflik və təyin daxildir. Onlar baş üzvləri izah edir; The blue (a) car (1) stopped (2) at the gate (4) Mavi avtomobil darvazanın Təyin, mübtəda, xəbər, zərflik qarşısında dayandı.

Cümlənin ən əsas növü bir cümlədən ibarət sadə cümlədir. Sadə cümlə hətta bir sözdən də ibarət ola bilər: Qaçın!

Buna baxmayaraq, cümlə adətən mübtəda və xəbərdən ibarət olur. Hər bir mübtəda və xəbəri təyin edən sözlər=modifikatorlar ola bilər. Aşağıda göstərilmiş misallar sadə cümlələrə aiddir. Melt! Ice melts.The ice melts quickly. The ice on the river melts quickly under the warm March sun. Lying exposed without its blanket of snow, the ice on the river melts quickly under the warm March sun.

Göründüyü kimi, sadə cümlə uzun ola bilər və uzunluğuna görə sadə cümləni mürəkkəb cümlədən ayirmaq haqqında düşünmək səhvdir.Ən təbii cümlə sadə cümlədir. Sadə cümlə uşaqların ilk danışdıqları cümlə növü olmaqla bərabər, istənilən yaş qurupunun danışıq zamanı daha çox istifadə etdiyi cümlədir. Yazılı nitqdə sadə cümlələr oxucunun diqqətini cəlb etmək, yaxud hər hansı məsələyə yekun vurmaq üçün çox effektivdir. Lakin sadə cümlələrdən istifade edərkən ehtiyyatlı olmaq lazımdır. Belə ki, ondan həddən artıq istifadə etmək sizin yazınızı qeyri-ciddi göstərə bilər. Sadə cümlələrdən istifadə edərkən, onları bir-biri ilə əlaqələndirmək üçün ara sözlərdən istifadə etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1) Адмони В.Г. Основы теории грамматика. М.: Наука, 1964-105с
2) Адмони В.Г. Типология предложения. –В ки.: Исследования по общей теории грамматика. М.: Наука, 1986, с.232-291.
3) Shopen T. Differences between spoken and written language. London 1948.pp.39-40

4) Ganshina M.A., Vasilevskaya N.M, English Grammar, -Moscow: Higher School Publishing House, 196-547 p.

П.Мамедзаде

Структуральная характеристика простого предлежения в современном английском языке

резюме

Простое предложение – это синтаксическая единица. Образованная одной синтаксической связью между подлежащим и сказуемым или одним главным членам. Двусостаное предложения – это просте предложение с подлежащим и сказуемым как необходимыми компонентами. Односоставное предложение с подлежащим и сказуемым как в котором есть только один главный член (с зависимыми словами или без них). Одностовные предложения бывают неопределенно – личное, обобщенно – личное и безличное.

Предложения деляется на простые и сложные. Как простые, как и сложные. Как простые, так и сложные предложения могут выти распространенными и члени (определения, дополнения, обстоятельства). Простые предложение – это синтаксическая единица, образованная одной синтаксической связью между подлежащим и сказуемым или одним главным членом.

P.Mamedzade

The struktural character of the simple sentence in modern english

Summary

Sentences are called simple because they contain only one subject and onr verb, or predicate. A simple sentence contains only one independent clause. This means that it doesn't contain more than one independet clause.

And it doesn't contain any subardinate clauses. It expresses only one main idea. Independent clauses have one subject and one verb, or predicate.

What's a predicate? A predicate is the main verb in a sentences and eny additional compenents related to thr subjects actions. Understand that simple doesn't always mean short or even uncomplicated for that matter when it comes to simple sentences and their subjects and verbs. A simple sentence can be long and have compound subjects and compound verbs or predicates.

Rəyçi: Adilə Zeynalova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent

RASİMƏ TEYMUROVA
ADİU
rasimə.@.mail.ru.

ELMİ-IQTİSADİ TƏRCÜMƏNİN LEKSİK VƏ QRAMMATİK PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: elmi-texniki tərcümə, mətn, fel, qrammatik terminlər, praktiki tərcümə,
Ключевые слова: научно-технический перевод, текст, глагол,термины, практ.перевод
Key words: scientific and technical translation, text, verb, grammar terms, practical translation.

Bu məqalədə elmi-texniki tərcümənin bir sıra çətinliklərindən danışılır.

Texnikanın sürətlə inkişafı və elmi-texniki informasiyanın genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq, elmi-texniki tərcümənin praktik əhəmiyyəti xeyli artmışdır. Tərcümə zamanı meydana gələn çətinlikləri aradan qaldırmağın yollarını göstərən bu məqalədə əsas məqsəd elmi-texniki mövzuda mətnin müxtəlif elementlərini analiz edə bilmək, düzgün tərcümə etmək bacarığı və vərdişlərini inkişaf etdirməkdir.

Giriş və üç hissədən ibarət olan bu məqalədə əsasən ingilis və Azərbaycan dillərinin leksik, qrammatik və stilistik xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır.Birinci hissədə, yəni «Elmi-texniki tərcümənin leksik problemləri»ndə elmi texniki tərcümənin bəzi xüsusiyyətlərindən, neologizmlərin yaranması üsullarından, onların qurulmasından və tərcümə vasitəsi ilə çatdırılmasından bəhs edilir. İkinci hissədə – «Tərcümənin qrammatik problemləri»ndə praktik tərcümə zamanı rast gələn olduqca mürəkkəb qrammatik quruluşlar araşdırılır. Felin şəxsiz formaları və onların tərkiblərinin izahına xüsusi yer ayrılır. Bu hissədə xüsusilə ingilis və Azərbaycan dilləinin müxtəlif struktur quruluşundan irəli gələn tərcümə problemlərinə fikir verilir, məchul növlü tərkiblər, sözün çoxmənalılığı və çox funksiyalılığı izah edilir.

Üçüncü hissədə – «Elmi-texniki mətnlərin praktik tərcüməsi»ndə isə texniki məqalələrin başlıqlarının struktur və tərcüməsi açıqlanır.

Elmi-texniki məqalələri tərcümə edərkən nəzərə alarmaq lazımdır ki, onların dili ümummilli dilin bir hissəsi olsun. Elmi-texniki ədəbiyyatın dilini bədii ədəbiyyatın dilindən fəqləndirərkən əsas cəhət mətnlərdə müəyyən edilən termin bolluğudur. Mətnin tam dolğun bir şəkildə tərcüməsi üçün vacib olan tələblər aşağıdakaılardır:

1. Orijinalda olan mətnin dəqiq dolğun verilməsi;

2. Fikrin tam aydınlığı ilə lakonik formada çatdırılması. Bunun üçün ingilis dilinin spesifik xüsusiyyətlərini Azərbaycan dilində əks etdirmək vacib deyil. Burada milli kalorit gözlənilməlidir;

3. Tərcümə tam şəkildə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarını özündə qoruyub saxlamalıdır. Tərcümə zamanı Azərbaycan dilində yox dərəcəsində olan, lakin ingilis dili üçün xarakterik hesab edilən sintaktik tərkiblərin nəzərə alınması da vacibdir.Elmi-texniki ədəbiyyatda sübhəsüz ki, emosionallıq, obrazların fərqliliyi, metafora, yumor və s. olmur.Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, canlı danışıq dilinə aid olan bu ifadə üsulları olmasa da, elim-texniki mətnlərdə bəzən texniki üslubda obrazlı frazeoloji birləşmələrə də rast gəlmək olar.Məsələn: *The wife is alive – Məftil cərəyan altındadır. Dead man s handle – Təhlükəsizliyi təmir edən düyməli dəstək*.

4. Elmi-texniki terminologiyada bir neçə komponentdən ibarət çoxlu terminlər vardır. Çoxkomponentli terminlər elə sözbirləşmələridir ki, onların komponentləri arasında məntiqi əlaqə uzlaşma əlaqəsi ilə ifadə olunur. Məsələn: *load governer – gücün tənzimlənməyicisi*.

Onlar həm də elə söz birləşmələridir ki, bunların komponentləri qrammatik yolla, yəni sözönü vasitəsilə, ya da saysız-hesabsız şəkilçilərin köməyilə düzəlir. Məsələn: *rate of ejchange – valyuta kursu*. Terminli söz birləşmələri sözün həqiqi mənasında tam leksik vahidlərdir.

Birinci qrupa elə terminli sözbirləşmlri aiddir ki, onların hər iki komponenti xüsusi lüğətə aid olan sözlərdir. Onları sərbəstdirlər və verilmiş birləşmələrdən kənarda işlənə bilər. Məsələn: *brake – tormoz*.Belə ki, bu komponentlərdən ibarət olan terminli birləşmələr sərbəst şəkildə yeni məna kəsb edir. Məsələn: *brake gear – tormozlaşdırma avadanlığı*.

İkinci qrupa elə terminlər aiddir ki, bu terminlərin birinci komponenti olan sifət bu və ya digər elm sahəsi ilə bağlı xüsusi, spesifik məna kəsb edir. Məsələn: *vitreous electricty – yarımkeçirici cərəyan*.İkinci qrupa həm də elə termin birləşmələr aiddir ki, onların 2-ci komponenti həqiqi mənalarda işlənmiş olsun, lakin 1-ci komponentlə birləşmədə isə müəyyən elmi sahəsinə uyğun xüsusi, spesifik məna kəsb etsin. Məsələn, *electric eye – foto element*.Üçüncü qrupa aid terminlər terminoloji cəhətdən bölünməzdirlər və onların komponentləri arasındakı əlaqə bir qədər sıx olur. Məs:, *wire – gərginlikdə olan naqil; live steam – ilkin buxar*.

Terminin xarakter xüsusiyyəti onun müəyyən anlayışla çıx əlaqədə olması, dəqiqliyi və təkmənalılığa meyd etməsidir. Terminli birləşmələrin komponentləri təyini əlaqədə olur. Bir qayda olaraq terminli birləşmələrin əsas komponenti axırda işlənin. Elmi-texniki terminli birləşmələrin tərcüməsinin əsas üsulları bunlardır.

5. Təyin kimi işlənən birləşmədə komponentlərin ardıcıllığında dəyişiklik etməklə tərcümə.

Məsələn: *avtomobile repair plant construction project – avtomaşın təmiri zavodunun tikinti proyekti*.Elmin inkişafı, xüsusən də texnikanın, radiotexnikanın inkişafı dildə bir sıra neologizmlərin yaranmsına təkan vermişdir. Yeni sözlər digər bir tərəfdən atom texnikasının başa düşmən tələbatından yaranmışdır. Məsələn, *atom* sözündən bir çox terminlər əmələ gəlmişdir – *atomize, atomizatron, atom energy* və s.

Elmi-texniki terminologiyada neologizmlərin yaranma yolları aşağıdakılardır:

şəkilçilərlə;konvensiya yolu ilə;mürəkkəb elmi-texniki sözlərlə;ixtisar etmə yolu ilə.

Şəkilçilərlə düzələn neologizmlər özləri də iki yerə bölünür: suffikslər və prefikslər.

Elmi-texniki terminologiya sahəsində ən geniş işlənən prefikslər isə bunlardır: *-re, -over, -under*.

Məsələn: *undervoltage – azaldılmış gərginlik, instellar - ulduzlar* və s.

İngilis dilində yeni sözlər əks hallarda dildə mövcud olan sözlərin dəyişmədən bir nitq hissəsindən, başqa bir nitq hissəsinə keçməsi ilə əmələ gəlir. Bu proses konvensiya adlanır. Konvensiyanın ən geniş yayılmış növü isimlərin felləşməsi prosesidir. Məsələn: *power, to power, motor, to motor* və s.Mürəkkəb elmi-texniki terminlər yeni söz əmələ gətirmənin elə bir üsuludur ki, burada iki sözün birləşməsindən bir söz yaranır və onlar ya bitişik, ya da defislə yazılır.

Məsələn, *bootleg – kabelin dirəyi, flashbulb – impuls lampası*.

Bəzi mürəkkərb neologizmlər bir-birinə sözün vasitəsi ilə birləşən iki sözdən ibarət olur. Məsələn, *voltage to groud – yerə nisbətən gərginlik*.

Son zamanlar ixtisaretmə yolu ilə yeni sözlərin əmələ gəlmə tendensiyası xeyli genişlənmişdir. İxtisarların sayca artımı onunla izah oluna bilər ki, mürəkkəb söz və söz birləşmələri həcmcə böyük və əlverişli deyillər və təbii ki, buradan onların qısa şəkildə verilməsi tələbatı yaranır. İxtisarların aşağıdakı növləri var: hərbi ixtisarlar – *E-east, R-ramlway, HB-hidrogen bomb;* hecalarla ixtisarlar – *Maxcap-maximum capacity – maksimum güc;*

yeni söz əmələ gələrkən bəzən başlanğıc sözdən şəkilçi düşür; sözün sonuncu hecasının saxlanması ilə əmələ gələn neologizmlər: *chute – parachute*; iki sözdən süni yolla əmələ gələn neologizmlər də vardır ki, buraya əsasən *electronic – elektrikin köməyi ilə hərəkət edən, motel – avtoturistlər üçün mehmanxana* və s. bu kimi sözlər daxildir.

Elmi-texniki neologizmlərin tərcüməsi zamanı ilk növbədə onların yaranması üsullarını bilmək, bunlardan başqa söz və söz birləşməsinin strukturunu da analiz etmək baracığına malik olmaq lazımdır. Belə ki, *follower* sözündəki *er* suffiksi yarışın icraçısını, ya da əşyanı göstərə bilər. Bu sözün əsas mənası eisə follow sözündən yaranan izləmək sözüdür. Sözün

strukturu baxımından məzmuna istinad edərək Azərbaycan dilində *follower* terminina bir qədər uyğun gələn məna tapırıq: *təkrarlayıcı, izləyici mexanizm*. Azərbaycan dilində oxşarlığı olmayan neologizmlər bir qayda olaraq əvvəlcə müxtəlif cür tərcümə olunur və müəyyən vaxt keçəndən sonra verilmiş neologizm üçün irəli sürülmüş variantlardan ən yaxşısı seçilir və doğma dilimizdə möhkəmləndirir.İngilis dilində formaca məlum, məzmunca isə məchul olan felin səxsiz formalarına rast gəlmək olar. Bunlara misal olaraq gerund və məsdəri göstərmək olar.*Must, may* və *micht* kimi modal fellər məsdərin bitmiş forması ilə işlənərkən bu zaman hərəkətin bitməsinə əhəmiyyətli dərəcədə əminlik ifadə edir.Məsələn: *He may have got the condenser he needed – Bəlkə də o ona lazım olan kondenseoneri alıb.*İndiki zaman feli sifəti, yəni Participle I cümlədə əsasən 2 funksiyanı – təyin və zərflik funksiyalarını yerinə yetirir və əsasənf elin axırına – *ing* şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Bu feli sifət məchul növdə olanda çox nadir hallarda təyin funksiyasını yerinə yetirir və təyin olunan sözdən sonra işlənir.Məsələn: *The compound being treated for several hours turned dark red – Bir neçə saat ərzində tədqiq olunan maddə tünd qırmızı rəngə çevrildi*.Keçmiş zaman feli sifəti, yəni P II əsas felin 3-cü formasından əmələ gəlir və sərbəst işləndikdə iki funksiyanı yerinə yetiririr.Təyin funksiyasında olanda o təyin etdiyi söz və yaxud isimdən əvvəl yazılır. Feli sifət II təyin etdiyi sözdən sonar gələ bilər.

Ədəbiyyat

1. N.Xudiyev: “Azərbaycan dilinin zənginləşmə yolları”.
2. A.Qarayev: “Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar”
3. E.Haugen: “The analyse of indiguistic horriwing”, “Lang.”, 1950.
4. R.C.Cəfərov: “Azərbaycan dilində işlənən Qərbi Avropa mənşəli alınma sözlər”, B, 2001.
5. И.В.Соловьева: «Нормализация научно-технической терминологии», М., 1965.

R.Teymurova

The ways of translation of the economic – sciense problems

Summary

This article deals with the difficulties of sceintific-economicand translation and developments of technique. Problemə arising durinc the translation and elimination methods of these matters have been reflected in

this article, too. Important terms of the trnaslation are those that the text should be rich in content; idea should be fully clear and laconic and should keep the norms of the literary language.

This article is about the economic-sciense used in the Endlish linguistics during the long period of the development of the English vocabulary.

In this article are described the features of names of economic science by means of economic,the problems created during the translation of these names, the use of propositional constructions, the names of people who won in a cookery competition,the invertors of these products,the historical people,king,familie,the famous politicians, and also names of political leaders in cas of the name.

Р.Теймурова

Некоторые трудности перевода научно-экономического текста английского языка

Резюме

В этой статье рассматриваются трудности научно-технического перевода и техническое развитие, проблемы. Трудности, возникающие при переводе и методы их устранения также нашли за свое отражение. Основными условиями при переводе является то, что текст должен быть содержательны, идея – ясной и лаконической, обязательное сохранение норм литературного языка.

Данная статья посвящена трудпости перевода научно-экономического текста в Английском языке и пути их решение в текстах экономического характера.В статье также описивается особенности некоторых научно-экономических текстах,их проблемы созданные при переводе этих текстов использование преложных констукций данного текста.Статья посвящена также некоторые нюансы при перевода Английского текста на Азербайджанский язык.В статье сделана попытка изучение их преоделевание в Английских текстах.

Rəyçi: **Svetlana Məmmədova**
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent

RÜBABƏ MUSAYEVA
ADİU
rübabə.@.mail.ru.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SABIT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN ETİMOLOJİ TƏDQİQATI VƏ BAŞQA DİLLƏRDƏN ALINMA FRAZEOLOGİZMLƏRLƏ MÜQAYİSƏLİ XARAKTERİSTİKASI

Açar sözlər: sabit söz birləşmələri, alınmalar, ingilis dili,dilin lüğət tərkibi
Key words: word combinations, borrowings, English, vocabulary Stock
Ключевые слова: словосочетания, заимствования, английский, словарный запас

Dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin, bölünməz ifadə və ibarələrin məcmusuna frazeologiya deyilir. Frazeologiya mənşəcə yunan sözü olub, phrases-ifadə, logos–nəzəriyyə, elm sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Frazeologiya sabit söz birləşmələrinin qanunauyğun inkişafını, mənşəyini və yaranmasını, xüsusiyyətlərini, forma və məzmun zənginliyini, işlədilmə imkanını, semantik və qrammatik strukturunu, söz və sərbəst birləşmələrlə əlaqəsini və.s. tədqiq edir.

Frazeologizmlərdən həm bədii, həm publisist, həm də digər üslublar– da istifadə olunur. Onlar ədəbi dilin yazılı növündə, əsasən bədii üslubda yazılan əsərlərdə, xüsusi üslubi rola malikdir. Frazeoloji birləşmələr yazıçı fikrinin tutumunu böyüdür, bədii əsərin emosionallığını, üslubi keyfiy– yətlərinin zənginləşməsinə xidmət eləyir. Yazıçı frazeoloji birləşmələri cümlədə işlədərkən mətnlə frazeoloji birləşmənin qarşılıqlı münasibətini əsas gö– türür, yəni mətn frazeologizmlərin semantik çalarlarını dəqiqləşdirir, fra– zeologizmlər isə mətnin. Böyük yazıçı və şairlərin əlində frazeologizmlər bu və ya başqa surətin danışığını fərdiləşdirmək, tipikləşdirmək üçün əsas vasi– tələrdən birinə çevrilmişdir.

Digər dillərdə olduğu kimi, ingilis dilinin də frazeologiya dünyası çox böyük və müxtəlifdir. Bu dilin frazeologizmlərlə zənginləşməsində Bibliyanın , roma, yunan əfsanlərinin, bədii ədəbiyyatın və başqa dillərin ro– lu olmuşdu. Qədim dövrlərdən indiyədək Bibliya insanlar tərəfindən ən çox oxunan kitab olmuduğu üçün ingilis dilindəki frazeologizmlərin əksəriyyəti Bibliyadan götürülmüşdür. Bibliyadan götürülmüş frazeologizrnlər bib– leizmlər adlandırlır. İngilis dilinin lüğət tərkibi bibleizmlərlə yanaşı şekspirizmlər və ingilis ədəbiyyatından götürülmüş frazeologizmlərlə zən– gindir. Bu dildəki frazeologizmlərin müəyyən bir qismi İngiltərəyə ABŞ–dan gətirilmişdir. Amerika mənşəli bu frazeologizmlərin əksəriyyəti amerika bə– dii ədəbiyyatından alınmış frazeologizmlərdir. Bunlardan əlavə ingilis dilinin

frazeologizmləri sırasına fransız, ispan, italyan, alman, ərəb, çin dillərəndən alınmış frazeologizmlər də daxildir.

Alınma frazeologizmlərinın bir qismi nısbətən dəyişdirilərək müasir formada ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil edılmışdı. Bütün bu frazeologizmlər ingilis dilinin zənginləşməsinə xidmət edir.

Başqa dillərdən alınma frazeologizmlər ingilis dilində böyük rol oynayır. Müasir dövrdə elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibi yalnız öz. frazeoloji birləşmələrindən ibarət olsun. Müasir inkişafla əlaqədar olaraq xalqlar bir–biri ilə elmi, mədəni, siyasi, iqtisadi cəhətdən sıx əlaqədardır. Bu dillərin yaxınlaşması, birinin digərinə frazeoloji birləşmə vermək üçün zəmin yaradır. Bir dildən başqa bir dilə keçən, müxtəlif xalqların bir–biri ilə sıx əlaqəsi, əmək fəaliyyəti, elm və incəsənətin inkişafı nəticəsində əmələ gələn frazeologizmlər beynəlxalq frazeologizmlər adlanır. İngilis dili frazeologizmlərinin əksəriyyəti Qədim Roma və Yunan ədəbiyyatlarından götürülmüşdür. İngilis dilinin frazeologizmləri sırasına fransız, ispan, italyan, alman, ərəb, çin dillərəndən alınıuuış frazeologizmlər daxildir.

İngilis dilindəki bəzi frazeologizmlər latın dilindən fransız dilinə, fransız dilindən də ingilis dilinə keçən frazeologizmlərdir. Məsələn: Homer sometimes nods “hər kəs səhv edə bilər”, “səhvsiz insan yoxdur”; at the Greak Calends “heç vaxt”; to pass under the yoke “məğlubiyyətlə barışmaq”; a word is enough to the wise “arifə bir işarə” .

Fransız yazıçılarının əsərlərinin bir çoxu ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur. Onlara misal olaraq Fransua Rable, Jan Batist Moler, Latonten və başqalarının əsərlərini göstərmək olar ki, bu əsərlərdəki frazeologizmlərin bir qismi ingilis dilinin lüğət fonduna daxil olmuşdur.

Fransız dilindən alınan frazeologizmlər: to bum the candle at both ends “ömrünü puç etmək”; to cultivate one's garden “öz işi ilə məşğul olmaq”; to leap to the eye “diqqəti özünə cəlb etmək"; let us return to our muttons “söhbətimizə qayıdaq”; place of arms “müharibə meydanı”, “əməliyyat meydanı”; to pull the devil by the tail “ehtiyac içində olmaq”, “yoxsulluq çəkmək”, “ağır vəziyyətdə olmaq”; pure and simple “ümumiyyətlə”, “şübhəsiz”, “əlbəttə”; castles in Spain “xam xəyal".

İngilis dilindəki frazeologizmlərin bəziləri qədim fransız dilindən götürülmüşdür. Məsələn: to cry havoc “dağıtmaq“, “güclü zərbə endirmək"; to curry favour with somebody “yaltaqlanmaq”, “qılığa girmək“; a bird in the hand is worth two in the bush “soğan olsun, nağd olsun“; look nota gift horse in the month “bəy verən atın dişinə baxmazlar”.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində fransız dilindən alınan frazeologizmlərin sayı o qədər də çox deyil.

Alman dilindən ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş frazeolo–giznılər: speech is silvem, silence is golden “danışmaq gümüşdürsə, susmaq

qızıldır"; storm and stress "iztirablı günlər"; between hammer and anvil "od ilə su arasında"; the mailed list "hərbi güc"; storm and stress "gərginlik".

Müasir ingilis dilində yalnız bir neçə ispan dilindən alınmış frazeologizmlər var. Məsələn: the fifth column "beşinci kolon", "düşmənin gizli köməkçiləri"(bu frazeologizm İspaniyada vətəndaş müharibəsi dovründə yaranmışdır. Madridi azad edən faşist Mola əhaliyə onun şəhərdə beş kolonunun, yəni beş gizli köməkçi dəstələrinin olduğunu bildirmişdi), war to the kıiife "yaşamaq üçün deyil, ölüm üçün mübarizə"(bu frazeologizm qubernator Saraqosun fransızların təslim olma tələbinə Palafoksun verdiyi cavab ilə bağlı yaranmışdır) Migel de Servantesin əsərlərindən tərcümə olunmuş bəzi frazeologizmlər də ingilis dilinin frazeolgizmlər sırasına daxil olmuşdur.

Hollandiya dilindən alınma frazeologizm: F orlorn hope "son ümid".

Çin dilindən alinma frazeologizm: to lose face "etibarını itirmək", "nüfuzunu itirmək".

Ərəb bədii ədəbiyyatından alınmış frazeologizmlər, əsasən, "Min bir gecə" nağıllarından tercümə edilmiş frazeologizrnlərdir. Məsələn: Alladin's lamp "Ələddinin sehirli çırağı". Bu nağıldan rub the lamp "arzularını asanlıqla həyata keçirmək" frazeologizmi ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Alnaschar's dream "boş xəyallar", "boş arzular" (Alnaşar bütün pullarını şüşədən olan mallara sərf edir, onları bir səbətə yığır və ümid edir ki, bir gün varlanacaq. Lakin Alnaşeri öz gələcək arvadına hirsləndiyi zaman bu səbətə əli ilə zərbə endirir və səbətdəki bütün şüşələr qırılır).

The old man of the sea "zəhlətökən insan", "əlçəkməyən insan" (dəniz səyyahı Sindibad heç cürə öz yaxasını bir qocadan qurtara bilınirdi)

An open Sesand "bir şeyi əldə etməyin asand və tez yolu" ("Əli baba və qırx quldur" nağılında istifadə olunan bu sehirli söz vasitəsi ilə quldurların mağarasının qapısını açmaq mümkün idi).(Кунин. А. В.Фразеология современного английского языка)

İngilis frazeologizmlərinin çoxu İngiltərəyə ABŞ–dan gətirilmişdir.– Bunların sırasına aşağıdakı frazeologizmləri aid etmək olar:

Bread–and-butter letter "təşəkkür məktubu", cut no ice "əhəmiyyət olmaınaq; a hard row to hoe "çətin tapşırıq", "çətin iş"; in the soup "çətin vəziyyətdə"; to make a monkey out of somebody "bir kəsi ələ salmaq"; to make the fur fly "səs–küy salmaq","dava salmaq"; on the level "vicdanlı", "namuslu"; spill the beans "ağızdan qaçırtmaq", "sirri vermək"; strike oil "uğur qazanmaq"; to take back seat "çəkinmək", "gözdən itmək"; have a go–od time "yaxşı vaxt keçirmək"; you bet! "əmin olun"; do one's level best "əlindən gələni etmək"; fly off the handle "özündən çıxmaq", "hirslənmək"; paddle one's own canoe "öz yolu ilə getmək", "heç kimdən asılı olmamaq".

Beləliklə yuxarda göstərdiyimiz frazeologizmlərin ingilis dilinin lüğət tərkibinin frazeologizmlərlə zənginləşməsində çox böyük rolu olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. Л.,1963 səh 8-10.
2. Arnold İ. V. The engilish word. M–L., 1966 səh 165-179;199.
3. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1992 səh 262.
4. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978. səh 4–67.
5. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1970. səh 95-100. 6. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962. səh 59–62.

R.Musaeva

The use of compounds borrowed from various languages in english

Summary

Phraseologisms from other languages play a major role in English. There is no a language in the modern era that its vocabulary consists solely of its own phraseological units. In connection with modern development, peoples are inextricably linked to one another in scientific, cultural, political and economic terms.

The rapprochement of these languages creates the basis for phraseological integration to one another. Phraseologisms closely interconnected with different nations, labor activity, science and art are called international phraseologisms.

Most of the English language phraseologies are derived from Ancient Roman and Greek Literature.

The phraseologisms of the English language include phraseologisms from French, Spanish, Italian, German, Arabic, Chinese.

Р.Мусаева

Использование соединений, вызванных из различных языки в английском

Резюме

Фразеологизмы других языков играют важную роль на английском языке. В современной эпохе нет языка, в котором его словарный запас состоит исключительно из его собственных фразеологических единиц. В связи с современным развитием народы неразрывно связаны друг с другом в научных, культурных, политических и экономических условиях.

Сближение этих языков создает основу для фразеологической интеграции друг с другом. Фразеологизмы, тесно связанные с различными нациями, трудовой деятельностью, наукой и искусством, называются международными фразеологизмами.

Большая часть англоязычной фразеологии происходит от древнеримской и греческой литературы.

Фразеологизмы английского языка включают фразеологизмы с французского, испанского, итальянского, немецкого, арабского, китайского языков.

Rəyçi: Yusif Süleymanov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent

SOLTANXANIM MUSAYEVA
H.Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi
soltanxanım.@.mail.ru.

İNGİLİS DİLİNDƏ SİNTAKTİK VƏ MORFOLOJİ YOLLA YENİ SÖZLƏRİN YARANMASINDA MÜRƏKKƏB SÖZ VƏ İFADƏLƏRİN ROLU

Açar sözlər: söz düzəltmə, mürəkkəb sözlər, mənbə, analitik yol, semantik məna

Key Words: word building, compound words, source, analytical way, semantic meaning

Ключевые слова: словосочетание, сложные слова, источник, аналитический способ, семантическое значение

İngilis dilində sözlər yaradılması üçün birinci və əsas mənbə bu dilin öz lüğət tərkibidir. Bu dil zəngin lüğət tərkibinə malik olduğu üçün termin yaradılması sahəsində də hər cür imkana malik bir dildir. Elm və texnikanın müxtəlif sahələri üzrə terminlər yaradılarkən dilimizin lüğət tərkibinə dərindən nəzər salmaq, müvafıq sözləri seçib yerli-yerində işlətmək zəruridir. Unutmaq olmaz ki,dilin öz lüğət ehtiyatından götürülmüş terminlərin nüfuz dairəsi daha geniş olur.

İngilis dilində söz yaradıcılığında ən çox işlənən tiplərdən biri də "birləşmə" prosesidir. Söz deyilən zaman iki söz götürələrək bir səs tərkibində səsləndirilir. Nəticə olaraq hibrid sözlər yaranır. Mürəkkəb sözlər yaradılan zaman biz kökləri yaxud affiksləri birləşdiririk. Birləşmə nöqtəsində bir morfem qurtaran zaman o birisi başlayır. Məsələn bir "derivation" sözünü yaradan zaman bu ardıcıllığı izləyirik: de+riv+at(e)+ion.

Burada bir morfem o birisindən sonra gəlir və hər birisinin ayrıca sərhəddi vardır. Birləşmə zamanı sözün bir hissəsi morfemin sərhəddindən asılı olmayaraq başqa sözə söykənir. Misal üçün "swooshtika" sözü hər hansı kompaniyanın korporativ maraqları və hegemonluğunu ifadə etmək üçün iki sözdən "swoosh" və "swastika" sözlərindən tərtib olunmuşdur. Belə ki, hibrid söz müasir dildə gözəl səslənir və aydın məzmuna malikdir. Belə sözlərə müasir ingilis dilində başqa nümunələrdə göstərmək olar. Məsələn: glitterati (glitter+literati), mockumentaıy (mook+documentary).

Mürəkkəb sözlərin komponentləri arasındakı əlaqə onların semantik mənaları ilə birbaşa əlaqədardır. N+ Pll modelində olan mürəkkəb sözlərə "smoke-controlled (town)(town) where smoke is controlled -kimi misal göstərmək olar. Burada 2–ci komponentlə ifadə olunan isim hərəkət obyektidir, smoke controlled (insects) (insects) controlled by smoke

ifadəsində smoke komponenti subyekti göstərir və hərəkət alətidir. Belə ifadələrə water– protected (Britain) (Britain) protected by water, water-protected (watch) (watch) protected against water ·– kimi nıisal göstərmək olar.

Bəzi mürəkkəb sözlərdə əsas məna daşıyan elementin atılmasına rast gəlinir ki, həmin məna bu və ya digər üsulla bərpa oluna bilər. Komponentləri birbaşa semantik əlaqədə olan mürəkkəb sözlər movcuddur ki, hər "düşmüş" elementin olması aşkarlanmır. Belə sözlərə misal olaraq "bird-stone" a name given to a class of prehistoric stone objects of undetermined purpose, usually resembling or remotely suggesting the form of bird.

Belə sözlərdə komponentlər arasında birbaşa əlaqə yoxdur və sözün bütünlükdə mənası onuı komponentləri arasındakı əlaqənin təhlilindən ortaya çıxarıla bilmir. Belə əlaqələri struktur cəhətdən motivasiya olunmamış adlandırmaq mümkündür.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, mürəkkəb sözlərin yaranması dilimizin, həmçinin də xarici dillərin özünün imkanları hesabına baş verir.

Söz yaradıcılığı prosesinin əsas qolu–sintaktik yolla söz yaratma prosesi hər bir dilin leksikasının inkişafında mühüm rol oynamış və bu gündə oynamaqdadır. Xüsusilə, son əsrdə texnikanın inkişafı ilə bu özünü termin yaradıcılığında bariz şəkildə göstərir. Gəlin, misalların nümunəsində texniki terminlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə nəzər yetirək: ·inertial force (ətalət qüvvəsi); synenergy (sinenergetika); thermo-physical (istilik–fiziki təsir); ultrasonic (ultrasəs); thermoconductivity (istilik keçiriciliyi); extrapolation (ektrapolyasiya); carboxymethyl cellulose (karboksil ınetil sellüloza); 1ignin-alkaline agent (kömür qələvi reagenti); candle-stick (buruqda şamaltı); crosspiece (köndələn qoyulmuş tir); drag-line (kanatlı ekskavator); hard-alloy bit (sərt xəlitədən balta); plastometer (qalınlıq ölçən cihaz); polyphosphate (polifosfat); electroseparator (elektrikkəsici aparat); borehole (quyu gövdəsi); deepwater (dənizin dərin yerləri); multihole (çox dibli quyu); overshot (alətin adı); hydrograph, hydrometer (hidroqraf), aerometer (aerometr); pycnometer (piknometr), viscosimeter (mayelərin özlülüyünü ölçən cihaz); check valve (əks klapan); whipstock (sapdırıcı); inclinometer (quyu lüləsinin bucaqlannı təyin edən cihaz); dipmeter, stratimeter (kemoskop); prump jack, beam pump (nasos mancanaq dəzgahı); well wall (quyu divarı); dual–bore well (iki gövdəli quyu); prospect hole, pioneer well, wildcat well, exploratory test well (axtarış quyusu); well mouth, well head (quyu ağzı); bottom hole, well bottom (quyu dibi); gauge hole (ölçü dəliyi); turbo–drilling, turbine–drillind (turbin qazması); electrodrilling, electrodrill (elektrburla qazma); auger boring (şnekli burla

qazma); diamond drilling, diamond drillcore (almazla örtülmüş qazıcı alət); adamantine drilling. pellet drilling (qırma üsulu ilə qazma); percussive (percussion) drilling (zərbə üsulu ilə qazına); hydropercussion drilling, mud-powered hammer drilling, hydraulic hammer drilling (hidrozərbəli qazma); watcrjct drilling, wash boring (hidromonitor qazma); electro-hydraulic drilling (elektrohidravlik qazma); hand or manual drilling (əl ilə qazma); turbo–generator, steam engine (buxar mühərriki); intemal–combustion engine (daxili-yanma mühərriki) və s.

Yuxarıda göstərilən nümunələrdə mürəkkəb sözlərin tərkibində olan komponentlər ayrılıqda hərəsi müəyyən bir məfhum ifadə etməsinə baxmayaraq, eyni zamanda neft sənayesində yeni texnologiyaların inkişafı ilə yeni mürəkkəb sözlərin yaranmasına imkan vermişdir.

Müasir dövrümüzdə morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesi o qədər inkişaf etmiş və o qədər geniş yayılmışdır ki, artıq sintaktik-analitik yolla yeni sözlərin yaradılmasına o qədər də ehtiyac qalmamışdır.

Müasir dilçilikdə sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesi öz qədim dövrlərindən fərqli olaraq, bir sıra yeni leksik xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesinin tətbiq obyekti mürəkkəb sözlərdir.

Mürəkkəb sözün tərkibində iştirak edən elementlərin ayrılıqda müstəqil məfhum ifadə edən sözlərdən ibarət olduğuna baxmayaraq, mürəkkəb söz problemi düzəltmə söz problenıindən daha qarışıq və daha mürəkkəbdir. Bu isə təbii məsələdir, çünki mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri həm sərbəst şəkildə, həm də başqa sərbəst söz tərkibləri daxilində iştirak edə bilir ki, bu da həmin tərkiblərin öz forması etibarilə mürəkkəb sözlərə oxşarlığını meydana gətirir.

Məhz buna görə də çox zaman mürəkkəb sözləri təyin etmək. bu və ya digər mürəkkəb söz haqqında qəti fikir söyləmək çətin olur. Çünki mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələri arasındakı oxşarlıq yalnız mürəkkəb sözlərin leksik xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaqla mümkün olur. Odur ki, ayrı-ayrı dillərin tədqiqində və ümumi dilçilik məsələlərində mürəkkəb söz problemi çox zaman müxtəlif mülahizə və mübahisələrə səbəb olur. Bəzi alimlər mürəkkəb sözlərin kriteriyasını ancaq məzmuna əsaslanaraq müəyyən etməyə çalışmışlar. Bu da çox zanıan mürəkkəb sözlərlə sərbəst söz birləşmələrinin eyniləşdirilməsi kimi yanlış bir yola gətirib çıxarmışdır. Bəzi alimlər də mürəkkəb söz problemini həll etmək üçün bir meyar olaraq ancaq formanı nəzərə alırlar. Belə alimlərin fikrincə, guya mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi üçün xüsusi formal əlaınətlər olmalıdır. Onlar mürəkkəb sözlərin mövcud qrammatik formalar əsasında təşəkkülünü mürəkkəb sözlər üçün xarakter əlamət hesab etmirlər.

Mürəkkəb sözlərin müəyyənləşdirilməsi üçün ancaq mənanı və ya ancaq formanı nəzərə almaq olmaz. Sözlərin birləşərək mürəkkəb sözlər

əmələ gətinnəsində məzmun, yəni leksik xüsusiyyət rol oynadığı kimi, forma da mühüm yer tutur. Çünki məzmunsuz forma olmadığı kimi, formasız da məzmun təsəvvür etmək qeyri–mümkündür. Başqa sahələrdə olduğu kimi, mürəkkəb sözlərdə də forma və məzmun münasibətləri müxtəlif şəkillərdə və müxtəlif dərəcələrdə təzahür edə bilər. Bu isə təbii bir məsələdir. Çünki həmişə hər yerdə və hər zaman həm məzmun, həm də forma bir vaxtda və bir qaydada meydana gəlmir.

Mürəkkəb sözlər fərqli leksik xüsusiyyətləri ilə müxtəlif formalarda özünü göstərir. Buna görə də mürəkkəb sözlərə müxtəlif cəhətlərdən yanaşmaq, onları qanunauyğun prinsiplər əsasında qruplaşdırmaq və izah etmək olar. Bir situasiyada mürəkkəb sözlərin məna çalarları əsas götürülə bilər, digər halda isə onların qruplaşdırılmasını formal əlamətlərə görə aparmaq olar. Əgər mürəkkəb sözləri zaman əlaqəli, məkan əlaqəli və s. birləşmələr şəklində qruplaşdırıb öyrənmək istəyiriksə, bu bölgüdə birləşmənin tərəflərinin ifadə vasitələri, qrammatik formaları, leksik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı və buna görə təsnif olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. М.М.Рокровский Избранные работы по языкознанию.М.1959.

2. Карашук П.М. «Словообразование английского языка». М. 1997. стр. 64-78.

4. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş, Bakı:Maarif, 1992.

5. Н.Н.Амасова «Этимологические основы словарного состава английского языка».1956

S.Musaeva

Compound words as main sources in the english language word-building

Summary

A compound is a word composed of more than one free morpheme. The English language, like many others, uses compounds frequently. English compounds may be classified in several ways, such as the word classes or the semantic relationship of their components.

Most English compound nouns are noun ohrases that include a noun modified by ad'ectives or noun ad'uncts.

Due to the English tendency towards conversion, the two classes are not always easily distinguished. Most English compound nouns that consist of more than two words can be constructed recursivel by combining two words at a time.

Combining “science” and “fiction”, and then combining the resulting compound with “writer”, for example, can construct the compound “science fiction writer”. Some compounds, such as pepper or mother-pearl**,** cannot be constructed in this way.

С.Мусаева

Составные слова как основные источники в английском языке словообразование

Резюме

Соединение это слово, состоящее из более чем одной свободной морфемы. Английский язык, как и многие другие языки, часто используется.Соединения английского языка можно классифицировать несколькими способами, такими как классы слов или семантические отношения их компонентов.

Большинство английских составных существительных являются существительными фразами, которые включают существительное, модифицированное прилагательными или существительными.

Из-за тенденции английского языка к преобразованию два класса не всегда легко различаются. Большинство английских сложных существительных, которые могут быть прочитаны путем объединения двух слов за раз.

Сочетание “science” И “fiction”, а затем объединение полученного соединения с “writer", например, может построить состав “science fiction writer”. Подобные соединения, такие как перец или перламутр, не могут быть сконструированы таким образом.

Rəyçi: Yusif Süleymanov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent

SÜRƏYYA MƏMMƏDLİ
Aztu
sürəyya.@.mail.ru.

İNGİLİS DİLİNDƏ FLORİSTİK MƏNA TƏRKİBLİ SÖZ VƏ TERMİNLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ EKVİVALENTLƏRİ VƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

.

Açar sözlər: bitki adları, metafora, çoxmənalılıq, leksik məna, onomastika
Ключевые слова : наэвания растений, метафора, смысл перевода, ономастика
Key words: plant name, metaphor, meaning transfer, multilingualism, onomastics

Biz sözlərdən təkcə bir mənanı ifadə edən vahid kimi yox bir çox mənanı ifadə edən vahid kimi istifadə edirik; buna görə də sözlərdə çoxmənalılıq baş verir və dilin lüğət tərkibində olan sözlərin çoxu müxtəlif mənaları ifadə edən leksik vahidlərə çevirirlər.Başlanğıcda bir əşyanın adı kimi yaradılmış bu və ya digər söz zərurət nəticəsində başqa bir əşyanı adlandırmaq üçün işlənir, bəzən adını bildirdiyi əşyanın müəyyən hissəsini və ya həmin əşya ilə əlaqədar olan bir hadisəni, əlaməti, keyfiyyəti, kəmiyyəti bildirmək üçün də işlənir.(4, 152)

Müasir ingilis dilinin lüğət tərkibinin uzun bir inkişaf tarixi vardır. İngilis dilinin lüğət tərkibinin belə inkişaf prosesi dilin daxili inkişaf qanunlarına uyğun bir şəkildə davam etmişdir. Dilin və onun lüğətinin inkişafı prosesi nəticəsində söz yaradıcılığına aid özünəməxsus məhkəm qayda və qanunları əmələ gəlmişdir. İngilis dilinin söz yaradıcılığında işlənən bütün bu qayda qanunlar tamamilə o dilin qrammatik quruluşu əsasında yaranmış və inkişaf etmişdir.

Leksikologiya sahəsinin bir qolu olan botosemiya (botanika –bitki adlarını öyrənən elm) + sema isə məna məfhumlarından törəmişdir və bitki adları ilə bağlı məna çalarları ifadə edir. Ayrı-ayrı dillərdə mövcud olan bir çox botanika terminlərində bitkilərə verilən adların semantik xüsusiyyətləri bu və ya digər dərəcədə onların müəyyən elamətləri ilə ifadə olunur. Bitkilərə və onların ayrı-ayrı növlərinə adların verilməsi hər bir xalqın tarixi, yaşayiş tərzi, dünyagörüşü, etnopsixoloji amillərlə bağlı olduğundan bu tipli dil vahidlərinin linqvistik baxımdan araşdırılması elmi və praktik cəhətdən əhəmiyyətlidir. Çünki, bu bitki adlarının əksər hissəsi xalqın müşahidəsi və bu bitkilərin bu və ya digər fərqləndirici əlamətləri əsasında verilir. Məsələn, azərbaycan dilində mövcud olan " quzuqulağı", "turşəng" eyni bitki adı olmaqla yanaşı həmin bitkiyə xas olan əlamətləri özündə əks etdirir. Birinci

halda onun forması, xarici görünüşü, ikinci halda isə onun keyfiyyəti, dadı əsas götürülmüşdür. (1)

Bir şeyi, bir hadisəni, işi, hərəkəti öz adı ilə deyil, ya rənginə, ya quruluşuna, ya da başqa bir cəhətinə görə ona oxşar olan digər bir şeyi, bir hadisəni, bir işi, bir hərəkəti bildirən ayrı bir sözlə ifadə etmək yolu ilə bir sözü bir məfhumdan onunla oxşarlığı olan başqa bir məfhum üzərinə köçürmək metafora adlanır.

Bitki adlarında ən çox özünü biruzə verən xarici bənzərlik əsasında yaranan metaforadır. Məs. Calabash (boranı, balqabaq) – bitki adı olmaqla yanaşı, həmdə insana onun səfehliyini və ağılsızlığını yumoristik tərzdə ifadə etmək üçün zarafatla deyilir. Burada boanının içinin boş olması ilə insanın kəmliyi arasında metaforiksəciyyələndirmə və xarakterin xüsusiyyətlərin köçürülməsi öz əksini tapır.

Ginger (zəncəfil) – həm xalq təbabətində müxtəlif xəstəlilərin müalicəsində, həm də ədviyyat kimi istifadə olunur. Həmçinin bu bitkinin rəngi əsas götürülərək ingilis dilində açıq-qəhvəyi, narıncı rəngi ifadə etmək üçün işlədilir (ginger hair, ginger cat). Bu söz fel formasında məcazi məna ifadə edərək canlandırmaq, əhval ruhiyyəni qaldırmaq mənalarında da istifadə oluna bilir.

Willow (söyüd) – nazik, uzun yarpaqları olan ağacdır. İngilis dilində hündür boylu, incə belli cazibədar qadınlara müraciətdə willowy sözündən istifadə edilir. Burada xarici görünüşə əsasən metaforik köçürmə baş vermisdir.(6)

Bəzəndə cansızlara məxsus xüsusiyyətlər canlılar üzərinə köçürülərək metorikləşmə baş verir. Məsələn: Lily-levered bitki adı olaraq zanbağı bildirir.Lakin, zanbağa məxsus olan zəriflik, kövrəklik, onun tez əyilib sınması kimi xüsusiyyətlər əsas götürülərək qorxaq insanlara lily-livered (qorxaq, ağürək adam) deyilir. Məsələn: Margaret thinksüere being far too lily-livered about the whole affair.(Margaret düşünür ki, biz bütün məsələlərdə çox qorxaq davranırıq.)

Pepper (istiot) həm bitki növü kimi,həm də acıdil adamlara da şamil olunaraq “pepper” deyilir. Çünki bu cür insanlarda da acılayıcı, zəhərləyici xüsusiyyətlər olur. Fel kimi işləndikdə isə hər hansı bir yeri atəşə tutmaq və ya doldurmaq, zəənginləşdirmək, çoxaltmaq mənalarında da işlədilir. Məsələn: He peppered his speech with jokes.(O nitqini zarafatlarla zənginləşdirdi.)

Rose (qızılgül) bitki adı insanlarda xüsusilədə də qızların gözəlliyini səciyyələndirmək məqsədilə deyilən sözdür. Rosy sözü isə sifərt kimi işlənərək həm çəhrayı, həm də uğurlu, müvəffəqiyyətli mənasını kəsb edə bilər. Məsələn: The future is looking very rosy for our company. (Gələcək bizim şirkətimiz üçün çox uğurlu görünür.)

Diqqətlə yoxladıqda aydın olur ki, bu əlavə mənaların əslində sözün ilkin mənası ilə yaxında uzaqdan əlaqəsi var. İnsan şüuru dəyişdikcə yeni məhfumlar doğduqca, bunlara məxsus yeni ifadə vasitələri də yaranır. Hər yeni məhfum üçün yeni şəklin yaranması isə xeyli vaxt tələb edir.Buna görədə əvvəlki ifadə vasitələrindən yeni məzmun üçün də istifadə olunur. İngilis və Azərbaycan dillərində kök (root) sözü həm bitkinin əmələ gəldiyi yer, həm də hər hansı bir məsələnin, problemin kökü yəni meydana gəlmə səbəbi kimi işlədilir. (root of the problem, root of the success). Bitkinin digər bir hissəsi olan branch (budaq) sözü ingilis dilində həm filial (branch of the bank) , həmdə elmin sahələri (different branch of science) mənasında işlədilir. Seed (toxum) sözü həmçinin məcazi məna kəsb edərək seeds of happines, the seed of revolution kimi birləşmələrdə istifadə oluna bilir. (2) Elə bitki adları var ki, o müxtəlif xalqlarda müxtəlif əlamətə görə adlandırılmış, hər xalq bu çiçəyin bir xüsusiyyətinə əsaslandırmışdır. Məsələn qar çiçəyi azərbaycan dilində bu çiçəyin bitdiyi şəraitlə əlaqədar olaraq ad almışdır. Ruslar bu çiçəyin bitdiyi yeri əsas götürərək onu (подснежник-qar altından çıxan) adlandırmışlar. Almanıar onun formasını (Scheneigfocken- hərfən qar zınqrovu deməkdir), fransızlar onun hərəkəy tərzini (perceneige- hərfən qarı deşən, qar altından çıxan deməkdir) ingilislər isə daha başqa bir xüsusiyyətini (snowdrop)- hərfən qar damcısı deməkdir) əsas götürmüşlər.(4)

Bundan başqa bitki adlarının yaranmasında onomastik vahidlərin də rolu az deyildir. Onomastikadildə mövcud olan xüsusi adların məcmusudur. Xüsusi adlar keçmişin izlərini özündə mühafizə edib müasir zamana kimi gətirən real faktlardır,tarixin canlı şahidləridir. Dilçiliyin üfüqlərini genişləndirmək, onun inkişafını hərtərəfli təmin etmək üçün onomastikanın əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Onomastik vahidlər ingilis dilinin də inkişaf mərhələsində bitki adlarına da təsir edərək, insan adları və yer adları ilə müəyyənləşmişlər.(5) Bir qrup bitkilərə verilən adlar (antroponimlər) həmin bitkini tapan şəxsin adı ilə adlandırmışlar. Məsələn: Janson grass (Aralıq dənizində yetişən, bəzəndə yem üçün becərilən, bir toxum kimi yayılmış, uzun boylu çoxillik ot), Jacob`s ladder (pilləkanvari görünüşə malik mavi rəngli çiçək), Joseph coat (Cənub-şərqi Asiyanın çoxillik aromatik, mavi-bənövşəyi çiçəklərdən ibarət bitki), Adam`s needle (Şimali Amerikada yetişən uzun köklü, sərt sivri yarpaqlardan və ağ şişəklərdən ibarət dekorativ bitki).(7) Bütün dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də bitki adlarının insanlara verilməsi səciyyəvi bir haldır. Məsələn: Lily, Rose, Angelica, Jasmine, Violet və s. kimi qadın adları ingilis dilində geniş yayılmışdır.Həmçinin Sequoia adı həm Şimali Amerikanın dağlıq rayonlarında yetişən həmişəyaşıl bitki, həm də kişi adıdır. Bu ad tarixdə

Hind əlifbasının yaradıcısı olan Amerikan hindlisi "Sequoyah" adı ilə bağ-ıdır.

İngilis dilində toponimik bitki adlarına daha çox təsadüf olunur. Onomastik vahidlərin bir qrupu müxtəlif səbəblərdən dəyişikliyə məruz qalır ki, bu proses daha çox toponimlərdə özünü biruzə verir.Yer adları ilə bağlı bitki adlarına aşağıdakıları misal göstərə bilərik: Arabian millet (dənəl sarqo-Saxarada becərilən dənəli bitki), Amur vine (Amur üzümü- Asiya qitəsində Amur dərəsində yetişən xüsusi üzüm növü), China grass (Çin ramisi – Tropik Asiyada yetişən tünd yaşıl yarpaqları olan uzunömürlü bitki), Brussel sprouts (Brussel kələmi – xırda tumurcuq şəklində yarpaqları sıx birləşən balaca kələmi xatırladan bitki) və s. (8).

İngilis dilinin lüğət tərkibində olan bitki adları arasında sinonimlik münasibəti yaranması onların leksik mənaları ilə bağlıdır. Bitki adlarının mənası dəyişdikcə onlar arasındakı sinonimlik münasibəti də dəyişir. Sinonim bitki adlarına ancaq sinxrom məfhum kimi baxmaq olmaz. Onlar həm sinxronik, həm də diaxronik aspektdə meydana çıxır.Lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, bitki adları özünü daha çox sinxron hadisə kimi göstərir. Bu da onların mətndə və ya nitqdə başqa bitki adları ilə potensial birləşməsindən irəli gəlir. Bitki adlarının bir qismi ya nominativ, ya da məcazi mənada sinonimlik münasibətidə olur. Məsələn: daffodil/-narcissus/verbena- nərgiz, violet/pansy- bənövşə, luaurel/bay-dəfnə,maise/corn-qarğıdalı, bluebell/campanual- zəngçiçəyi, camomial/ox-eye daisy- çobanyastığı və s. (7)Metaforikləşmə nəticəsində ingilis dilində çoxlu mürəkkəb sözlər yaranmışdır. Məsələn: cow-berry (mərsin), birds foot (qazayağı), horsetail (qatırquyruğu), dogviolet (yabanı bənövşə), flowbell (zəncirotu), weeping willow (salxım söyüd) və s. Hər bir dilin lüğət tərkibinin fəal hissəsini təşkil edən bitki adlarının müxtəlif dilçilik aspektindən araşdırılması dilin bütövlükdə leksik tərkibinin tədqiqi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1.Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006
2.Arnold L.V. "The English Word" 1986
3.Afanasyeva "Twelve flowers of the year" 1997
4.Ə.Dəmirçizadə "Azərbaycan dilinin üslubiyyatı" 1962

S.Mammadly

Meteforical plant names and their range of usage in azerbaijan an english languages

Summary

The names of plants occupy a unique place in the vocabulary of any language and in-depth scientific research: and analytical review of these onomastic units play a specific role in the disclosure of complex and significant problems of a given language. In the article, plant names are analyzed according to lexical semantic features. The best way to learn the language is lexical history is to explore its thematic groups. Plant names are an active part of language.

In the English lexicon, multilanguage words dominate, some of which are plants names. Many plants name are metaphorically expressing additinonal meanings. The article also analyzes plant names from an onomastics perspective.

The names given to plants are sometimes reffered to in the name of the creator of this plant, or sometimes the names of the cultivated areas.

С.Маммадли

Флорастические растений в Английском и Аэерб. яэыках и сфера их употребления

Резюме

Наэвания растений эанимает своеобраэное место в словарном составе любого яэыка и глубокому научному исследованию: и аналитическому обоэрению так-как эти ономастические единиц играют специфическую роль при раскрытин сложных и эначимых проблем данного яэыка.В статье названия растений анализируются в соответствии с лексическими семантическими особенностями.Лучший способ изучить язык-изучить его тематические группы. Названия растений являются активной частью языка. В английской лексике преобладают многоязычные слова, некоторые из которых являются названиями растений. Многие названия растений метафорически выражают дополнительные значения.

В статье также анализируются названия растений с точки зрения ономастики. Имена, данные растениям, иногда упоминаются во имя создателя этого растения, а иногда и названия культурных районов.

Rəyçi: Nuriyyə Rzayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

XURAMAN QURBANOVA
AzTU
xuraman.@.mail.ru.

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ KOMMUNİKATİV KOMPETENSİYANIN FORMALAŞMASI MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ƏLAQƏNİN ƏSAS AMİLİ KİMİ

Açar sözlər: dilşünaslıq, ingilis dili, linqvokulturologiya, nitq mədəniyyəti.
Ключевые слова: лингвистика, английский язык, лингвикультурология, культура речи.
Key words: linguistics, English, linguicultrerology, speech culture.

XX yüzilliyin son illəri ikinci dilin öyrənilməsi zamanı kommunikativ kompetensiyanın formalaşması amillərindən biri kimi mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi probleminə alimlərin xüsusi marağının yaranması ilə xarakterizə olunur. Əgər yaxın keçmişdə xarici dilin tədris metodikasında dil kompetensiyasının formalaşdırılması məqsədi ilə qrammatiklaşdırma halları (dil sistemini, onun funksional-nitq müxtəlifliyini, düzgün təşkilini, semantikasını, dil vahidlərinin nitqdə istifadə olunmasını və fəaliyyətini, nitqin əmələ gəlmə qaydalarını bilmək) üstün idisə, hal hazırda kurs kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılmasına yönəlib. Lakin, məlum olduğu kimi dil kompetensiyası adekvat ünsiyyəti təmin edə bilməzdi, danışan və dinləyən üçün onlar üçün ümumi olan kodları bilmək kifayət deyil, bundan əlavə ümumi fon biliklərinin mənimsənilməsi də zəruridir, çünki nəyi nə vaxt deməyi, hər bir situasiyada hansı sosiolinqvistik amillərdən istifadə etmək lazım olduğunu bilmək zəruridir.

Müasir linqvometodika milli mədəniyyətin translyasiyası şəxsiyyətin formalaşmasından biri kimi milli-mədəni komponentin dilin tədrisinə daxil edilməsinin zəruriliyini qəbul edir, belə ki, milli mədəniyyət özündə humanitar fənlərdə sona qədər tələb edilməyən amil kimi qalan böyük sosial-pedaqoji potensial daşıyır.V.Fon Humboldtun fikrincə dil – millətin mənəvi gücünü formalaşdıran bir fəaliyyətdir və eyni zamanda bir prosesdir, mənəviyyətin fəaliyyyətidir. Mənəviyyatın hərəkəti – xalqın mədəniyyətini ifadə edən təfəkkürün, intellektin yaradıcılığıdır. Mədəniyyət dildən asılıdır və dilə təsir göstərir. Təsadüfi deyil ki, müasir mərhələdə tədris metodikası xarici dilin tədrisi zamanı milli mədəniyyət probleminə böyük maraq göstərir.Dilin, onun tarixinin və bu dildə danışan xalqın tarixinin öyrənilməsi "mədəniyyət" anlayışı ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır. Şəxsiyyətlərin yaxınlaşdırılması prosesi "yad mədəniyyətə qapılmaq" və öz mədəniyyətini unutmaq anlayışı ilə deyil, başqa mədəniyyətə hörmətli münasibətlə əlaqəlidir. Xalqın mədəniyyətinin və dilin

qarşılıqlı təsir prosesi bir aksiomadır, belə ki, mədniyyət "dünyanı görmə, onu təsvir etmə, dünya ilə qarşılıqlı təsir üsuludur və bu qarşılıqlı təsirin nəticəsidir".

Təcrübə sübut edir ki, tələbələrdə ikinci dilə olan maraq o zamanalınır ki, tədris zamanı ölkəşünaslıq və doğma mədəniyyətlə bağlı materiallar da paralel olaraq tədris edildin. Belə yanaşma ikinici dili öyrənənlər üçün böyük tərbiyəvi-etik əhəmiyyətə malikdir, ümumi qanunauyğunluqları ortaya çıxarmağa, son nəticədə isə mədəniyyətlərin anloqunu aparmağa, polimədəni sosiumun hormonik olaraq eyni zamanda mövcudluğuna kömək edir.Xalqın dilini və mədəniyyətini öyrənərək tələbələr dünyanın şəklini mənimsəyir, ətraf aləmi başqa bir mədəniyyətin daşıyıcısı olan xarici dildə ünsiyyət qurana qədər gördüklərindən fərqli olaraq bir qədər başqa zamanda görürlər. Dilin müxtəlif xalqlarda təfəkkürün quruluşu və ətraf aləmi dərk etmə üsulu ilə necə qarşılıqlı münasibətə girməsinin parlaq nümunəsi vaxt anlayışıdır. "vaxt – puldur" - ingilis dilli mədəniyyət üçün tipik bir söz birləşməsidir, lakin cənubi Avropa bu anlaışı qiymətləndirmir. "dəqiqlik" sözündə də müxtəlif mənalar tapılar. Almanlar üçün bu görüşə təyin edilmiş vaxtda gəlmək, yaponlar üçün – görüşə on dəqiqə qalmış gəlmək, italyanlar üçün isə - iyirmi dəqiqə gecikmək deməkdir.Tədris edilən dildə və ədəbiyyatda (şifahi xalq yaradıcılığı materiallrı, mətnlər və.s) əks olunan mənəvi dəyərlərə qoşulma başqa bir mədəniyyətə daxil olma deməkdir,belə ki, elmdə dilin və mədəniyyətin, dilin və cəmiyyətin vahidliyi problemi qeyd edilir. Dil milli mədəniyyətin qoruyucusudur, buna görədə xarici dili təkcə öz fikirlərini, hisslərini ifadə etmək üsulu kimi deyil, həmçinin tədris olunan dilin xalqının mədəniyyəti haqqında məlumat alma mənbəyi kimi də öyrənmək lazımdır. Hər bir mədəniyyətin öz açar sözləri vardır: almanlar üçün – bu dəqiqlik və intizam, amerikanlar üçün – fərdilik və məxfilik, yaponlar üçün – kollektiv və komanda işidir. Mədəniyyətin açar sözü olmaq üçün söz ümumişlək olmalıdır, frazeoloji vahidlərin və atalar sözlərinin tərkibində olmalıdır.Linqvokulturologiya (linqvomədəniyyət) – xalqın, onun dilində möhkəmlənən mədəni irsini öyrənmək məqsədi ilə bir çox qohum dilləri birləşdirən bütöv bir linqvistik və kultroloji fənndir. Dil ətraf aləm haqqında məlumatları qorumağa və nəsildən nəsilə ötürməyə qadirdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bizim dövrümüzdə linqvokultrologiya nəzəriyyəsi təşəkkül tapmış hesab edilir və bu sahədə kifayət qədər işlər toplanmışdır (Y.N.Karaulov, V.Q.Kostomarov, E.M.Vereşaqin, V.İ.Koduxov, L.Q.Sayaxova, R.Q.Xayrullina və.b).

Dili və mədəniyyətin, dil və cəmiyyətin qarşılıqlı təsiri ilə linqvistika, sosiologiya, sosiolinqvistika, psixologiya, psixolinqvistika, linqvodidaktika, etnilinqvistika, etnopsixolinqvistika kimi elmlər məşğul olur ki, bunların əsasında da yeni istiqamət – linqvokultrologiya (linqvomədəniyyət) yaranmışdır. Dünyanın dil mənzərəsi, yəni etnosun onun dilində ifadə olunan maddi, mənəvi mədəniyyəti tədqiqat predmetidir. Y.V.Bromleyin hesab etdiyi

kimi linqvokultrologiyanın tədqiqat predimetinə - "əmək alətlərindən məişət alətlərinə kimi, insanların adət-ənənələrindən, həyat tərzindən elm və mədəniyyətə, din və ateizmə, mənəviyyat və fəlsəfəyə qədər" hər şeyi aid etmək olar. Ümumi plandalinqvokultrologiya "dünyanın dil mənzərəsi", "dil şəxsiyyəti" anlayışlarını özündə birləşdirir.Insanın onu əhatə edən dünya ilə qarşılıqlı əlaqəsi "dünya mənzərəsi" anlayışı ilə uyğun gəlir. Indi linqvistikada eyni zamanda "dünyanın milli mənzərəsi" geniş istifadə edilir ki,bu da əsrlərlə təşəkkül tapan adə-ənənələr və mərasimlər, həmçinin xalqın həyat tərzini əhatə edən coğrafi yerləşməsi ilə qarşılıqlı əlaqədə formalaşmışdır. Dünyanın milli mənzərəsi dil olmadan formalaşa bilməz. Dil – idrak vasitəsidir. Onun nəticələrini qeyd edir, dünya görüşünün spesifik milli xüsusiyyətlərini əks etdirir. Dünyanın dil mənzərəsini təsvir edərkən kultroloji amil dilin bütün səviyyələrində öz əksini tapır, daha aydın isə o leksika və frazelogiyanın tərkibində təzahür olunur. Qərb mədəniyyətində "insan – kainatın sahibidir" anlayışı mövcuddur, çünki dildə self –(öz) önşəkilçisi ilə başlayan çox söz vardır – öz müqəddəratını təyin etmə, özünütərbiyə, hətta self-made man, bu da o deməkdir ki,insan özünü inkişaf etdirərək həyatda çox şeyə nail olmuşdur."insan – təbiətin hakimidir" anlayışının mövcud olmadığı şərq mədəniyyətlərində insanın xarici aləmlə birlikdə daha harmonik mövcudluğu üstünlük təşkil edir. Belə mədəniyyətlərin dillərində siz böyk hərflə yazılan "mən" sözünə rast gəlməyəcəksiniz.Linqvokultroloji (linqvomədəni) tələbat və insanın başqa bir dili və başqa bir mədəniyyəti mənimsəmək qabiliyyəti ondan xəbər verir ki,xarici dil dərslikləri iki dilin, iki mədəniyyətin (doğma və xarici) görüşünə çevrilməlidir. Didaktika nöqteyi nəzərdən biz hətta triada haqqında da danışa bilərik: tələbələrin mədəni şüuru tədris olunan dilin daşıyıcılarının şüuru və müəllimin şüuru. Bu zaman tələbənin onu dərk etmək imkanı vardır ki, o da ümumi insanı tələbatları və marağı əks etdirir. O, öyrənilən dilin daşıyıcılarının görüş dairəsini zənginləşdirən idrakı dəyərlər kimi təqdim edilməlidir. Dil digər mədəniyyətə mənsub olan insanlarla ünsiyyət, dialoq yaratmaq üçün, öz özünü, öz mədəniyyətini daha yaxşı dərk etmək üçün öyrənilir.

Linqvokultroloji aspektlərin əhəmiyyəti milli dillərə diqqəti artırmaqla təhsil sisteminin yeniləndirilməsi tentensiyası ilə bağlıdır. Son illərdə dilin qrammatik qaydalarının və qanunlarının sadə formada öyrənilməsi deyil, kommunikativ bacarıqların formalaşması, yəni dilin ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsənilməsi tendensiyası meydana gəlir.Ali məktəblərdə dilin tədrisinin linqvokultroloji aspektləri nitq aspektini, realiyaları, dil vahidlərinin milli-mədəni komponentlərini özündə birləşdirməlidir. Söz –realiyalar leksikanın milli-mədəni təbəqəsini əhatə edir, yəni həyatın real obyektlərini, xalqın həyat tərzini adlandıran sözlər, söz birləşmələri. Folklor nümunələri, dini anlayışlar, bayramlar xalqın milli xüsusiyyətlərinin, həmçinin antropoloji, etnoqrafik və başqa materialları əks etdirən memarlıq və mədəniyyət abidələridir.Qeyd

edildiyi kimi mədəniyyətin dialoqu tələbələr üçün xarici diin tədrisində linqvokultroloji aspektin reallaşdırılması xüsusiyyətlərindən biridir. Mədəniyyətlərin dialoqu ikitərəfli ikidilliliyin formalaşmasına və təşəkkül tapmasına səbəb olur.Müxtəlif sosiolinqvistik şərtlərdə mədəniyyətlərin dialoqu müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Bəzi regionlarda millətlərarası qarşılıqlı münasibətdə milli məsələlərin kəskinləşməsi şəraitində mədəniyyətlərin dialoqu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və xalqlar arasında münasibətlərin harmonizasiya funksiyasını yerinə yetirə bilər ki, bu da "etnomədəni dözümlülüyün" tərbiyyə edilməsi üçün çox vacibdir. Digər xalqın dilinin və mədəniyyətinin öyrənilməsi nəinki qeyri –milli mədəniyyətin dərk edlimə vasitəsidir, eyni zamanda doğma mədəniyyəti daha dərindən dərk etmə üsuludur. Bununla əlaqədar olaraq L.V.Şerbanın sözlərini yada salmaq yerinə düşərdi: xarici dili bilmək doğma dilin xüsusiyyətlərini daha yaxşı öyrənməyə kömək edir, öz dilinə başqa bir tərəfdən baxmaq imkanları verir. "Əgər doğma dil və mədəniyyət şəxsiyyətin sosiallaşmasının əsasını təşkil edirsə, başqa xalqın dilinin və mədəniyyətinin dərk edilməsi – mədəniyyətlərarası ünsiyyətlərin əmələ gəlməsinə və bu ünsiyyət prosesi nəticəsində bilinqival (multilinqival) şəxsiyyətin təşəkkül tapmasına şərait yaradır".Beləliklə, auditoriyada xarici dilin linqvokultroloji aspektinin mahiyyəti özündə aşağıdakıları birləşdirir:

- mövzu ilə tanışlıq – öyrənilən dilin daşıyıcılarının milli-mədəni xüsusiyyətlərinin təsəvvür edilə biləcəyi bədii ədəbiyyat nümunələri ilə;
- xalqin həyat tərzi, məişəti, adətləri, milli psixologiyası haqqında təsəvvürlərin formalaşması və mövcud biliklərin doğma mədəniyyət haqqında biliklərlə müqayisə edilməsi;
- öyrənilən dilin daşıyıcıları ilə ünsiyyət qurmağı asanlaşdıran qeyri-verbal vasitələrin mənimsənilməsi.

Ədəbiyyat

1. В.А.Маслова, Лингвокулътурология, Москва 2001.
2. В.В.Воробъев, , Лингвокулътурология, , Москва 2008.
3. В.фон Гумболт, Язык как философия кулътуры. Москва, 1985.
4. Ю.В.Бромлей, Р.Г.Подолский, Создано человечством. Москва 1984.
5. Л.В.Щебра, Как надо изучат ъ иностранные языки. М., 1929.
6. Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров, Лингвострановедческая теория слова М., 1980.

Х.Курбанова

Аспекты лингвокультурология в современном лингвистике

Резюме

В статье рассматривается некоторые аспекты в современном лингвистике, изучается различные виды речевой культуры, а также изучается мысли и мнение различных ученых исследователей зарубежных стран, исследуется практический курс студентов и магистров в этой области и отдельно дается оценки философский взглядов лингвикульурологии.В данной статье рассматривается к вопросу о коммуникативных компетенции.Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке.Процесс изучение языку в целом и процесс обученияодолжен базироваться на коммуникативно-функциональном принципе.Обучением устной речи должно носить целенапревленный,истемный,поэтапный характер,что будет содействовать повышению эффективности данного процесса.

KH.Kurbanova

Aspects of linguicultrerology in contemporary linguistics

Summary

The article speaks about some aspects of contemporary linguistics, it teaches investigators of foreign counrties, it investigates practical course of student and magistres in this field and it apartly appreciatcs philasophical linguicultrerology.The article deals with the main principals of competence.Today the main goal of techung and learning foreign language in the global world is developing language learner,s ability to use the target language for communication.The process of teachning English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages.The wole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic.It will make the process of teaching oral speech more effective.Today the main goal of teaching and learning foreign language in the global world is developing language learners, ability to use the larget language for communication.One of the main goals of language learning is to asquire to ability to communicate effectively.

Rəyçi: Nuriyyə Rzayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ÜLFAN MİRZƏZADƏ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent
Azərbaycan Dillər Universiteti
ulka.mirzazadeh@gmail.com

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ GENDER METAFORALARININ TƏBİƏTİNƏ DAİR

Açar sözlər: metafora, diskurs, proqressiya
Key words: metaphor, discourse, progression
Ключевые слова: метафора, дискурс, прогрессия

Metaforanın işləndiyi söyləmlərin məntiqi təsvir problemi analitik fəlsəfənin mövcudluğunun ilk onilliyində meydana gəlmişdir. Analitik fəlsəfənin demək olar ki, yüz illik tarixi ərzində metaforanın tədqiqində bir neçə əsas mərhələ formalaşmışdır. Bu mərhələlərin mahiyyətini üzə çıxarmazdan və müəyyənləşdirməzdən qabaq, bir sıra mühüm mülahizələri nəzərə almaq lazımdır. Əvvəla, analitik filosoflar heç də ayrılıqda götürülən metaforanı deyil, metaforanın işləndiyi söyləmi analiz edirlər. İkincisi, metafora bu sözün ən geniş anlamında götürülür. Bu, mahiyyəti birmənalı şəkildə müəyyənləşdirilə bilməyən istənilən mühakimə və ya söyləmdir. Üçüncüsü, analitik fəlsəfədə (xüsusən, onun vətəni İngiltərədə) metaforanı öyrənən fənlər arasında çox dürüst müəyyən edilən sərhəd mövcuddur: məntiq, estetika, filologiya və ədəbiyyatşünaslıq.

Dilçilikdə qadın metaforaların ailə- məişət məsələlərindən qaynaqlandığı haqda fikirlər vardır. Belə ki, qadın metaforalar " nurturing" (biş –düş , qidalandırma və s.) klişe kimi feminizmlə bağlıdır. (Friedman, 1987; Philip, 2009). Digər halda maskulin metaforalar tarixi rollarla şərtlənən ovçuluq , müharibə və bizim dövrümüz üçün xarakterik sayılan idman və s. kimi sözlərdir. (Flannery, 2001).

Göründüyü kimi, siyasi diskursda ən çox işlənən metaforalar(müharibə ,idman) təbiətinə görə maskulindir və qadınların "diskriminasiyası" üçün yüksək tendensiyaya malikdir. (Mio, 1997).

Nitqi daha diqqətçəkən etmək üçün müxtəlif ritorik vasitələrdən istifadə olunur. Bunlardan ən geniş yayılanı ritorik məcazlardır. Y.M.Skrebnev məcazları 2 yerə bölür: 1.Kəmiyyət məcazları 2. Keyfiyyət məcazları.

Keyfiyyət məcazları metaforalardır. Metaforalar köçürmə əsasında yaranan məcazlardır. Lakin bu zaman mexaniki deyil, müəyyən prinsiplərə əsaslanan köçürmələr nəzərdə tutulur.Bu vaxt reallıqdan uzaqlaşan dolğun ifadələr yaradılır.

Bundan əlavə ,qadınlar siyasətdə uğur qazanmaq üçün ixtiyari və ya qeyri- ixtiyari biş- düş, qida anlayışları kimi şeylərdən daha çox güc

metaforalarından ,yəni kişilərə məxsus metaforalardan istifadə edirlər . Bu da daha çox güc nümayiş etdirmək istəyindən əmələ gəlir. Nəhayət, rəhbərlikdə qadınların gender balansı baxımından 3 forması göstərilir: "self promotion","queen" və "bully broads". Bədii əsərlərin böyük əksəriyyətində qadınların karyerasındakı inkişaf mexanizmi kənarlaşdırılır.Lakin külli miqdarda qadın metaforalarına rast gəlmək mümkündür ki,bu da bizim yuxarıda sadaladığımız kriteriyalardan öz neytral mövqeyi ilə seçilir.Buraya karyera turneləri," Mattew effekti "deyilən anlayışı daxil edirlər. İş gadınları və onların ailələri haqda məlumatlar ədəbiyyatda geniş yer tutmaqdadır.(O'Neil 2008; Tharenou, 1999). Bu bir danılmaz faktdır ki, metaforalar qadınların ailə və iş həyatlarını əks etdirməkdə güclü rola malikdirlər. Belə ki, ən çox istifadə olunan "second shift",- Hochschild (1989) tərəfindən populyarlaşan bu anlayışda qadınların evdəki fəaliyyətlərinin işdəkindən çox olduğu qənaətinə gəlinir. Hochschildin (1989) fikilərini təqib edənlərə başqa ölkələrdə də rast gəlmək olar. Dünyada işləyən qadınların sayı ilə bağlı üstünlüyə malik olan Hindistanda qadınlar uşağa baxmaq və ev işlərinə daha çox cavabdehdirlər. İkinci halda evdən kənarda işləyən qadınlarda yüksək səviyyəli depressiya , xroniki xəstəliklərə daha çox rast gəlinir. (Desai , 2011). Avstraliya alimi Craig (2007) təhlil etmişdir ki , 4000 qadın arasında aparılan sorğuda məlum olmuşdur ki, qadınların işi kişilərin işindən ağırdır. "Maternal wall" adlanan digər anlayış qadınların karyeralarının neqativ qarşılandığı haqda aydın təsəvvürlər yaradır. (Crosby ., 2004; Williams, 2004). Barnett (2004) 3 növ müxtəlif xarakterli " imic " anlayışından istifadə edir və izah etməyə çalışır ki, nədən insanların böyük əksəriyyəti qadınların iş üçün deyil,ev işləri üçün yarandıqlarına inanırlar.

Gender sosial kateqoriyalar sistemi kimi qadın və kişi fərqləri üzərində qurulmuşdur. [10,s. 110] . Bem (1981) hesab edirdi ki, bu fərqin hər biri insan mədəniyyətinə xidmət edir.[2,s.354]. Leinback, Hort, & Fagot (1997) Bemin baxışlarını müdafiə edərək qeyd edirdi ki, mövcud insan cəmiyyəti hər bir cinsə xas olan fərdi rollara,dilə,məkana,davranışlara malikdir.Bu baxışlara görə gender elə bir prosesdir ki, kişi və qadın xüsusiyyətləri maskulin və feminin kimi adlar altında xarakterizə olunur.[2, s. 367] Leinback, Hort, & Fagot (1997) həmçinin bu ideyanı müdafiə edir və qeyd edirdilər ki , gender daha çox mədəni və sosial faktorlarla doludur ki, bu da cins kateqoriyası üzərində qurulur.[10, s. 117]

Anatomiya,şəxsiyyət ,reproduktiv funksiyalardan və əmək fəaliyyətindən əlavə ,metaforik münasibətlər də gender assosiasiyalarından xəbər verir. [2,s. 355]. Buraya çəhrayı ilə mavinin, fiqurun bucaq və kürə formaları kimi sosial nümunələr daxildir. [2, s.370]. Leinback, Hort, & Fagot (1997) həmçinin qeyd edirdilər ki, genderlə asosiasiya olunan bir çox keyfiyyətlər abstrakt təbiətə malikdir. [10,s.109]. Bem (1981) qeyd edirdi

ki,bu xüsusiyyətlər asosiasiyaların fərdi şəbəkəsi olaraq, metaforik formada qadın və kişi fərqləri ilə əlaqələnir. Gender xarakterləri ilə assosiasiya olunan bu fenomenon "metaforik gender" kimi tanınır. [9, s.320].

"Gender schema" nəzəriyyəsi güman edir ki, metaforikal gender bir uşağın cəmiyyətin "gender schema"sı ilə çulğalaşmasından yaratdığı özünün fərdi assosiasiyalar şəbəkəsidir. [2,s.378]. 5 yaşına qədər uşaqlar sahib olduqları mədəniyyətin gender inanclarından xəbərdar olduqlarını göstərmişlər. Uşaqlığın orta çağlarında artıq onlar aid olduqları cəmiyyət tərəfindən əxz etdiklri ümumi stereotipləri bölüşürlər. .

Qeyd etməliyik ki, gender nəzəriyyələri aşağıdakı kimi formalaşışdır:1.Gender nəzəriyyəsi: gender insanlığın cinsi fərqliliyinin mədəni təcəssümüdür. (Goffman, 1994; Fuko, 1996; Ushakin, 1999, etc.).2. Linqvistik Gender nəzəriyyəsi: Dil və nitq gender fərqliliyini işarə edən semiotik sistemdir. Linqvistik Gender nəzəriyyəsində üç böyük təhlil istiqamətləri vardır : Qadınların və kişilərin nitqləri arasındakı fərqlər(Philips, 1987; Günthner & Kotthoff, 1992, etc.), linqvistik birləşmə və kateqoriyaların semantikası arasındakı gender qarşıdurması , məsələn:qrammatik gender ilə cinsin semantik kateqoriyası arasındakı koorelyasiya (Borneman, 1991), gender stereotipləri linqual şüurluluqda (Tafel, 1997; Kirilina,1997).3.Genderin Kognitiv Nəzəriyyəsi: Gizlənmiş gender məna və stereotiplərinin gender fəaliyyəti koqnitiv proseslərin kişi və qadınlar tərəfindən müxtəlif stimullu ideyalar sitemi kimi (Pyykkönen, Hyönä, & van Gompel, 2010). Bizə belə gəlir ki, bu məsələ inkişaf tələb edir. Bu koqnitiv sualda kişi və qadınların daha çox nədə fərqləndiklərini müəyyənləşdirmək lazımdır.Müxtəlif dillərdə genderin qrammatik kateqoriyası koqnitiv prosesin problemi kimi fəal şəkildə müzakirə edilmişdir. (Bulgarian, Italian, French, və s. Andonova, D'Amico, Devescovi, & Bates, 2004; Janyan, & Vergilova, 2011; Dahan, Swingley, Tanenhaus and Magnuson, 2000) . 4.Reallığın müxtəlif fenomenlərinin anlaşma yolunu özündə ehtiva edən koqnitiv nəzəriyyə. [1, s. 296].*Metaphors We Live By* (1980), Lakoff and Johnson konseptual metaforanınn 3 tipini göstərmişdir. "orientational", "ontoloji" və "struktural". Əlavə olaraq,deyə bilərik ki, insan beyninin fərdə hər hansı konseptin bir aspektində fokuslanmaq imkanı verir. ("highlighting"), eyni zamanda digərini də gizlətmək şansı verir. Bir metaforik konseptin işıqlandırılması və digərinin gizlədilməsi "conduit metaphor" (Reddy, 1979) ilə izah oluna bilər. Konseptual metafora nəzəriyyəsi kommunikasiyaya mürəkkəb "conduit metaphor" kimi baxır, bu da o deməkdir ki,danışan ideyanı sözə verir , (containers) və dinləyiciyə ötürür. Bəzən gizli metaforanın uğurla aşkar edilməsində "conduit "metaforaların rolu böyükdür. Bu bizim konseptual sistemimizə nüfuz etmiş və bununla biz dünyanı hiss edirik. Beləliklə ,bizim dünyanı necə hiss etməyimiz

metaforalarımızı necə "decode "etməyimizlə müəyyənləşir, təşkil olunur. Metaforanın yaranması üçün insanın təbiət haqqındakı canlı müşahidələri, predmetlər arasındakı formal və funksional oxşarlıq mühüm rol oynayır. Koqnitiv metaforaların meydana gəlməsi insanın qeyd olunan assosiasiyaları tuta bilmə qabiliyyəti ilə bağlıdır. C. Jacoff və T.Conson qeyd edirlər ki, metaforalar hələ insanların linqvistik duyuma qədərki təsəvvüründə - şüurunda dərin kök salmışdır. Onların fikrincə, insanların konseptual sistemi metaforikdir; hətta biz özümüz də hiss etmədən də gündə çoxlu sayda metaforalardan istifadə edirik, yəni metaforikləşmə dünyanı dərketmə xüsusiyyətlərindən biridir. Bunun da əsasında dünyanın müəyyən xüsusiyyət və hissələrə bölünməsi, kateqoriallaşması dayanır [1, s. 256]

Ədəbiyyat

1. Lakoff G. Johnson M. Metaphors we live by. Chicago. 1980.
2. Bem, S.L. (1981). Gender schema theory: a cognitive account of sex typing. *Psychological Review, 88,* 354-364.
3. Barnett, R.C. and Rivers, C. (2004), Same Difference: How Gender Myths Are Hurting Our Relationships, Our Children, and Our Jobs, Basic Books, New York.
4. Crosby, F.J., Williams, J.C. and Barnett, M. (2004), "The maternal wall", Journal of Social Issues.
5. Carly, L.L. and Eagly, A.H. (2001), "Gender, hierarchy, and leadership: an introduction", Journal of Social Issues, Vol. 57, pp. 629-636.
6. Craig, L. (2007), "Is there really a second shift, and if so, who does it? A time-diary investigation", Feminist Review, Vol. 86, pp. 149-170.
7. Johnson, M. (1987): *The Body in the Mind: The bodily basis of meaning, imagination, and reason*. Chicago: University of Chicago Press.
8. Richards, I.A. (1936): *The Philosophy of Rhetoric*. London: Oxford University Press.
9. Leinback, M.D., & Fagot, B.I. (1993). Categorical habituation to male and female faces: gender schematic processing in infancy. *Infant behaviour and development, 16,* 317-332.
10. Leinback, M.D., Hort, B.E., & Fagot, B.I. (1997). Bears are for boys: metaphorical associations in young children's gender stereotypes. *Cognitive development, 12,* 107-130.
11. Litosseliti, L. (2006): *Gender and Language: Theory and practice*. London: Hodder Arnold.

Ulfan Mirzazadeh

On the nature of gendered metaphor
Summary

This article deals with the metaphor. The author emphasizes its role ,referring to the works of scientists that have been researched in this field of linguistics. She emphasizes the emergence metaphor in text linguistics. It is noted that this gives us more power to understand the communication progress clearly and use the language more competently.

The whole process of teaching oral metaphor should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication.Speaking comprehension is one of the most basic and important of the four skills in language teaching and learning.

Ульфан Мирзазада

К вопросу о природе гендерных метафор.
Резюме

В статье речь идёт о метафоре . Автор пытается раскрыть роль метафоры . Она ссылаясь на работы ученых исследовавших эту область лингвистики, а также подчеркивает ее важность в лингвистике. Отмечается, что эта дает воспоминать смысл текстов во время анализа еще более ясно, а также использовать язык в еще более разнообразном. Обучение должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению еффективности данного процесса. В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и их изучения состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации. Умение адекватно воспринимать информацию в процессе чтении является одним из самых важных и необходимых умений которыми должен обладать человек,изучающий язык в тех или иных целях.

Rəyçi: Gülmar İsrafilova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

MAYSARAT VEYSƏLOVA
GDU
maysarat@mail.ru

BƏDİİ DİL ELEMENTLƏRİ

Açar sözlər: Bədii mətn, köynəlmiş söz və ifadələr, üslubiyyət, alliterasiya, leksik vahidlər.
Ключевые слова: Текст, устаревшие слова и выражения, стилистика, аллитерация, лексические единицы.
Key words: Text, archaism and phrase, linguistic, alteration, lexical units.

Bədii mətnin təşkilinə xidmət edən amillər çoxdur. Onlardan daha mühümü forma və məzmun amillərinin sıx vəhdətidir. Belə ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində belə zəruri elementlərdən biri üslubiliyə xidmət edən leksik vahidlərdən istifadə edilməsidir. Burada ümumişlək olmayan – köhnəlmiş söz və ifadələr semantik təyinatını dəyişmiş şəkildə üslubiliyə xidmət göstərə bilir. «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində yuxarı təbəqəyə mənsubluğu bəg sözü ifadə edir. Qızlar aydır: «Vallah sultanım, bu yigit yüzi niqablu yaxşı yigitdir. Bəg oğlı bəg imiş», -dedilər (2 s. 54). Dövlətin başçısı bəzən xan, bəzən də bəg deyirlər. Qazan bəg baqub tamaşa edərdi (2, s. 63). Baybörə bəg aydır: «Xan Qazan, necə ağlamıyayın, necə bozlamıyayın? Oğulda ortacım yoq, qardaşda qədərim yoq! Allah-təala məni qarğayıbdır. Bəglər tacım-təxtim üçün ağlaram. Bir gün ola, düşəm, öləm, yerimdə, yurdımda kimsə qalmıya», -dedi (2, s. 52). Ali hakimiyyəti bildirmək üçün xanlar xanı (şahənşah) ifadəsindən istifadə olunur. Xanlar xanı xan Bayındır yildə bir kərrə toy edib oğuz bəglərin qonaqlardı (2, s. 34). Kağan sözü isə «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində məna yönümünü dəyişir; mifik obraza aid təyini bildirir. Ol üç canvərin biri qağan aslandı, biri qara buğaydı, biri dəxi qara buğra idi (2, s. 85). Canvərlər sərvəri qağan aslan qıran, Ala köpək itinə kəndözin taladırmı (2, s. 88). Qağan aslan gəldügində belin bükmiş, Qara buğra gəldigində nə kiçikmiş?! –deyələr (2, s. 89). Anam adın sorar olsan, -Qaba Ağac, Atam adın deirsən, -Qağan Aslan (2, s. 102). Qağan aslan qopdı Təpəgöz, Qalın sazlarda çevirdim, alımadım, Basat! (2, s. 100). Bununla belə, hər iki məna arasında yaxınlıq müşahidə olunur; birincisi insanların yuxarı təbəqə nümayəndəsini, ikincisi, mifik dünyagörüşə görə, heyvanlar aləmində yuxarı pilləyə sahib olanı bildirir.

Mətnin bədii təsir gücünü artıran atalar sözlərini də iki şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür: kontekstlə bağlı olan və kontekstlə bağlı

olmayan atalar sözləri. Birincilər məzmun etibarilə hər hansı kontekstlə bağlanır. Məsələn:

İyəgülü ulalur, qabırğalu böyür. Məgər xanım, Uşun Qocanın kiçi oğlı Səgrək eyü bəhadır alp, dəlü yigit qopdı. Bir gün yolı bir dərnəgə uğradı, qondı. Yemək-içmək etdilər. Səgrək məst oldı. Tışra ayaq yolına çıqdı. Gördi kim, oksüz oğlan bir qızanı çəkişür. «Mərə noldınız» deyü bir şillə birinə, bir şillə birinə urdı. Əski tonın biti, öksüz oğlanın dili acı olur. Biri aydır: «Mərə, mizim öksüzligimiz yetməzmi, bizi niyə urarsan? Hünərin var isə, qartaşın Əlincə qələsində əsirdir, var, anı qurtar!» -dedi (2, s. 111). Oğlan dəxi burada soylamış, görəlim, nə soylamış, aydır: Hərzə-mərzə söyləmə, mərə itüm kafər! Altımda al ayğırım nə bəgənməzsən, - səni gördi oynar …Kafər aydır: «Oğuzun arsızı türkmanın dəlüsinə bənzər! Bağ-a şuna» -dedi (2, s. 108). …Oğul, at üzərindən məni qap, döşəgimə çıqar, -dedi. Aslan ənigi yenə aslandır. Atası at üzərindən qarvadı-tutdı, döşəginə çıqardı. Cübbəsin üzərinə büridi. Qapusın örtdi (2, s. 106).

Bir hadisədən digərinə keçid səciyyəsi daşıya bilir. Məsələn:

At ayağı külük, ozan dili çevik olur. Qazanın ölüsini, dirisini kimsə bilmədi (2, s. 119). At ayağı külük, ozan dili çevik olur. Qazan kafərə çağırub soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış. Aydır… (2, s. 48). At ayağı külük, ozan dili çevik olur. İyəgülü ulalur, qabırğalı böyür. Oğlan on beş yaşına girdi. Oğlanın babası Bayındır xanın ordısına qarışdı (2, s. 36).

İkincilər isə birbaşa kontekstual məzmunla bağlanmır, eyni vaxtda bir neçə və ya daha çox sayda işlənə bilir. Dədə Qorqut soylamış: Allah-Allah diməyincə işlər onmaz. Qadir tənri verməyincə ər bayımaz. Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz. Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz. Ölən adam dirilməz, çıxan can geri gəlməz. Bir yigidin qara tağ yumrısınca malı olsa, yığar-dərər, tələb eylər, nəsibindən artuğın yeyə bilməz. Ulaşıban sular taşsa, dəniz dolmaz. Təkəbbürlik eyləyəni tənri sevməz. Könlin yuca tutan ərdə dövlət olmaz. Yad oğlı saqlamaqla oğul olmaz, -böyüyəndə salur-gedər, gördüm deməz… Kül təpəcik olmaz, [Güyəgü oğul olmaz] . Qara eşək başına üyən ursan, qatır olmaz, Qaravaşa ton geyürsən, qadın olmaz. Yapa-yapa qarlar yağsa, yaza qalmaz, Yapağlu gögçə çəmən güzə qalmaz. Əski panbuq bez olmaz, Qarı düşmən dost olmaz. Qaraquca qıymayınca yol alınmaz, Qara polad üz qılıcı çalmayınca qırım dönməz. Ər malına qıymayınca adı qalmaz. Qız anadan görməyincə ögit almaz, Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz. Oğul atanın yetiridir, iki gözinin biridir. Dövlətli oğul qopsa, ocağının közidir. Oğul dəxi neyləsün, baba ölüb, mal qalmasa. Baba malından nə faidə, başda dövlət olmasa (2, s. 31).

Atalar sözləri əsasən müəllif dilində işlənir. Bəzən obrazların nitqində də ona təsadüf edilir. Yüz kafər seçilüb oğlanın üzərinə gəlmiş. Oğlana kafər soylamış, görəlim, nə soylamış, aydır:

Ağ saqallu baban var isə, ağlatmağıl!
Ağ birçəklü anan varsa, bozlatmağıl!
Yalnız yigit alp olmaz,
Yovşan dibi bərk olmaz.
Qadası yetmiş qavat oğlu qavat,
Qayıda dön buradan! –dedi (2, s. 108).

Mətnin əsas məzmun yükü leksik vahidlərin üzərinə düşsə də, söz bədii mətnə anjaq quruluş elementi kimi də xidmət göstərə bilir. Məsələn, «Kitabi-dədə Qorqud»dakı şeirlərdə sayların məna yükü bəzən funksional əhəmiyyət daşımır, deyək ki, alliterasiya yaratmaq məqsədilə mətndə işlənir. Məsələn:

Yigirmi bin ər yağı gördümsə, yılamadım.
Otuz bin ər yağı gördümsə, ota saydım.
Qırq bin ər yağı gördümsə, qıya baqdım.
Əlli bin ər gördümsə, əl vermədim.
Altmış bin ər gördümsə, aytışmadım.
Səksən bin ər gördümsə, səksənmədim.
Toqsan bin yağı gördümsə, tonatmadım.
Yüz bin ər gördümsə, yüzüm dönmədim (2, s. 117).

Prof. Ə.Dəmirçizadə verilmiş nümunədə saylarla digər sözlər arasında ilk səslərinə görə həmjinsliyin olduğunu qeyd edir (1, s. 16).

Qafiyələnmə «Kitabi-Dədə Qorqud»un nəsr və şeir hissələrini bədii mətn kimi formalaşdırır. Nəsr hissəsindəki qafiyələnmə adətən epizodik xarakterdə olur, yəni mətn boyu müşahidə edilmir və bədiiliyi gücləndirmək məqsədini izləyir.

Oğlana qara kəpənək geydirmişlərdi. Qapu eşigi üzərində arqurı yer qomışlardı. Kim atın binər, kim cövşən geyər. Oğlan aydır: «Aman, mərə kafər, aman! Tənrinin birliginə yoqdur güman!» Kafərlər oğlana aman verdilər, əlin çözdilər, gözin açdılar (2, s. 74). Bu cümlələrdə söz sonluqlarının formaca uyğunlaşması müşahidə olunur. İki ayrı-ayrı cümlə öz aralarında qafiyələnir, üç sintaktik vahiddə isə cümlədaxili qafiyələnmə müşahidə olunur.

Bəzi hallarda nəsrlə yazılmış mətnlərin bütün tərkib hissələri öz aralarında qafiyələnir. Yegnək babasilə görüşdi. Əldən qalan bəglər görüşdi. Pəs bir uğurdan bəglər hasara yüriş etdilər, yəğmaladılar. Babasilə Yegnək gizlü yaqa tutuban yiləşdilər. Eki həsrət bir-birinə bulışdılar. İssiz yerin qurdı kibi ulaşdılar. Tənriyə şükrlər qıldılar. Qələnin kəlisasın yıqub, yerinə məscid yapdılar. Əziz tənri adına qudbə oqıtdılar. Quşun ala qatını, qumaşın arusını, qızın gögçəgini, toquzlama çırğab çuqa Bayındır xana pəncek çıqardılar. Baqisin ğazılara bəxş etdilər. Döndilər, evlərinə gəldilər (2, s. 97).

Şeirlərdə isə cümlə sonluqlarının qafiyələnməsi nisbətən sistemlidir. Bütün mətni boyu özünü göstərə bilir. Ağzın içün öləyim, oğul! Dilün içün öləyim, oğul! Qarşu yatan qara tağın yıqılmış idi, yucaldı, axır! Aqındılı görkli suyın sovğılmışdı, çağladı, axır! Qaba ağacda tal budağın qurımışdı, yaşarıb gögərdi, axır! Qalın Oğuz bəgləri izinə varsa, sən vargıl! Ol yigidə yetdügində ağ-boz atın üzərindən yerə engil! Əl qavşırıb, ol yigidə sələm vergil! Əlin öpüb boynın qucğıl! Qara tağım yüksəgi qartaş degil! Nə turarsan oğul, yortğıl! (2, s. 111). Verilmiş nümunədə I və II misralar, III, IY, Y misralar və YI, YII, YIII, IX, X misralar bir-biri ilə qafiyələnirlər.

Belə şeir parçalarında cümlə sonluqlarının qafiyələnməsi mətnin təşkilində mühüm rol oynayır. Başqa sözlə, iki cümlə sonluğunun qafiyələnməsi onların bir-biri ilə formal bağlılığını təmin edir və iki və daha çox cümlə vahidini bir-biri ilə əlaqələndirir. Bu olduqda növbəti cümlələrin də forma uyğunlaşmaları baş verir.

Ədəbiyyat:

1. Dəmirçizadə Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili (Təkrar nəşr). Bakı: Elm, 1999

2. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1989

Maysarat Veysalova

The elements of literary language
Summery

There are many factors that serve constructions of literary text. The most important of them is firm unity of the factor of form and context.

So, one of such linguistic in " Kitabi-Dede-Korkut".

Here archaism and phrases that are not use commonly can serve in a way with the alteration of its semantic meaning.

The elements of literary language

Inspite of that, the main context of the text is in the lexical units.

The word can serve only as a construction element for the literary text.

For instance, meaning of numerals doesn`t have functional importance in the poems "Kitabi-Dede-Korkut" sometimes, so they are used to form alliteration.

Майсарат Вейсалова

Элементы художественного языка

Резюме

Существует множество факторов, служащих составлению текста. Важным из них является фактор тесной гармонии формы и содержания. Так, например, в языке “ Китаби Деде Коркуд“ одним из таких необходимых элементов является использование лексических единиц, служащих стилистике.

Среди них можно указать на слова и выражения, которые изменив своё семантическое назначение, служат стилистике.

Тяжесть основного содержания текста приходится на лексические единицы. Несмотря на это, слово является для художественного текста только составным элементом.

Так, в стихотворениях “ Китаби Деде Коркуд” значение чисительных порой не носит функционального значения. Они используются в тексте с целью создания аллитерации.

Rəyçi: Yadigar Əliyev
filologiya elmlər doktoru

NAİLƏ QASIMOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
nailya.gasimova@gmail.com

MANAGING THE TEACHING PROCESS

Açar sözlər: idarəetmə, təlimat, lüğət, istək, müzakirələr, ani fikir, təqdir
Key words: management, instructing, vocabulary, prompting, debate, brainstorming, appreciation
Ключевые слова: управление, инструктаж, лексика, побуждение, дебаты, внезапная идея, оценка

It is recognized that teacher is a backbone of an educational system because she/he transfers knowledge to the learners. Every country is giving prime importance to the quality of teachers and national policies have been influenced by the growing realization that teachers have a key role to play in determining the quality of output of educational institutions. Secret of quality education lies in the quality of teachers. "It is a universal fact that quality of students depends upon the quality of teachers either highly qualified or have high professional development".

Teacher ensures that teaching progress is running smoothly and efficiently. The role of an effective manager is to create a climate that welcomes, supports, and rewards innovative thinking and problem solving.

One of the biggest challenges many teachers face is ensuring that their classroom is focused and free of distractions. Classroom management systems allow teachers to keep their class moving forward and stop disruptions from occurring. By using effective classroom management techniques, teachers can stay in control of their classroom's direction and learning style, ensuring that students can learn in an effective environment that's free of disruption or distraction.

- **What is classroom management?**

Classroom management is a process that allows teachers to control the learning and direction of their classroom. Teachers use classroom management to keep students focused on learning while preventing disruption from slowing the learning process. A wide range of classroom management techniques are used by teachers, ranging from hands-off classroom management focused on cooperation to direction of the class to ensure students aren't disruptive to their peers. Since classroom management keeps classes on track and prevent disruptions from slowing down the

learning process, it's one of the most fundamental aspects of high quality education.

- **Factors to consider when choosing a classroom management system**

Effective classroom management can often be the difference between a classroom that's focused and attentive and a classroom in which students struggle to achieve their educational objectives. Teachers face a variety of choices when it comes to classroom management. While some teachers take a direct approach to managing and directing their classrooms, others focus on building a friendly, collaborative relationship with their students.

- **What are the advantages of classroom management?**

Effective classroom management is extremely important for ensuring students can learn in an environment that's free of disruption. Good classroom management is a vital component of ensuring students reach their full academic potential. When teachers can effectively control the direction and behaviour of a classroom, students are likely to achieve improved academic results. This makes an effective classroom management system essential for teachers and students alike. High quality classroom management lets teachers control the direction that their classroom takes while preventing students from causing disruptions to their peers and setting back their potential to learn.

- **What are the challenges of classroom management?**

Teachers face a variety of classroom management challenges. These can include disruptive students that slow or interrupt the pace of learning and ineffective or poorly thought out management techniques that worsen student behaviour. The most effective teachers typically understand a variety of effective classroom management techniques and use the most appropriate solution to keep their class free of disruption and focused on achieving its educational goals.

- **What should we know about classroom management?**

Classroom management can often be the difference between a focused classroom that achieves its educational goals and a classroom that falls behind the average in its category. As a teacher, having an understanding of classroom management and the ability to apply classroom management techniques gives you the power to keep your entire classroom focused on achieving its objectives and academically productive.

- **How do we use language appropriately for classroom functions?**

Classroom functions are the purposes for which we use language in the classroom. These functions are many and varied, for example explaining and instructing.

For each classroom function there are different exponents we can use. The choice of exponent depends on the learning context and purpose, the learner's needs, their age and level. When we choose language that is right for the situation and our audience, we say that we use language appropriately.

Let's look at the some of the functions and exponents of teacher language in the sample in detail.

- **Getting learner's attention.**

The teacher is getting the learners' attention at the beginning of the sequence. There are different times in a lesson when we need to get the learners' attention, for example when we close an activity or when we want learners to look at the board. We usually keep these utterances short, and very often teachers develop their own exponents for getting attention with their different classes.

- **Instructing**

The teacher gives instructions throughout the teaching sequence: before they start, during the activity and at the end as a reminder. The language of instructions often uses the imperative, even with higher-level/ older learners.

- **Modelling**

The teacher models at two points in this teaching sequence. It is important, when we model language orally, that we say only what we want learners to repeat, as the teacher does here.

In the teaching sequence the modeling is oral. We also model language in writing. We can guess that there is a written model on the board in this teaching sequence as the teacher says: "Read this one".

- **Encouraging**

Learners are often lacking in confidence and shy about speaking on front of the class. We can encourage them by using language which makes them feel positive about what they can do.

- **Nominating**

The teacher chooses and names one learner to speak or do a particular task in this teaching sequence. We use learners' names for a number of reasons, for example to get their attention, to make them feel we know who they are, to make sure that different learners answer.

- **Prompting**

It is helping learners think of ideas or remember a word or phrase or what to do. Prompting can sometimes be quite similar to encouraging. When we prompt we provide words, phrases, ideas or even time to help the learner continue or remember what to say.

Literature

1. Muhammad Abdul Malik, Role of Teachers in Managing Teaching Learning Situation, 2011, Pakistan.
2. Harrison, M. and Whitehead, R, 2006. Thomson
3. MacCarter,S. and Whitby, N., 2007. Teaching Methods, MacMilan.
4. Jayne Moon, Macmillan Heinmann, Learning English, 2000
5. Storch N. Collaborating writing: Product, process, and students' reflections, 2005.
6. Write English Right, 2007.
7. Rajab H. Developing Speaking and Writing Skills of L1 Arabic EFL Learners, 2013.
8. Spack R. Guidelines: A cross-cultural writing text. 3-rd ed. Cambridge University Press, 2009.
9. Lee S. Teaching EFL. Writing. Journal of National Taipei Teaching College, 2003.

N.İ.Qasımova

Tədris prosesini idarə etmək

Xülasə

Bu məqalə universitet və məktəb müəllimləri üçün yazılmışdır. Tədris prosesinin idarə edilməsi

tədris və təhsilin əsas aspektlərindən biridir. Müəllimin təhsil sisteminin əsasıdır, çünki bilik tələbələrə ötürür. Hər bir ölkə müəllimlərin bilik səviyyəsinə böyük əhəmiyyət verir. "Şagirdlərin keyfiyyəti həm yüksək ixtisaslı, həm də yüksək peşəkar müəllimlərin keyfiyyətinə asılı lduğunun universal bir faktdır".

Müəllim təlimin gedişatını təmin etməlidir. Effektiv menecerin rolu yenilikçi düşüncə və problemlərin həllini dəstəkləyən, dəstəkləyən və təşviq edən bir iqlim yaratmaqdır.

Bir çox müəllimin qarşılaşdıqları ən böyük problemlərdən biri, siniflərin diqqət mərkəzində olmağının və dəhşətdən azad olmasını təmin etməkdir. Səmərəli sinif idarə üsullarından istifadə edərək, müəllimlər sinif təlimatının istiqaməti və üslubu barədə məlumatlandırmaqla tələbələrin təsirsiz mühitdə pozulma və ya yayılmamaqdan qoruya biləcəyini təmin edə bilərlər.

Н.Касумова

Управление учебным процессом

Резюме

Данная статья написана для учителей вузов и школ. Управление учебным процессом-это одна из главных сторон в обучении и образовании. Признано, что учитель является основой образовательной системы, потому что он / она передает знания учащимся. Каждая страна придает первостепенное значение уровню знаний учителей. «Это универсальный факт, что качество студентов зависит от качества учителей как высококвалифицированных, так и высокопрофессиональных».

Преподаватель должен гарантировать прогресс обучения. Роль эффективного менеджера заключается в создании климата, который приветствует, поддерживает и поощряет инновационное мышление и решение проблем.

Одна из самых больших проблем, с которой сталкиваются многие учителя, - это обеспечение того, чтобы их класс был сфокусирован и свободен от отвлекающих факторов. Используя эффективные методы управения классами, учителя могут оставаться в курсе руководства и стиля обучения в классе, гарантируя, что учащиеся могут учиться в эффективной среде, свободной от нарушения или отвлечения внимания.

Rəyçi: Rəna Şamiyeva
filologiya elmləri namizədi, dosent

TAMELLA MEHDIYEVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
tamela.mehdiyeva@gmail.com

PUNCTUATION

Açar sözlər: vergül, ana dili, апострофы, yanaşma, təhrif, mənası, sərhədləri, ehtiyatla
Key words: comma, native language, apostrophes, approach, distortions, meaning, boundaries, caution
Ключевые слова: запятая, родной язык, апострофы, подход, искажения, значение, границы, осторожность

There are fourteen punctuation marks commonly used in English grammar. They are the period, question mark, exclamation point, comma, semicolon, colon, dash, hyphen, parentheses, brackets, braces, apostrophe, quotation marks, and ellipsis.
Three of the fourteen punctuation marks are appropriate for use as sentence endings. They are the period, question mark, and exclamation point.
One of the most common challenges in writing today is getting commas and full stops in the right place.

- The period (.) is placed at the end of declarative sentences, statements thought to be complete and after many abbreviations.

As a sentence ender: Jane and Jack went to the market.
After an abbreviation: Her son, John Jones Jr., was born on Dec. 6, 2008.

- A question mark (?) to indicate a direct question when placed at the end of a sentence.

When did Jane leave for the market?

- The exclamation point (!) is used when a person wants to express a sudden outcry or add emphasis.

Within dialogue: “Holy cow!” screamed Jane.
To emphasize a point: My mother-in-law's rants make me furious!

Comma, Semicolon and Colon

- The comma, semicolon and colon are often misused because they all can indicate a pause in a series.

The comma is used to show a separation of ideas or elements within the structure of a sentence. Additionally, it is used in numbers, dates and letter writing after the salutation and closing.
Direct address: Thanks for all your help, John.
Separation of two complete sentences: We went to the movies, and then we went out to lunch.

Separating lists or elements within sentences: Suzi wanted the black, green, and blue dress.

Whether to add a final comma before the conjunction in a list is a matter of debate. This final comma, known as an Oxford or serial comma, is useful in a complex series of elements or phrases but is often considered unnecessary in a simple series such as in the example above. It usually comes down to a style choice by the writer.

- **The semicolon** (;) is used to connect independent clauses. It shows a closer relationship between the clauses than a period would show.

John was hurt; he knew she only said it to upset him.

- **A colon (:) has three main uses.**

1. The first is after a word introducing a quotation, an explanation, an example, or a series.

He was planning to study four subjects: politics, philosophy, sociology and economics.

2. The second is between independent clauses, when the second explains the first, similar to a semicolon:

I didn't have time to get changed: I was already late.

3. The third use of a colon is for emphasis:

There was one thing she loved more that any other: her dog.

A colon also has non-grammatical uses in time, ratio, business correspondence and references.

- **Dash and the Hyphen**

Two other common punctuation marks are the dash and hyphen. These marks are often confused with each other due to their appearance but they are very different.

A hyphen is used to join two or more words together into a compound term and is not separated by spaces. For example, part-time, back-to-back, well-known.

A dash is used to separate words into statements. There are two common types of dashes: en dash and em dash.

- En dash: Slightly wider than a hyphen, the en dash is a symbol (–) that is used in writing or printing to indicate a range or connections and differentiations, such as 1880–1945 or Princeton–New York trains.
- Em dash: Twice as long as the en dash, the em dash can be used in place of a comma, parenthesis, or colon to enhance readability or emphasize the conclusion of a sentence. For example, She gave him her answer — No!

Whether you put spaces around the em dash or not is, again, a style choice. Just be consistent.

- **Brackets, Braces and Parentheses**

Brackets, braces and parentheses are symbols used to contain words that are a further explanation or are considered a group.

Parentheses (( )) are curved notations used to contain further thoughts or qualifying remarks. However, parentheses can be replaced by commas without changing the meaning in most cases.

John and Jane (who were actually half brother and sister) both have red hair.

Brackets are the squared off notations ([ ]) used for technical explanations or to clarify meaning. If you remove the information in the brackets, the sentence will still make sense.

He [Mr. Jones] was the last person seen at the house.

Braces ({ }) are used to contain two or more lines of text or listed items to show that they are considered as a unit. They are not commonplace in most writing, but can be seen in computer programming to show what should be contained within the same lines. They can also be used in mathematical expressions. For example, 2{1+[23-3]}=x.

- Apostrophe, Quotation Marks and Ellipsis

The final three punctuation forms in English grammar are the apostrophe, quotation marks and ellipsis. Unlike previously mentioned grammatical marks, they are not related to one another in any form.

An apostrophe (') is used to indicate the omission of a letter or letters from a word, the possessive case, or the plurals of lowercase letters. Examples of the apostrophe in use include:

Omission of letters from a word: I've seen that movie several times. She wasn't the only one who knew the answer.

Possessive case: Sara's dog bit the neighbor.

Plural for lowercase letters: Six people were told to mind their p's and q's.

It should be noted that, according to Purdue University, some teachers and editors enlarge the scope of the use of apostrophe, and prefer their use on symbols (&'s), numbers (7's) and capitalized letters (Q&A's), even though they are not necessary.Quotations marks (“ ”) are a pair of punctuation marks used primarily to mark the beginning and end of a passage attributed to another and repeated word for word. They are also used to indicate meanings and to indicate the unusual or dubious status of a word.

"Don't go outside," she said.

Single quotation marks (') are used most frequently for quotes within quotes.

Marie told the teacher, "I saw Marc at the playground, and he said to me 'Bill started the fight,' and I believed him."

The ellipsis is most commonly represented by three periods (. . .) although it is occasionally demonstrated with three asterisks (***). The ellipsis is used in writing or printing to indicate an omission, especially of letters or words. Ellipses are frequently used within quotations to jump from one phrase to

another, omitting unnecessary words that do not interfere with the meaning. Students writing research papers or newspapers quoting parts of speeches will often employ ellipsis to avoid copying lengthy text that is not needed.
Omission of words: She began to count, "One, two, three, four…" until she got to 10, then went to find him.
Within a quotation: When Newton stated, "An object at rest stays at rest and an object in motion stays in motion..." he developed the law of motion.
British vs. American English
There are a few differences between punctuation in British and American English. The following charts details some of those differences:

Literature

1. Krashen S., The power of writing. Portsmouth, NH: Heinemann and Santa Barbara: Libraries Unlimited (second edition), 2008.
2. Storch N. Collaborating writing: Product, process, and students' reflections, 2005.
3. American Accent Training. Grammar. 2007.
4. Write English Right, 2007.
5. Rajab H. Developing Speaking and Writing Skills of L1 Arabic EFL Learners, 2013.
6. Lee S. Teaching EFL. Writing. Journal of National Taipei Teaching College, 2003.

T.Mehdiyeva

Durğu

Xülasə

Mövcud on dörd durğu, adətən istifadə edilən ingilis dilinin qrammatikasına. Bu nöqtə, sual işarəsi, nida işarəsi, vergül, nöqtə, nöqtəli vergül, iki nöqtə, tire, tire, aşırma, aşırma, aşırma, apostrof, quotes və noktaları.

Üç, on dörd durğu üçün uyğun kimi istifadə sonluğu təklif edir. Bu nöqtə, sual işarəsi, nida işarəsi.

Bu maddə ola bilər, maraqlı insanlar tez-tez istifadə edirlər ünsiyyət vasitəsilə bir məktub. Düzgün расставленные durğu böyük rol oynayan, müasir ünsiyyət. Bəzən səhvlər qeydiyyat durğu aparırlar dəyişməsinə mənası.

Т.Мехтиева

Пунктуация
Резюме

Существует четырнадцать знаков препинания, обычно используемых в грамматике английского языка. Это точка, знак вопроса, восклицательный знак, запятая, точка с запятой, двоеточие, тире, дефис, скобки, скобки, фигурные скобки, апостроф, кавычки и многоточие.

Три из четырнадцати знаков препинания подходят для использования в качестве окончаний предложения. Это точка, вопросительный знак и восклицательный знак.

Данная статья может быть интересна людям, которые часто пользуются общением через письмо. Правильно расставленные знаки препинания играют огромную роль в современном общении. Порою ошибки в постановке знаков препинания ведут к изменению смысла.

Rəyçi: Rəna Şamiyeva
filologiya elmləri namizədi, dosent

UKLEYN DIANA YURIEVN
АГУНиП
andreyukl@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ СЛУЧАИ ПЕРЕВОДА ОТДЕЛЬНЫХ СОЮЗОВ

Açar cözlər: bağlayci, bildirmək, tərcümə etmək, feli sifət, feli sifət tərcibi, uyğun gəlmək, cümlə, xəbər, istifadə etmək
Ключевые слова: союз, означать, переводить, причастие, причастный оборот,
соответствовать, предложение, подлежащие, сказуемое, употреблять
Key words: conjunction, translate, participle, sentence, subject, verb, infer, correspond,
use, participle construction

Союз Whether

1. Союз whether соответствует русскому **ли ,** вводит придаточные предложения и занимает место перед подлежащим предложения, тогда как в русском языке союз **ли** следует за сказуемым.

Перевод придаточного дополнительного предложения, вводимого союзом whether, следует начинать с глагола-сказуемого, помещая за ним частицу **ли**:

а) It is not clear whether the agreement will be signed this week.
Еще не ясно, будет ли соглашение подписано на этой неделе.

в) It is difficult to establish whether this problem can be solved at all.
Трудно установить, можно ли вообще решить эту проблему.

2. Whether часто переводится **будь то**:

In any element whether it is copper or gold electrons are always in motion.
В любом элементе, будь то медь или золото, электроны всегда находятся в движении.

3. Иногда whether переводится **независимо от:**

The procedure is applicable whether the product is pure or contaminated by impurities.
Эта методика применима независимо от того, является ли этот продукт чистым или содержит примеси.

4. Сочетание whether … or not переводится **так или иначе, независимо от, будь то**:

The results of the test are to be recorded whether successful or not.
Результаты испытания должны быть зафиксированы независимо от того, удачны они или нет.

Союз Once

Союз once употребляется как подчинительный союз и переводится **раз уж, стоит только, как … (и)**:

Once the contract is violate, the party at fault becomes liable to pay damages.

Раз уж договор нарушается, для виновной стороны возникает обязанность возместить убытки.

Союз While

Союз while в причастных оборотах, выражающих обстоятельство времени, чаще всего не переводится:

While examining the goods, the buyers found that a considerable part of them was faulty.

Осматривая товары, покупатели обнаружили, что значительная часть их была дефектной.

Но в тех случаях, когда причастие отсутствует, while следует переводить:

While on his visit to London, the director signed several contracts.

Во время своей поездки в Лондон директор подписал несколько контрактов.

В причастных оборотах, имеющих уступительное значение, while либо не переводится, либо переводится **хотя и**:

While conceding that buyers from many countries were active on the London tin market, the press is unanimous in that bulk of the purchases was made by the American.

(Хотя и) признавая, что на Лондонском рынке олова активность проявляли окупатели из многих стран, пресса все же единодушна в том, что основная масса закупок была произведена американцами.

Союз Whereas

Союз whereas переводится по-разному в зависимости от контекста. В одних случаях он, так же, как и союз as, может означать **тогда как**, а в других случаях он переводится **принимая во внимание, поскольку, так как**:

Whereas upon examination the machines were found to be in good order, we expect you to act as it was provided by the contract.

Поскольку при осмотре было обнаружено, что машины исправны, мы полагаем, то вы будете действовать так, как было предусмотрено договором.

Союзные слова и их перевод

В научно-технической литературе очень часто встречаются союзные слова, выражаемые относительными местоимениями (или местоименными наречиями) в сочетании с усилительной частицей ever.

Как правило, все сочетания с ever переводятся соответствующим русским словом с добавлением бы ни:

Whatever (pron.) кто бы ни
Wherever (adv.) где бы ни, куда бы ни
Whenever (cj.) когда бы ни, всякий раз, когда
Whatever (a.) какой бы ни, любой
However (adv.) как бы ни
Whichever(cj.) какой бы ни, независимо от того, какой

An electric current may flow through a circuit whenever there is an electromotive force acting in the circuit.

Электрический ток течет в цепи всякий раз, когда в цепи появляется электро-движущая сила.

Wherever loading or unloading the goods takes place it is necessary to comply with the marks showing the way the goods are to be handled.

Где бы ни происходила погрузка и разгрузка товаров, необходимо действовать в соответствии с маркировкой, указывающей на то, как надлежит обращаться с данным товаром.

Whoever signed the agreement the problem is how to reduce the cost of production.

Независимо от того, кто подписал договор, проблема заключается в том, как сократить издержки производства.

Fiction always oppose the motion, whatever its direction.

Трение всегда действует противоположно направлению движения, каково бы ни было это направление.

Если whatever стоит в конце предложения, его можно перевести вообще, совсем:

These solids show no ordinary basic properties whatever.

Эти твердые вещества вообще не обнаруживают основных свойств.

Whatever перед существительным означает любой, как бы ни, независимо от:

Whatever its nature, the activity of methacrylate is readily destroyed by hydrogen atoms.

Независимо от ее природы активность метакрилата легко уничтожается атомами водорода.

Whatever перед глаголом означает все, что:

Whatever affects the industry affects the general economy.

Все, что затрагивает промышленность, затрагивает общую экономику.

However нередко переводится как бы ни:

However difficult the loading it must be done as soon as possible.

Как бы ни трудна была погрузка, ее нужно произвести, как можно скорее.

Whichever может означать не только какой бы ни, который бы ни, какой угодно, но акже и независимо от того какой, смотря по тому какой:

A mixture of the two compounds is formed whichever one is used initially.

Смесь обоих соединений образуется независимо от того, какое соединение используется первым.

Литература

1. Арнольд И.В. К вопросу о переводе технической литературы. В сб. «Иностранные языки в высшей школе», № 1, Гос. Изд-во «Советская наука»,
М.,1952.
2. Гальперин И.Р. Перевод и стилистика. В сб. «Вопросы теории и методики учебного перевода». М., Изд-во Акад.пед. Наук РСФСР, 1950.
3. Ганшина К.А. Анализ иностранного текста как условие его понимания В сб.: «Вопросы теории и методики учебного перевода». М., Изд-во Акад. Пед.Наук
РСФСР, 1950.
4. Литвиненко А.С. Понимание при переводе в сб. : «вопросы теории и методики учебного перевода». М., Изд-во Акад. Пед.Наук РСФСР, 1950.
5. Рецкер Я.И. О закономерных соответствиях при переводе на родной язык. В сб.
«Вопросы теории и методики учебного перевода». М., Изд-во Акад.Наук РСФСР, 1950.

Ukleyn Diana Yurievna

Bəzi hallarda bağlayıların tərcüməsi

Xülasə

“Whether” bağlayıcısı rus dilində olan “ли” baglayıcısına uyğundur. Budag cümləni bağlayır və cümlənin mübtədasının əvvəlində gəlir. Rus dilində isə “ли” bağlayıcısı xəbərdən sonra gəlir. “Whether” baglayicısı ilə bağlanan tamamlıq budaq cümləsinin tərcüməsini ondan sonra “ли” hissəciyi qoyulmagla tamamlıq budaq cümləsini feli xəbərlə başlamaq lazımdır. “Whether” tez-tez “будь то” kimi tərcümə olunur.

Bəzi hallarda “whether” “независимо от” kimi tərcümə olunur. “Whether … or not” birləşməsi “так или иначе” “независимо от” “будь то” kimi tərcumə olunur. “Once” bağlayıcısı tabeli bağlayıcısı kimi istifadə olunur və “раз уж”, “стоит только”, “как … (и)”. “While” bağlayicisi təyini birləşmələrdə zaman zərfliyi bildirərək çox hallarda tərcümə olunur. Ancaq təyini birləşmə olmayanda “while” lı tərcümə etmək lazimdir. Güzəşt mənası verən təyin birləşmələrdə “while” ya tərcümə olunmur, ya da “хотя и” kimi tərcümə olunur. Kontekstən asılı olaraq “whereas” bağlayıcısı müxtalif cür tərcümə olunur. Bəzi hallarda o “as” bağlayıcısı kimi işlənərək “тогда как” kimi məna verir, başqa hallarda isə o “принимая во внимание”, “поскольку”, “так как” kimi tərcümə olunur.

Ukleyn Diana Yurievna

Translation several conjunctions in some cases

Sammary

Conjunction “whether” corresponds to “ли” in Russian setting subordinate clause and occupies the place in front of the subject in sentence, but in Russian the conjunction “ли” follows the verb. Translation of subordinate complement clause setting the conjunction “whether”, it has to be started with the verb inserting the particle “ли” behind it. “Whether” is often translated as “будь то”. Sometimes “whether” is translated as “независимо от”. The compatibility of “whether … or not” is translated as “независимо от”, “так или иначе”, “будь то”. The conjunction “once” is used as subordinate conjunction and it is translated as “раз уж”, “стоит только”, “ как….(и)”. Conjunction “while” expressing circumstance of time in participle construction is not translated. It is necessary to translate “while” when the participle is absent. “While” is translated or is not translated having concessive meaning in participle construction.

Rəyçi: Rahimə Məmmədova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İRADƏ MANAFOVA
ADNSU
Irada.manafova1958@Gmail.com

DIRECTION OF ASSIMILATION

Açar sözlər: mənimsəmə, nitq, tərcümə, səhv, səs, yerdəyişmə, söz, müqayisə, vurğu, mürəkkəb, hissə, isim, dərəcə, vacib
Key words: assimilation, speech, translation, mistake, sound, alternation, word, compare, stress, complex, part, noun, degree, important
Ключевые слова: усвоение, речь, перевод, ошибка, звук, чередование, слово, сравнение, ударение, сложный, часть, существительное, степень, важный

In connected speech phonemes are used in various sequences, and the organs of speech constantly move from the position of one phoneme to that of another, stopping only for pauses between sentences or sense-groups. In this constant movement the organs of speech naturally adapt themselves to a more convenient and easy way of translation from one position to another. As a result of such adaptation phonemes may become changed and we observe combinative sound changes. Combinative sound changes include: assimilation, dissimilation, reduction, elision, vowel harmony and other changes in phonemes. One of the most important of them is assimilation. In some sound sequences the articulatory work of one phoneme, which is stronger in the given position, influences the articulation of a neighbouring phoneme and makes it similar to itself. This phenomenon is called assimilation. The phoneme which is modified under the influence of its neighbor is called the assimilated phoneme; the phoneme which influences the neighbouring one is called the assimilating phoneme.

Assimilation may affect consonants and vowels, but it is consonants which are mostly changed in Modern English. Assimilation may affect one or several characteristic features of a phoneme. In consonants assimilation may affect:

1) The work of the active organ forming the obstruction or the work of the acaive organ and the place of obstruction;
2) The manner of formation of obstruction;
3) The work of the vocal cords;
4) The position of the soft palate.

All the English forelingual alveolar consonants become dental when followed by interdental consonant phonemes. Thus in “ tenth “ the sonorant (

n) becomes dental; in " put that ", " did they ", " let them ", " it's thin ", " is this " the alveolar consonants (t, d, s, z) are dental. In word " tree " and " dry " the phonemes (t) and (d) become post- alveolar under the influence of the post –alveolar (r). The place of articulation, as well as the work of the active organ, is changed in such words as: think, rank, sink. A voiced consonant phoneme may become voiceless under the influence of its neighbour. A voiceless consonant may become voiced under the influence of its voiced neighbour. The position of the soft palate and the same time the manner of production of obstruction may be affected when nasal sonorants precede or follow plosive consonants having the same place of articulation.

When a plosive is followed by a nasal sonorant the former has no plosion which takes place when the soft palate is lowered for the nasal sonorant, thus the plosive has a nasal plosion. For example: written, certain, pardon, garden. In all cases the direction of assimilation may be different. Assimilation is progressive when the preceding phoneme influences the following one, that is, when he articulation of the phoneme which is being pronounced. Examples of progressive assimilation are numerous in English: books, maps, works, cuts, it's, asked, stopped, grandmother, individual etc. Assimilation is regressive when the preceding phoneme is influenced by the following one. Regressive assimilation often occurs when compound words are formed, e. g. newspaper, gooseberry, fivepence, horseshoe etc. We have reciprocal assimilation when two neighbouring phonemes influence each other more or less equally. Thus in " place ", " twenty ", " cry ".

The sonorants (l), (w) and (r) become partially devoiced under the influene of preceding plosives (p, t, k), but these plosives, in their turn, are not aspirated, as they are influenced by the sonorants. In " twenty " (t) is labialized, as well.In many cases, as a result of reciprocal assimilation, both phonemes may be replaced by a new phoneme which has features common to both the former ones. This kind of assimilation has changed the pronunciation of many borrowed words, the spelling of which remains unchanged. Thus in such words as: picture and nature. From the point of view of its degree assimilation may be : a) complete, b) incomplete or partial, and c) intermediate:

a) Assimilation is complete when the assimilated phoneme coincides in its articulation with the assimilating one. For example, in the word " horseshoe " we pronounce separately " horse " and " shoe ". This phenomenon is observed in many English words.

b) Assimilation is incomplete, or partial, when the assimilated phoneme becomes partly similar to the assimilating one. Partial assimilation occurs very frequently, but it seldom noticed by an untrained ear as the assimilated phoneme retains its principal characteristics. For example when

the sonorants (m), (n), (l), (r), (w), (j) are immediately preceded by a voiceless consonant they are partially deevoiced: sneeze, smoke, play, pretty, sweet.

c) Assimilation is termed intermediate when the assimilated phoneme is changed into another phoneme which is more like the assimilating one. We find examples of intermediate assimilation in many English words. Thus in " fivepence " the voiced consonant (v) is substituted by voiceless (f) under the influence of (p). Other cases of intermediate assimilation: news – newspaper, goose – gooseberry etc.

In some words the process of assimilation took place during the earlier period of the development of the language. We realize this when compare these words with their earlier forms or with some similar words in which assimilation has not yet taken place. Such words have usually one established pronounciation in all styles of speech. Very often assimilation is not reflected in spelling which remains unchanged and reflects the old pronounciation. This kind of assimilation is called finished. The term " historical " is often given to it, but as any kind of assimilation, whether finished or not, develops gradually during a long historical period of the development of the language, the term " finished " describes it better. In some words the process of assimilation is still going on before our eyes. They may be pronounced in two ways both of which are said to be correct: one with assimilation and other without it. For example, " actual ", " virture ", " issue ". This assimilation is termed unfinished or active. When assimilation takes place in compaunds as in: " newspaper ", " landscape ", or when words are juxtaposed in certain sequences as in: " on the ", " that's right ", it is juxtapositional, or contextual. The same words in other conditions are pronounced without assimilation.

When teaching English it is necessary to teach only that assimilation which has become the literary standard of modern propounciation and the omission of which would be a mistake. It is called obligatory assimilation. Assimilation may occur in careless or very quick speech or be the resut of some individual speech habits. This accidental assimilation must be avoided and corrected, as it is contradictory to the literary norm. Examples of such accidental assimilation: "ten minutes ", " how do you do ", " open " etc.The process of assimilation follows its laws in every language; therefore students of English make numerous mistakes in assimilation. The most common of the are the following:

In the process of development of the language the change in the forms of words and the derivation of new words from morphemes mat result in the phenomenon that one and the same morpheme willacquire different sound sequences in its various forms and derivatives. Some phonemes may be

replaced by others or even may dissapear in certain forms of morphemes.When we examine this phenomenon closer we coe to the conclusion that the change of sounds in morphemes is nit accidental, but follows certain laws and possesses certain functions in the language. This phenomenon is known as phoneme alternation. A phoneme may alternate with a) another phoneme, b) group of phoneme c) " zero " phoneme (absence of sound) There may be alternations of vowels and of consonants. Those phonemes which alternate with others in certain word forms are called alternation series. There are two types of phoneme alternation: phonetic and phonological. Phonetic alternations are the result of the phonetic laws active in the modern stage of the given language. They may be caused by the presence or absence of stress, by assimilation, by adaptation, by vowel harmony and by other phonetic phenomena actually present in the language. Phonetic alternations have no definite grammatical functions (though they may accompany some grammatical phenomena).

Ədəbiyyat

1. S. Babayev , M. Qarayeva " İngilis dilinin fonetikası " Bakı , Maarif, 2007
2. Г.П.Торсуев « Обучение английскому произношению « Москва , 2008
3. М.И. Матусевич « Введение в общую фонетику « Москва , 1999
4. R. Arnold , K. Hansen " English phonetics " London , 2002
5. M. Shubiger " The role of intonation " Cambridge , 2009
6. R. Kingdom " The groundwork of English intonation " London , 1998
7. D. Jones " The outline of English phonetics " Cambridge , 2010
8. W. S. Allen " Living English speech " London , 2005
9. И. А. Лукницкий « Предупреждение ошибок учащихся в английском произношении « Москва , 2001
10. L. I. Armstrong , I. C. Ward " Handbook of English intonation " Cambridge, 2009

I.Manafova

Mənimsənilmənin istigaməti.
Xülasə

Məqalə ingilis dilinin intonasiya qaydalarının öyrədilməsi və onun mənimsənilmə istiqamətinə həsr olunub. İngilis dilinin nitq səslərinin artikulyasiyasıını öyrənmək çox əhəmiyyətlidir, çünki xarici dilin öyrənilməsi prosesində seqment və superseqment səviyyələr yanaşı

mənimsənilməlidir .Qeyd etmək lazımdır ki, ixtisası ingilis dili olan tələbələr bu dili mənimsəməklə yanaşı, gələcəkdə onun tədris metodlarını öyrənməlidirlər. Buna görə də onlar Azərbaycan dilinin artikulyasiya bazasının İngilis dilinin artikulyasiya bazasından ciddi şəkildə fərqlənən cəhətlərinə daha çox diqqət yetirməlidirlər. Bu məqsədlə müxtəlif çalışmalar sistemindən geniş istifadə olunmalıdır.Çalışmalar fonetik materialları şifahi xarici dilin fəal şəkildə öyrənilməsinə imkan yaradır. Bununla bərabər, tələbələrə İngilis dilinin ritmik-melodik quruluşu haqqında ətraflı məlumat verilir, müxtılif kommynikativ cümlə növlərində müvafiq melodik konturların işlənməsi qaydaları dəqiq təsvir edilir.Tələbələrə konkret misallar əsasında İngilis dilinin vurğu sistemi və ritmik-melodik vərdişlər də aşılanır.

И. Манафова

Направление ассимиляции
Резюме

Статья посвящена обучению интонации английского языка и направлению ее ассимиляции. Изучение артикуляции звуков речи в английском языке является важным процессом. Поэтому в процессе изучения английского языка должны усваиваться уровни сегмента и суперсегмента. Надо отметить, что студенты, специальностью которых является английский язык вместе с усвоением языка должны изучать и методы его преподавания. В связи с этим они должны уделять внимание тому, что артикуляция английского языка отличается от артикуляции азербайджанского языка. Поэтому должны применяться различные системы упражнений. Упражнения дают возможность изучать фонетический материал устной речи изучаемого языка.Кроме этого, студентам дается информация о ритмическо-мелодической конструкции звуков в английском языке и способы употребления их в различных коммуникативных предложениях. Студентам также даются сведения о системе ударения в английском языке и на конкретных примерах прививаются навыки ассимиляции.

Rəyçi: **Rəhimə Məmmədova**
Filologiya elmləri namizədi, dosent

RƏHILƏ MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti.
Rehilememmedova53@gmail.com

LANGUAGE – LEARNING RESEARCH AND CLASSROOM CONCERNS

Açar sözlər: tədris, təcrübə, tədgigatçılar, dil öyrənciləri, fərdi dərslər
Ключевые слова: обучение, языки, практика, исследования, индивидуальные занятия.
Key words: teaching, languages, materials, researchers, experience.

When we are teaching language learners or carrying out research on language learning, we share a number of concerns regarding the work that we do. Often however, these common concerns are overlooked because the enormity of our task as language teacher or researcher constrains our commitment to fulfilling both of these roles at the same time. There are exceptions, but even when we seem to be balancing our roles as language teachers and researchers, we often find ourselves in the position of being more of one and less of the other.

As language teachers, we might find ourselves analyzing our teaching practice and our students" progress as part of the process of planning classroom activities or reorganizing course content. This type of research reflects Research emphasis on language learning over teaching: This infrequent crossover or interchanging of roles of teacher and researcher is also found with regard to the focus of research :Researchers have generally preferred to study the learner rather than the teacher and have seldom examined both learning and teaching at the same time .As a result , we have volumes of data analysis on learners "linguistic productions and misproductions and on features of the social and linguistic environments available to them ,these mostly second language learning contexts. We also have collections of papers on how to teach --- how to design the instructional syllabus, create effective classroom materials, and implement practical and productive teaching procedures, However, often much of this material is based on intuition ,experience ,and common sense more than it is on formal data.

What we have in effect is a situation in which teachers "concerns are informed by their own belief systems and often very practical and personal concerns and our findings are seldom shared primarily. As researchers, we usually teach, but often do so through courses in applied linguistics or literature rather than language .Occasionally researchers, themselves experienced language teachers, have kept diaries to look introspectively at

the trials and frustrations of their own classroom language and their relationship with their teacher kept private.

Researchers concerns are shared primarily within the research community and applied, not to classroom decision but to the interpretation of previous investigations and the design of follow-up studies. This is not to suggest that language researchers have little interest in teaching practice. As a matter of fact, many of them were teachers at one time. It was their questions and concerns about classrooms that drew many teachers away from teaching and into research in the first place. In spite of their teaching backgrounds, however, researchers have felt reluctant to take their findings about language learning and apply them directly to the classroom.

Actually, there are very good reasons for this reluctance. The generalizability of language – learning research to the classroom has been greatly limited by its focus and context. Much of this research, especially that which has been used to generate and support theoretical claims about the learning process, has been restricted to *second* language learners and their interlocutors, speaking *outside the classroom and outside the roles of student and teacher.* Although there is a large and growing body of exceptions, most of the extant data used to ground current theories of language acquisition are skewed toward adult language learners in second – language environments. As a result, this research cannot be safely applied to the instruction of foreign – language learners in particular or to teaching decisions in general .Further, what is known about input to learners has come primarily from interview and conversational data, gathered outside the classroom context. It is only recently that *classroom input* has come under study. Researchers have found features of the L2 available to learners in the classroom to be quite different in structure, complexity and content compared to L2 input addressed to learners engaged in conversations and interviews with native speakers. So again , there is not much basis for application of overall findings on input to what goes on in classrooms, especially if the classroom is to be the learner's only source of input , as is the case in foreign –language study.

Finally, classrooms are complicated social communities .Individual learners come to them with their own constellation of native language and culture proficiency level, learning style, motivation and attitudes toward language learning .Individual teachers have their own distinctive styles, and use many different materials and teaching techniques in the course of a single classroom session, countless others in a given week or semester. In attempting to maintain standards of internal consistency, most researchers have investigated only one feature of language learning at a time --- for example, learning style or native language transfer and have worked hard to

control for all others. Unfortunately, there is no guarantee that the impact of any one feature of language learning, when studied in isolation, will be the same when made available in the classroom. In fact, it is unlikely that this will be the case. This is another reason why so many researchers warn that their results should not be applied directly when making classroom decisions. It is not that they feel apathy toward teachers and instructional concerns. It is just so difficult to do research which leads to results that are valid and reliable with regard to statistical criteria and which, at the same time, have direct application to the classroom. Responding to teachers concerns, we can talk about, of all this apparent detachment of the research community from the classroom. I believe there are a number of key concerns that puzzle classroom teachers and to which language acquisition researchers can respond .In other words, I feel that if we view the work and responsibility of researchers as one of responding to classroom concerns rather than applying their findings directly to the classroom, then researchers can have and further, can want to have a great deal to say to teachers. These teaching concerns, which I have referred to elsewhere as "the ten most wanted list in language teaching", are listed below.

The following review will present these concerns as teachers questions, what research has to say to teachers, what research has not yet told them ,but is in the process of investigating and what research has yet to do. The research presented has come from studies on the learning of English as a second and foreign language as well as the learning of other languages in second and foreign –language contexts. In what ways does knowing one language help and hinder the learning of a second?

Researchers have responded to this question in a variety of ways. Working out tradition known as Contrastive Analysis , much of the early work in applied linguistics focused on forms and features of the languages learned in classrooms rather than on classroom learners themselves. It was believed that native language could predict difficulty in second – or foreign – language and that therefore the work of the researcher was to compare the native language of the learner with the language the learner wanted to acquire .Researchers made inventories of the sound, words, and structures of students" first and foreign languages and suggested teaching decisions in accordance with similarities and differences presented in these inventories.

It is now widely acknowledged by both teachers and researchers that the prediction principles set forth by Lado could not be relied upon in the classroom .Countless studies of and practical experiences in the learning and teaching of languages have shown that predictions of Contrastive Analysis do not always.

Hold.L1 – L2 differences do not necessarily imply learner difficulties and similarities between L1 and L2 do not guarantee ease of learning subsequent researchers have come to show that the learner's native language plays an important role in language learning, but it is highly differentiated one, much more intricate than that predicted through Contrastive Analysis. We have argued that native language plays a different role at specific stages of development.

Scientists also noted that the complexities and uniqueness of the article system of individual languages made mastery difficult for all learners, regardless of whether they used an article system in their first language. Other researchers have noted that learners "L1 is not always in itself the most powerful influence on language development but can be suppressed, enhanced, or otherwise modified by the contributions of a broad range of linguistic ,psychosocial and cultural factors. Researchers have noted ways in which universal aspects of language and language learning can influence the acquisition process.

References

1. Allwright Richard.1980. Newbury House. Interaction Analysis. London: Longman.
2. Pica Teresa 1985.The selective impact of classroom instruction on second language acquision. Applied Linguistics.
3.Lado Robert. 2000. Linguistics across cultures: University of Michigan .4.Krashen S .The natural aproach. Oxford: Pergamon.2000
5.Fries Charls.1990.Teaching and learning languages. Michigan Press.

R. Məmmədova

Xarici dilin öyrənilməsi, tədgigi və öyrəncilərin münasibəti

Xülasə

Dil mütəxəssisləri olarag geyd etmək lazımdır ki,təlim-təhsil prosesində öyrətmənlər ,tədgigatçılar,əlbətdə öyrəncilər xüsusən xarici dil öyrənciləri müxtəlif maraglı metodiki təcrübələrdən istifadə edirlər.Əlbətdə bu zaman hər iki tərəf tədgigatçılar tərəfindən öyrənilir,yanaşmalar ,baxışlar təhlil olunur və yenilklər irəli sürülür.Tədgigatçılar dil tədris edən təlimçilərin programlarını çox maragla tədgig edərək öz məsləhətlərini verir və tövsiyələrdən irəli gələrək practic təcrübələrdən istifadə edirlər.Bir

müəllimin dərsində aparılan metodiki yanaşma başga müəllimin sinifinə şamil oluna bilməz.Hər bir dərs fərdidir.Hər bir sinifə fərgli yanaşma və tədgigat lazımdır,əlbətdə müxtəlif siniflərdə yanaşma fərgli oldugu üçün nəticə də fərgli olacag.Hər bir dil öyrəncisi bir necə xarici dilə yiyələnə bilər.Tədgigatlar göstərir ki,öyrənci məgsəd goyarsa garşısına ugurla ikinci xarici dili öyrənə bilər,əlbətdə ana dili ilə mügayisəli şəkildə.

R.Мамедова

Обучение иностранному языку, исследование методов и отношение учащихся

Резюме

В статье рассматриваются навыки обучения иностранным языкам. Говоря о специалистах по языку, важно отметить, что в учебном процессе слушатели, стажеры и особенно учащиеся иностранному языку, используют разные оригинальные методологии. В то же время обе стороны изучаются наблюдателями, анализируются подходы, взгляды и принимаются инновации. Преподаватели языка дают практические рекомендации. Методологический подход преподавателя к уроку не может быть применен к каждому классу. Следовательно, все уроки индивидуальны. К каждому классу требуются четкий подход и практические занятия. Обучающиеся могут также изучать несколько других иностранных языков. Исследования показывают, что учащийся при сильном желании может с успехом обучиться второму иностранному языку, конечно же сопоставляя с родным языком.

Rəyçi: Lalə Məsimova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

GÖZƏL MƏMMƏDOVA
ADU
gozelmemmedova@mail.ru

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ İNKARLIQ VASİTƏLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: inkar, inkarlıq kateqoriyası, inkarlıq vasitələri, ikiqat inkarlıq, polineqativlik, mononeqativlik
Ключевые слова: отрицание, категория отрицания, средства отрицания, двойное отрицание, полинегативность, мононегативность.
Key words: negation, negation category, means of negation, double negation, poly-negation, and mono-negation.

İnkarlığın linqvistik təbiəti geniş tədqiq edilmiş məsələlərdən biridir. İnkarlıq həm ümumi aspektlərdən, həm konkert dilin materialları üzrə, həm də müxtəlif dillərin materialları əsasında müqayisəli şəkildə araşdırılsa da, onun tipoloji aspektdən qiymətləndirilməsi, belə vasitələrin dilin yarusları üzrə bölgüsünə az diqqət yetirilmişdir.

Qohum və qohum olmayan dillərin, müxtəlifsistemli dillərin materialları əsasında inkarlığın öyrənilməsi bu sahədə ümumi faktoloji materialı artırmış, problemin daha geniş müstəvidə araşdırılması üçün zəmin yaratmışdır. Şübhəsiz ki, müxtəlif sistemli dillərdə, o cümlədən ingilis və Azərbaycan dillərində inkarlıq vasitələrinin müqayisəli-tipoloji tədqiqi böyük maraq doğurur.“Sırf qrammatik və struktur-tipoloji tədqiqatla məhdudlaşan araşdırmalarda təsdiq və inkar kateqoriyalarının məzmun və ifadə planlarının qarşılıqlı münasibətinin, eləcə də qarşılıqlı əlaqəsinin incə məqamları, onun semantik-üslubi və kommunikativ-praqmatik aspektləri açılmır” [1, 17]. Ona görə də müxtəlifsistemli dillərdə qeyd edilən kateqoriyanın müqayisəli şəkildə araşdırılmasına ehtiyac artmışdır.

Dil forması kimi qəbul edilən inkar təsdiqlə birlikdə fikrin iki formasının - anlayış və mühakimənin mahiyyətidir. İnkara bütün dillər üçün universali kimi baxmaq olar. “Qrammatik kateqoriya dedikdə, həmcins əşya və hadisələrin müəyyən qruplar üzrə toplanması haqqında anlayış nəzərdə tutulur. … Qrammatik mənalar və onların dildə ifadə vasitələrinin (formalarının) vəhdəti qrammatik kateqoriya adlanır” [2, 184]. İnkarlıq da belə kateqoriyalardan biridir. Təsdiq/inkar kateqoriyasının semantik potensialının təhlili zamanı “təsdiq/inkar”, “pozitiv/neqativ” terminlərinin başa düşülməsində meydana çıxan bəzi anlaşılmazlıqları aradan qaldırmaq lazım gəlir.

M.Hüseynzadə göstərir ki, “sözün öz əsas leksik mənasından başqa, onun nitqdə cümlə daxilində bir və ya bir neçə qrammatik mənası olur. Sözün qrammatik mənası leksik mənasından çox olur. ...qrammatik məna nitqdə

sözün anlaşılmasını dəqiqləşdirir, ...sözlərin bir-biri ilə əlaqəsini göstərir, ...danışan şəxsin haqqında danışdığı əşya və ya hadisəyə münasibətini bildirir" [3, 3-4].

B.Xəlilova görə, "qrammatik məna sözün formal elementlərinin, şəkilçinin, köməkçi sözlərin, köməkçi vasitələrin ifadə etdiyi mənadır. Qrammatik məna sözün əsas (leksik) mənasına sonradan əlavə edilir" [4, 12]. Türk dilləri sintetik quruluşlu olduğuna görə bu dillərdə inkarlığın özünəməxsus qrammatik göstəriciləri, eləcə də onların ayrı-ayrı nitq areallarında bir sıra variantları formalaşmışdır.

Türk dillərində felin inkar şəkilçilərinə müxtəlif fonetik variantlarda rast gəlinsə də, praformanın –ma, -mə variantları olması qənaətinə gəlmək mümkündür. Bu dillərdə inkarlıq şəkilçiləri, başlıca olaraq, *-ma, -mə, -m* şəkilçilərindən və onların digər fonetik variantlarından ibarətdir. Türk dilində *-ma,-me, -m;* özbək dilində *–ma;* uyğur dilində *-ma (-mə,-mi);* qazax dilində *-ma,-me, -ba, -be,- pa, -pe;* qırğız dilində: *-ba (-be);* qaraqalpaq dilində: *-ma, -me,- ba, -be, -pa, -pe;* tatar dilində: *-ma, -(-mə), -mas (-məs)*; karaim dilində: *-ma (-me), -mas (-mes);* çuvaş dilində: *-ma (-me), -mas (-mes)* və s.

M.Hüseynzadə göstərir ki, Azərbaycan dilində "inkarlıq kateqoriyası xüsusi şəkli əlamətlərlə ifadə olunur. Bunun şəkli əlaməti *-ma, -mə (m)* şəkilçiləridir ki, bunlar felin quruluşundan asılı olmayaraq fel kökünə bütün sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərdən əvvəl əlavə olunur. Yalnız felin məna növ şəkilçiləri inkarlıq şəkilçilərindən əvvəl fel kökünə əlavə oluna bilir" [3, 164-165].

Azərbaycan dilində 19 növ inkar vasitəsi mövcuddur: 1) –ma (-mə, -m) morfemi –dominant vasitə; 2) inkar ədatları –deyil, yox; 3) inkar əvəzliyi və zərfləri (leksik-qrammatik vasitələr): heç kim, heç kəs, heç biri/heç birisi, heç zaman/heç vaxt /heç bir zaman, heç bir vaxt, heç cür/heç cürə, heç vəchlə/heç bir vəchlə, heç bir şey/heç yanda, heç yerdə, heç yandan, heç yerdən və s.; 4) koordinativ inkar bağlayıcısı: nə…nə, nə …nə də ki, nə və nə də ki; 5) privativ frazeoloji vahidlər (leksik-qrammatik vasitələr); 6) "yox" və "xeyr" sözləri; 7) "ömründə, dünyada, dünyasında, qətiyyən, əsla, qəti" sözləri; 8) "heç" sözü və bu sözün fəal assosiativ əlaqə sahəsi (heç) bir damcı da, bir gilə də, bir qırıq da və s.; 9) eksplisit inkar komponentli frazeoloji vahidlər; 10) inkarın eksplisit və implisit privativ elementləri; 11) bəzi tabeli mürəkkəb cümlə tipləri (Elə oğlan deyil ki, yalan danışsın); şərt budaq cümləsinin transpozisiyası (Əgər o, evdə qalsa, adımı dəyişərəm); 12) bəzi idiomlaşmış cümlələr (Ağzı nədir? Kim kimədir? və s.); 13) inkar mülahizə və təhrik ifadə edən formal sual cümlələri; 14) ekspressiv-emosional inkar formaları; 15) affektiv müqayisə tipləri; 16) sözdüzəltmə sahəsində işlənən –sız, bi-, na-, qeyri-, a- şəkilçiləri; 17) zaman formaları;

18) sirkumstant sözlər və onların iştirak etdiyi konstruksiyalar (heyf (ki), təəssüf (ki) və s.; 19) başqa, qeyri, savayı tipli qoşmalar [1, 63-65].

Başlıca olaraq, analitik quruluş üzrə formalaşmış dillərdə inkarlığın fel kökünə artırılan qrammatik ifadə vasitələri yoxdur. Həmin dillərdə analitik quruluşu səciyyələndirən inkarlıq vasitələri işlədilir. Hind-Avropa dillərinin çoxunda inkarı yaradan əsas vasitə affiksləridir. İngilis dilində önşəkilçilər (prefikslər) inkarlığın morfoloji ifadə vasitələridir. Bu dildə inkar affikslərinin böyük əksəriyyəti önşəkilçilərdir. Söz kökünün əvvəlinə qoşulan, sözdüzəltmə səciyyəsinə malik şəkilçi morfemlərin elə növləri vardır ki, onlar yeni yaranan sözdə inkarlıq, yoxluq kimi mənalar yaradır. Bu üsulla sözdüzəltmə həm adlar, həm də fellər üçün xarakterikdir. Məsələn, common - uncommon; grateful - ungrateful; satisfactory – unsatisfactory; trained – untrained; ability – disability; approval – disapproval; trust – distrust; responsible – irresponsible və s.

Affikslərin əsas nitq hissələri ilə müxtəlif birləşmə formaları vardır. Müxtəliflik yalnız fərqli dillər üçün deyil, eyni bir dil üçün də özünü göstərir. Bəzi hind-Avropa dillərində affikslər (prefiks və az halda suffikslər) əsasən adlara, nadir hallarda fellərə birləşir, digərində isə belə məhdudiyyət yoxdur. İngilis dilində un-, in-, mis-, anti-, counter- önşəkilçiləri inkar mənası yaratmaq üçün istifadə olunur.

Un- önşəkilçisi hind-Avropa dillərinin çoxunda müxtəlif formalarda işlənir. Bu, məhsuldar önşəkilçi olub müxtəlif nitq hissələrindən yeni sözlər əmələ gətirir. İnkar vasitəsi daha çox sifət və zərflərə artırılır.

The only thing that makes me unhappy is that I'm making you unhappy (5, 49). – Məni sevindirməyən yeganə şey, mənim səni sevindirməməyimdir.

Oh, Freda, that was unforgivable [6, 26]. – Oh, Freda, bu bağışlanılmaz oldu. I think that's unfair and also rather stupid and affected [6, 25]. – Mən düşünürəm ki, bu ədalətsiz, eləcə də çox ağılsız və qeyri-təbiidir. Latın mənşəli in- önşəkiçisinin müxtəlif variantları vardır: il-, im-, ir-. “L” ilə başlanan sözlərə il-, “p, b, m” ilə başlanan sözlərə im-, “r” ilə başlanan sözlərə iq- önşəkilçisi artırılır. Məsələn, illegal, illiterate, immotile, irresponsible, imposible və s.

She had met innumerable people of all kinds and I think she summed them up shrewdly enough according to the standards of the small Virginian town where she was born and bred [5, 78]. He'd have invented the most extravagant and incredible sins to confess to [6, 32]. Must you talk in that awful dry inhuman way?. Ne was indefatigable [5, 8].

Mis- ümumgerman mənşəli önşəkilçidir. Bu prefiks çox zaman fellərdən törəmə əsaslar yaradır. Əmələ gələn yeni sözlərdən bəziləri yanlışlıq, səhv, bəziləri isə inkarlıq ifadə edir. Məsələn, miscalculate – hesablamada səhv etmək; mistrust – inanmamaq. I have never begun a novel

with more misgiving (Graham 5, 3). The barometer is useless: it is as misleading as the newspaper forecast [6, 70].

Dis- latın mənşəli prefiksdir. Bu önşəkilçinin artırılması ilə düzələn sözlər keyfiyyətin, əlamətin və ya fəaliyyətin yoxluğunu bildirir. Məsələn:

I do not want the reader to think I am making a mystery of whatever it was that happened to Larry during the war that so profoundly affected him, a mystery that I shall disclose at a convenient moment [5, 52].

When critics disagree the artist is in accord with himself [6, 19].

As a matter of fact, to be absolutely candid, I rather disliked him [6, 23].

Ne tried to amuse himself with them, but he really distrusted them, disliked them [6, 27].

She is distressed now and trifle incoherent [6, 41].

Francesca disarranged the bed [6, 40].

Dildə inkarlıq leksik-qrammatik kateqoriyadır. İnkarlıq leksik, qrammatik, o cümlədən də sintaktik yolla ifadəsini tapır. Dil universalisi kimi inkar dilin müxtəlif səviyyələrində leksik, qrammatik və fonetik səviyyələrdə qeydə alınır. İnkarlığın leksik və qrammatik ifadə vasitələri arasında kəskin fərq yoxdur.

İngilis dilində inkarı ifadə edən bir çox leksik vasitələr vardır. Bu vasitələr inkar mənalı fellərdir.

To deny (etməmək, həll etməmək, qərara gəlməmək); He denied breaking into the shop (Murthy). To doubt (şübhə etmək): I doubt whether he was really able to do that (Christie).

To fail (bacarmamaq, öhdəsindən gəlməmək): I waved to Katherine, but failed to attract her attention (Christie).

Bəzi isimlər də inkar mənasını ifadə edir. Məsələn, failure (iflas): Bobby had a sort of failure (Christie). Lack (çatışmazlıq): He used to have a lack of money (Wells).

Bir sıra zərflər ingilis dilində inkar mənasında işlənir. Məsələn, hardly - We could hardly understand him (Christie); scarcely - She scarcely seems to care, does she? (Murthy).

İnkarın qrammatik ifadə vasitələrindən geniş yayılanlardan biri də inkar ədatlarıdır. Onlardan bəziləri yalnız fellərlə, digərləri yalnız adlarla, üçüncü bir qisim isə həm adlar, həm də fellərlə işlənir. Fellərlə işlənən ədatlar şəkil və zamana görə differensasiya olur. Hind-Avropa dillərində ən qədim və geniş yayılmış inkar ədatı *ne* olmuşdur. Bu hissəcik ilk dövrlərdə avtonom olmuş, cümlədə istənilən əsas nitq hissəsi ilə işlənmişdir. Sonralar bu hissəcik zəifləmiş, güclənmə məqsədilə başqa sözlərlə birləşmişdir.

Azərbaycan dilində də inkarı ifadə edən əsas leksik vasitələrdən biri "yox" sözüdür. Bu sözün hansı nitq hissəsinə aid edilməsi, onun dəqiq semantikasının təyini çətindir. "Yox" sözü inkar hissəciyi funksiyasında

çıxış edir. Cümlədə müxtəlif mövqelərdə duraraq bu söz inkarı bildirir. Bu zaman ya əvvəlki fikirlə razılaşmamaq, əvvəlki mülahizəni rədd etmək, nədənsə imtina etmək və s. baş verir. "Yox" sözünün ədatlarla birgə işlədilməsi zamanı inkar güclənir. İnkarın implisit ifadəsi məqsədilə Azərbaycan dilində "olmaz" forması da geniş istifadə olunur. Danışıq dilinin sintaksisi üçün təsdiq cümlələrinin inkar cümləsi funksiyasında işlənməsi də baş verir.

İngilis dilində İnkar inkar zərfləri, əvəzlikləri və ya inkar bağlayıcıları ilə düzəlir. "Not, no, nothing, nobody, no one, none, neither, neither...nor, never, nowhere" ingilis dilində istifadə olunan belə inkar vasitələrindəndir.

No inkar vasitəsi isimlərlə işləndikdə "not a/ not any" mənalarını ifadə edir. Bu zaman "no" və "not" eyni məqamlarda işlənə bilir. Fellərlə işlənmə zamanı "not" inkar vasitəsinə üstünlük verilir.

He has no money. / He doesn't have any money.

She has no friends. / She doesn't have any friends.

I found no information about it. / I didn't find any information about it.

"No" hissəciyi ilə düzəlmiş sözlərdən də inkar vasitəsi kimi geniş istifadə edilir. Məsələn,

He said nothing. / He didn't say anything.

She saw no one. / She didn't see anyone.

We went nowhere last week. / We didn't go anywhere last week.

İngilis dilində "not" çox zaman köməkçi feldən sonra gəlir. Zaman formasında iki fel olduqda "not" birinci feldən sonra işlənir.

İnkar vasitələrinin istifadə olunması dillərdə polineqativlik və mononeqativlik xüsusiyyətləri əmələ gətirir. Polineqativ sistemlərdə inkar predikativliyi inkar xəbəri mövqeyindən yaradılır. Xəbər inkarını, yeganə sintaktik mənalı inkarı başqa üzvlərin inkarı da doğura bilər. Mononeqativ sistemdə inkar predikativliyi həmin predikativ xətt daxilində bir inkar üzvü əsasında formalaşa bilir. Ona görə də mononeqativ sistemlərdə ümumi inkarlı cümlənin yaradılması üçün müxtəlif sintaktik mövqelər geniş istifadə olunur. Bu əsasda onların tipologiyasını aydınlaşdırmaq imkanı da yaranır.

Polineqativ sistemdə inkar leksemlərinin köməyi ilə ümumi inkarlı cümlənin formalaşması zamanı belə leksemlərin sayı sintaktik mövqelərin ümumi sayı ilə məhdudlaşır. Real nitq fəaliyyəti şəraitində inkar elementlərinin sayının beşdən artıq olması gözlənilən deyildir.

Misal: *Heç kim - heç vaxt - heç kimə- heç nə-* de*mə*mişdi. İngilis dilində də bu cümləyə

qarşı vahid inkar göstəricili cümlə durur.

Nobody ever told anybody anything.

İngilis və Azərbaycan dillərində semantik ekvivalent olan ümumi inkarlıq ifadə edən cümlələrin müqayisəli təhlili göstərir ki, ümumi inkar

cümləsinin mononeqativ sistemdə formalaşması zamanı müəyyən leksik-semantik qrupa aid sözlərin müəyyən sintaktik mövqedə işlənməsi lazım gəlir. Başqa sözlə desək, polineqativ sistemin inkar elementlərinə mononeqativ sistemdə müəyyən tərtib sözlər müvafiq gəlir. Onları inkarlığı müşayiət edən sözlər kimi təyin etmək olar.

İnkarlığı müşayiət edən sözlərin semantik və funksional xüsusiyyətlərini ingilis dili üçün ayrı-ayrı müəlliflər araşdırmışlar. Lakin bu qrupa daxil olan sözlərin sayı və konkret tərkibi fərqli şəkildə göstərilir. Bu sözlərin terminoloji təyinində də fərq özünü göstərir. Bəzi müəlliflər belə sözləri "inkarlığın ikinci göstəricisi", "any tipli sözlər", "non-negated indeterminates" adlandırırlar [7, 11]. Qeyd etmək lazımdır ki, belə sözlər bəzən inkar formalarına qarşı qoyulur, bəzən isə təcrid edilmiş şəkildə öyrənilir.Polineqativlik və mononeqativlik dillərin struktur normasıdır, real ifadə olunma formasıdır. S.Abdullayevin fikrinə görə "Vahid inkarlıq konstituentinin reallaşması ilə cümlənin bütün mikrosahələrinin struktur təşkilini təmin edə bilən sintaktik tip mononeqativ quruluş, cümlə daxilində iki və daha artıq inkarlıq konstituentinin reallaşması imkanı ilə səciyyələnən sintaktik tip isə polineqativ quruluş adlanır"[1, 100].

Beləliklə, aydın olur ki, həm mononeqativ, həm də polineqativ quruluşlarda inkarlıq elementlərinin işlənməsi dilin qrammatikası və bu dildə formalaşmış, bitmiş və ya nisbi bitmiş inkarlıq məzmunun, fikirlərin ötürülməsi dilin kateqorial qrammatik vasitələrinin işlənmə və variativlik xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Абдуллаев С. Немецкий аффирмативный контекст. Баку: XXI YNE, 2004.
2. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1980
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı:Maarif, 1973
4. Xəlilov B. Azərbaycan dilinin morfologiysı.Bakı, 2002
5. Kenneth Graham. The Wind in the Willows. [Text] : M.: Progress, 1976.
6. Richard, Katharine Susannah. Coonardoo. [Text] : M.: Progress, 1973.
7. Горкина Н.С. Отрицательные предложения с однородными членами в современном английском языке. АКД. Москва, 1971
8. Abdullayev S. Müasir Azərbaycan və alman dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı:Maarif, 1998.

Г.Мамедова

Сравнительный анализ средств отрицания в разносистемных языках

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются общие вопросы категории отрицания в разносистемных языках на материале английского и азербайджанского языков. Определяется корпус средств выражения отрицания в указанных языках. Лексические, морфологические и синтаксические средства отрицания азербайджанского и английского языков изучаются в сравнительном аспекте.Исследование показывает, что при оформлении общеотрицательных предложений в мононегативной системе, возникает необходимость использования слов, относящийся к конкретной лексико – грамматической группе, в определённой синтактической позиции. Другими словами, отрицательным элементам полинегативной системы соответствуют определённые слова в мононегативной системе. Как в мононегативной, так и в полинегативной структурах передача высказываний зависит от особенностей вариативности и использования категориальных грамматических средств языка. Их можно определить как слова сопутствующие отрицанию.

G.Mammadova

Comparative analysis of negation in languages belonging to different families

SUMMARY

The article studies the category of negation in languages belonging to different language families, i.e. to the English and Azerbaijani languages. The means of expression of negation in the mentioned languages is defined. Lexical, morphological and syntactical means of negation in the Azerbaijani and English languages are studied comparatively. Research shows that usage of certain words of lexical-semantics group in certain syntactic situation is necessary during formation of common negative sentence of mononegative system. In other words, some complied words of mononegative system appropirate to negative elements of plynegative system. They are likely to be determined words accompaning negativeness. The tranmission of ideas both in mononegative and plynegative structures depends on usage of categorical, grammatical means of language and variability features.

Rəyçi: Füruzə Rzayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ŞAHBAZ ŞAMIOĞLU (MUSAYEV)
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
shindi61@mail/ru

"ALDANMIŞ KƏVAKIB": TARIXI HƏQIQƏT VƏ MÜƏLLIF INTERPRETASIYASI

Açar sözlər: Axundzadə, "Aldanmış kəvakiv", mövzu, süjet, tarixi həqiqət, müəllif.
Key words: Akhundzade, "Deceived Stars", theme, topic, historical truth, author.
Ключевые слова: Ахундзаде, «Обманутые звезды», тема, сюжет, историческая правда, автор.

Azərbaycan realist bədii nəsrinin ilk nümunəsi olan "Aldanmış kəvakib" povesti (1857) müəllifin özünün tərcüməsində ilk dəfə rus dilində "Кавказ" qəzetinin 1857-ci il 25, 27, 30 və 31-ci saylarında dərc edilmişdir (1). Povest 1859-cu ildə Tiflisdə Azərbaycan dilində işıq üzü görən "Təmsilat"a daxil edilmiş (2), 1926-cı ildə isə "Aldanmış kəvakib. Hekayəti Yusif şah" adı ilə ilk dəfə airıca kitabça şəklində latın qrafikalı əlifba ilə çap olunmuşdur (3). Bundan sonra əsər dəfələrlə ədibin çap edilmiş külliyyatlarına daxil edilmiş, onlarla dissertasiya, monoqrafiya və məqalənin mövzusu olmuşdur. "Aldanmış kəvakib"in mövzusu I Şah Abbasın (1570-1628) hakimiyyəti illərində (1587-1628) baş vermiş hadisələri qələmə alan saray katibi İsgəndər bəy Münşinin "Tarixi-aləmarayi-Abbasi" əsərindən götürülmüşdür. M.F.Axundzadənin özü bu barədə Mirzə Yusif xana 1871-ci ilin martın 29-da göndərdiyi məktubda yazmışdır (4, s. 302). Əsərin mövzusundan bəhs edən bütün tədqiqatçılar - F.Qasımzadə, S.Əsədullayev, M.Rəfili, H.Əfəndiyev, H.Məmmədzadə, N.Məmmədov, eləcə də indiki günlərimizdə M.F.Axundzadənin bədii irsinin araşdırıcıları məhz ilk növbədə ədibin həmin məktubuna istinad etmiş, təhlillərini İsgəndər bəy Münşinin yazdıqlarının üzərində qurmuşlar. Tarixdə həqiqətən baş vermiş Yusif Sərrac əhvalatı haqqında həmin hadisənin iştirakçısı və ssenari müəllifi, I Şah Abbasın baş münəccimi və yaxın məsləhətçisi Cəlaləddin Məhəmməd Münəccim Yəzdinin ("Aldanmış kəvakib"də Mövlanə Cəmaləddin) "Tarixi-Abbasi" kitabında,

onun oğlu Kamal bin-Cəlal Münəccimin "Müxtəsər-üt təvarix" əsərində ətraflı məlumatlar vardır (5). Tanınmış tədqiqatçı Məsiağa Məhəmmədi "Yusif Sərrac əhvalatı haqqında daha bir qaynaq" adlı məqaləsində daha bir m'nb'd'n b'hs edir (6, s. 128-130). M.Məhəmmədi yazır ki, Saib Təbrizinin müasiri və dostu Məhəmməd Tahir Nəsrabadinin təzkirəsində I Şah Abbasın sarayına yaxın olmuş görkəmli şair və mahir təbib, Saib Təbrizinin müəllimi Rüknəddin Məsih Kaşaninin həyat və yaradıcılığına dair hissədə "Aldanmış kəvakib"də təsvir olunan hadisə barədə məlumat verilmişdir. Rüknəddin Kaşani Yusif Sərracın başına gələnləri öz gözləri ilə görmüşdür. Təzkirədə onun Şah Abbasa müraciətlə yazdığı üç beytlik şeir parçası verilmişdir. M.Məhəmmədi şeirin və şeirdən əvvəl təzkirəçinin qısa izahatının tərcüməsini təqdim etmişdir: "Birinci Şah Abbasın taleyində ulduzların toqquşması (hadisəsi) olduğundan dinsiz və ölümə layiq sərrac Yusifi ulduzların yaxınlaşacağı saatda taxta çıxartdılar. Əmirlər ona səcdə (itaət) etdilər və sonra onu qətlə yetirdilər. Bu barədə (Rüknəddin Kaşani) deyib:

"Ey şah, islam (aləmində) sənin qan içən qılıncın
Yusif kimi min dinsizi müsəlman etdi!
O sənin hökmünlə İran şahı olduğu dəmdə
Bütün insanlar onun qarşısında təzim etdilər.
Haqqın (Allahın – M.M.) əmri ilə Şeytan Adəmə səcdə etmədi,
Amma sənin hökmünlə adəm şeytana təzim eylədi!" (6, s. 129).

Beləliklə, M.F.Axundzadə "Aldanmış kəvakib"in mövzusunu gerçəkliyi müxtəlif mənbələrdə təsdiqlənən tarixi bir hadisədən götürmüşdür. Lakin bəzi tədqiqatlarda əsərin süjetinin, hətta məzmununun bütünlüklə məlum mənbədən götürüldüyünə dair mülahizələr vardır: Görkəmli axundzadəşünas F.Qasımzadə yazırdı: "Povestin süjeti I Şah Abbasın səltənəti tarixini yazan İsgəndər bəy Münşinin "Tarixi-aləmarayi-Abbasi" əsərində təsvir olunan əhvalatdan götürülmüşdür", "Əsərin süjeti həmin bu əhvalat üzərində qurulmuşdur" (7, s. 322), yaxud: "Şah Abbasın hakimlik dövrünü təsvir edən "Tarixe-Aləm-araye-Abbasi" tarixi xronikasından götürülmüş "Aldanmış kəvakib"in süjeti də..." (8, s. 226), yaxud: "Poevestin məzmunu İsgəndər bəy Münşinin "Tarixi-aləmarayi-Abbasi" kitabından götürülmüşdür" (9, s. 276) kimi mülahizələr dəqiqləşdirmə tələb edir. İş burasındadır ki, M.F.Axundzadə mövzunu məlum mənbədən götürdüyü halda, əsərin süjet xəttini özünün məqsədinə uyğun şəkildə (lazım olduğu qədər) sərbəst qurmuşdur. Bunu "Cami-Cəm" kitabının mütərcimi şahzadə Fərhad Mirzənin müfəssəl olmayan bir əhvalatı hansı səbəbdən təfsilatı ilə təsvir etdiyinə dair sualına cavabında M.F.Axundzadə belə izah etmişdir: "Mən məgər tarix yazmışam ki, təkcə baş verən hadisələri yazmaqla kifayətlənim. Mən kiçik bir məsələni əlimdə vasitə edib, öz təfəkkürümlə onu genişləndirərək, o dövrün nazirləri və dövlət başçılarının puçbeyinliyini

açıb göstərmişəm...” (10, s. 245). Axundzadəşünas N.Məmmədov məsələyə daha düzgün yanaşaraq müəllifin bu tarixi hadisəni öz təxəyyül aləmindən, yaradıcılıq süzgəcindən keçirdiyini, yeni hadisələrlə, epizodlarla zənginləşdirdiyini, ona yeni bir məna verdiyini, tam yeni bir istiqamətdə inkişaf etdirdiyini yazmışdır (11, s. 208). Süjetdə, müəyyən mənada, sərbəstlik M.F.Axundzadəyə əsərdə tarixi hadisəyə məqsədyönlü yanaşma nümayiş etdirməkdə də yardımçı olmuşdur. Bir qədər də konkretləşdirsək, ədib əsərdə İsgəndər bəy Münşinin xronikasına, deməli, tarixi gerçəkliyə bilərəkdən “düzəliş”lər etmişdir. Şah Abbas, Mövlanə Cəmaləddin və Yusif Sərrac tarixi şəxsiyyətlər olsalar da, müəllif əsərdə qəhrəmanlarının bədii təqdimatında yenə kifayət qədər sərbəstliyə üstünlük vermişdir. Bu da istər-istəməz əsərin sırf tarixi hadisələri əks etdirməsi məsələsini ortadan qaldırmış olur. N.Məmmədovdan başqa, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz tədqiqatçıların demək olar ki, hamısı “Aldanmış kəvakib”in tarixi bədii əsər olduğunu yazmışlar. M.F.Axundzadənin özünün əsər haqqında “... o dövrün nazirləri və dövlət başçılarının puçbeyinliyini açıb göstərmişəm...” fikri də hələ povestin bütünlüklə Şah Abbasın idarəçiliyindəki gerçəklilkəri əks etdirdiyindən xəbər vermir. M.F.Axundzadənin ortada olan əlyazmaları, bəzi qeydləri onun I Şah Abbasa heç də mənfi münasibət bəsləmədiyini, əksinə onu bir hökmdar və sərkərdə kimi yüksək dəyərləndirdiyini göstərməkdədir. M.F.Axundzadə “Aldanmış kəvakib”ə qədər və ondan sonra da Şah Abbasa müsbət münasibətini ifadə etmişdir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün iki nümunəyə nəzər salaq. O, 1853-cü ildə qələmə aldığı və həmin il “Кавказ” qəzetində dərc etdirdiyi “1618-ci ildə Bağdad yaxınlığında Türkiyə ordusunun vəziyyəti” adlı məqaləsində (1; 4, s. 240-250;) Şah Abbasın hakimiyyətə gəlməsini şərtləndirən daxili və xarici amilləri təhlil etmiş, onu dövrünün bacarıqlı hökmdarı və tədbirli sərkərdəsi kimi göstərmişdir. Şah Abbasın idarəçilikdəki qətiyyəti sayəsində bütün pozucu qüvvələr cəzalandırılmış, “şərə bais olan vassallar” zərərsizləşdirilmişdir: “... iş o dərəcəyə çatdı ki, bunun adı çəkiləndə onlardan hər biri yarpaq kimi əsirdi. Vassallar İranı qüvvətli bir əlin idarə etdiyini və onların üzərində dəmir iradəli bir şəxsin hakimiyyət sürdüyünü görüb sakitləşdilər”. Yaxud: “... Şah Abbas fitrətən partizan müharibəsi sərkərdəsi idi. O, bir neçə ildə vətəninin düşmənlərinə qalib gəlmiş və onları nəinki İranın əvvəlki hüdudlarından qovmuş, hətta İranla həmsərhəd olan bir çox müxtəlif torpaqları da ələ keçirmişdi” (4, s. 242). Müəllifin Şah Abbasa şəxsi münasibəti onun Mirzə ağaya məktubundan da görünür. O, dostuna məsləhət görür ki, dövrünün hərc-mərcliyindən bəhs edən əsərində əhvalatı istənilən bir hökmdarın tarixinə atsın: “I Şah Abbasdan başqa ki, onun dövləti qayda-qanunlu idi” (12, s. 337). Göründüyü kimi, “Aldanmış kəvakib”dəki Şah Abbas tarixdəki Şah Abbas deyil! Məqalədə Şah Abbasın möhkəm xarakterindən bəhs edən

müəllifin cəmi üç il sonra yazdığı povestdə şahın ulduzların məsələsini eşidincə qorxuya düşməsini, Mirzə Möhsünün, sərdar Zaman xanın, Mirzə Yəhyanın, Axund Səmədin dövləti dağıtmaqla bağlı açıq çıxışlarına ağzını açıb, etirazsız-filansız qulaq asmasını isə M.F.Axundzadənin tarixə xəyanəti kimi yozmaq olmaz. Əsər üzərində təhlillər göstərir ki, M.F.Axundzadə əslində reallıqda şəxsiyyətinə hörmət bəslədiyi Şah Abbası povestə məcburiyyət üzündən (həm də məqsədli) gətirməli olmuşdur. M.F.Axundzadəni həm də xalqın dərd-sərini düşünən, problemlərini aradan qaldıran, ölkədə əmin-amanlıq yaradan hökmdara (şəxsə), ümumiləşdirsək, xalq hakimiyyətinə məhz xalqın münasibəti məsələsi düşündürürdü. Ortada belə bir gerçək nümunə yalnız Yusif Sərrac əhvalatı olduğundan o, Şah Abbas zamanında baş vermiş həmin tarixi hadisəni bədii əsərinə gətirmişdir. Yəni M.F.Axundzadə Yusif Sərrac məsələsindən istifadə etməli olduğundan istər-istəməz Şah Abbas obrazını da yaratmalı idi. Zənnimizcə, o, idarəçilikdə tarixin Şah Abbasını deyil, öz dövrünün despotunun obrazını yaratmış, Şah Abbasın timsalında Nəsrəddin şahı ifşa etmişdir. Beləliklə, biz belə hesab edirik ki, M.F.Axundzadə "Aldanmış kəvakib"də bir tərəfdən İranda hökm sürən siyasi, iqtisadi və mədəni mənzərəni təsvir etmiş, o biri tərəfdən xalq kütlələrinin azadlığa hazırlığının və münasibətinin mənəvi-psixoloji səviyyəsini göstərmək istəmişdir. Birinci məsələni Şah Abbasın siyasi komandasının davranışlarında, ikincini isə xalqın Yusif Sərracın islahatlarına və onun siyasi hakimiyyətinin aqibətinə münasibətində göstərmişdir. M.F.Axundzadənin epistolyar və elmi-fəlsəfi irsinin bəzi nümunələrinin təhlili əsasında sübut etmək olar ki, müəllif povestdə məhz XIX əsrin ikinci yarısındakı İran gerçəkliklərini, iranlı rəsmilərin davranışlarını, fəaliyyətlərini tənqid atəşinə tutmuşdur. Əsərin 1857-ci ildə yazıldığını unutmamaq şərtilə qeyd edək ki, M.F.Axundzadə məhz həmin ildən etibarən yeni əlifba layihəsi ilə bağlı iranlı rəsmilərə dönə-dönə müraciətlər etmiş, rədd cavabı bir yana, bəzən hətta ideyasına görə təhqirlərə belə məruz qalmışdır. Bu səbəbdən də o, müasirlərinə yazdığı məktublarda millətin tərəqqiyə açılan qapılarını bərk-bərk bağlayan, konservativ düşüncə tərzindən heç cür ayrılmaq istəməyən, çıxışları ilə özlərini tragikomik vəziyyətə salan belə şəxsləri amansız tənqid etmişdir. Bu baxımdan onun dostu Mirzə Yusif xana yazdığı 1871-ci il 29 mart tarixli məktubu xeyli xarakterikdir. Maraqlıdır ki, M.F.Axundzadə İranın Məclis üzvlərini tənqid etdiyi bu məktubda "Aldanmış kəvakib"dəki hadisəni xatırlamışdır. Bu təsadüfdürmü? Zənnimizcə, M.F.Axundzadə uzun illərdən sonra həmin məktubunda povestində bədii üsulla təqdim etdiyi "gizlin"lərin sirrini açmışdır. Məktubda Məclis müşavirinin suallarına Məclis üzvlərinin cavabları povestdə ulduzların təhlükəsindən necə qorunmaq barədə Şah Abbasın sualına vəzirlərin cavablarını xatırladır: "Məclisin müşaviri – Avropa dövlətlərinin İran dövləti barədə filan-filan xəyalları vardır. Nə

etməliyik? Məclisin üzvləri – Biz də onların səfirlərini təziyyə məclisinə buraxmarıq". Yaxud "Dəmiryol salınarsa, bizim bütün dəvələrimiz lüzumsuz qalacaqdır. Elə isə bu yolun salınmasına necə icazə verə bilərik" deyib, yeniliyə etirazını bildirən Məclis üzvü ilə "Aldanmış kəvakib" povestində düşmənin məmləkətə girə bilməməsi üçün müdafiəni təşkil etmək əvəzinə, körpüləri, yolları dağıtdırıb ölkəni xaraba qoyan qoşun başçısının heç bir fərqi yoxdur. M.F.Axundzadə Şah Abbasdan danışa-danışa öz dövrünün İranını tənqid etdiyini məktubda dolayısı ilə təsdiqləmişdir. "Qardaşım Mirzə Məhəmməd Cəfər! Birinci Şah Abbasın vəzirlərinin ağıl və şüur dərəcəsi "Yusif şahın hekayəsi"ndən sizə məlumdur. Görmürsünüz ki, dövlətin vəzirləri və xalqın ağsaqqalları Şah Abbasa ulduzların mənasız bəlasından nicat vermək üçün uşqcasına nə tədbirlərə əl atırlar? Bu da ki, böhtan deyildir. "Tarixi-aləmara" göz qabağındadır. Baxa bilərsiniz! Şah Abbas dövründən bu vaxta qədər İran xalqı puç əqidələrin təsiri sayəsində tərbiyə aləmində o qədər də çox tərəqqi etməmişdir" (4, s. 302). M.F.Axundzadənin həmin məktubda babilərin üsyanının qəddarlıqla yatırılmasından bəhs etməsini də təsadüfi saymaq mümkün deyil. Bu, Yusif Sərracın tərəfdarlarının qanlarına qəltan edilmələrini xatırladır: "Babilər fitnəsini törədənləri cəzalandırmaq işində dövlət başçılarından nə qədər yüngül hərəkətlər baş vermişdir. Bunların rəhmsizliyini və vəhşiliyini yada salan heyrətdən barmağını dişləyir". M.F.Axundzadə sonrakı cümlələrlə əslində tarixdən götürdüyü hadisələrin fonunda XIX əsr İranında baş verənləri qələmə aldığını təsdiqləmişdir: "Əgər bu hadisələri onların yadına salmasan, oyanıb ibrət almazlar və həmişə qəflətdə qalarlar. Yada salanda da buna təcavüz adı verilir..." (4, s. 302). Ümumiyyətlə, M.F.Axundzadə babilər hərəkatına çox ciddi münasibət bəsləmiş, onu doğuran sosial-siyasi, mənəvi-psixoloji amilləri analiz etmiş, hərəkatla bağlı "Babilik əqidələri" adlı fars dilində bir əsər yazmış (4, s. 232-235), onların İrandakı fəaliyyətini daim izləmişdir. Babilik, müəyyən mənada, həmişə onun bədii və elmi yaradıcılığının hüdudları içərisində olmuşdur. "Aldanmış kəvakib"dən sonra qələmə aldığı "Kəmalüddövlə məktubları"nda da bir neçə dəfə babilərdən bəhs etməsi onun bu hərəkatı diqqətdə saxlamasından xəbər verir və povestdə əslində bu hərəkatın nəzərdə tutulduğunu bir daha söyləməyə imkan yaradır. M.F.Axundzadə belə hesab edirdi ki, hakimiyyətin əhaliyə zülm və sitəmi, baş alıb gedən qanunsuzluqlar, hüdudsuz ədalətsizliklər babilər sindromunu daim gündəmdə saxlayır: "... görəcəksən ki, ya bir zirək Bab və ya bir nəfər başqa şüurlu məzhəb ixtiraçısı tapıldı və ... xalqı bircə saatın ərzində özünə tərəf çəkdi və onların köməyi ilə despotu aradan qaldırdı". Yaxud: "Aya, padşaha güllə atan babilərin yenidən bu kimi bir əmələ iqdam etməyəcəklərini haradan bilmək olar?" (12, s. 221). Bir sözlə, M.F.Axundzadənin əlinin altında kifayət qədər ciddi bir nümunə (babilər) vardı və onun "Aldanmış kəvakib"də bundan məmnuniyyətlə bəhrələnməsinə heç nə

mane ola bilməzdi. Həm də ona görə ki, M.F.Axundzadə öz zamanında baş vermiş hadisələri tarixə atmaq təcrübəsinə cəmi bir neçə il əvvəl yazdığı dram əsərlərində yiyələnmişdi...

Beləliklə, hesab edirik ki, M.F.Axundzadə mövzusunu "Tarixi-aləmarayi-Abbasi"dən aldığı "Aldanmış kəvakib" povestində Şah Abbasın despotizmi pərdəsi altında Nəsrəddin şahın iqtidarı dövründə baş alıb gedən qanunsuzluqları ifşa etmiş, üstəlik Yusif Sərrac tərəfdarlarının – nöqtəvilərin üsyanının qanla yatırılmasının timsalında babilərin aqibətinə münasibətini bildirmişdir.

Ədəbiyyat

1. "Кавказ". Тифлис, 1857, №№ 25, 27, 30, 31.
2. Axundzadə M.F. Təmsilat. Tiflis: Sərkari-əşrəf əmcəd Canişini-Qafqazın basmaxanası, 1276.
3. Axundzadə M.F. Aldanmış kəvakib. Hekayəti Yusif şah. Bakı: Bakı işçisi, 1926.
4. Axundov M.F. Əsərləri. 3 cilddə II cild. Bakı: Elm, 1988.
5. Həsənov A., Onullahi S. Yusif Sərrac kimdir? Bakı, 1969, 4 yanvar.
6. Məhəmmədi Məsiağa. Yusif Sərrac əhvalatı haqqında daha bir qaynaq // Tədqiqlər və tərcümələr. Bakı: Nafta-Press, 2004, s. 128-130.
7. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1974.
8. Рафили М. М.Ф.Ахундов. Жизнь и творчество. Баку: Азернешр, 1957.
9. Ədəbiyyat. Qəbul imtahanlarına hazırlaşanlar, yuxarı sinif şagirdləri və müəllimlər üçün vəsait (müəlliflər kollektivi). Bakı: TQDK-"Abituriyent", 2010.
10. Axundov M.F. Əsərləri. 3 cilddə III cild. Bakı: Elm, 1988.
11. Məmmədov N. M.F.Axundovun realizmi. Bakı: Elm, 1978.
12. Axundov M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1987.

Shahbaz Shamioglu (Musayev)

"Deceived stars": historical truth and author's interpretation

Summary

It is known that M.F.Akhundzadeh took the theme of the narrative "Deceived Stars" from the well-known chronicle of Iskender Bey Munshi on the history of Shah Abbas. The notes written by I.Munshi about Shah Abbas and Yusif Sarraj are confirmed by the other sources and reflect the historical truth. But researchers accentuated that the writer took the topic of the

narrative, even its content from the known source and to their mind, the "Deceived Stars" is historical narrative. This article specifies that M.F.Akhundzadeh has deliberately included some "corrections" to the historical truth and built the topic of the narrative in full conformity with his own intention. Shah Abbas and Yusif Sarraj in the narrative are different from the chronicles. The fact that Yusif Sarraj is not killed in the work is closely related to the author intention as well. As the research of M.F.Akhundzadeh's epistolary heritage proves, he had shown the events in Iran in the 50s of the 19th century and exposed Nasreddin Shah's political regime. The result is that "Deceived Stars" is not historical narrative, so, the author has built the topic of the work freely.

Шахбаз Шамиоглу (Мусаев)

«Обманутые звезды»: историческая правда и авторская интерпретация

Резюме

Известно, что М. Ф. Ахундзаде взял тему повести «Обманутые звезды» из знаменитой хроники Искендера Мунши по истории шаха Аббаса («Аббасова мироукрашающая история» - «Тарих-и-алям-ара-и-Аббаси»). Заметки, написанные И.Мунши о Шахе Аббасе и Юсифе Саррадже, подтверждаются другими источниками и отражают историческую правду. Но исследователи подчеркнули, что писатель взял тему повести, даже ее содержание из известного источника и, по их мнению, «Обманутые звезды» - это историческое произведение. В этой статье указывается, что М. Ф. Ахундзаде сознательно включил некоторые «исправления» в историческую правду и построил тему повествования в полном соответствии со своим собственным намерением. Шах Аббас и Юсиф Саррадж в повести отличаются от хроник. Тот факт, что Юсиф Саррай не убит в работе, тесно связан с намерением автора. Как показывает исследование эпистолярного наследия М.Ф.Ахундзаде, он показал события в Иране в 50-х годах XIX века и разоблачал политический режим Насреддина Шаха. В результате, «Обманутые звезды» не являются историческим произведением, и автор свободно построил сюжета произведения.

Rəyçi: **Baba Babayev**
Filologiya üzrə elmlər doktoru

TARİEL QƏNİ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
qenitariel@mail.ru

“KOROĞLUNUN ŞİRVAN SƏFƏRİ” QOLUNUN MƏTN SİSTEMİ

Açar sözlər: Koroğlunun Şirvan səfəri, epik faciə, aşıq repertuarı, quruluş.
Ключевые слова: эпос «Кёроглы», Ширванская фольклорная среда, эпосное творчество, эпическая традиция, ашугский репертуар, структура саги и т.д.
Keywords: The epic of "Koroghlu", Shirvan folklore environment, epic creativity, epic tradition, ashug repertoire, the structure of saga etc.

Məsələnin qoyuluşu: Şirvan epos mühiti və “Koroğlu”nun Şirvan səfəri” qolu.

İşin məqsədi: “Koroğlu”nun Şirvan səfəri” qolunun dastan ənənəsində yerini və poetik sistemini aydınlaşdırmaq.

Türk xalqlarının epos ənənəsində ən möhtəşəm abidələrdən biri “Koroğu” dastanıdır. Şərq xaqları arasında bu dastan qədər yayılacaq bəlkə də ikinci dastan nümunməsi yoxdur. Onun öyrənilməsi və tədqiqi sahəsində görülən işlər də müxtəlifliyi və rəngarəngliyi ilə ciddi bir bazanı formalaşdırmışdır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq yenə də araşdırmalara, müxtəlif səpkili təhlillərə zərurət yaranır. Bu da dastanın mətn imkanları, repertuar zənginliyi, bütünlükdə poetik sisteminin möhtəşəmliyi ilə bağlı hadisədir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Qafqaz, Kiçik Asiya və Orta Asiya xalqlarının böyük bir qismi Azərbaycan “Koroğlu”sundan yararlanaraq özlərinin “Koroğlu”sunu yaratmışlar. Başqa formada isə onun süjet, hadisə və motivləri həmin əraziləri dolaşmış və bu gün də dolaşmaqdadır. Bunun isə səbəbi xalqın ruhunu, tarixini, milli-mənəvi yaddaşını və s. bütün olanları ilə daha dolğun əks etdirə bilmək imkanları ilə bağlıdır. Əlbəttə burada hər bir xalq öz dastanında özlərinin düşüncə, mədəniyyət və mənəviyyat zənginlikləri ilə təmsil olunurlar. Başlanğıc Azərbaycan “Koroğlu”su olsa da orada təsir və özünəməxsusluqlar, etnosu ifadə və yaşatma, kod və sistemləri kifayət qədərdir. A.N.Samoyloviç “Dədə Qorqud və Koroğlu haqqında əfsanə” məqaləsində də bu məsələlərə toxunur. “Koroğlu” xalq dastanıdır. O, uzun müddət xalqın şifahi dilində, aşıqların simli sazlarında yaşayaraq zəmanəmizə qədər gəlib çıxmışdır. Ona görə də xalq bu dastanda həm XVI-XVII əsrlərdən əvvəlki bir sıra qəhrəmanlıq hadisələrindən, həm də sonrakı mübarizə səhifələrindən “Koroğlu”nu formalaşdırarkən istifadə etmişdir.

“Koroğlu” dastanında xalqımızın qəhrəmanlıq mübarizəsinin böyük bir dövrü yüksək sənətkarlıqla öz bədii ifadəsini tapmışdır” **(2, 347).** Əlbəttə dastana bu müstəvidə yanaşdıqda sinxron və diaxron kontekstdə ciddi təhlillər zərurətə çevrilir. Günümüzə qədər müxtəlif yanaşmaları zəruri edən “Koroğlu” indi hətta ayrı-ayrı qol baxımından da təhlillərə şərait yaradır. Çünki bu qollar bir-biri ilə öz ümumi ruhu, məzmunu, obraz sistemi, dinamik axarı ilə nə qədər bağlansa da, onlar arasında özünəməxsusluqları gərəkli edən incə məqamlar da vardır. Dastanın möhtəşəmliyi, əbədiyaşarlığı heç şübhəsiz bu və bu kimi ucu-bucağı görünməyən zənginliklərlə səciyyələnir. "Koroğlu”nun Şirvan səfəri” də məhz bu baxımdan gərəkli təhlilləri aktuallaşdırır.

Şirvan bir folklor mühiti, ictimai, siyasi, mədəni düşüncənin ən əski qaynaqlarından biri olaraq bütün parametrlərdə zənginliklə səciyyələnir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, min ili ötüb keçəcək bir dövlətçilik tarixi vardır. Bu tarix özlüyündə hər şeyi, o regionun nələrlə təmsil olduğunu başlanğıc olaraq düşünməyə əsas verir. Faktik olaraq olanlarının təhlilə gətirilməsi isə ciddi və sistemli araşdırmaları aktuallaşdırır. Bu gün tarixin dərinliklərindən gələn beş yüz altmış beş şairin adı bizə çox ciddi mətləbləri açıqlayır. Daha doğrusu, onun bir elm, mədəniyyət və mənəviyyat ocağı olaraq daha dərin qatlarla səciyyələndiyini düşünməyə əsas verir və əsas verir deyək ki, bu beş yüz altmış beşdən bəlkə də bir neçə dəfə çox sənətkar tarixin amansızlığında heç nəyi ilə bizə gəlib çata bilməmişdir. Bunun isə köklü səbəbləri vardır. Çünki bu xalqın başına gətirilən müsibətlər onu böyük itkilərlə üz-üzə qoymuşdur. Ancaq sevindirici haldır ki, əlimizdə olanlar təsəvvürlərimizin aydınlığına, Şirvan mühitinin nələrlə səciyyələnməsini müəyyənləşdirməyə, qənaətlərimizə əsas olur.

Şirvan dastan mühitinin problematikası hələ lazımı qədər açılmamışdır. Düzdür, türk dastançılığı baxımından, eləcə də regionun folklor mühitinin araşdırılmasının müxtəlif problemləri baxımından təhlillərdə özünə müəyyən qədər yer alır. Ancaq zənginlik kontekstində bu bir hissədir, fundamental təhlillərə ciddi yol açır. “Burada maddi və mənəvi mədəniyyət abidələrinin, məişətin bir bütöv kimi öyrənilməsi gərəyi ortaya çıxır. Əlbəttə, Şirvan aşıq mühiti muğamla sazın qovuğduğu və birinin digərini tamamladığı yerdir” **(1, 7).** Elə “Koroğlunun Şirvan səfəri” də bu zənginliyin bir faktı kimi Şirvan aşıqlarının bağrının başından qopmuşdur. Xalq öz qəhrəmanını Azərbaycanın, eləcə də ona yaxın olan ellərin ərazilərinə aparmış və oradakı şücaəti, qəhrəmanlığı, igidlikləri, xeyirxahlıqları ilə əbədiləşdirmişdir. “Koroğlunun İstanbul səfəri”, “Koroğlunun Ərzurum səfəri”, “Koroğlunun Bayazid səfəri”, “Koroğlunun Qars səfəri”, “Koroğlunun Dərbənd səfəri” və s. qollar səfər xarakterini birbaşa qolun adında ehtiva edirsə, “Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməyi”, “Durna teli”, “Məhbub xanımın Çənlibelə gəlməyi” və s

qollarda mətn özü qəhrəmanın ayr-ayrı gedişlərdəki igidliyini əks etdirir. Bunlar bir bütöv olaraq ideallığın, pozulmuş nizamın bərpasına xidmət edir. Məhz xalq bu nümunələrdə özünün arzuladıqlarını, istəyini, həyat və insan sevgisini, onun əlçatmazlıqlarını bir bütöv olaraq səciyyələndirmək yolunu tutmuşdur. "Koroğlunun Şirvan səfəri" də öz smentikası, alt və üst qatda olanları ilə eyni ideala, onun daşınış məramına xidmət edir və qaynağını da bir düşüncə hadisəsi kimi oradan alır. Ona görə də bu qolların hər birisi dastanı bütövləşdirir, onun bir hissəsi kimi tamın yaranmasına, iç aləmində olanların gələcəyə daşınışına xidmət edir. "Şübhəsiz ki, ayrı-ayrı qolların, surətlərin yaradılmasında daha qabaqkı əsrlərdə baş vermiş əhəmiyyətli tarixi hadisələrin hafizələrdə yaşayan rəvayət və əfsanələrindən də qidalanma, istifadə az olmamışdır" **(6, 114).** Bunlar təbiidir və, "Kitabi-Dədə Qorqud"da, "Oğuz Kağan"da, "Manas"da, "Alpamış"da, "Corabatır"da, "Edige"də, "Koblandıbatır"da, "Aşıq Qərib"də, "Tahir və Zöhrə"də, "Əsli və Kərəm"də və s. dastan nümunələrində bu özü bir system kimi müşahidə olunur. Janrın poetik imkanları, məzmunu, nitq etiketləri bunu bir bütöv olaraq aydınlaşdırır.

"Koroğlunun Şirvan səfəri" özlüyündə məzmunu etibarilə qəhrəmanın qocalığının bədii əksinə yüklənmişdir. Dastanın başlanğıc epizodu da buna nümunədir və bütünlükdə hadisələrin gedişi haqqında ilkin təəssüratı müəyyənləşdirir. "Koroğlunun yaşlaşmış zamanlarıydı. Dayı çox davıya-şavıya girmirdi. Hələ dəliləri üçün tədbir tökürdü; onlar çox o yan - bu yana getməyib hələ yaxınlarda ovlayıb-quşlayıb günlərini keçirirdilər.

Koroğlunun başında 20-30 dəlisi qalmışdı, xanımlardan da Nigardı, Telliydi, bir-ikisi də başqa dəlilərin arvadlarıydı" **(4, 12).** Göründüyü kimi, burada hadisələrin zaman baxımından təsviri Koroğlunun qocalığına bağlanır və öz qəhrəmanının bir bütöv olaraq canlandırılması məqsədilə onun qocalığını da dastanlaşdırmağı məqsədə çevirir. "Koroğlunun Dərbənd səfəri", "Hasan paşanın Çənlibelə gəlməyi", "Koroğlunun qocalığı" qollarında da buna yaxın təsvir və səfər motivləri ilə qarşılaşırıq. Bu mətn də yaxın bir məzmunun təqdimi baxımından əhəmiyyət kəsb edir və qəhrəmanlığın yaşarlığını, gələcəyə gedişinin mahiyyətini aydınlaşdırır, bir növ "mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi" düsturunun sxeminə hesablanır. "Kitabi-Dədə Qorqud" da Qazan xanın, "Oğuz Kağan"da Oğuz Kağanın, "Corabatır"da Corabatırın və s. qəhrəmanların eyni müstəviyə gəlişinin, həm də qəhrəmanlığın hansısa formada daşınışının şahidi oluruq.

Dünya epos ənənəsi elə mükəmməl və çoxşaxəli düşüncə hadisəsidir ki, onun mahiyyəti mifoloji yaddaş, məkan və zaman hadisələri ilə bütövləşir və həm də etnosun nəinki gəldiyi yolu, eyni zamanda gedəcəyi istiqamətə də işıq tutur. Avropa epos məkanında formalaşmış "Edda", "Beovulf", "Niberlunqlar haqqında nəğmə", "Roland haqqında nəğmə", "Sid haqqında

nəğmə" bir sistemin hadisəsi olaraq "Bilqamıs", "Oğuz Kağan", "Kitabi-Dədə Qorqud", "Koroğlu" və s. kimi epos təfəkküründə birləşir. Burada nə qədər fərqlilik olsa da eyni tarixi mənzərənin gedişini, Sibirdən Bavariyaya qədər uzanan məsafənin adamlarının tarixi taleyini, yaşam tərzini, apardığı mücadilənin səsini eşidir və görürük. Epos öz şaxələnmələri, çeşidli sistemi, sxemləri ilə bu təsəvvürlərin daşıyıcısıdı və forma, təsəvvür hadisəsi olaraq buna xidmət edir. Belə bir zənginlik onu deməyə əsas verir ki, "dünya xalqlarının yaratdığı sənət əsərləri sırasında "Koroğlu" dastanı şərəfli yer tutur. Bu ölməz epos əsrlər boyu ədalətsizliyə, zülmə, insanın insan tərəfindən istismarına qarşı mübarizə aparan geniş xalq kütləsinin bədii təfəkküründün məhsulu olan nadir sənət incilərindən biridir. Məhz bu ideyanı özündə ümumiləşdirdiyinə, eyni zamanda yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə "Koroğlu" eposu əsrlərdən bəri nəinki onu yaradan və yaşadan dogma xalqın, həm də onun nəfəsi isitdiyi, şüası işıqlandırdığı başqa xalqların şifahi ədəbiyyatında da özünə yuva tapmış, onların öz dilində eyni adda ədalətsizliyə, zülmə qarşı mübarizə aparan qəhrəmanlıq simvoluna çevrilmişdir**" (7, 319-320).** Doğrudan da nadir sənət incisi hesab olunan bu abidə təkcə mənsub olduğu etnosun ədəbi düşüncəsi kimi möhtəşəmlik qazanmır, həm də dünya ədəbiyyatı üçün klassikaya çevrilir və onun əzəmətliliyi bütün zamanların bədii sferasında dolaşır.

"Koroğlunun Şirvan səfəri"ndə digər bir epizodik məqama diqqət yetirək, orada vurğulanır ki, "Koroğlunun dəstəsində Yetim Mırad adlı bir cavan oğlan varıydı. Koroğlu bir vaxt bını yoldan tapıb gətirmişdi, deyibnən, adına Yetim Mırad deyərdilər. Yetim Mırad hindi böyigiyib 18-19 yaşına yetişmişdi. Çox gözəl-göyçək, ağıllı-kamallı, vıran-yıxan bir igid idi. Bir gün dəlilər hamısı Çənlibeldə idi. Şaddıx-şadyanalıx eliyirdilər. Koroğlu bir də baxıb gördü ki, Yetim Mıradın üzü bahar bılıdı kimi tutulub, qaş-qabağını sallayıb, ah-uf eləyir" **(4, 12).** Artıq bu epizod mahiyyəti, hadisələrin gedişini bir xətt olaraq müəyyənləşdirir, bir növ ona istiqamət verir. "Şirvan səfərinin" ümumi ahəngi bir növ bu epizod üzərində qurulur və dastanın qolunun qəhrəmanlıq istiqamətini aydınlaşdırır. Bu qol Koroğlunun qəhrəmanlığının dönməzliyinin və davamlı olaraq yaşanışının ifadəsidi. Belə ki, Koroğlu nə qədər qoca olsa da, yenə öz qəhrəmanlığındadı və həyat onun qəhrəmanlığının sonuncu nöqtəsinin müəyyənliyinə imkan vermir. Daha doğrusu, xalqın həyatı öz bətnində bir etnos olaraq qəhrəmanlığı əzizləyir və onu nizamın əsas silahı kimi ortaya qoyur. Digər bir epizoda diqqət yetirək: "Koroğlunun heş Şirvana yolu düşməmişdi. Odu ki, hardan keçib, hayana gedəcəyini bilmirdi. Qırat çoxdan səfərə çıxmadığınnan yel kimi uçurdu. Koroğlu bir də onda gördü ki, bir böyük çayın qırağındadı. İstədi çayı keçsin. Qırat çaya girən kimi çay onu bırıb qırağa qaytardı. Koroğlu atı bir də suya vurdu. Çay bir də atı bırıb dala qaytardı. Onda Koroğlu hirsdənib atı

çaydan qırağa çəkdi. Bir az aralıdan hərləndirib Qırata bir qırmanc vurdu. Qırat qızılquş kimi yerindən qopub o biri taya düşdü. Koroğlu dönüb gördü ki, atın dal ayaqları suya düşüb. Gülüb dedi:

-Ay çay, sən kür, mən kür, biz bir yerdə yola getmərik. O vaxtdan həmin çayın adına Kür deyillər" **(4, 12).** Artıq bu epizod epos qəhrəmanı haqqında dolğun təsəvvür yaradır və xalq təsəvvüründə olanlarla həmahəng səsləşir. Beləliklə, bu təsvirlərdə təkcə Koroğlunun şəxsiyyəti deyil, həm də Şirvan elinin yerləşdiyi ərazilər, onun sərhədləri müəyyənləşir.

Koroğluyam, Çənlibeldən gəlmişəm,
Atımı Şirvana çaparam indi.
Yerə də quylansa Şirvanın xanı,
Arayıb, axtarıb taparam indi.

Burada maraqlı, həm də xüsusi vurğulanan məsələlərdən biri qəhrəmanlığın davamlılığı məsələsidir. Çünki dastanda qocalıq bir problem olaraq müxtəlif vəziyyətlərdə özünə yer alır və Koroğlunun qəhrəmanlığının məzmununu aydınlaşdırır. Ona görə də "Koroğlunun Şirvan səfəri" daha geniş məzmunlu, həm də informasiya yükünün tutumluluğu ilə seçilir. "Titrəyir əllərim, tor görür gözüm, mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi" qəhrəmanın fəaliyyət və həyat tərzində özünə yer alır. Qolda təsvirini tapan hadisələr bir system çevrəsində müəyyənləşir və etnosun təsəvvürlərini aydınlaşdırır. "…Sən hələ Qoç Koroğlunu tanımamısan. Mən dost yolunda cannan da keçərəm. İgid gərək bir qaşıq qandan ötrü sözünnən dönməyə. Həm də ki, Nigar xanım mənə qoca deyib. Abdulla xan o qızı gözünün içində də saxlasa, gərək onu aparıb həmin Yetim Muradı söyündürəm, həm də Nigar xanıma sübut eliyəm ki, nə qədər ki, ölməmişəm, helə əvvəlki Koroğluyam" **(4, 17).** Dastanın epos ənənəsində əzəməti və bütünlükdə janr sistemi özünəməxsusluğa, "Kitabi-Dədə Qorqud"dan, daha əski təsəvvürlərdən gələn məzmuna bağlanır. Ona görə də onun tipoloji müstəvidə təhlili təkcə bədii mətnin xarakterini aydınlaşdırmağa əsas vermir, həm də türk dastançılığının xarakterini açmağa şərait yaradır.

Sənə deyim, Nigar xanım,
Söz sinəmnən axdı gəldi.
Bir çay keçdim mənnən dəli,
Qırat ona baxdı gəldi.
Koroğluyam, düşüb canım,
Xanlar, paşalar düşmanım,
Sənə deyim, Nigar xanım,
Qocalığın vaxtı gəldi. **(4, 25).**

Dastanın sonuncu epizodunda olan bir məqam, qocalıq axıra qədər təqdim edilən düşüncənin ifadəsini şərtləndirir və qəhrəmanlığın qocalmadığını (ölməzliyini) aydınlaşdırır. "Kim ki, el yolunda, yetim-yesir

yolunda can qoya, el də onu öz canı bilər. Sənin dalında bir el var, kim sənə bata bilər”?! Bütün bunlar eposun düşüncə axarını, etnosu ifadə imkanlarını, fonopoetik, morfopoetik, sintaktik sistemini bir bütöv olaraq aydınlaşdırır, “Koroğlunun Şirvan səfəri”nin nələrlə səciyyələndiyini bir daha təsdiqləyir.

İşin elmi nəticələri: Şirvan folklor mühitinin zənginliyində epos ənənəsi bir bütöv olaraq özünə yer alır. “Koroğunun Şirvan səfəri” qolu bu müstəvidə ciddi faktura zənginliyi ilə səciyyələnir. Mühitdə dastan ənənsinin müstəsna rolunu, spesifik məzmununu, etnosu ifadəyə hesablandığını göstərir.

Tətbiq sahələri: Azərbaycan folklorşünaslığı, Şirvan folklor mühiti, dastan yaradıcılığı, türk dastan ənənəsi və s.

Elmi yeniliyi: “Koroğunun Şirvan səfəri” qolu dastanın ümumi məzmununa, poetik sisteminin mükəmməllik axarına bağlanır. Ona görə də bu qolun epos ənənəsində təhlili xalqın dastan düşüncəsinə meyilliliyini, qəhrəmanlıq təsəvvürlərinin yaşarlığını əhatə edir**.**

Ədəbiyyat

1. Allahmanlı M. Şirvanın 1120 şairinin sözündən. Şirvanın 565 şairi. Bakı, Elm və təhsil, 2014, s. 3-7.
2. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1992, 477 s.
3. “Koroğlu”. Bakı, Nurlan, 2009, 448 s.
4. Şirvan dastanları və aşıq rəvayətləri. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 538 s.
5. Şirvanın 565 şairi. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 512 s.
6. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, Elm, 1972, 398 s.
7. Vəliyev V. Azərbaycan folklor. Bakı, Maarif, 1985, 414 s.

Т.Гани

Текстовая система версии «Визит Кёроглы в Ширван»

Резюме

Эпос «Кёроглы» - один из самых великолепных памятников, созданных азербайджанским народом. В собирании, публикации и исследовании этого эпоса была проделана огромная работа, в результате которой было основана отдельная направление в нашей фольклористике.

Одним из важнейших аспектов эпоса является соединение разных версий в одной поэтической системе. Одним из таких важнейших версий является «Визит Кёроглы в Ширван».

Эта часть героизма Кёроглы также показывает великолепие поэтической системы Азербайджанской эпосной традиции, и является актуальным примером для дальнейшего всестороннего исследования национальной фольклористики.

T.Qani

Text`s system of the version of epic "Koroghlu's visit to Shirvan"

Sammary

The epic of "Koroghlu" is one of the most magnificent literary monuments created by the Azerbaijani people. After collecting, researching and publication of this epic, a great work was done, as a result of which was founded the separate direction in our folklore.

One of the most important aspects of the epic is the combination of different versions in one poetic system. One of the most important versions is " Koroghlu's visit to Shirvan".

This part of Koroghlu's heroism also shows the grandeur of the poetic system of the Azerbaijan epic tradition, and is an actual example for further comprehensive research of national folklore.

Rəyçi: **Mahmud Allahmanlı**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ŞÖHRƏT BƏDƏLOV
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sohrat@mail.ru

XƏTAYİ YARADICILIĞINDA TƏRİQƏT VƏ SALİK ANLAYIŞLARI

Açar sözlər: Quran, təsəvvüf, irfan, sufizm
Keyvvords: Koran, Hatai, Sufism, poetry, symbol
Ключвы слова: Коран**,** Хатаи, суфизм, поэзия, символ

Klassik Azərbaycan poeziyası tarixində istər Xətayiyə qədər, istərsə də Xətayi dönəmlərində və daha sonrakı mərhələlərdə təsəvvüfün ümumi elmi - nəzəri anlayışlar sistemi özünün bütün proqressiv nəşət imkanları baxımından «Qurani - Kərim»in surə və ayələrinə istinadları ilə diqqəti cəlb etməklə bərabər, eyni zamanda klassik irfanşünaslığın və ümumən təsəvvüfün bütün nəzəri - irfani sistemlərini özündə ehtiva edə bilmişdir. Məhz bu baxımdan təsəvvüf tarixinin nüfuzlu mənbələrindən sayılan «Kitabul - xitab» bu anlamları özündə mündəricə etməklə kifayət qədər zəngin təfərrüata malikdir: «Şeyx odur ki, pür - ədəb və kamil ola ki, seyri - İllahda məqamların ən sonuna çata. Zira seyri - fillaha nəhayət yoxdur... talibləri Haqqa irşad edib təkmil etməyə - tamamlamağa qadir ola...

Demə aşk içrə bana kim ola rəh - yabi tarik,
Gir həman sən yola, Allah vəliyül - tevfik.

Rəh - yab: Yol bulan, yol göstərən, Vəliyül - tevvik: Bacarıqlara ulaştıran dost və sahib, eşq içində yol göstərən ... Sən dərhal yola çıx, bacarığa çatdıran dost və sahib Allahdır».(1) Aydın göründüyü kimi, salikin təriqətə daxilolma mərhələsi, əslində, mərifət qavramlarının ən önəmlilərindən biri olmaqla, özünün irfani mündəricəsinə görə Allah - təalanın «Qurani - Kərim»cə idrak olunmasına yönəli idraki prosesin təfəkkür tərzinin zəruri anlamlarındandır. Bu mənada həm ilkin təfsir nümunələrinin hermeneftizmi və eləcə də təriqətlər tarixinin elmi - nəzəri baxışlarında təsəvvüfün bu unikal düşüncə tərzi aydın şəkildə diqqəti cəlb edə bilir. Bu bazxımdan Türkiyə elmi fikrində təsəvvüf tədqiqatçılarından Camal Kurnaz və Mustafa Tatçının gəldikləri nəticələr diqqətəlayiqdir: «Təkkə və zaviyyələrdə özünə uyğun bir mühit tapan bu ədəbiyyat (təsəvvüf türk ədəbiyyatı - Ş.B.) yüzillər boyu müsəlman türkün inanc və duyğularına bədii tərcüman olmuş, əxlaqi dəyərlərini qüvvətləndirmiş, yeni bir ruh və düşüncə genişlıiyi ilə həyata və kainata baxış tərzini dəyişdirmiş və onun mənəvi həyatını zənginləşdirmişdir». (2)

Tərigətlər tarixinin bu və ya digər səciyyəsinə diqqət edildikdə, nəzərə almaq lazımdır ki, Xətayi dönəmlərində tərigətlərin həm təşkilati, həm də mərifət mündəricəsi özünün bir sıra cəhət və xüsusiyyətlərinə görə özünəməxsusluq nişanları ilə tarixi bir ənənəviliklə seçilirdi. Qeyd etmək vacibdir ki, Şah Xətayi yaradıcılığında pir - mürşid bir mərifət anlamı olaraq «Qurani - Kərim»ə dayanan mətləb səciyyəsi ilə diqqəti cəlb edir:

Gəl düşünmə, ağla sığmaz bu elim,
Qüdrət xəzinəsinin müftahi dilim,
Bir ulu dərgaha ulaşdı yolum,
Bilməyən sanır ki, dükandan aldım.

Aləm başdan - başa bir seyrangahdır,
Gir könül şəhrinə, gör nə dərgahdır,
Bir gizlicə sirdir, qüdrətüllahdır,
Yazılmış dəftəri divandan aldım. (3)

Diqqət edilsə, tərigət və onun yolçularına eyhami, eyni zamanda bu yolçuların mərifət əhli olmaqla ilahi məhzərdə dərəcə sahibləri olduğuna aydın işarələr öz gizlinləri ilə Xətayi təqdimatında dərin məna kəsb edir. «Yolu ulu dərgaha ulaşanlar» anlamı tərigət yolçularına və eyni zamanda «dili qüdrət xəzinəsinin açarı» olanlara yönəli işarəviliklə «Qurani - Kərim»in «Vaqiə» surəsinin dördüncü - doqquzuncu ayələrinin hikmət anlamları ilə diqqəti cəlb edə bilir: «Ey insanlar! Yer sarsıldıqca sarsıldığı, dağlar uflandıkca uflanıp da toz duman halına gəldiyi zaman, siz də üç sinif olursunuz .Yaxşı işlər işlətdiklərini bildirmək üçün əməl dəftəri sağdan verilənlər; nə mutlu o sağçılara! Pislik işlətdiklərini bildirmək üzrə əməl dəftəri soldan verilənlər; nə yazık o solçulara! Yaxşılıq işləməkdə öndə olanlar karşılıklarını almakda da öndə olanlardır.Naim cənnətlərində Allaha ən çox yaxınlaşdırılmış olanlar iştə bunlardır». (4)

Nəzərə almaq lazımdır ki, bu surənin təfsir vüsəti olmadan «sağçılar» məqamını nə irfani, nə də ki islami ərkan baxımından elmi təhlilə cəlb etmək heç şübhəsiz ki, naqis nəticələrə əsas vemiş olar. Bu mənada təfsir elminin «kiraz» və «muz» ağacları, bu ağacların kölgə ezoterizmi və «çağlayan su» anlamının «sağçılar» üçün müjdə mərifətini bəlirləmədən yəqin ki, müjdələnmiş «sağçılar» barədə bəhs etmək mümkün deyil. İbn Kəsir klassik təfsir elminin tanınmış simalarına istinadən və özünün analitik mərifət metodologiyasından çıxış etməklə yazır: «Sağçılar kimlərdir, halları nədir, akibetləri nasıl olacaktır? Sonra ayəti - kərimə bu durumu açıklayarak diyor ki: «Dikensiz kiraz» İbn Abbas, İkrimə, Mücahid, Ebül Əhvas və digərləri «kiraz» kəlməsinin dikəni olmayan anlamına gəldiyini bildirir...Biz onun dikəni olmayan yüklü meyvə olduğunu söylüyorduk. Zahir odur ki, hər ikisi de kasdedilmiş ola bilir».(5)

Bu «Qurani - Kərim» anlamlarının mənəviyyat bağçasına «sağçılar» bəsirəti ilə baxan Xətayi söz gülüstanında həmin «dikən olmayan yüklü meyvə» hikmətinin nəsimini nümayiş etdirə bilir. Bu zaman təriqət ərkanı ilə üz tutduğu ərənlərlə Xətayi piri - mürşid əxlaqı ilə mükaliməd «sağçılar» tərənnümçüsüdür:

Ey bəradər, eşqi - əsrar ilə heyran olmuşuz!
Dersən kim, dəhri - pirdən nəsihət almuşuz!
İrişib feyzi - ilahi bizə, təslim olmuşuz,
Canu dil tərkin urub, meydani - eşqə gəlmişüz. (1)

Nəzərə almaq lazımdır ki, təriqət Xətayi dönəmlərində, daha əvvəllərdə olduğu kimi mərifətin bütün məzmun əhatəsini idrak və nümayiş təşkilatı idi. Əlbəttə, inziva, xəlvət mərhələlərində salik «Qurani - Kərim» mərifətini həm mürşiddən, həm özündən öndə olan ariflər hikmətindən əxz etməklə təsəvvüf elmi baxışlarından öz zənginliyini təmin edə bilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, pir, mürşid missiyası təriqətlər tarixində çox geniş və eyni zamanda cavabdehlik nöqteyi - nəzərdən tarixi məsuliyyət missiyası olaraq dəyərləndirilirdi.

Bəllidir ki, sufi təriqətlərində mürşid həm ideoloq, həm əxlaqi normaların icra tərənnümçüsü və eyni zamanda yanlış məqami ideyalara aydınlıq gətirə biləcək cari elmi - irfani proqramın təyinat rəhbəri idi. Belə ki, «Qızılbaş» xanəgahlarındakı sufi qızılbaşlar yun geyimdə və on iki imama işarəviliklə on iki rəng zolaqlı çalma - baş geyimi ilə tanınardılar. Bəllidir ki, sufilərin yun geyimdən istifadə etməsi ənənəvi izləri ilə təsəvvüf tarixində ən çox müraciət edilən mövzulardan hesab edilir. Belə ki, təsəvvüf tarixinin «Avaruful - mearif» kimi mötəbər mənbəsində yun geyim ənənəsi mövzu olaraq ayrıca məzmun kəsb edir: «Ənəs ibn Malik demişdir: Rəsulullah bir kölənin belə dəvətinə gedər, mərkəbə (uzunqulağa - Ş.B.) minər və yun əlbəsə geyərdi. Sufilər də peygəmbərin geyimi olduğu üçün yun əlbəsə geyməyi tərcih etmişlərdir... zahiri əlbəsələrini diqqətə alan bəzi kimsələr onlara «yun əlbəsə geyən» anlamında «sufi» demişlərdir». (4)

Xətayinin poetik mərifət təqdimatlarında təriqət anlayışı gətirdiyimiz bəlgə məzmunundakı ziddiyyətlərdən xali olmaqla, istər peygəmbər mərifətinə vaqiflik baxımdan, istərsə də təriqət dünyagörüşünün elmi - ilham ezoterikası istiqamətindən sistemli əxlaq təfərrüatı ilə diqqəti cəlb edir:

İqrar verdim, dönmən Ələst bəzmindən,
Verdiyim iqrarı imandan aldım.
Başqa seyran gördüm kəndi özümdən,
Bu məhəbbəti mən Mərdandan aldım.

Bildiyim unutdum, eylərəm fəryad,
Dərdim budur, dilim yox, istəyəm imdad,

Təkrar yenə təlim etdi bir ustad,
Dərsimi məktəbi - irfandan aldım. (1)

Xətayinin bu şerində təkkə - təriqət prinsiplərinin əksər cəhətləri mövzu əhatəsinə görə müvafiq təfərrüat ardıcılığı ilə diqqəti cəlb edə bilir. Bu prinsiplər həm mövzu anlamları, həm də təriqət şeir şəkillərinin əxlaqi tələb nöqteyi - nəzərdən dərviş mərifətinin ədəb normalarından hesab edilməsi ilə də şərti mərifət əhatəsi kimi qəbul olunur. Məhz bu baxımdan Xətayinin bu bəndləri şəkli mündəricəsinə görə minacat, nət, mədhiyyə, hikmət, nutuk kimi janr səciyyələrini özündə ehtiva edə bilir. Bütün bu xüsusiyyətlərə rəğmən qeyd etmək olar ki, Azərbaycan ədəbiyyatında təriqi - təkkə şeir şəkillərinin sistemli təzahürləri məhz Xətayi yaradıcılığının mündəricə əhatəsi ilə öz təyinatını tapa bilmişdir. Bu mənada Xətayi yaradıcılığının təriqət leytimotivi əslində, ədəbi hadisə olmaqla Azərbaycan poeziyasının XV əsr mərhələsində xüsusi tədqiqat mövzusu hesab edilməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Xətayi yaradıcılığında terminoloji istilahi – sufiyyə özünün həm lüğəvi, həm də mərifət anlamları əhatəsi ilə diqqəti cəlb edə bilir:

Qətreyi - naçizkən dəryayi - ümman olmuşuz!
Fəxr edib dərvişliyi aləmdə sultan olmuşuz!
Təkyəyi - fanidə bir kaç gün ki, mehman olmuşuz!
Dəviyi - xam etməzik, rahi, təyyün bulmuşuz!

və ya

Kuyi - eşqin sən dəxi bir başaçıq üryani ol,
Nəreyi - yahu ilə doldur cahani, fani ol. (1)

- ribat fəth olunmazlığı ilə cihadi - məqamiyyədə düşmənə sinə gərən dərvişi - zinət sidqiyyəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, hırka öz sinonimlərinə görə elmi ədəbiyyatda fırka və təriysun variantları ilə də diqqəti cəlb edə bilir. Belə ki, ən qədim mənbələrdən olmaqla bu xüsusiyyət Şeyx Tusinin «Əlmiləl vən - nihəl», İmam İsmail Buxarinin «Təsnifat», Əhməd ibn Hənbəlin «Əlmusnəd», Rağib İsfəhaninin «Əl-Həlimat», Şeyx Fəxrəddin Razinin «Kəşful - Kəlam» , İmam Qurtubinin Əl - izaf -fil luğat» kimi mənbələrdə öz elmi izahat əhatəsini ehtiva etməklə diqqəti cəlb edir. Mənbələrdə dərviş - ümumilikdə təriqət yolçusunun libas tərtibatlarına görə mənsub olduğu xanəgah - zaviyə mürşidinin qəbul etdiyi qiyafə uyğunluğu ilə təyinat tapırdı. Bu mənada hırka əxlaqı Xətayi şeirlərində aydın şəkildə diqqəti cəlb edə bilir.

Ədəbiyyat

1.Şah İsmayıl Xətayi. Ic. Bakı, 1975
2.Şah İsmayıl Xətayi. IIc. Bakı, 1976

3.Şah İsmayıl Xətayi. Məqalələr toplusu. Bakı, 1988
4.Şeyx Səfi təzkirəsi, «Səfvəttüs - Səfa»nın tərcüməsi (N.Nağısoylu) Bakı, 2006
5.Ergün S.N Hatai Divanı. İstanbul, 1956

Ш. Бадалов

Понятия «тарикат» и «салик» в творчестве Хатаи

Резюме

Азербайджанская поэзия средних веков отличается своей суфийской семантикой. В этой связи особо можно подчеркнуть творчество Шах Исмаила Хатаи. В статье исследуется суфийская семантика творчества этого великого государственного деятеля и поэта. Автор на обширном материале из творчества Хатаи поднимает некоторые вопросы суфийской семантики поэта.

Приходит к такому выводу, что суфийская семантика творчества Хатаи в первую очередь связана с суфийской средой того периода. Автор раскрывает формирование понятия сафавидская-кызылбашская литература. В статье исследуются такие суфийские понятия как «Тарикат» и «Салик» в творчестве этого поэта.

Sh.Badalov

The concepts of "tarikat" and "salik" in the creativity of Khatai

Summary

Azerbaijan poetry of the Middle Ages is characterized by its Sufi semantics. In this connection, we can emphasize the creativity of Shah Ismail Khatai. The article investigates the semantics of the Sufi art of this great statesman and poet. Author on the extensive material from the work of Khatai raises some questions about the semantics of the Sufi poet. He comes to the conclusion that the semantics of the Sufi art Khatai primarily associated with the Sufi environment of the period.

The author reveals the formation of the concept of Safavid-kyzylbash literature. The article explores such Sufi concepts as "Tarikat" and "Salik" in the work of this poet

Rəyçi: **Afaq Ramazanova**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ОЛИМ ДАВЛАТОВ
(Узбекистан)
elchinibrahimov85@mail.ru

АЯТЫ И ХАДИСЫ В ПОЭЗИИ АЛИШЕРА НАВОИ В ДОСЛОВНОМ ИЗЛОЖЕНИИ

Key words: oyat, hadis, poetry, iqtibos, poetic art, цитирование, history of
Açar sözlər: ayə, hədis, poeziya, iqtibas, bədii fiqurlar, sitat gətirmə, genezis, Allah, Peyğımbər, həmd, nət.
Ключевые слова: аят, хадис, поэзия, иктибас, поэтические фигуры, цитирование, генезис, Аллах, пророк, хамд, наат.

В поэтике мусульманского Востока дословное заимствование стихотворных строк из другого языка называли ***муламма***‘, а основанный на таком заимствовании поэтический прием – ***талми***‘(араб. – *расцветить различными красками, сделать ярким*). Когда мы собрали слова и выражения на арабском языке, использованные в газелях Алишера Навои, созданных на родном языке поэта – тюрки, убедились, что они в основном заимствованы из Корана и хадисов. Три из пятнадцати условий, которые мы должны в совершенстве знать при комментировании Священного Корана (илм ал-ма‘ани– наука о смыслах, илм ал-баён – наука изложения, илм ал-бади‘ – наука о [редкостях] поэтики), непосредственно касаются поэтики, что снова и снова свидетельствует о тесной связи литературы с мусульманской теологией [1, 76]. К тому же во многих рукописных источниках по поэтике восточного стихосложения в описании и комментировании художественно-выразительных средств и поэтических приемов вошло в традицию ссылаться на аяты Корана и хадисы. Также сформировались и широко применялись специальные поэтические приемы, основанные на их использовании. В классическом литературоведении использование в поэтическом произведении выдержек из Корана и хадисов считалось самостоятельным художественно-выразительным средством. Одним из них является искусство ***иктибас*** – заимствования.

Слово *иктибас* в современном литературном узбекском языке применяется в основном в значении *цитата*. На самом же деле это – полисемантическое слово, значение которого в словаре Деххуда «Лугат-наме» комментируется следующим образом:

«Иктибас» – охватить огонь («Тадж ал-масадир»), взять огонь, ибо оно происходит от слова қабас, которое с двумя фатхами (*фатха*

– название надстрочного знака, обозначающего краткий гласный «а») *означает огонь («Гийас ал-лугат»), гореть («Тарджуман ал-Куръан»), учиться, получить свет знаний (Аллама Джурджани, «Тарджуман»), овладевать знаниями («Тадж ал-масадир»), получать знания; приносить пользу («Назим ал-атибба»), учиться наукам у кого-либо («Фарханг-и Анандрадж»)* [2, 203].

В ранних средневековых арабских рукописных источниках по восточной поэтике мы каких-либо сведений о поэтическом приеме *иктибас* не встретили. Сведений об *иктибас* как о самостоятельном поэтическом приеме мы не обнаружили также в ранних персоязычных рукописных источниках по поэтике, таких как «Тарджуман ал-балага» («Толкователь красноречия», 1114) Мухаммада бин Умара Радуяни, «Хада‘ик ас-сихр фи дака‘ик аш-ши‘р» («Волшебный цветник тонкостей стиха», XII в.) Рашид ад-Дина Ватвата, «Ал-муджам фи маа‘йир аш‘ар ал-Аджам» («Собрание норм персидской поэзии», 1218-1219) Насраддина Туси, «Хада‘ик ал-хака‘ик» («Сад истин», XIV в.) Шараф ад-Дина Рами. Первоначальные сведения о поэтическом приеме *иктибас* приведены в первом дошедшем до нас рукописном источнике по поэтике на тюркском языке «Фунун ал-балага» («Науки красноречия», 1436-1437) Худайдада Тарази, а также «Бадаи‘ ал афкар фи санаи‘ ал аш‘ар» («Редчайшие мысли о поэтике стиха», 1488-1489) одного из крупных знатоков восточной литературы и поэтики Камал ад-Дин Хусайн Ва‘из Кашифи, «Бадаи‘ас-санаи‘» («Поэтические приемы», 1493) Атауллаха Махмуда Хусайни. По определению Шайха Ахмада Тарази *иктибас* есть дословное заимствование в стихотворении из текстов аятов или хадисов [3, 212]. Хусайн Ва‘из Кашифи в дополнение к данному определению считает, что использование в стихе правил фикха (мусульманского законоведения) также может рассматриваться как один из видов *иктибас* [4,112]. Атауллах Хусайни приводит сведения о четырех видах *иктибас*: 1) *иктибас* приводится дословно с сохранением своего истинного значения; 2) *иктибас* приводится дословно с несколько измененным значением; 3) форма *иктибас* частично изменяется в связи с содержанием поэтического произведения; 4) изменяется как форма, так и содержание заимствования. По мнению Атауллаха, заимствование из текста какого-либо известного стихотворения также является одним из видов *иктиба*с [5, 398].

По содержанию и смыслу дословных заимствований из аятов Корана и хадисов и по их связи с контекстом оригинала их можно классифицировать следующим образом:

1) аяты, восхваляющие Аллаха и пророка;

2) аяты и хадисы, восхваляющие сподвижников пророка Мухаммада и ученых;

3) заимствования аятов и хадисов в произведениях мистико-суфийского характера;

В творчестве Навои особенно часто встречаются аяты и хадисы, а также рассказы и предания о сподвижниках пророка Мухаммада. К примеру, во вступительной части философско-аллегорической поэмы «Лисан ат-тайр» («Язык птиц») самым первым в истории ислама сподвижникам пророка Мухаммада праведным халифам Абу Бакру Сиддику, Умару ибн Хаттабу, Усману ибн Аффану и Али ибн Абу Талибу посвящены отдельные главы по содержанию близкие поэме классика персидской литературы Фаридаддина Аттара. Эта же поэма вдохновила Навои создать поэму на ту же тему на своем родном языке. Начальные строки этих глав поэмы Навои почти дословно повторяют строки Аттара. Обратимся к первому бейту главы об Абу Бакре.

У Аттара:

Хожайи аввал, ки аввал ёр ўст,

Соний иснайн из ҳумо фил-ғор *ўст*.

У Навои:

Улки султони русулнинг ёридур,

Соний иснайн из ҳумо фил ғор*идур* [8, 21].

Как видим, в этом бейте при заимствовании аята Навои следует Аттару.

При анализе и комментировании аятов и хадисов, встречающихся в газелях и других лирических жанрах поэзии Навои суфийско-мистического содержания, часто, помимо первоисточников, т.е. самого Корана и хадисов, необходимо обращаться также к сочинениям суфийского содержания и тафсирам.

(Мой удел – гореть в огне любви, где уж тут разуму до меня, // Где у разумных взять сил, чтобы решиться вступить в сей огонь.)

Любовь, воспеваемая Навои, столь возвышенна и всеобъемлюща, что в ней нет места еще для кого-либо. И когда она достигает своего совершенства, И Любовь, и Влюбленный, и Возлюбленная сливаются в единое целое и создают свой особый мир. В нем растворяются, сливаются воедино и Ты, и Я. Мир множества возвращается к своей единой сути. И Навои ищет доказательства этого единства в первых аятах 112-ой суры Корана «Аль Ихлас» («Очищение»)

Эй Навоий, десанг ихлос ила бу сирни тилай,

Қул ҳуваллоҳу аҳад*, сўнградур* ***Аллоҳу-с-самад.*** [9, 90]

В общем виде эта газель создана в духе резкого противостояния и противоречия Любви и Разума (даже разум меркнет в любви к Творцу), Влюбленного и Отшельника. Поэт-философ, отдавая дань Разуму, тем не менее многократно обращается к утверждению о том, насколько редка и бесценна жемчужина Любви. Навои от бейта к бейту декларирует эту мысль и в конце газели как завершающий аккорд, как непреложное доказательство главной идеи газели приводит два аята из суры Аль Ихлас, которые в толковании В. Пороховой звучат так:

1. [Муҳаммад], скажи: Он– Аллах – един ;

2. Извечен Аллах один,

Ему чужды любые нужды,

Мы же нуждаемся лишь в Нем. [10, 637]

Но дело в том, что дословной передачей смысла аятов трудно достичь цели: ибо лишь по дословной передаче смысла этих аятов, свидетельствующих о единстве Аллаха и его независимости от всего, трудно уловить тот смысл, который служит доказательством истинной причины распри между Любовью и Разумом. В данном случае необходимо обратиться к толкованиям Корана, использовавших прием та‘вил. В тафсире «Мавахиби алийа» Хусайна Ва‘иза Кашифи, посвященном Навои и получившем высокую оценку современников, приводится сравнительно удачное толкование смысла этой суры. В частности, Кашифи следующим образом комментирует приведенные в суре божественные качества: «Тот, кто постигнет мускусный аромат смысла [данной суры], будет изумлен чрезмерно. Тот, кто постигнет Аллаха – учен и мудр. Тот, кто обретет «ахад» (единость), становится Влюбленным, а кто познает «самад» (извечность) – учен. Кто верует в «лам ялид ва лам юлад» («Он не рождает и Сам не рожден»), тот мудр. Кто подтверждает, что «валам якун лаҳу куфуван аҳад» («Неподражем Он и не сравним»), тот правоверен. И тот, кто сумел соединить воедино все эти смыслы – избранный Им единоверец... » [11, 1312]

Таким образом, Навои приводит аяты из суры «Аль Ихлас» как доказательство того, что достижение единения с Аллахом – *вахдат ал-вуджуд* – есть цель истинного суфия: подобно тому, как тот, кто проникся осознанием истины аята «Қул ҳуваллоҳу аҳад» по своему духовному величию выше и посему удостоен большего внимания Аллаха чем тот, кто осознал сущность аята «Аллоҳу-с-самад», точно также влюбленный, сгорающий в огне любви к Аллаху ближе к цели, чем тот, кто лишь только признает величие Его.

Литература

1. Ас-Суйути, Джалал ад-Дин. Совершенство в коранических науках. Вып. 1: Учение о толковании Корана. М.: Муравей, 2000.
2. Dehxudo, Ali Akbar. Lug'atnoma. [на персидском языке].
3. Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға («Балоғат илмлари») / Масъул муҳаррир: Б.Ҳасанов. Т.: Хазина, 1996.
4. Камал ад-Дин Хусайн Ва'из Кашифи. Бадаи' ал афкар фи санаи' ал аш'ар. Предисл.примеч. и указ. Р.Мусульманкулова. М.: Наука, 1977.
5. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ ус-санойиъ/ Форс тилидан А.Рустамов таржимаси. Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.
6. Mu'taman, Zaynal'abidin. Taxvil-I shi'r-I farsi. Tegeran, 1378. [на персидском языке].
7. Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв). – М.: Наука, 1974.
8. Навоий Алишер. Лисон ут-тайр. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 12-том. – Т.: Фан, 1996.
9. Навоий Алишер. Фавойид ул-кибар. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 6-том. – Т.: Фан, 1996. 568 б.
10. Коран. Перевод смыслов и комментарии Иман Валерии Пороховой. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2002.
11. Kashifiy, Husayn Va'iz. Mavohibi aliya. Lahur, 1992. [на персидском языке].

O. Davlatov

Əlişir Nəvai poeziyasındakı ayə və hədislərin hərfi şərhi

Xülasə

Məqalədə müsəlman Şərqinin klassik poetikasına aid olan iqtibas poetik fiqurunun əhəmiyyəti, genezisi və istifadə dairəsi haqqında məlumat verilir, bu fiqurun Əlişir Nəvai poeziyasında istifadəsi məsələləri tədqiq edilir. Müəllif onu da vurğulayır ki, bədii fiqur olan iqtibas Quran və hədislərdən sitatların gətirilməsidir və onların poeziyada istifadəsini aşağıdakı kimi təsnif edir:

1) Allah və Peyğəmbəri mədh edən ayələr;

2) Məhəmməd Peyğəmbər tərəfdarlarını və alimləri mədh edən ayə və hədislər;

3) mistik-sufi məzmunlu əsərlərdə ayə və hədislərdən alınmış ifadələr (və ya sözlər);

Məqalədə Əlişir Nəvai əsərlərində “Xəzain əl-Məani”, “Lisan ət-Teyr” və “Xəmsə” poemalarındakı iqtibaslardan istifadə dərəcəsi tədqiq edilmişdir. Müəllif Allah və Peyğəmbəri mədh edən ayə və hədislərin Nəvai poeziyasında daha çox istifadə olunması qənaətindədir.

O.Davlatov

Precisely used oyat and hadises in the poetry of Alisher Navoiy

Summary

In this article is given information about the main essencel, history of derivation, and measure of use of the art peculiar to the Muslim's East poetry - the art of iqtibos; and also analyses the issues on the usage of this belles-lettres art in Alisher Navoiy's poetry. The author emphasizes that art of iqtibos is the art which is connected with the copying extraction from sacred sources such as Qur'oni Karim and Hadisi sharif; and peculiar classifes its usage in belles-lettres fiction:

1) oyats devoted to God's hamd and prophet's na't;
2) oyat and hadises devoted to sahoba's and scholar's description;
3) oyat and hadises in maintenance fictions;

Also in this article specifically analyzed the types given above in the dastans of Alisher Navoiy such as Khamsa and Lison ut-tayr, and devan Khazoyin ul-maoniy and summarized that oyat and hadisesa about hamd, munojot and na't are mostly used in Navoiy's poetry. *derivation, God, prophet, hamd, na’t.*

NÜBAR HƏKİMOVA
AMEA Folklor İnstitutu
nubar@mail. ru

FOLKLORDA XALQ TƏBABƏTİ: TƏBİİ MÜALİCƏ ÜSULLARI

Ключевые слова: туркечаре, традиционные знания, альтернативная медицина, исцеление
Açar sözlər: türkəçarə, ənənəvi bilik, alternativ təbabət, şəfa üsulu
Keywords: turkechare, traditional knowledge, alternative medicine, healing

Mövzunun aktuallığı. Bu gün ənənəvi xalq həkimliyi, türkəçarəlik, ənənəvi tibb və ya alternativ tibb adı ilə məlum olan sağaltma üsul və metodları homo sapiensin tarix meydanına çıxdığı zamandan başlayır. Ancaq ənənəvi xalq həkimliyi ilə alternativ tibb arasında fərq vardır. Xəstə orqanı əmmə ilə müalicə üsulu türk xalqları üçün ənənəvi tibdirsə, bu, başqa xalqlar üçün alternativ tibdir. Yoqa dedikdə bu gün ənənəvi hind müalicə üsulu nəzərdə tutulursa, türkəçarəlik də yalnız türk xalqlarına məxusu ənənəvi sağaltma metodlarının cəmidir. Təbii ki, ənənəvi xalq həkimliyi nəsildən-nəslə keçərək daha da cilalanmış, yeni-yeni üsullarla daha da təkmilləşmişdir. Müasir təbabətin olmadığı zamanlarda ənənəvi tibb hər xalqın öz dünyagörüşünə, inanc sisteminə, yaşayış şəklinə, münasibətlər sisteminə görə formalaşmışdır. Ona görə də ənənəvi tibb dedikdə inanclarla, ətraf mühitə baxışla yoğurulan qeyri-peşəkar sağaltma metodları nəzərdə tutulur. Müxtəlif sağaltma üsul və metodlarına sahib olan ənənəvi xalq həkimliyi türk xalqları arasında daha çox bitkilərlə, əl enerjisi ilə müalicə forması ilə seçilir. Ancaq bu gün Hind, Tibet, Çin, Afrika xalq təbabəti adı ilə məşhur olan ənənəvi tibb əslində o xalqlara xidmət etmiş, başqa xalqlarda isə ənənəvi təbabətin müxtəlif formaları olmuşdur. Təəssüf ki, türkəçarəliklə bağlı materiallar vaxtında yazıya alınmamış, uzun müddət tibbin bu sahəsi diqqətdən kənarda qalmışdır. Bu baxımdan türkəçarələrin tədqiqi böyük əhəmiyyət daşıyır.

Əsas mətn. Türkəçarələr bir çox üsullardan istifadə etdikləri kimi ən çox yararlandıqları meyvə, tərəvəz, şəfalı otlardır. O baxımdan xalq təbabətində dərman kimi istifadə olunan meyvə və tərəvəzlər haqqında məlumat vermək lazımdır. Bu məlumatların bir çoxu xalq arasından toplanmışdır. Böyük bir qismi isə bu barədə yazılmış kitablardan alınmışdır. Dövrümüzədək müxtəlif bitkilərdən əldə edilən fərqli xüsusiyyətlərə malik onlarla məlhəm (yağ) resepti yetişmişdir ki, onlardan bir çoxu orta əsrlərdə yaşamış loğmanlarımız tərəfindən yazıya

alınmışdır. Məsələn, "Tibbnamə"də bənövşə, qızılgül və s. kimi çiçəklərdən, ayrı-ayrı bitki toxumlarından məlhəmlərin (yağların) əldə edilməsi üsulları ən incə detallarına qədər təsvir edilmiş, onların hər birinin hansı xəstəliyin dərmanı olduğu, ondan necə istifadə edilməsi gərəkdiyi diqqətə çatdırılmışdır (1, 118-120).

Ayrı- ayrı şifahi və yazılı qaynaqlarda aşağıdakı müalicəvi bitkilərin adına və müalicəvi xüsusiyyətləri barədə qiymətli məlumatlara rast gəlinməkdədir:

Çayçiçəyi. Dəmləməsi ağızda qurumanı, tüpürcək vəzisini tənzimləyir. Yeməkdən əvvəl və yeməkdən 20-25 dəqiqədən sonra çayçiçəyi dəmləyib içmək ağızda və mədə-bağırsaqda olan mikrobları zərərsizləşdirir. Çayçiçəyi dəmləməsi oynaqlarda olan ağrıları azaldır, yel xəstəliyində müalicəvi əhəmiyyəti vardır. Bu, soyuqdəymə və sinə ağrıları, göz xəstəlikləri, yaddaşsızlıq, qan damarlarının yığılmasına qarşı yaxşı effekt verir (2, 212).

Əməköməci. Mədə-bağırsaq üçün çox xeyirlidir. Xüsusilə bunu sıxma pencər şəklində və yaxud yağda qızardıb qatıq-sarımsaqla yemək çox xeyirlidir. Əməköməci bağırsaqları yumşaq saxlayır və qurdtökmə qabiliyyətinə malikdir, həmçinin gözü nurlandırır, görmə qabiliyyətini artırır, dişdibi ətini möhkəmləndirir. Zəif doğulmuş uşaqların inkişafına, boyun, kəllə, bel, qol, qıç sümüklərinin möhkəmlənməsinə yaxşı təsir edir. Göyöskürəyə, bəlğəmə, qarınağrısına kömək edir, oynaq ağrılarına da yaxşı təsir göstərir (2, 212; 293; 310).

Qara çörəkotu. Qara çörəkotu cinsinin dünya florasının tərkibində 20-yə qədər növü yayılmışdır. Qafqazda 6, Azərbaycanda isə 5 növü məlumdur. Respublikamızda yayılan ən qiymətli növləri aşağıdakılardır.

Şərq qara çörəkotu hündürlüyü 15-85 sm olan, çılpaq gövdəyə malik birillik ot bitkisidir. Yarpaqları ikiqat lələkvari bölünən, nazik xətvari olub, qısa cod tükcüklərlə əhatə olunmuşdur. Kasa yarpaqları lələkvari, sarımtıl, uzunsovdur. Çiçəkləri gövdənin sonunda yerləşmişdir, toxumları azca qınşıq, yumurtavaridir.

Şərq qara çörəkotu bitkisinin toxumlarının tərkibində yeyinti və kosmetikada istifadəsi mümkün olan efir yağı tapılmışdır.

Adi qara çörəkotu toxumlarından xörəklərin tərkibinə ədviyyat kimi qatmaq olar.

Qara çörəkotu cinsinin ədviyyat və dərman əhəmiyyətli növlərindən biri də əkilən qara çörəkotu və ya qara istiotdur (N.sativa). Bu, hündürlüyü 40-50 sm olan birillik ot bitkisidir. Gövdəsi dikduran, bulaqlanan, yarpaqlan nazik, bozumtul-yaşıl, iki və ya üçqat lələkvari bölünəndir.

Çiçəkləri beşləçəkli olub, tək-tək halda budaqların ucunda yerləşmişdir. Ancaq mavi rəngli çiçəkləri uzunsov, 1-1,5 sm

uzunluğundadır. Meyvəsi çoxyarpaqlı olub, yuxarı hissədən 5-10 ədəd iri yarpaqlar bir-birinə sarılaraq birləşmişlər.

Yetişmiş toxumları üçüzlü, yumurtaşəkilli, qırışıq, qaramtıl rənglidir. Çiçəklənməsi may ayından başlayaraq bütün yay boyu davam edir.

Xalq təbabətində qara çörək otundan çay dəmləyib, sidikqovucu, ödqovucu və zəif işlədici, eyni zamanda uşaqlı qadınların süd vəzilərinə müsbət təsir göstərən, süd artıran vasitə kimi geniş istifadə edirlər. Bundan əlavə, toxumlarından mədə xəstəliklərində, qadın qanaxmalarında geniş istifadə edilir (3, 502-503; 307; 2, 218-219).

Cəfəri. Qədim yunanlar cəfərini uzun müddət müqəddəs bitki kimi qoruyub saxlamış və uzun müddət ondan tərəvəz və ədviyyat kimi istifadə olunmasına icazə verməmişlər.

Cəfəri zəngin kimyəvi tərkibinə görə digər tərəvəz və meyvələrdən fərqlənir.

Onun yaşıl kütləsinin tərkibindən çoxlu miqdarda vitamin, makro və mikroelementlər aşkar olunduqdan sonra dietoloqlar cəfərini kökdən sonra ikinci yerə yerləşdirmişlər.

Qədim Roma və yunan xalqları hələ bizim eradan qabaq cəfəridən müalicə və ədviyyat bitkisi kimi geniş istifadə etmişlər. Dərman bitkisi kimi də qədimdən məlumdur.

Cəfəri bağırsaqları yumşaldır, təri qovur, ağrıları sakitləşdirir, yeni əmələ gələn xərçəng, şişlərinin sorulub sağaldılmasına kömək edir, öskürək zamanı nəfəs almanı asanlaşdırır, qara ciyər və selikli toxumanın fəaliyyətini normallaşdırır və s.

Onun cavan yarpaqlarından ət, balıq, şorba, borş bişirilməsində və tərəvəzdən hazırlanmış müxtəlif xörəklərin dadını və tamını yaxşılaşdırmaq üçün istifadə edirlər. Təzə cəfəri yarpaqlarında 37% zülal, 58-290% mq C vitamini, 1,7 mq% /9-kurotin, 8,1% karbohidrat maddələri, 1,5% sellüloza, 1,1% mineral maddələr, 0,1% üzvi turşular, 150-300 mq % karotin A provitamini, az miqdarda B1, B2, PP vitaminləri aşkar edilmişdir.

Cəfərinin tərkibində efir yağının olması onun istifadə olunma sahələrini ildən-ilə genişləndirir. Cəfəridən tərəvəz və ədviyyat məqsədləri üçün onun ikiillik xammalından istifadə edilir. Bitkinin əsasən kök və yerüstü yaşıl hissəsi yeyinti məqsədləri üçün tətbiq olunur.

Cəfəridən qatqı kimi şorbanın, müxtəlif salatların, qiymənin, piroqun, şorbanın, mayonezin, ən çox isə yumurta və tərəvəzdən hazırlanmış xörəklərin tərkibinə qatılır. Cəfəridən ən çox pendirin tərkibinə tam, xoş iy, kartof xörəklərinə ətirli iy və xoş tam vermək üçün istifadə edilir.

Cəfəridən alınan ekstraktlar orqanizmin müdafiə qabiliyyətini artırır, əhval-ruhiyyəni yaxşılaşdırır. Cəfəri yarpaqlarının tərkibindəki C vitamininin miqdarı limondakından 2 dəfə çoxdur. Orqanizmi A və Fe ilə (dəmirlə) təmin edir.

Cəfərinin kök və toxumlarından hazırlanan cövhər və dəmləmələr sidik yollarına yaxşı təsir edir, dərinin vəziyyətini və həzm sistemini yaxşılaşdırır, sidiyin orqanizmdən kənar edilməsini sürətləndirir, qan damarlarının divarlarını möhkəmləndirir, mədə və bağırsaq əzələlərini gərginlikdən azad edir. Ürəyi zəif olanlara maddələr mübadiləsi pozuntularında və eləcə də döş və qarın boşluğunda yığılıb qalmış artıq suların kənar edilməsində cəfəri dəmləmə və cövhərlərindən qəbul etməyi məsləhət görürlər. Böyrəyin xroniki xəstəliklərində sidiyin kənar edilməsi üçün aşağıdakı reseptdən istifadə etməyi məsləhət görürlər: 1 çay qaşığı cəfərinin toxumlarından götürüb 1 stəkan qaynar suda dəmləyib gündə 3 dəfə stəkanın 1/4 hissəsi qədər qəbul edin. Cəfəri şirəsi orqanizmdə baş verən zəhərli maddələri zərərsizləşdirir.

Bitkinin bütün hissələri müalicəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Cəfəridən hazırlanan preparatlardan uşaqlığın müalicəsində, sidik kisəsi və böyrəkdə olan daşların orqanizmdən kənar edilməsində istifadə edilir.

Sidik kisəsi yollarının, qan damarlarının möhkəmləndirilməsində, qızdırmada cəfəridən alınmış şirəni 1:3 nisbətində kök şirəsi ilə qarışdırıb hər gün səhər və günorta yeməyi zamanı qəbul edin.

Cəfəri kökündən kulinariyada, toxum və yarpaqlarından alınmış efir yağından ətriyyat, kosmetika və sabunbişirmə sənayesində istifadə edilir.

Cəfəri ədviyyə xassəli, şirintəhər, xoş iyə və kəskin tama malik bitki hesab edilir. Kiçik doğranmış yaşıl yarpaqları tərəvəz kimi xörəklərin yanına qoyulur. Kökündən müxtəlif salat növləri hazırlanır.

Razyana. Meyvəsinin tərkibində 3-6%-ə qədər efir yağı, onun da komponentlə əsasını, yəni 50-60%>-ni anetol, 10%-ni metilxavikol və 20%-ni isə fenxon təşkil edir. Bundan əlavə, efir yağının tərkibində 10-20 % keton-fenxon, pinen, dipenten, cirə aldehidi tapılmışdır. Meyvələrinin tərkibi 12-23% piyli yağdan və 22% olein, linol, palmitin turşularının qliseridlərindən ibarətdir. Razyana meyvələrində şəkər, zülal maddələri, üzvi turşulardan kəhraba, limon, qatran və s. maddələr də müəyyən edilmişdir.

Razyananın yaşıl xammalının tərkibində 0,45-0,47% efir yağı, flavonoidlər və s. maddələr vardır. Yarpaqlarında 6-10 mq% karotin, 50-90 mq% C vitamini tapılmışdır.

Bundan başqa, kökünün tərkibindən 0,7% efir yağı, üzvi turşulardan fumarin, çaxır, qlikol, berqapten, umbelliferon, palmitat, stiq-masterin, stiqmasterin steroidləri, fenol-karbon turşularmdan koyein, ferul, sinap, prokatexin, vanilin, koric maddələri; yerüstü hissələrindən 0,27-5% efir

yağı, 1,24-1,28% kumarin, 0,86-0,9%-flavonoid maddələri, fumarin, alma, çaxır, benzol üzvi turşuları, 0,2-1,1% efir yağı, gövdəsindən 3-qlükozonid, kempferol, 3-qlükozid və 3-qlükozid kversetin, antosianlardan – feruloil və sinapoil efiri, 3-ksilozilqlükozid-korilqalaktozidlər, sinaidin; yarpaqlarından fumar alma, çaxır, benzol üzvi turşular, 0,5-0,9% efir yağı, kversetin, kempferol, 3-qlükuzonid və 3-arabinozid, kempferol, izozamnetin qlükozidi və s. flavonoid maddələri; meyvələrindən fumar, alma, çaxır, benzol üzvi turşusu, 2,4-3% efir yağı, umbelliferon, skopoletin, ksantotoksin, imperatorin, berqapten, marmerin kumarinləri, kversetin 3-qlükozid və 3-arabinozid, kversetin (fenikularin), izo-kversetrin 3-qlükozid, və 3-arabinozid kempferol flavonoidləri aşkar edilmişdir.

Cavan zoğlarından qida kimi istifadə edilir. Yarpaqlarından kulinariyada geniş istifadə olunur. Meyvəsi dərman kimi bir sıra ölkələrin farmakopiyasına daxil edilmişdir.

Müalicə məqsədləri üçün razyananın ancaq meyvələrindən istifadə edilir. Meyvələri sentyabr ayında, yetişməyə az qalmış yığılıb qurudulur. Efir yağından hazırlanan cövhər və preparatları müalicə vasitəsi kimi geniş tətbiq edilir.

Elmi təbabətdə razyana meyvəsindən soyuqdəymə nəticəsində baş verən xəstəliklərdə, xüsusən tənəffüs yollarının iltihabında yumşaldıcı və bəlğəmgətirici öskürək dərmanı kimi, eləcə də xroniki mədə-bağırsaq xəstəliklərində həzm prosesini yaxşılaşdıran və köpmənin qarşısını alan vasitə kimi istifadə olunur. Bundan əlavə, razyana meyvəsini dəmləmə və bişirmə formasında da öd kisəsi ilti-habında və böyrək xəstəliklərində qəbul edirlər.

Xalq təbabətində razyananı çay kimi dəmləyib uşaqlarda baş verən qarın ağrılarında ağrıkəsən və köpmənin qarşısını alan dərman kimi işlədirlər. Bu məqsədlə razyana meyvəsini qurudulmuş nanə yarpağı ilə bərabəf hissədə dəmləyib xörək qaşığı ilə qəbul edirlər. Bundan başqa, meyvəsindən hazırlanan cövhərdən "lakric" preparatının tərkibinə qatqı kimi əlavə edilərək yelqovucu, ödqovucu, sinəyumşaldıcı, sakitləşdirici və öskürək əleyhinə vasitə kimi istifadə edirlər. Razyananın cavan budaq, yarpaq, gövdə, kök və meyvələrindən hazırlanan ədviyyənin – efir yağının tərkibi bioloji-aktiv maddələrlə zəngindir.

Ondan xiyar, pomidor, kələm, şorba, ətirli çay, qənnadı, ətriyyat, kosmetika, əczaçılıq və sabunbişirmə sənayesində qatqı kimi istifadə olunur. Müxtəlif sərinləşdiricilərə və şirin şərbətlərə xoş ətir vermək üçün də əlavə edilir. Ətirli ədviyyə kimi konservləşdirmədə, çörək-bulka sənayesində işlədilir. Razyana toxum və köklərinin hissələrə bölünməsi ilə

çoxaldılır. Hazırda əldə edilmiş bir neçə sortunu əkib yeyinti, tibb və ədviyyat kimi istifadə edirlər (3, 401-403; 2, 223-225).

Tərxun. Ağız boşluğunda, bronxlarda, dişdibində əmələ gələn mikrobları zərərsizləşdirir, diş yuvalarını möhkəmləndirir, ağız boşluğundan gələn pis qoxunu aradan qaldırır, iştahanı açır, yedikdən sonra ağızdan xoş iy gəlir.

Tərxunun yel, əsəb, ürəksıxılma, ümumi halsızlıq, başgicəllənmə, ağır sancı tutmalarına, qarın boşluğuna su yığılma xəstəliklərinə qarşı müalicəvi əhəmiyyəti vardır (3, 407; 2, 227).

Dağ nanəsi. Ətirli ədviyyəli bitki kimi 3 növündən istifadə edilir: dağnanəsi, sünbülvarı nanə, bağ nanəsi və yaxud ətirli nanə.

Dağnanəsi tam çiçək açan zaman toplanır və kölgədə qurudulur. Dağnanəsinin qurudulmuşu ədviyyə kimi ət, balıq, quş və tərəvəzlərdən hazırlanmış müxtəlif xörəklərə xoş ətir verir və vitaminlərlə zənginləşdirir. Yarpaqlarında 50 mq%-ə qədər C vitamini vardır. Bundan alınan efir yağından ətriyyat və kosmetika sənayesində geniş istifadə edilir. (3, 298; 2, 227-229).

Sünbülvarı nanə**.** Ədviyyəli bitki sayılır. Çınqıllı və karbonatlı sahələrdə yaxşı inkişaf edib bol məhsul verir. Quraqlığa davamlı bitkidir. Tam çiçək açan dövrdə efir yağı ilə zəngin olur. Çox qurudulduqda və saxlandıqda tərkibindəki efir yağının miqdarı kəskin azalır. Çoxillik mədəni bitki sayılır. Sünbülvari nanədən təzə və qurudulmuş halda, xoş ətirli ədviyyə kimi istifadə edilir. Şoraba, ət və balıqdan hazırlanan xörəklərə, xiyar və pomidor tutmalarına əlavə edilir. Bundan alınan efir yağı san rəngdə olub, kəskin, xoş ədviyyəli, acımtıl, zəif yandırıcı xassəyə malikdir. Efir yağının tərkib hissəsinin əsas komponentlərini timol, sinmol, terpinen, az miqdarda metil-karvokrol və karvakrol təşkil edir. Yağı güclü təsiredici antimikrob xüsusiyyətinə malikdir, spirtdə yaxşı həll olur. Bu yağ keyfiyyətinə görə yüksək qiymətləndirilir və yeyinti, ətriyyat, kosmetika, əczaçılıq, sabun bişirmə sənayesində istifadə edilir. Bunun qurudulmuş tozu müxtəlif xörəklərə və qara, ətirli istiotla qarışdırılması isə kolbasaların tərkibinə daxil edilir.

Bağ nanəsi və yaxud ətirli nanə. Ətirli nanədən hazırlanan cövhərdən mədə ağrılarında, köp-mədə, bağırsaq qurdlarının tökülməsində istifadə olunur. Kəskin tünd ətrə malik olduğundan ondan ədviyyə kimi istifadə etdikdə çox az miqdarda götürülür ki, xörəyə əlavə edilmiş digər ədviyyələrin keyfiyyətinə təsir etməsin.

Ümumiyyətlə, yuxarıda qeyd etdiyimiz nanə növləri xörəklərə xüsusi ətir verir və onların tərkibini vitaminləşdirir.

Hazırlanmış çay növləri mədə bağırsaq, həzm aparatının, ferment ifraz edən vəzlərin fəaliyyətini normallaşdırır. Bir çox müalicəvi

əhəmiyyəti konfet növlərinin tərkibinə qatılır. Nanə şərbəti mədəni qüvvətləndirir, ürəkbulanma, islah və hıçqırmaya qarşı faydalıdır.

Dağnanəsindən kosmetika sahəsində də geniş istifadə edilir. Belə ki, otundan hazırlanan cövhər, dəmləmə, losyon və şampunlardan dəridə olan çirk, piy, ekzema, qotur və yaraların təmizlənib, müalicəsində istifadə edilir.

Ən xoş ətirə və iyə malik olan yağı nanə yarpızdan alırlar. Çəmən nanəsindən alınan yağdan əsas etibarilə mentol almaq məqsədilə istifadə edirlər ki, onun da miqdarı bu növdə 90%-ə çatır.

Nəticə. Beləliklə, türkəçarələr yabanı bitkilərin tərkibini yaxşı bildiklərindən müalicədə bunlardan hansının hansı xəstəliyə və hansı formada lazım olduğunu bilirdilər. Əks təqdirdə bu müalicənin zərərli olacağını da yaxşı bilirdilər. Məsələn, bitkilərdən bəhs edən ensiklopedik kitablarda bu barədə geniş məlumata rast gəlmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1.Алекперов Ф.Тысяча и один секрет Востока. т.2, Баку: Турал, 1991, 210 с.

2.Həkimova N. Azərbaycan xalqının ənənəvi bilikləri. Bakı: Nurlan, 2011, 316 s.

3.Qasımov M., Qədirova G. Ədviyyat və yabanı tərəvəz bitkilərinin ensiklopediyası. Bakı: Elm, 2004, 553 s.

H. Хакимова

Средства фито и натуральной терапии в альтернативной медицине

Резюме

В научной литературе под понятием народная медицина и знахарство подразумевается очень широкая область, которая охватывает назначения диагноза, начало лечения путем растений, животных, минеральных вод, путем психологического и физического вмешательства. На основе народной медицины стоит вера и традиционные знания, средства и методы прошедшие через столетия. У тюркских народов эти средства и методы, эта система оздоровления называется туркачаре, они сохранили сквозь тысячелетия эту сложную систему туркачаре, обогатили ее новыми путями оздоровления, превратив ее в более совершенную систему. В статье исследуется история исследования народной медицины.

N. Hakimova

Plant and botanical methods of treatment in alternative medicine

Summary

In scientific literature traditional medicine and sorcery is meant concept very wide area which covers purposes of the diagnosis, an initiation of treatment by plants, animal, water, by psychological and physical intervention. On the basis of traditional medicine there is a belief and traditional knowledge, means and methods passed through centuries. At the Turkic people these means and methods, this system of improvement is called turkechare, they kept through the millennia this difficult system of turkechare, enriched it with new ways of improvement, having turned it into more perfect system. In article the history of research of traditional medicine is investigated.

Rəyçi: **Füzuli Bayat**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

YEGANƏ HÜSEYNOVA
Gəncə Dövlət Universiteti
yeganesabirhuseynli@gmail.com

AYLI GECƏLƏR

Açar sözlər: Azərbaycan, azadlıq, vətən, müstəqillik, siyasət
Ключевые слова: Азербайджан, свобода, родина, независимость, политика.
Key words: Azerbaijan, freedom, homeland, independence, politics.

Şair 1947-ci ildə azadlıq və müstəqillik mövzusunda yazdığı ilk poemasını –"Aylı gecələr"i –qələmə alır. Bəxtiyar Vahabzadəni bu epik nümunədə müharibə mövzusu ilə yaxından səsləşən milli istiqlal və azadlıq idealı düşündürür. Nəzərə alsaq ki, poemanın yazıldığı vaxt Cənubi Azərbaycanda Demokratik Respublika on bir aylıq müstəqillikdən sonra qan gölündə boğulmuş, İran rejimi tərəfindən süquta uğradılmışdı, onda mövzunun əhəmiyyəti bir qədər də artmış olur. Görünür, buna görədir ki, ilk poemalarında nəzərə çarpan mövzu yeknəsəkliyi, həyat həqiqətlərinin sxematik təsviri, demək olar ki, bu əsərdə nəzərə çarpmır, müəllif daha çox ümumiləşdirmə yolu ilə Cənubi Azərbaycanda gedən azadlıq mübarizəsinin ayrı-ayrı səhnələrini konkret obrazlar vasitəsilə təsvir etməyə təşəbbüs göstərir. Poemada Yavər və Kamalın şəxsində istiqlalın, milli müstəqilliyin xalqın yeganə çıxış yolu və nicatı olması ideyası öz dərin ifadəsini tapır. Poemanın "Aylı gecələr" adlandırılması da təsadüfi deyil; bu, neçə il öncə azadlıq aşiqi Yavərin Gilandan Təbrizə çörək dalınca getməsi, yol boyunca keçirdiyi daxili həyəcan və hisslərinin ən səciyyəvi məqamlarını nişan verən tarixi anları, poemanın ayrı-ayrı epizodik səhnələri dolğun əks etdirilməsindən irəli gəlir. Çörək dalınca gedən gəncin az bir müddətdən sonra azadlıq mücahidinə qədər keçdiyi təkamül yolu poemada məntiqi ardıcıllıqla davam və inkişaf etdirilir. Dörd hissədən ibarət olan poemanın ilk sətirlərində başı bəlalar çəkən Təbrizin qayğı və düşüncələr içərisində yol çəkən gözləri, nisgil və müşkülləri təbii boyalarla canlandırılır:

Dalıb öz dərdinə, öz taleyinə,
Təbrizin gözləri yol çəkir yenə.
Əlvida deyincə günəş, göylərə,
Buludlar başını əyərək yerə
Vətənin halını anıb, ağlayır,
Ellərin dərdinə yanıb, ağlayır.
Qəlbinə qüssələr salarkən min iz,

Gülərmi bu ağlar, dumanlı Təbriz!.

Dərdli, ələmli Təbrizin bu halı poemanın əsas konflikti kimi müəyyənləşir və bu konflikt öz xarakterinə görə daha çox ictimai bir səciyyə daşımaqdadır. Haqsız, ədalətsiz rejimin məngənəsində min bir bəlalara düçar olan insanların gün-güzəranı, bir qarın çörəkdən ötrü olmazın əziyyət və müsibətlərə qatlaşanların aqibəti poemanın ayrı-ayrı hissələrində təsvirə gətirilən ibrətamiz səhnələr kimi yadda qalır. Ağsaqqal və ixtiyar bir qocanın ajanlar tərəfindən dərədə şallaqla döyülmə səhnəsi poemanın qəhrəmanları olan Yavərlə Kamalı zülmə və zalıma qarşı amansız mübarizəyə qaldırır və bu amalın ilhamvericisi isə məzlumların göz yaşlarını, ah-naləsini öz səhifələrində ürək qanı ilə, qeyrət və cəsarətlə canlandıran "Hophopnamə"dir, onun təlqin etdiyi zülmə və əsarətə qarşı mübarizə üsullarıdır.

"Aylı gecələr" poemasının ədəbi-estetik qayəsini müəyyən edən amillər sırasında satirik şeiri iyirminci yüzilliyin ictimai-siyasi mübarizələr mərhələsinin tərcümanına çevirən Mirzə Ələkbər Sabirin "Hophopnamə"sinin seçilməsi heç də təsadüfi xarakter daşımır. Onun içərisində öz poetik çağırış və bəyanat təsiri ilə seçilən "Bənzətmə" şeirində ifadə olunan müraciət və səfərbəredici misralar real vəziyyətlə yaxından səsləşir. Doğrudan da, M. Ə. Sabirin:

Zinhar, edəlim xidmət
İnsanlığa, yoldaşlar!
Qeyrət, a vətəndaşlar!
Himmət, a vətəndaşlar!

Poemanın ictimai-məfkurə istiqaməti ilə bu şeir yaxından səsləşir və şairin əsərin müəyyən hissələrində tez-tez həmin misraları xatırlatması da bu mənada təsadüfi hesab olunmamalıdır. Bu məqamda M. Ə. Sabirin yaxın silahdaşı, XX əsr maarifçi romantik poeziyanın tanınmış nümayəndəsi Abbas Səhhətin məşhur mülahizələri yada düşür: "Bununla demək istəyirəm ki, Sabir əfəndi müqəllid deyil, bəlkə elə mücəddidir ki, köhnə şeirlərlə yeni şeirlər arasında bir əsrlik qədər uçurum açdı ki, bir daha geri dönüb də o uçurumu atlanmağa kimsədə cürət və cəsarət qalmadı.

Bir kərə düşünülsün, ədəbiyyatımızda nə qədər böyük bir təsir, nə qədər əzim bir inqilab vücuda gətirmiş!

Gələlim siyasət aləminə. Məlumdur ki, fransız şairlərindən Şatobrian fransız qövmünün səltənət xanədanından olan burbonlarla Napaleon Bonapart arasındakı müqayisəyə dair bir kitab yazmışdır ki, Burbon xanədanından olan fransız kralı XVIII Lüinin özünün etirafından, bu kitab ona bir ordudan ziyadə xidmət etmişdir. Mən də iddia edirəm ki, Sabir əfəndinin də asarı bu beş ilin müddətində İran

məşrutəsinə haman növ bir ordudan ziyadə xidmət etmişdir”

Əlbəttə, bu böyük hürriyyət şairinin hər bir xalqın halal payı olan azadlıq və istiqlala yetişmək yolunda apardığı mübarizənin haqq işi olduğuna dərin inamını da təsdiqləməkdədir.

Poemanın ikinci hissəsində Yavərin yol göstərəni, mənəvi istinadgahı olan “Hophopnamə” ilə bağlı təfərrüatları; insanlıq və istiqlal mübarizəsinin qaçılmaz olduğunu hər vəchlə bəyan edən, hər sətrindən “qan qoxusu” gələn misralara münasibəti diqqət hədəfi seçilir:

“Mizin üstə “Hophopnamə”, bir tərəfdə qələm-dəftər,
Bir tərəfdə ajan başı…” Bir tərəfdə bizim Yavər.
– İndi söylə məqsədini, biz də bilək.
Nə deyim mən?
Məhbəslərin qucağında öz canını təslim edən
Bir millətin oğluyam mən,
Amalımı bilir hər kəs,
Mən istərəm, parçalansın millətimi sıxan məhbəs!
Mən istərəm, vətənimdə qanad çalsın gözəl çağlar.
Mən istərəm, «çörək» deyib titrəməsin gül dodaqlar.
Mən istərəm, hökmdarlar tapdamasın haqqımızı,
Bülbül kimi cəh-cəh vursun vətənimin oğul-qızı.

Yavərlə Kamalın bir amal uğrunda sona kimi apardıqları mübarizə və mücadilənin davamlı xarakter daşıması poemaya bədii cəhətdən qüvvətli təsir göstərən milli ruh və düşüncəni bir amal və istək istiqamətində cəmləşdirən xüsusiyyət kimi nəzəri cəlb edir. Burada hər iki fədainin məsləkə və əqidəsi yolunda ölümün gözünə dik baxması, yüksək insani keyfiyyətlərə malik olması önə çəkilərək gələcək mübarizələrə dərin inamın və nikbin əhvai-ruhiyyənin bərqərar olmasına təminat yaradır.

Əsərin sonunda eyni zindanın ayrı-ayrı hücrələrində məhbus həyatı yaşayan hər iki fədainin eyni zamanda ölüm səhnəsinə gətirilmə məqamında belə bir-birini yada salması, son anlarda isə ölüm səhnələrini bölüşmələri əsərə gərgin psixoloji ovqat gətirməklə bərabər, həm də hər iki qəhrəmanın öz əqidə və məsləki yolunda eyni ideala sədaqətini bütün təfərrüatı ilə təcəssüm etdirir.

Poemada şairin Cənubi Azərbaycanda baş verən hadisələrə, xüsusən Milli hökumətin qurulması yolunda aparılan mübarizələrə vətəndaş mövqeyindən münasibət bildirməsi, istiqlal mücadiləsinə əsərdə əhəmiyyətli dərəcədə yer verilməsi bunu xüsusi olaraq vurğulamağa tam əsas verir.

Poemanın qələmə alındığı illər həm də Cənubi Azərbaycanda milli istiqlal mübarizəsinin fəal bir məcraya yönəldiyi mərhələyə təsadüf edir.

Şübhə yoxdir ki, Seyid Cəfər Pişəvərinin Milli Hökumətin təsis olunması yolunda apardığı ardıcıl və inamlı mübarizənin poemada ayrı-ayrı obrazların şəxsində aydın şəkildə öz ifadə və təcəssümünü tapması nəzər-diqqəti cəlb edir. Əslində hadisələrin başlanğıcını bu tarixdən götürmək doğru deyil, cənubdakı ictimai-siyasi prosesləri doğuran ayrı-ayrı dövr və mərhələləri, hərəkat və üsyanları da nəzərə almadan bu mübarizənin bütöv mənzərəsini təsəvvürə gətirmək çətindir. Bu mənada Rəhimli Bejenin: "ADF (Azərbaycan Demokratik Firqəsinin–Y.H.) yaradılmasında Məşrutə inqilabının və Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkatının, fəalları azadlıq istəyən bütün sinif və zümrələrin nümayəndələri, eləcə də məşhur "53-lər"dən olanlar yaxından və fəal iştirak etmişlər" (88, 110), kimi yanaşması doğrudur

Poemanın ayrı-ayrı fəsil və bölmələrində ümumxalq mübarizəsinin müxtəlif vaxtlarda baş verən mücadilə səhifələrinin xatırlanması da təbii və inandırıcı təsir bağışlayır. Əsərin dil və üslub xüsusiyyətlərində nəzərə çarpan keyfiyyətlər konkret situasiyanın və obrazların daxili-mənəvi aləminin açılışına əlverişli zəmin hazırlayır.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Sabir M. Ə. Hophopnamə. Bakı: Yazıçı, 1980, 353 s.
2. Səhhət A. Əsərləri. Məqalələr, tərcümələr. 2 cilddə, II c., Tərtib və qeydlər K.Talıbzadənindir. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1976, 316 **s.**
3. Rəhimli Ə (Beje). Mübarizə burulğanlarında keçən ömür: Seyid Cəfər Pişəvəri. Bakı: Nurlan, 2009, 110 s.
4. Vahabzadə B. Aylı gecələr, Bakı: Azərnəşr, 1958, 129 s.
5. Vahabzadə B. Əsərləri. 11 cilddə, II c., Bakı: Azərbaycan, 2002, 512 s.
6. Vahabzadə B. Əsərləri. 11 cilddə, III c., Bakı: Azərbaycan, 2002, 512 s.

Yegana Guseynova

The moon nights

Summary

Bakhtiyar Vahabzade's idea of national independence and freedom is closely related to the subject of war in the poem "Moon nights". Taking into account that when the poem was written down, the

democratic republic in South Azerbaijan was drowned in the bloodstream after eleven months of independence, and the importance of the issue increased slightly. It is apparent that, in the first poem, the notable theme of the first poem, the schematic description of the realities of life, is almost ignored in this work, and the author is attempting to describe individual scenes of freedom wars in South Azerbaijan by means of more generalization through concrete images. The idea of independence and national independence in the person of Yaver and Kemal in the poem is the only way out for the people and the return of their own.

Эгана Гусейнова

Лунные ночи

Резюме

Идея национальной независимости и свободы Бахтияра Вахабзаде тесно связана с предметом войны в поэме «Лунные ночи». Принимая во внимание, что, когда стихотворение было написано, демократическая республика в Южном Азербайджане утонула в кровотоке после одиннадцати месяцев независимости, и важность вопроса несколько увеличилась. Очевидно, что в первом стихотворении заметная тема первого стихотворения, схематическое описание реальностей жизни, в этой работе почти игнорируется, и автор пытается описать отдельные сцены войн свободы в Южном Азербайджане посредством более широкого обобщения через конкретные образы. Идея независимости и национальной независимости в лице Явера и Кемаля в стихотворении - единственный выход для людей их возвращение.

Rəyçi: **Bədirxan Əhmədov**
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

PƏRVANƏ QULİYEVA
Gəncə Dövlət Universiteti
quliyevapervane@box.az

ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATINDA AŞIQ ŞEİRİ ŞƏKİLLƏRİ

Açar sözləri: Ədəbiyyat, şifahi xalq ədəbiyyatı, vətənə məhəbbət, qəhrəmanlıq.
Ключевые слова: Литература, устное народное творчество, любовь к родине, героизм.
Key words: Literature, folklor, love to motherland, heroism.

Azərbaycan folkloru Azərbaycan türklərinin yüksək mənəvi əxlaqi dəyərlərini, etik və estetik düşüncəsinin ən aparıcı meyllərini özündə əks etdirən və ümumtürk ağız ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan yaradıcılıq sahəsidir. Azərbaycan türklərinin adət-ənənəsi, ayin və etiqadları, tarixi cəngavərlik əxlaqı, vətənsevərliyi və torpaq məhəbbəti, valideyn sevgisi, həzin lirik duyğuları bu yaradıcılıqda bütöv və özünəməxsus şəkildə tərənnüm olunmuşdur. Azərbaycan türklərinin folkloru müxtəlif janrların (lirik, epik və dramatik) qovşuğunda yaranmış, elə həmin üslublara uyğun olaraq da növlərə bölünmüşdür. Azərbaycan folklorunun yazıya alınmasının ilk mərhələsi 1830-1900-cu illər arasını əhatə edir. Bu dövrdə "Vedomosti", "Tiflisskiye vedomosti", "Novoe obazreniye", "Kafkazskiy vestnik", "Kafkaz" qəzetləri, XIX əsrin yetmişinci illərdən sonra nəşrə başlayan SMOMPK məcmuələrində Qafqaz xalqlarının, Azərbaycan türklərinin şifahi xalq ədəbiyyatının ilk nümunələri geniş şəkildə əks olunmuşdur. 1875-ci ildən nəşrə başlayan ilk milli mətbu orqan olan "Əkinçi" və sonralar çapa başlayan "Kəşkül" qəzetləri də bu işi layiqincə davam etdirdilər. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin kütləvi şəkildə toplanmasının başlıca mərhələsi 1900-1920-ci illər arasında olmuşdur. Bu dövrdə Eynəli Sultanovun və Mahmudbəy Mahmudbəyovun şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsindəki fəalliyyətləri folklorşünaslığımızın ilk addımları hesab edilir. Görkəmli ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərli folklorşünaslığımızın tarixinə təkcə toplayıcı kimi deyil, həm də Azərbaycan folklorşünaslığının yaradıcısı kimi daxil olmuşdur. Həmin illərdə folklor nümunələrinin toplanması, nəşri və tədqiqində xüsusi xidmətləri olan Hənəfi Zeynallı ("Azərbaycan atalar sözü və məsəlləri"(1926), "Azərbaycan tapmacaları (1928)" kitablarının müəllifdir) ağız ədəbiyyatını ilk dəfə təsnif edən araşdırıcılardan hesab olunur.

Folklor nəzəri fikrini öyrənən, dövrünün ən qabaqcıl tədqiqat metodlarını Azərbaycan folklorşünaslığına gətirənlərdən biri də Əmin Abid

olmuşdur. Ə.Abid xalq mahnıları, bayatılar, aşıq şeiri şəkilləri, heca vəzni, türk xalqlarının yeddihecalı şeirinin törəmə tipləri, qafiyəsi, ritmi, oxşar səslərin təkrarı, alliterasiyası, bölgü və digər poetik qəlibləri barədə elmi mülahizələrin ilk müəlliflərindəndir.

20-30-cu illər ərzində folklorumuzun toplanması və nəşri işləri ilə ardıcıl məşğul olan tədqiqatçı Vəli Xuluflu olmuşdur. O, 1927-ci ildə "El aşıqları" kitabını və Azərbaycanda ilk dəfə olaraq "Koroğlu" dastanını (1929-cu ildə ikinci nəşr) çap etdirmişdir. Həmin vaxtlarda Azərbaycan ağız ədəbiyyatının toplanması sahəsində Salman Mümtazın və Hümmət Əlizadənin xidmətləri xüsusilə qeyd edilməlidir. S.Mümtaz 1927 və 1928-ci illər ərzində iki cildlik "El şairləri" kitabını nəşr etdirmiş, Qurbaninin, Sarı Aşığın şeirlərini, bayatı, atalar sözü və məzəllərin ən gözəl nümunələrini yazıya almışdır. 1929-cu ildə "Aşıqlar" adlı toplunu iki cilddə çap etdirən H.Əlizadə isə ilk dəfə Azərbaycan aşıqlarının repertuarından "Koroğlu" dastanının on dörd qolunu və əllidən artıq müstəqil qoşmasını çap etdirmişdir. İkinci cahan savaşından dövrümüzə qədər folklorşünaslığımızın inkişafında böyük xidmətləri olan araşdırıcılar sırasında H.Araslı, M.H.Təhmasib, M.Seyidov, X.Koroğlu, Ə.Axundov, V.Vəliyev, M.Həkimov, P.Əfəndiyev, A.Nəbiyevin və s. adlarını xüsusilə qeyd etmək lazım gəlir. Bədii təfəkkürdə yeni hadisə olan aşıq yaradıcılığının xalq içərisində geniş yayılmasının və sevilməsinin başlıca səbəblərindən biri də onun üslubu və şəkli gözəlliyi ilə bağlıdır. Özünün törəniş mərhələsində cəmiyyətdə o qədər də dəyərləndirilməyən, bir sıra hallarda aşağı təbəqənin, kiçik zümrənin üslubu hesab edilən xalq üslubu aşıq şerinin hələ yaranma və təkammül mərhələsində böyük poetik imkanlara malik olduğunu göstərdi. Ərəbdilli və farsdilli poeziyanın "Şahnamə"lər, "Xəmsə"lər yaradıb öz zərif və oynaq bəhrləri ilə dünyanı heyran qoyduğu bir zamanda, xalq şeri üslubu böyük ədəbiyyatların üslubuna çevirlməmişdi. O, öz imkanlarını açıb hələ üzə çıxarmamışdı. Bu poetik vasitə və üslubların Azərbaycan xalq şerində özünə məxsus ritm yaradan vasitələri - alliterasiyası, affonansı, qafiyə, rədif və təkrarlar sistemi vardır. O, eyni zamanda vəzn ölçüsü, misra daxili bölgüsü, səs və söz kompleksləri ilə insanı valeh edir.Bütün bu üslub gözəlliyi təbii ki, birdən-birə meydana çıxmamış, canlı xalq dili inkişaf edib yüksəldikcə o da tərəqqisini davam etdirmiş, əski dastanlardan, oğuz hekayətlərindən süzülərək üzü bəri gəlmiş, zaman-zaman lirik üslubun ölçü və qəliblərini yaratmışdır. Estetik düşüncənin bu böyük və mü-hüm hadisəsi bütün təfərrüatı ilə elm üçün açıqlanmadığı kimi, qədim oğuznamələrdə, o cümlədən "Kitabi-Dədə Qorqud"da epik üslubla lirik üslubun çarpazlaşmasının ümumi mənzərəsi də hələ dürüst və qəti nəticələrə gətirib çıxarmamışdır. Ozandan aşığa keçidin ilkin mərhələsində milli repertuardakı boşluğun yerini lirik üslubun ayrı-ayrı azhecalı şəkilləri tutsa da, onlar

yaranan boşluğu doldura bilmədi. Hətta yeddi hecalı şer silsiləsi də repertuardakı bütövlüyü bərpa etmək imkanına malik olmadı. Lirik üslubun daxilində güclü yaradıcılıq potensialı mövcud idi, müəyyən zaman hüdudunda o hərəkətə gəldi. Bu prosesə təsir edən başqa amillər də şübhəsiz ki, meydana çıxdı və həmin potensialı hərəkətə gətirdi. Həmin hərəkətverici qüvvə aşıq yaradıcılığının islam dəyərləri ilə əlaqədar meydana gəlməsi, böyük yaradana aşiqlik sevdası ilə sıx vəhdətdəydi.

XII-XIII əsrlərdə xalq şeri şəkilləri əsasında yeni bir yaradıcılıq sahəsinin əsası qoyuldu. Bu, aşıq şerinə fərqli formalar gətirməklə yanaşı, eyni zamanda onu yeni məzmun dəyərləri ilə zənginləşdirdi. Aşıq şeri şəkillərinin geniş və çoxcəhətli yaradıcılıq mərhələsi başladı. Sonralar isə bu müxtəliflik tədqiqatçıların diqqətini cəlb etdi. Türk xalq şeri barədə F.Köprülünün, T.Kovalskinin, S.V.Steblevanın, F.Korşun və başqalarının araşdırmaları meydana çıxdı. Azərbaycanda da bu sahədə M.Cəfər, Ə.Mirəhmədov, A.Axundov, M.Əliyev, Ə.Eldarova və başqaları dəyərli işlər gördülər. Şifahi yaradıcılıq qaynaqları içərisində XI-XIII əsrlərdə xalq şeri üslubunda yaranan şerlər ilkin qaynaqlar olmuş, əslində elə aşıq yaradıcılığının yaranmasında onlar fəal iştirak etmiş və ozan sənəti ənənələrinin yeni şəkildə rekonstruksiya-sını şərtləndirmişlər. Yazılı ədəbiyyatda İ.Həsənoğlu, Q.Bürhanəddinin anadilli şerin əsasını qoymasına mühüm təsir göstərən xalq şeri eyni zamanda XI-XIII əsrlərdə aşıq yaradıcılığının bünövrə daşını müəyyənləşdirmişdir. Bu gün zaman-zaman inkişaf edib yüksələn, yeni-yeni şəkilləri törəyən aşıq şeri bizə belə bir uzun zaman hüdudunda gəlib çatmışdır. Əsrlərlə ölçüən bu zaman hüdudu aşıq şeri şəkillərini mükəmməl formaya salmış, onların qüdrətli yaradıcılıq ənənələrini şərtləndirmişdir. Şifahi dildə on bir hecalı şerin təcnis forması hələ orta əsrlərdən başlayaraq işlək qəlibə düşmüşdür. Mürəkkəb qafiyə sisteminə əsaslanan təcnisin silsilə şəkilləri yaranmışdır. Tədqiqatçılar təcnisi bəzən müstəqil növ və ya müstəqil şer şəkli hesab edirlər. Bu isə bir sıra hallarda onun qoşma mənşəli xüsusiyyətlərinin diqqətdən kənarda qalmasına gətirib çıxarır. Təcnisin on bir hecalılıq, misradaxili bölgü, rədiflərdən istifadə olu ilə mənanı şiddətləndirmək və s. kimi qoşmaya məxsus xüsusiyyətləri nəzərdən qaçırılır. Əslində, təcnis qoşmanın cinas qafiyələr əsasında yaranan bir növüdür. Ona görə də təcnisə müstəqil şer şəkli kimi deyil, qoşmanın cinas qafiyəli növü kimi yanaşmaq, onun şəkli gözəlliklərinin hər birinin poetik özünəməxsusluqlarını öyrənmək gərəkdir. Şifahi yaradıcılıq qaynaqları içərisində XI-XIII əsrlərdə xalq şeri üslubunda yaranan şerlər ilkin qaynaqlar olmuş, əslində elə aşıq yaradıcılığının yaranmasında onlar fəal iştirak etmiş və ozan sənəti ənənələrinin yeni şəkildə rekonstruksiya-sını şərtləndirmişlər. Yazılı ədəbiyyatda İ.Həsənoğlu, Q.Bürhanəddinin anadilli şerin əsasını qoymasına mühüm təsir göstərən xalq

şeri eyni zamanda XI-XIII əsrlərdə aşıq yaradıcılığının bünövrə daşını müəyyənləşdirmişdir. Bu gün zaman-zaman inkişaf edib yüksələn, yeni-yeni şəkilləri törəyən aşıq şeri bizə belə bir uzun zaman hüdudunda gəlib çatmışdır. Əsrlərlə ölçülən bu zaman hüdudu aşıq şeri şəkillərini mükəmməl formaya salmış, onların qüdrətli yaradıcılıq ənənələrini şərtləndirmişdir. Xalq şerinin zəncirvari şəkildə yaranıb yayılan bir-birindən gözəl forma, şəkil və tipləri hələ milli yaddaşda öz bakirəliyini yaşamaqda idi. Azərbaycan dili inkişaf etdikcə, xalq arasında əsas danışıq dilinə, Yaxın və Orta Şərqdə işlək, anlaşılan dillərdən birinə çevrildikcə onun ifadə imkanları da artıb yüksəlirdi. Azərbaycan xalq şeri üslubunun yaranma tarixi ana dilimizin xalq arasında yayılıb üstün mövqeyə keçməsindən başlayır. Xalq şerindəki erkən lirik üslub aşıq şeri üslubunun sələfidir. Şöhrətli yaradıcılıq ənənələrinə malik xalq poeziyası "çox qədimlərdən özünə məxsus bir yolla tarixə yoldaşlıq edib hadisə və faktları poetik vasitələr və üslublarla zəmanəmizə gətirib çıxarmışdır".

Ədəbiyyat:

1.Əfəndiyev P.Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı, 1992
2.Salman Mümtaz. El şairləri, Bakı, 1935
3.Aşıq Ələsgər. Əsərləri, tərtib və ön söz İ.Ələsgərovundur, Bakı, 1999
4.Kitabi-Dədə Qorqud. Nəşrə hazırlayan H.Araslı, bakı, 1962
5.Xəstə Qasım, tərtib edən S.Paşayev, Bakı, 1975
6.Molla Cümə. Şerlər, toplayıb tərtib edəni P.Əfəndiyev, Bakı, 1995

P. Quliyeva

The forms of ashuq poem in oral folk literature.
Summary

Poetry in the poetic style of XI-XIII centuries was the source of oral sources of verbal creativity, in fact they actively participated in creation of ashug creativity and conditioned the reconstruction of the traditions of ozan art.

In written literature İ. Hasanoglu's folk poetry, which has had a significant impact on Q.Burhanaddin's foundation of the birth of ancestral poetry, also defined the foundation of ashug creativity in the XI-XIII centuries. Today, the ashug poet, which has evolved and rises, has created such a long time.

Centuries-long, this boundary has perfectly shaped the pictures of ashug poetry and enshrined their mighty creative traditions.

The beautiful forms, shapes and styles of the people's poetry, which were born and raised, were still living in their national memory.

П .Кулиева

Формы ашугских стихотворений в устной народной литературе

Резюме

Среди источников устного народного творчества в XI-XIII веках стихи, созданные в стиле народного стихотворения были первоначальными, на самом деле они активно участвовали в создании ашугского творчества и обусловили новую реконструкцию традиций озанского искусства. В письменной литературе народная поэзия И.Гасаноглу, которая оказывает значительное влияние на основу родного языка К. Бурханаддина, также определяет основу творчества ашугского творчества в XI-XIII веках.

Сегодня ашугское стихотворение, временами растущее, происходящие новые виды стихотворений дошли до нас за такое долгое время. Время, измеряющееся столетиями, отлично сформировало образ ашугского стихотворения и обогатило их могучие творческие традиции.

Rəyçi: Xəlil Yusifli
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AYTƏN MUŞKİYEVA
Gəncə Dövlət Universiteti
aytanmuskiyeva@box.az

XX ƏSRDƏ ƏDƏBİ PROSES

Açar sözləri: ədəbiyyat, maarifçilik, yaradıcılıq, müasirlik, dramaturgiya, repressiya
Ключевые слова: литература, просвещение, творчество, современность, драматургия, репрессия
Key words: literature, enlightenment, creativity, modernity, drama, repression

Bütün dövrlərdə mənəvi mədəniyyətin tarixi missiyası maarifçilik olub. Bəşəriyyəti tərəqqiyə və humanitar inqilablara həmişə maarifçilər hazırlayıb. İstiqlal və suverenlik idealı əsasən ədəbi-fəlsəfi fikirdə formalaşıb. XIX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycan xalqının tarixi taleyində baş verən mühüm hadisə – Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilməsi ilə bütövlükdə mədəniyyətdə olduğu kimi, ədəbiyyatda da qərbyönümlü meyllər güclənir. Bunun təsiri altında ədəbiyyatda milli və realist-dünyəvi motivlər aparıcı mövqeyə çıxır. Molla Pənah Vaqif yaradıcılığının bilavasitə təsiri altında Qarabağ ədəbi mühitində tənqidi-realist satiranın Qasım bəy Zakir (1784-1857) kimi nümayəndəsi yetişərək uzun müddət poetik inkişafın istiqamətini müəyyənləşdirir. Lakin həm Q.Zakirin yaradıcılığında, həm də onunla çağdaş olan şairlərin əsərlərində Füzuli ənənələri yeni səviyyədə davam etdirilir. Bunun prosesin ən böyük nümayəndələri Güneydə Seyid Əbülqasım Nəbati (1812-1873), Heyran xanım (1786-1838), Quzeydə isə Seyid Əzim Şirvani (1835-1888), Xurşudbanu Natəvan (1830-1897) və Fatma xanım Kəminə olurlar (1840-1888). Ömrü boyu pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatında həm də böyük maarifçi kimi tanınır və əsərlərinin bütöv bir hissəsini gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə həsr edir. Onun Qasım bəy Zakir ruhunda qələmə aldığı satiraları isə dövrün bir sıra ictimai eyiblərini, mənfi insan sifətlərini ifşa etməsi ilə səciyyələnir. Bu dövrdə rus və Qərb şərqşünasları və şairləri ilə yaxından tanış olan, onlardan qabaqcıl humanist fikirləri əxz edən Abbasqulu ağa Bakıxanov (1794-1847), Mirzə Şəfi Vazeh (1792-1852), İsmayıl bəy Qutqaşınlı (1801-1861) kimi sənət və fikir adamlarının çiyinləri üzərində Mirzə Fətəli Axundzadə dühası yüksəlir, Azərbaycan ədəbiyyatını birdəfəlik Rusiya və Qərb ilə bağlayır, onu çağdaş dünya ədəbiyyatları sırasına çıxarır.

A.Bakıxanov Azərbaycan ədəbiyyatında qərbçilik ideyalarını ənənəvi Şərq sənəti ilə üzvi şəkildə birləşdirməyə nail olmuş böyük ictimai xadim, alim və şairdir. Hələ öz sağlığında onun Azərbaycan gerçəkliyinə həsr etdiyi bədii və elmi əsərləri rus və alman dillərində nəşr olunmuş, haqqında Avropa mətbuatında tərifli sözlər deyilmişdi. Alman şərqşünası Fridrix Bodenştedt isə öz müəllimi Mirzə Şəfi Vazehnin şeir dəftərini Avropaya aparmış, alman dilinə tərcümə və nəşr etdirmişdi. Çox böyük populyarlıq qazanaraq qısa müddətdə əksər Avropa dillərinə tərcümə edilən "Nəğmələr"i sonralar F.Bodenştedt öz adına çıxmış və Mirzə Şəfinin müəllifliyini inkar etmişdi… Yeni Azərbaycan realist nəsrinin ilk uğurlu örnəklərindən sayılan İ.Qutqaşınlının "Rəşid bəy və Səadət xanım" hekayəsi isə Varşavada fransız dilində işıq üzü görmüşdü. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Mirzə Fətəli Axundzadənin (1812-1878) maarifçi-realist görüşləri Azərbaycan ədəbiyyatının sonrakı inkişafında müstəsna rol oynayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatında çağdaş Qərb ədəbiyyatı janrlarının – dram, roman, hekayə, novella,povest, poema və s. oturuşmasına güclü təsir göstərmişdir. Onun 1850-1855-ci illər arasında yaratdığı altı dram əsəri özündən sonra Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatlarında ədəbi məktəb formalaşdırmışdır. Bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatını xarakterizə edən dərin etik başlanğıc, humanizm, ədalətsevərlik, səmimiyyət və doğruçuluq motivləri Axundzadə yaradıcılığında davam və inkişaf etdirilərək gələcək nəsillərə tövsiyə edilir. Seyid Əzim Şirvani Mirzə Fətəli Axundzadənin Azərbaycan mədəniyyəti üçün müəyyən etdiyi ədəbi-estetik inkişaf istiqaməti XIX əsrin ikinci yarısında Seyid Əzim Şirvani (1835-1888), Nəcəf bəy Vəzirov (1854-1926),Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (1870-1933) kimi maarifçi-realist sənətkarların meydana çıxmasına və təkcə Azərbaycan deyil, eyni zamanda qonşu xalqların ədəbi-mədəni yüksəlişinə xidmət etməsinə səbəb oldu. Xüsusən, Həsən bəy Zərdabi (1837-1907) kimi təbiətşünas-alimin nəşr etdiyi çoxyönlü "Əkinçi" qəzeti (1875-1877) bu dövrdə ədəbi-mədəni həyatın coşğun inkişafına təkan verirdi. Burada özünə yer tapan bir sıra ədəbi-ictimai müzakirə və mübahisələr Azərbaycan ədəbiyyatının humanist ənənələrinin daha da möhkəmlənməsinə və inkişaf etməsinə yardım göstərirdi.XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi-realist təmayüllə yanaşı, dini-didaktik poeziya da inkişaf edirdi. Bunun əsas nümayəndələri Güney Azərbaycanda yaşayıb yaradan mərsiyə şairlərindənRaci, Dilsuz, Dəxil, Qumri və b. idi. Lakin Quzeydə gedən qabaqcıl ədəbi prosesin təsiri altında Güney sənətkarları da dünyəvi əsərlər yaratmağa meyl edirdilər. Məhəmməd Bağır Xalxalinin (1829-1900) "Sələbiyyə" ("Tülkünamə"), Əbdürrəhim Talıbovun "Kitab yüklü eşşək" (1888), Zeynəlabidin Marağayinin "İbrahim bəyin səyahətnaməsi" (1892) əsərləri realist-dünyəvi ədəbiyyatın kamil örnəkləridir. Vaxtilə Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olmuş əksər xalqlar kimi, XX əsrin ilk

onillikləri Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatında da xüsusi bir mərhələ təşkil etməkdədir. Bu dövrdə Avropa və Rusiya örnəyi əsasında realist və romantik ədəbiyyatın Cəlil Məmmədquluzadə (1866-1932), Mirzə Ələkbər Sabir (1862-1911), Hüseyn Cavid (1884-1944), Məhəmməd Hadi (1880-1920), Abbas Səhhət (1874-1918), Abdulla Şaiq (1881-1959), Nəriman Nərimanov (1870-1925), Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (1870-1933) kimi görkəmli nümayəndələri öz yaradıcılıqları ilə Azərbaycan ədəbiyyatını dünya ədəbi-mədəni fikrinin ən yaxşı nümunələri səviyyəsinə qaldırırdılar. 30-cu illərin repressiyası öz başlanğıcını sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk aylardan götürmüşdü. Onun ilk ziyalı qurbanı erməni daşnaklarının Gəncə həbsxanasında güllələdikləri Qazax Müəllimlər Seminariyasının direktoru, görkəmli alim və ədəbiyyat tənqidçisi, ilk çoxcildlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin müəllifi, böyük maarifpərvər Firidun bəy Köçərli (1863-1920) olmuşdur. Ümumiyyətlə repressiya Azərbaycan ədəbiyyatının sovet dövrü tarixinin qan qarışıq qara səhifələrini təşkil edir. Bu zaman əsassız təqiblərə məruz qalanlar arasında günahsız fəhlə və kəndlilər də çox idi. Lakin bolşevik-daşnak təqiblərindən ən çox zərər çəkən ziyalılar olmuşdur. Bunun da səbəbi aydın idi. Stalinçilər Azərbaycan xalqının ziyalı övladlarını qırmaq, yaxud məhbəslərdə və sürgünlərdə çürütməklə millətin özünüdərk prosesinə mane olmaq, onu öz mənəvi köklərindən ayırmaq, kommunist ehkamlarının kor-koranə icraçısına çevirmək istəyirdilər. Xalqın tarixini, fəlsəfəsini, dilini, əlifbasını, mədəniyyətini, psixologiyasını, mentalitetini yaxşı bilən, bunları tədqiq edib soydaşları arasında təbliğ edən alimlər, öz doğma dilində və xalq ruhuna yaxın olan formalarda yazılmış bədii əsərləri ilə milli təfəkkürün öləziməsinə mane olan yazıçı, şair və dramaturqlar, bütünlükdə yaradıcı ziyalılar «yuxarı»dan verilmiş sərt və amansız «xüsusi» tapşırıqları yerinə yetirənlərin ən çox qorxduqları, buna görə də ən amansız rəftar etdikləri həmvətənlərimiz idilər. O dəhşətli illərdə repressiyaya məruz qalmış sənətkarlar arasında Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin, ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik elmlərinin çox görkəmli nümayəndələri olmuşlar: böyük dramaturq H.Cavid, parlaq istedadlı şair M.Müşfiq, görkəmli nasir və ədəbiyyat tənqidçisi S.Hüseyn, Azərbaycan Respublikasının ilk (və son) himninin müəllifi məşhur şair Ə.Cavad, məhsuldar ədib və alim Y.V.Çəmənzəminli, filologiya professoru, poliqlot alim B.Çobanzadə, Bakı Dövlət Universitetinin rektoru, yazıçı T.Ş.Simürğ, Bakıda ilk Şərq konservatoriyasını açmış Xədicə xanım Qayıbova, görkəmli teoloq-alim, Bakı qazisi Mir Məhəmməd Kazım ağa, folklorçu-alim H.Zeynallı, faciəvi rolların səhnəmizdə ən görkəmli ifaçıları A.M.Şərifzadə, Ü.Rəcəb və onlarca başqaları… Sürgündə və məhbəsdə həlak olmuş Y.V.Çəmənzəminlidən və H.Caviddən başqa bu yaradıcı ziyalıların hamısı güllələnmişdi. Qatillər öz qurbanlarının yaşına fərq qoymadan onları tələm-tələsik mühakimə və edam edirdilər. Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə ilk

tərcüməçilərindən olan Bakı qazisi Mir Məhəmməd Kazım ağanı 83 yaşında, M.Müşfiqi isə 29 yaşında güllələmişdilər. Mikayıl Müşfiq (1908-1937) mürəkkəb və ziddiyyətli ictimai quruluş şəraitində milli poeziyanı «Oxu, tar!» qəbilindən olan ölməz əsərlərlə zənginləşdirmişdir. Şairə dünya poeziyası təcrübəsində ən qısa bir vaxt ərzində (cəmi 10 il) yazıb-yaratmaq nəsib olmuşdur. Lakin bu qısa müddətdə nəşr etdirdiyi əsərlər ədəbiyyatda silinməz izlər buraxmışdır. Çoşğun hiss və duyğular, zəmanəsinə meydan oxuyan romantik ovqat, rəvan və oynaq dil Müşfiq sənətinin bədii dəyərini, uzunömürlülüyünü təmin edən yaradıcılıq xüsusiyyətləridir.Keçən əsrin Azərbaycan poeziyası öz dilinin xəlqiliyi, ahəngdarlığı, obrazlılığı ilə ilk öncə S.Vurğunun yaradıcılığına, xüsusilə də onun «Azərbaycan» şeirinə, «Aygün», «Muğan» kimi epik poemalarına, «Vaqif», "İnsan" mənzum dramlarına borcludur. Sovet rejiminin hər cür təzyiqlərinə baxmayaraq Azərbaycan xalqının milli özünüdərki prosesində «Vaqif»in oynadığı rolu ancaq dahi Üzeyir Hacıbəyovun «Koroğlu» operasının bu sahədəki böyük rolu ilə müqayisə etmək olar. Sovet dövründə Azərbaycan poetik fikrinin inkişafında Rəsul Rzanın (1910-1981) əsasən sərbəst vəzndə qələmə aldığı şeir və poemaların böyük rolu olmuşdur. Novator şair olan R.Rzanın poeziyası fəlsəfi lirizmi, fikir və emosiyaların canlılığı, orijinal poetik obrazları ilə seçilir. Onun «Rənglər» silsiləsindən fəlsəfi şeirləri, «Füzuli», «Qızılgül olmayaydı» və b. lirik poemaları Azərbaycan poeziyasının ən yaxşı örnəklərindəndir.

Ədəbiyyat:

1. M.Cəlal. F.Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1982
2. İ.Həbibbəyli. C.Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı, 2009
3. M.Məmmədov. Sabir və mətbuat. Bakı, 1974
4. A.Bayramoğlu. Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi oçerki. Bakı, 2013
5. B.Əhmədov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cilddə, I və II cildlər, Bakı, 2010, 2011
6. Ş.Vəliyev. Füyuzat ədəbi məktəbi. Bakı, 1999
7. Y.Qarayev. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzilliklər. Bakı, 2002

A.Müskiyeva

Literary process in the XX century
Summary

The creation of a new stage in the 20th century Azerbaijani literature from the 90s can be regarded as completely lawful. This process, which is considered to be the final stage of contemporary Azerbaijani literature, has

not been completed yet. First of all, the time has come to create a new stage. Socio-political events, national liberation struggle, gaining independence and the pain and suffering of this process, the transition period and so on in Azerbaijan since the late eighties. Changes in the socio-political and moral world create new institutions. In this sense, it is imperative that literature be introduced to a new stage in terms of theme, genre-structure, form-and-craft. The emergence of modernist and postmodernist tendencies in the literature, the influence of the Western literature, the emergence of a new generation of literary generations, and the selection of this generation by their own way of thinking, differing from previous literary generations, are also characteristic of the new stage. The leading poets of Azerbaijan poetry, B.Vahabzade, M.Araz, N.Hasanzade, Khalil Rza Uluturk, S.Rustamkhanli, M.Ismayil, Zalimkhan Yagub, Vagif Samadoglu, created the best examples of independence poetry.The history of modernity, which reflects the existence and existence of historical bridges between the centuries and generations, is characterized by many features of the previous years poetry.

А.Мушкиева

Литературный процесс в XX веке

Резюме

Создание нового этапа в азербайджанской литературе 20-го века с 90-х годов можно считать вполне законным. Этот процесс, который считается заключительным этапом современной азербайджанской литературы, еще не завершен. Прежде всего, пришло время создать новый этап. Социально-политические события, национально-освободительная борьба, обретение независимости, боль и страдания этого процесса, переходный период и т. Д. В Азербайджане с конца 80-х годов. Изменения в общественно-политическом и нравственном мире создают новые институты. В этом смысле крайне важно, чтобы литература была введена в новый этап с точки зрения субъекта, жанровой структуры, формы и ремесла. Появление модернистских и постмодернистских тенденций в литературе, влияние «западной» литературы из западной литературы, появление нового поколения литературных поколений и выбор этого поколения по собственному образу мышления отличаются от предыдущих литературных поколений, также характерны для нового этапа.

Rəyçi: B. Əhmədov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

KÖNÜL MƏMMƏDOVA
Gəncə Dövlət Universiteti
konulmemmed@mail.ru

CƏFƏR CABBARLININ "BABAYİ – ƏMİR" JURNALINDA FƏALİYYƏTİ

Açar sözləri: Ədəbiyyat, fəaliyyət, yaradıcılıq, dramaturq, sənətkarlıq, poeziya.
Ключевые слова: Литература, деятельность, творчество, драматургия, мастерство, поэзия .
Key words: Literature, action, creativity, playwright, craft, poetry.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yetişən realist satirik şairlərin hamısı bu və ya başqa şəkildə Sabir satirasının qüvvətli təsirini hiss etmişlər. Gənc Cabbarlı da ilk satirik şeirlərini bu böyük inqilabçı satirikin təsiri altında yazmışdır. Cabbarlı yaradıcılığının ilk dövründə mühüm yer tutan satira ədibin bir realist, bir demokrat kimi yetişməsində mühüm rol oynamışdır. Bu satirik şeirlərdəki sadəlik, xəlqilik, dərin ictimai ehtiras ədibin yaradıcılığının müsbət keyfiyyətləri kimi inqilabçı demokrat yazıçıların bilavasitə təsiri altında inkişaf edirdi. Onun ilk satirik şeirlərində, həm mövzu, həm də forma cəhətdən Sabir ruhu duyulmaqdadır. Lakin bu təsir hələ səthidir. Sabir şeirlərindəki ideya – mövzu dərinliyi, siyasi kəskinlik Cabbarlı satirasında yoxdur. Gənc şair Sabirin əhatə etdiyi geniş ictimai – siyasi mövzunun ancaq bir hissəsini meşşanlıq, gerilik və mövhumatla mübarizə motivlərini götürmüş və demək olar ki, onları təkrar etmişdir. Forma məsələsinə gəldikdə isə Cabbarlı Sabirin qüvvətli satirasının bəzi zahiri cəhətlərini almış, daha doğrusu, onları təqlid etmişdir. Cabbarlı bir tələbə kimi inqilabçı satirikin bədii sənətkarlıq üsullarından, hazırcavablığından, acı kinayələrindən, incə yumorundan istifadə etməyə çalışmışdır. Məsələn, ziyalıların boş iddəalarını "gərəkli gündə" meydandan qaçmalarını, mollaların və zahidlərin fırıldaqçılığını, maarif və tərəqqi düşmənlərinin cəhalətini, qadınların halını Cabbarlı kinayə və istehzası ilə tənqid etmişdir:

...Hər nə yazsan yeri var, yazma itilget sözünü,
İş məqamında görərsən hamı örtər gözünü...
...Kömək gözlətmə, Baba, bu itilget – filandan,
Tapilmaz onda bircə iş bəqeyri boş yalandan,
Gecə - gündüz Palas, klub gəzir, düşür amandan,
Olarmı gözləmək, Baba, bir özgə iş piyandan.
...Kef çək bu cahanda, qəmi – ixvanına yanma,
Viran ola dünya yenə xabından oyanma,
Qalsan qapaz altında, qızar, lakin utanma...
İç qanını xalqın, hələlik ağcaqanad ol...

Bu parçalar bizə dərhal Sabiri xatırladır. Yalnız Sabirin tənqidi üslubunu yox, burada hadisələrə də biz Sabir münasibəti, köhnəliyə və meşşanlığa qarşı Sabir nifrət və qəzəbini hiss edirik. Söz yox ki, Cabbarlının ilk şeirlərinin, xüsusən satirik şeirlərinin qiymətini şişirtmək olmaz. Bu ilk qələm təcrübələrində Cabbarlı ideya dərinliyi və bədii ümumiləşdirmə etibarilə Sabir səviyyəsinə qalxa bilmədiyi kimi, forma müxtəlifliyi, dil – ifadə sadəliyi və zənginliyi etibarilə də böyük inqilabçı demokrata çata bilməmişdir. İctimai cəhətdən əhəmiyyətli məsələlərə toxunan Cabbarlı, bu məsələləri çox vaxt səthi – ibtidai planda qoymuş, siyasi – ictimai yüksəkliyə qaldıra bilməmiş, bəzən sadəcə zarafatla kifayətlənmişdir.

İnqilabdan əvvəl gənc Cəfər şeirlərini "Məktəb" (1911 – 1920), "Bəsirət" (1914 – 1920), "Dirilik"(1914 – 1916), "Babayi – Əmir" (1915 – 1916), "Qurtuluş"(1915), "Sövqat"(1916), "İttifaqi – mütəəllimin" (1917) "Övraqi – nəfisə" (1919) kimi qəzet və jurnallarında "Qəyyur - əyyar", "Sərhəng - əyyar", "Şəbrəng - əyyar", "Əyyar – kəmşüur", "Kəmşüur", "İynə", "Sancaq" və s. imzaları ilə dərc etdirirdi.

XX əsr Azərbaycan mətbuat, ədəbiyyat və ictimai fikir tarixində mühüm əhəmiyyətə malik satirik orqanlardan biri olan "Kəlniyyət" jurnalında dərc olunmuş "Ürək qopma" (31 may 1912) "Məəttələm"(1 yanvar 1913), "Təcrübəli baş"(20 yanvar 1913) adlı felyetonlar, "Cavaba cavab"(29 iyun 1912), "Xanbalalı"(6 iyul 1912), "Xanbabalı"(7 sentyabr 1912) "Məsləhət"(11 sentyabr 1912), "Görürəm"(20 yanvar 1913) adlı satirik şeirlər diqqəti cəlb edir. Bu əsərlərdən indiyədək bəhs edən olmamışdır. Bunun səbəblərindən biri bəlkə də odur ki, həmin felyetən və şeirlərin altında "Əyyar", "Əyyarski", və "Sancaq" kimi gizli imzalar yazılmış və bu imzaların kimə aid olmasa indiyədək dəqiqləşdirilməmişdir. Alimlərimizin səyi nəticəsində nəhayət təsdiq olunmuşdur ki, "Qəyyur - əyyar", "Şəbrəng - əyyar", "Sərhəng - əyyar" imzaları Cəfər Cabbarlıya məxsusdur. Biz həmçinin C. Cabbarlının "Əyyar – kəmşüur" və "Kəmşüur" gizli imzalarına da rast gəlirik. "Əyyar – kəmşüur" gizli imzasının ikinci tərəfi olan "Kəmşüur"u ayrılıqda bir imza kimi işlədən C.Cabbarlının həmin ənənəyə sadiq qalaraq "Əyyar" və "Əyyarski" imzalarını da müstəqil işlətdiyini ehtimal etmək olar. Həmin əsərlərin üslub xüsusiyyətlərinin oxşarlığına, bir çox mütəxəssisin təsdiqinə və bizim də qənaətimizə görə bu felyeton və şeirlər Cəfər Cabbarlı qələminə məxsusdur.

"Babayi – Əmir" jurnalının 1916 cı- il 5 fevral tarixli 4 – ci nömrəsində "Əyyari – kəmşüur" imzası ilə çap olunan "Demədim" satirik şeirində maarif və tərəqqi düşmənlərinin cəhalətini, qadınların halını Cabbarlı istehza ilə tənqid etmişdir:

Qız hara, məktəb hara, dərsü qələmdan hara?
Elm hara? Bigi hara? Fatma, Tükəzban hara?
Ay canım, arvad hara? Zümreyi – insan hara?

Qız ki, şeytan kimidir, biz hara, şeytan hara?
Evimiz bir heçin üstündə binadır, demədim?
Ay Baba, işlərimiz xeyli fənadır, demədim?

Cəfər Cabbarlı poeziyada uğurlar qazansa da, onun qəlbi dramaturgiya ilə döyünürdü. Həyat həqiqətlərini bədii həqiqətin libasında daha geniş auditoriyaya çıxarmaq, insanları düşünmək və düşündürmək, onlara çıxış yolları aramaqda yardımçı olmaq üçün dram janrının o dövrdə böyük imkanları və perspektivi var idi. Azərbaycanda XX yüzilliyin ilk onilliklərində əgər kino yeni yaranır, ilk addımlarını atır və ömrünün səssiz dövrünü yaşayırdısa, Şərqda ilk dəfə 1873 – cü ilin martın 10 da bünövrəsi, təməli qoyulmuş professional teatrımız özünün yetkinlik dövrünə qədəm qoyur, anşlaqlı anlarını, anıldığı, sevildiyi məqamlarını nadan sxolastikaya, yeniliyə düşmən kəsilən ehkamlara, şər enerjili irticaya, naftalin qoxulu mühafizəkarlığa qarşı mübarizədə keçirirdi. Teatr tanınır və tanıdırdı. Əhalinin geniş təbəqələrini özünə cəlb və cəzb edən bu mədəniyyət ocağı maarflənmə yolunda güclü təsir imkanlarına malik idi. Səhnədə canlı səsin, sözün və hərəkətin uyumuş duyğulara, soyuq biganəliyə, əprimiş milli mənlik şüuruna birbaşa emosional nüfuzu, müdaxiləsi incəsənətin bu sahəsinin hələ uzun əsrlər boyu bəşəriyyətin xidmətində duracağına əminlik yaradırdı. Cəfər Cabbarlı ədəbi yaradıcılıqda dram janrına üstünlük verməklə xalqına vicdanla xidmət etmək, zülmü – dövrana qarşı çıxmaq, müqəddəs vücudları canavar zülmündən xilasa çalışmaq, ədalətı, vicdanı aləmi – bəşəriyyətin yadına salmaq, mədəni və mənəvi tərəqqiyə nail olmaq, yaşadığı mühiti anlamaq və anlatmaq, səhnənin və sənətkarın səviyyəsinin yüksəlməsinə köməklik göstərmək məqsədi güdürdü. Yaradıcılıq baxımından 1916 –cı il Cəfər üçün uğurlu idi. "Vəfalı Səriyyə" əsərinin səhnədə oynanılmasına Qafqaz canişini 1916 – ci ildə mart ayının 9 da icazə versə də Cabbarlının Novruzqabağı tamaşaya başqa əsəri hazırlanırdı. Zəmanəsinin tanınmış mühərriri və münəqqidi Seyid Hüseyn Sadıqzadə "Cəfər Cabbarlı haqqında xatirələrim"də yazırdı ki, "Solğun çiçəklər" əsəri o zamankı İsmailiyyə(indiki Azərbaycan Elmlər Akademiyası) binasının salonunda 1916 – cı ildə oynanmış idi. O dövrün mətbuatında əsər haqqında ilk qeydlərə 1917 – ci ilin yanvarın 21 də "Bəsirət" qəzetinin 186 – cı sayında "C. C." gizli imzası ilə verilmiş "Solğun çiçəklər" sərlövhəli məqalədə informativ məlumata rast gəlinir. Nəzərə alınsa ki, ədib müxtəlif vaxtlarda "Sovqat", "İstiqlal", "Azərbaycan", "Azərbaycan füqərası", "Zəhmət", "Kommunist", "Maarif və mədəniyyət", "Yeni yıldız" qəzet və jurnallarında "C", "C.C." örtülü imzaları ilə şeir, hekayə və məqalələr çap etdirmişdir, onda "Solğun çiçəklər" haqqında müəllifin mətbuata məlumat verməsi təbii və inandırıcı görünür. Cəfər Cabbarlı "Solğun çiçəklər" pyesi ilə yanaşı "Aslan və Fərhad", "Mənsur və Sitarə" hekayələrini, eləcə də uzun müddət itdiyi hesab edilən və sonralar jurnalist Qulam Məmmədlinin köməkliyi ilə Aşqabad şəhərindən tapıb gətirilən "Nəsrəddin şah" 5 pərdəli tarixi dramını

da 1916 – cı ildə yazmışdır. Bu illərdə gənc Cəfər yaradıcılıq uğurlarından sevinir, yeni – yeni əsərlər üzərində həvəslə işləməyə çalışırdı. Cabbarlının indiyədək çap olunmamış "Gözəllik və sevda", "Göz aç sən...", Böyük türk şairi Tofiq Fikrətə, "Qaçqın, cocuq və yaxud sail", və b. 1917 – ci ildə qələmə alınan gənc müəllifin narahat qəlbinin döyüntüləri, səmimi poeziyz nümunələridir. Bununla belə Cəfər zamanın ehtiyaclarından doğan sosial sifarişlərə ciddi yanaşaraq irihəcmli səhnə əsərlərinə xüsusi əhəmiyyət verməyə başladı. O, hələ 1916 – cı ildə bitirdiyi "Nəsrəddin şah" tarixi daramı üzərində tamamlama işləri görür, qardaş Türkiyə xalqının yaxın tarixi mübarizəsindən bəhs edən "Ulduz" və "Ədirnə fəthi" pyeslərini müvəffəqiyyətlə başa çatdıraraq tamaşaya qoyulmaq üçün 1917 – ci ilin payızında istedadlı aktyor və rejissor Abbas Mirzə Şərifzadənin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə yeni yaranmış "Bakı Müsəlman Aktyorları İttifaqı"na təqdim edir. Cabbarlının əsas əsərlərinin dili danışıq dilinə yaxın, sadə, aydın bir ədəbi dildir. Lakin Cabbarlının dili həmişə bir şəkildə olmamış və birdən – birə təkmilləşməmişdir. Onun dili də yaradıcılığı kimi müəyyən bir inkişaf yolu keçmişdir. Cabbarlının yaradıcılığına aid olan müsbət və mənfi cəhətlər onun dilinə də aiddir.

Yaradıcılığının ilk dövründə Cabbarlı əsas etibarilə Azərbaycan ədəbi dili materialına əsaslanmışdır. İstər şeirlərində, istərsə də hekayə və dramalarında o, özündən əvvəl gələn demokrat – maarifçi yazıçıların dil ənənələrini davam etdirmişdir. Hər şeydən əvvəl, bu şeirin sadə və aydın bir dil ilə yazılması diqqəti cəlb edir. Şair əruz vəzninin qaydalarına riayət etməklə bərabər, şeirin danışıq dilinə yaxın olmasına çalışmışdır. Bol – bol işlətdiyi xalq danışıq ifadələri ilə müəllif, bir tərəfdən, satiranın daha effektli çıxmasına, digər tərəfdən isə, onun geniş oxucu kütlələrinə asanlıqla çatmasına müvəffəq olmuşdur.Satirik şeirlərində köhnə qəzəl şeirinin poetikası təsiri altında "vasili – niran", "çahi – bəla", "əhli – qübur", "rahi – həqiqət", "zümreyi – insan", "təneyi - əğyar", "kafiri – gümrah", kimi tərkiblər işlətməsinə hətta, məsələn, "xoşluq ilə açmasalar dərləri" – kimi misralarında sadə Azərbaycan sözləri içərisində qəribə görünən farsca və ərəbcə sözlərə təsadüf olunmasına baxmayaraq, Cabbarlı həmişə sadəliyə meyl etmişdir. Sadəlik ilə bərabər, şair sözlərin yumoristik olmasına da fikir vermişdir. Məsələn, "həslər geri", "boynu şalbandan yoğundur seyyidin", "nöyüt tək alışirsan", "xalqın ətin didirdin", "qoy əkilək burdan biz", "qızın hər bir işini tanrı salıbdır ilmək", "şair bizə dəllal olub", "durarıq lap üzə", "insan olur lap dəngəsər", "iç qanını xalqın hələlik ağcaqanad", "yığ şəlpə - şülpəni" kimi adi danışıq ifadələri şairin əsərlərinə təbii bir yumor gətirir.

Cəfər Cabbarlı Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, incəsənətinin təkamülünə, mənəvi sərvətlərimizin zənginliyinə, milli şüurun təşəkkülünə, vətənpərvərlik duyğularının oyanışına, dilimizin saflığına, azadlıq və istiqlal məfkurəsinin intişarına misilsiz xidmətlər göstərmiş milli sənətkardır. Onun

təbəddülatlara qərq olmuş mürəkkəb və ziddiyyətli mühiti, kəşməkəşlər məcrasından boy göstərən, milli idealların gerçəkləşməsinə həsr edilən qısa və mənalı həyatı, zəngin, çoxşaxəli yaradıcılığı hələ uzun əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının gündəmində cazibədar tədqiqat mövzusu olaraq yaşayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. M.Cəlal. F.Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1982
2. İ.Həbibbəyli. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yazıçıları. Bakı, 2004
3. B.Əhmədov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cilddə, I və II cildlər, Bakı, 2010, 2011
4. Y.Qarayev. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzilliklər. Bakı, 2002
5. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cilddə, II cild, Bakı, 1960
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cilddə, III cild, Bakı, 1957
7. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi. 2 cilddə, I cild, Bakı, 1967
8. M.Arif. Cəfər Cabbarlının yaradıcılıq yolu. Bakı, 1956
9. R.Sadıqov. Cəfər Cabbarlı yaradıcılığının ilk dövrü (1915-1922). Bakı, 1985
10. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. Ali məktəblər üçün dərslik. İki cilddə, I-II cild, Bakı, 2007

K. Memmedova

Jafar Jabbarli's activity in "Babayi - Amir" magazine

Summary

All the satirical poets who grew up in Azerbaijan at the beginning of the twentieth century felt that the Sabir satire had a strong impact. Young Jabbarli also wrote his first satirical poems under the influence of this great revolutionary satiric.

The satirist who played an important role in the early years of Jabbarli's creative activity played an important role in educating the writer as a realist, a democrat. This satirical poetry was developed under the direct influence of revolutionary democratic writers, such as the simplicity of the poetry, the sublime aspiration, and the positive qualities of the creator of the deep public spit. In his first satirical poems, Sabir's spirit is heard in terms of subject and form. But that impact is still superficial. The idea in Sabir poems - the depth of the topic and the political tension do not exist in Jabbarli's satiric. Only a portion of the broad public-political theme surrounded by the young poet Sabir has taken the motives of struggle against greed, retardation and antithesis, and almost repeats them. As for the question of the form, Jabbarli received some of the apparent features of Sabir's powerful satire, or rather, he imitated them.

К.Маммадова

Деятельность Джафара Джаббарлы в журнале «Бабаи - Амир»

Резюме

Все сатирические поэты, выросшие в Азербайджане в начале двадцатого века, в любом случае ощущали сильное влияние сарирской сатиры. Юный Джаббарли также написал свои первые сатирические стихи под влиянием этого великого революционного сатирика.

Сатирик, сыгравший важную роль в первые годы творческой деятельности Джаббарлы, сыграл важную роль в воспитании писателя как реалиста, демократа. Эта сатирическая поэзия развивалась под прямым влиянием революционно-демократических писателей, таких как простота поэзии, возвышенное стремление и положительные качества создателя глубокой публичной косы. В своих первых сатирических стихах дух Сабира слышен с точки зрения темы и формы. Но это воздействие по-прежнему поверхностно. Идея в стихах Сабира - глубина темы и политическая напряженность не существуют в сатирике Джаббарлы. Только часть широкой публично-политической темы, окруженная молодым поэтом Сабиром, взяла на себя мотивы антисемитизма, возмездия и повторения. Что касается вопроса о форме, Джаббарлы получил некоторые из очевидных черт могущественной сатиры Сабира, точнее, он имитировал их.

Rəyçi: **N. Axundova**
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TÜRKAN ZEYNALOVA
Gəncə Dövlət Universiteti
Türkanzeynalova1985@gmail.com

HÜSEYN CAVİDİN ZƏNGİN DİLİ VƏ DÜNYA ŞÖHRƏTİ

Açar sözlər: H.Cavid, tərcümə, antologiya, "Bakıda", dramaturq, şair
Key words: H.Javid, translation, anthology, "In Baku", dramatist, poet
Ключевые слова: Г.Джавид, перевод, антология, «В Баку», драматург, поэт

Böyük Azərbaycan şairi və dramaturqu Hüseyn Cavidin xarici dillərə çətin tərcümə edilən zəngin və koloritli dili vardır. Lakin Cavidin əsərlərini Avropa dillərinə, xüsusən ingilis dilinə tərcümə etmədən onları Qərb xalqları arasında yaymaq və müəllifi başqa ölkələrdə tanıtmaq qeyri-mümkündür. Bununla belə, Cavidin bəzi əsərlərinin ingilis dilində bir neçə tərcüməsi vardır ki, onları da orijinal ilə müqayisədə təhlil edib qiymətləndirmək zəruridir. Məqalədə tərcüməşünaslıq və ədəbi-linqvistik təhlil əsasında Cavidin dünya şöhrətinə yol açan elmi məsələlərdən bəhs edir.

Azərbaycanda tərcümə sənətinin tarixi orta əsrlərə gedib çıxsa da, tərcüməşünaslıq nisbətən gənc elm sahəsidir. Elə ona görə də bizdə tərcümənin nəzəri və praktik problemlərinin müzakirəsi çox aktualdır. Tərcümə, xüsusilə, bədii tərcümə yaradıcılığın bir növü olduğu üçün hər şeydən əvvəl istedad, obrazlı təfəkkür və səriştə tələb edir. Bədii tərcümənin özünəməxsusluğu ondadır ki, mütərcim bir əsərin mətnini bir dildən başqa bir dilə çevirəndə onun məzmunu ilə formasını vəhdətdə verməli, müəllifin obrazlı dil və təfəkkürünü yenidən canlandırmalıdır. Xarici dildən ana dilinə və əksinə, ana dilindən xarici dilə tərcümədə hər iki dili mükəmməl bilmək tələb olunur. Bu da bir faktdır ki, tarixən obyektiv ictimai-siyasi proseslər səbəbindən əvvəlcə çar Rusiyasının müstəmləkəsi olan, daha sonra sovet dövrünün təzyiqi altında qalan Azərbaycanda bədii tərcümə işinin nailiyyəti rus dili və rus ədəbiyyatı ilə ayrılmaz surətdə bağlı olmuşdur. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, bu günə kimi heç bir başqa dildən Azərbaycan dilinə rus dilindən edildiyi qədər çox bədii tərcümə edilməmişdir. Xüsusilə XX yüzilliyin əvvəllərində rus dilindən edilən bədii tərcümələr xalqımıza dünya ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələrini tanıtmış, tərcümə işinin özünü də xeyli inkişaf etdirmişdir. Eyni zamanda, ədəbi-elmi fikrimizdə tərcüməşünaslıq kimi bir nəzəri-estetik sahənin təşəkkülü və inkişafı da məhz bu dövrlə bağlıdır. Bütün bunlarla bərabər orta əsrlərdən başlayaraq, orijinalı fars və ərəb dillərində olan əsərlərin birbaşa ana dilimizə tərcümələrinin meydana çıxdığını göstərmək lazımdır. İngilis, alman, fransız

və s. qərb dillərindən birbaşa tərcümələrə isə əsasən XX yüzilliyin 60-cı illərindən üzü bəri təsadüf edilir. Müxtəlif xalqlara məxsus olan bu yazarların kitabları, seçilmiş əsərləri, nəsr, şeir nümunələri habelə, adı qeyd edilmiş xalqların folklor antologiyaları həm rus dili vasitəsilə, həm də birbaşa orijinaldan tərcümə olunub Azərbaycan oxucusuna çatdırılmışdır. Lakin təəssüflər olsun ki, tərcümə ədəbiyyatımızın, o cümlədən qərb dillərindən birbaşa ana dilimizə və əksinə tərcümə edilmiş əsərlərin tərcüməşünaslıq nöqteyi-nəzərindən təhlili, tədqiq və qiymətləndirilməsi işi kəmiyyət və keyfiyyətcə müasir ədəbi-elmi tələblər səviyyəsində deyildir. Bu hal özünü ingilisdilli ədəbiyyatın ana dilimizə və Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcüməsinə münasibətdə də göstərir. Tənqidimiz və tərcüməşünaslarımız ümumiyyətlə tərcümə ədəbiyyatına, o cümlədən ana dilimizdən ingilis dilinə tərcümə olunmuş əsərlərə demək olar ki, çox az diqqət yetirirlər. Çox nadir hallarda Azərbaycan ədəbiyyatından ingilis dilinə tərcümə edilmiş konkret bir əsər haqqında mötəbər və obyektiv tənqidçi və tədqiqatçı alim sözü deyilir. Bu baxımdan ingilisdilli ədəbiyyatın görkəmli tədqiqatçılarından, ədəbiyyatşünas alim və mütərcimlərdən İsmixan Rəhimov, Ənvər Rza, Zeydulla Ağayev, Vilayət Quliyev, Sabir Mustafa, Tələt Əyyubov, Şahin Xəlilli, Leyli Əliyeva, Rasim Nəbioğlu və başqalarının adlarını çəkmək olar.

Tərcümə sənətdir, dil, məxəz mətnin mövzusu və dünya haqqında bilgidən əlavə, tərcüməçi istedadına, yaxşı yazılı və şifahi nitq qabiliyyətinə, yaradıcı təfəkkürə malik olmaq lazımdır. [3, s.6]

Prof. R.Novruzov da tərcüməni intellektual-yaradıcılıq fəaliyyəti hesab edərək tərcüməçinin şəxsiyyəti probleminə diqqəti cəlb edir. [4, s.6-9]

Mütəfəkkir şair, görkəmli dramaturq Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində romantizm cərəyanına mənsub orijinal ədəbi simalardan biridir. Minillik Azərbaycan ədəbiyyatının növbəti inkişaf mərhələsi sayılan XX əsr Azərbaycan romantizmi hamıdan çox Hüseyn Cavidin adı ilə bağlıdır. "Şeyx Sənan" və "İblis", "Xəyyam" və "Səyavuş" bizim dramaturgiyamızda romantizmin bütün problematikliyi, ideya və məzmun xüsusiyyətləri ilə təzahür etdiyi əsərlərdir. Öz yaradıcılığı ilə H.Cavid Azərbaycan dramaturgiyasının mövzu sərhəddini genişləndirir, tragik xarakterin, romantik qəhrəmanın, dramatik konflikt və kolliziyaların yeni tiplərini yaradır, qəhrəmanı qadın olan ilk Azərbaycan faciəsini qələmə alır, onu humanist, nəcib və bəşəri ideyalarla daha da zənginləşdirir. H.Cavid bizim dramatik poeziyada qüvvətli bir faciənəvis, mənzum və romantik dramın yaradıcısı kimi unikal ve şərəfli bir yer tutur.

H.Cavid böyük dramaturq olmazdan öncə böyük şair, böyük lirik olmuş və lirik-fəlsəfi yaradıcılığını bütün ömrü boyu davam etdirmişdir. Onun şeirlərini oxuduqca sanki başlanğıcda sakit axan, qıjıldayan, daşlardan

töküldükcə isə etirazlı bir nərə çəkən dağ çeşməsinin, dağ çayının səsini eşidirsən. Elə buna görədir ki, H.Cavidin şeir dili səmimi, saf insan duyğularının tərənnümündə nə qədər həzin, kövrək, lirikdirsə, insanlara zülm və müsibət gətirən şər qüvvələrə, heyvani instinktlərə tabe olub öz həmcinslərini zülmət və cəhalətdə saxlayan riyakarlara qarşı mübarizədə o qədər kəskin, amansızdır. H.Cavid bir şair kimi orijinaldır, təkraredilməzdir, yalnız özünə, öz sənətinə xas olan poetik ifadə və vasitələrin müəllifi kimi çox uğurlu bir dəsti-xətti vardır. Ümumilikdə, Cavidin şeirlərində dərin bir həyat fəlsəfəsi, sağlam bir məntiq, insanın kamalına möhkəm inam özünü göstərməkdədir.

Hüseyn Cavidin dünya dillərinə, xüsusən rus və ingilis dillərinə tərcümələri onun dünya şöhrəti qazanıb xalqımızın beynəlxalq iftixarına çevrilməsində mühüm rol oynayır. Cavidin yaxşı hesab oluna bilən əsərləri, rus dilinə tərcümədə ikicildliyi var. Onun rus dilinə tərcümələrinə dair hətta dissertasiya yazılıb, monoqrafiya nəşr edilib. Bununla belə, fikrimizcə, Cavid poeziyası və dramaturgiyasının Avropa dillərinə yüksək səviyyədə tərcümə edilməsi, xüsusilə rus, ingilis və s. dillərdə əsərlərinin orijinalına adekvat olan tərcümələr əsasında dünyaya tanıdılması və yaryılması zərurəti ədəbi-elmi ictimaiyyətimizi düşündürməlidir.

H.Cavidin bəraətindən sonra onun yaradıcılığının nəşr və tədqiq edilməsi akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun adı ilə sıx bağlıdır. Böyük sənətkarın 1958-ci ildə çap olunmuş kitabına əhatəli ön söz yazan, daha sonra "Hüseyn Cavid" və "Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm" tədqiqatlarında onun həyat və yaradıcılığını yüksək elmi-nəzəri səviyyədə işləyən görkəmli alim cavidşünaslığı ilk dəfə sistemə salmış və H.Cavid sənətini monoqrafık vüsətlə öyrənməyin bünövrəsini qoymuşdur. [2, s.19]

Akad. M.Cəfərin "Hüseyn Cavid" monoqrafiyası böyük sənətkarın dil problemini öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. M.Cəfər dil məsələsində iki cəhətə – Cavid dilinin bədiiliyi məsələsinə və Cavid dilinin ədəb-bədii dil tariximizdə yeri, XX əsr Azərbaycan ədəbi dili kontekstində mövqeyi məsələsinə xüsusi diqqət yetirir. [3, s.244] Görkəmli alim daha sonra göstərir ki, "Azər" poeması böyük sənətkarın dil və üslubunda dönüş təşkil edir. Tanınmış dilçi, prof. Yusif Seyidov da təsdiq edir ki, Cavidin dil sadəliyi 1926-cı ildən sonra, yəni yazdığı "Azər" poemasında və digər əsərlərdə tərəddüdlərdən tamamilə azad olur və tam sabitləşir. [8, s.467]

Akad. İsa Həbibbəyli "Hüseyn Cavid və sənəti" məqaləsində yazır: Hüseyn Cavid bədii yaradıcılığa klassik lirika üslubunda yazılmış qəzəllərlə başladığı üçün ədəbi fəaliyyətinin birinci dövründəki şeirlərinin dilində ərəb-fars tərkiblərinə rast gəlinir. Lakin belə ifadələr əsasən lirikada əsrlərdən bəri qanuniləşən "qəmi-hicran", "zülfü-yar", "əhli-dərd", "zənciri-zülf" kimi anlaşıqlı təsvir vasitələrindən ibarətdir. Sonrakı illərdə İstanbulda təhsil

alması, türk poeziyasını dərindən öyrənməsi onun şeir dilində Anadolu şivəsinə məxsus ifadələrin fəallığını bir qədər artırmışdır. Şairin təıhsil illəri zamanı qələmə aldığı "Rəqs", "Pəmbə çarşaf", "Uyuyur", "Ah, yalnız sən" və s. şeirlərdə və 1913-cü ildə Bakıda nəşr olunan "Keçmiş günlərdən" şeir kitabında toplanan digər nümunələrdə Anadolu şivəsinin müəyyən əlamətləri nəzərə çarpır. Lakin İstanbul mühitindən ayrıldıqdan sonra şairin əsərlərində Anadolu şivəsinə məxsus əlamətlər get-gedə azalmış, nəhayət, davamlı bir prosesdən sonra təxminən aradan qalxmışdır". [9, s.6]

AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev "Hüseyn Cavidin dili haqqında" məqaləsində göstərir ki: "Fitrətində türklük şüuru güclü olan Cavid əfəndinin ədəbi-estetik və fəlsəfi görüşlərinin formalaşmasında İstanbul mühitinin mühüm rolu olmuşdur. Belə ki, 1909-cu ildə vətənə qayıdan şair bir müddət Naxçıvan, Tiflis, Gəncə, Bakı şəhərlərində müəllim işləmiş və ilk şeirlər kitabından ("Keçmiş günlər", Tiflis, 1913-cü il) başlayaraq ömrünün sonunadək çox sevdiyi türkçülük, turançılıq idealı ilə yaşamış və bu düşüncələri ədəbi əsərlərin dili ilə bütün dünyaya yaymışdır". [9, s.56]

Türkçülük fəlsəfəsinin əsas ünsürlərindən biri dildə birlik anlayışıdır. Cavidin turançılığı da onun dilində öz ifadəsini daha çox tapmışdır. Türkçülük düşüncəsinə görə ortaq yazı dili İstanbul şivəsi olmalı idi. Cavid əfəndi də bütün yaradıcılığı boyu dil birliyinin bu mühüm şərtinə əməl etmişdir. Məsələ bundadır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlətin dili də türk dili adlanmış və bu dövlət rəsmi yazışmalarda Cavid kimi ortaq dildən istifadə etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının C.Cabbarlı, S.Vurğun, M.Müşfiq, S.Rüstəm, R.Rza, M.Rahim kimi gənc qələm sahibləri də XX əsrin otuzuncu illərinin əvvəllərinə qədər bu türkcə ilə yazmışlar. [9, s.59]

Sovet dönəmində Azərbaycan ədəbiyyatının,xüsusən poeziyamız ayrı-ayrı nümunələri, əsasən rus dili vasitəsilə sətri tərcümədən ingilis dilinə tərcümə edilirdi. Bu hal istər-istəməz tərcümədə milli koloritin qorunub saxlanılmasına mənfi təsir göstərirdi. Azərbaycan ədəbiyyatının ingilis dilinə tərcümələri, təəssüflər olsun ki, çox vaxt elə müstəqillik dövründə, XXI əsrdə də bəzən üçüncü dil – rus dili vasitəsilə edilir. Moskvada 1969-cu ildə ingilis dilində nəşr edilmiş "Azərbaycan poeziyası antologiyası" öz dövrünə görə mütərəqqi ədəbi-mədəni bir addım idi. Lakin antologiyadakı bir çox tərcümələr indi artıq müasir ideya-estetik tələblərə cavab verə bilmir. Burada H.Cavidin ingilis dilinə tərcümədə üç əsəri çap edilib: "Dün və bu gün" ("Yesterday and today") şeiri, "Azər" poemasından bir parça – "Azadlıq əsirləri" ("Prisoners of Freedom") və "Bakıda" ("Məsud və Şəfiqə") mənzum dialoqu. Rus dilinə sətri tərcümə əsasında ingilis dilində poetik mətnə çevrilən bu tərcümələrdə Cavidin ruhu, Cavidin qəlb döyüntüsü yox dərəcəsindədir və ya həddən artıq zəifdir. Romantizmə məxsus lirik-fəlsəfi poeziya məhz müəllifin subyektiv-

şəxsi duyğu və düşüncələrinin qabarıq ifadəsinə çevriləndə sənət səviyyəsinə qalxır. Antologiyadakı ingilis dilinə tərcümələrdə isə biz bunu görə bilmirik; sadəcə Qərb oxucusu H.Cavid adlı böyük Azərbaycan şairi və dramaturqu haqqında müəyyən məlumat ala bilir, bunu da o dövr üçün qənaətbəxş hesab etməkdən başqa əlac qalmır.

AMEA-nın müxbir üzvü Kamran Əliyev yazır: "Klassisizm, romantizm, yaxud realizm nümunələri bir-birlərindən fərqləndikləri, ayrıldıqları kimi, tərcüməçidən fərqli yanaşma metodu tələb edir". [10, s.219]

Hüseyn Cavidin Moskvada nəşr olunmuş "Azerbaijanian poetry" (Azərbaycan poeziyası antologiyası) kitabındakı şeirlər aşağıdakılardır:

1) Hussein Javid – "Prisoners of "Freedom" – p.257-260 ("Azer" poem)

2) "A Talk Between Masud and Shafiga" – p.261-265

3) "Yesterday and Today" – p.266-267

Orijinalda həmin əsərlər belə adlanır:

1) "Azad əsirlər" – I c., s. 163-167 ("Azər" poemasından – 145-241)

2) "Bakıda" ("Məsud və Şəfiqə", 1909) – I c, s. 30-33.

3) "Dün və bu gün" – I c, s. 76 (1915)

"Məsud və Şəfiqə" ("Həqiqət" qəzeti, 1909) dramatik şeiri sonralar Hüseyn Cavidin ilk kitabı olan "Keçmiş günlər"də (Tiflis, "Şərq" mətbəəsi, 1913) çap olunmuşdur. Şeir belə başlanır:

"Balaxanı neft mədənlərinə gedərkən, Məsud ilə Şəfiqə arasında bir müsahibə.

Şəfiqə bir az xəyalpərvərdir, uzaqdan neft buruqlarını görüncə, sevinərək Məsuda göstərir". [1, s. 13]

Tədqiqatçı Rasim Nəbioğlu "Hüseyn Cavidin estetik idealı" kitabında göstərir ki: "İctimai münasibətlərdə gözəllik axtarmaq və bu gözəlliyi bərqərar etmək niyyəti, məqsədi H.Cavid idealının üzvi komponentidir. Bu baxımdan Bakıda ("Məsud və Şəfiqə") şeiri xarakterikdir. Şəfiqə uzaqdan seyr etməklə neft buruqlarının mənzərəsini "şairanə sərvistan" adlandırırsa da, Məsud ona əsl həqiqəti açıb göstərir". [2, s.29] Şeirdə oxuyuruq:

Şu "sərvlik" dediyin həp müləvvəs ehramlar,
Çamurlu, hisli buruqlardır, öylə mənzərədar.
Yığın-yığın bəşəriyyət o müzlim ormanda
Yaşar, qoşar, çalışır zift içində, hər yanda,
Həyatı güldürəcək bir ümidə bağlanaraq,
İş arxasınca qoşuşmaqda həpsi çırpınaraq.
Bir az da yaxlaşalım, gör zavallı insanlar,

Nələr çəkir yaşamaqçin! Nasıl yaşar onlar,
Görüncə tab edəməzsən, acırsan, ağlarsan,
Nədir bəlayi-məişət, duyarsan, anlarsan. [1, s. 14]

Şəfiqənin "Haqqü mədələt nerde" sualına Məsud belə cavab verir:

Bu fikrə qarşı nə mazi cavab verdi, nə hal;
Sənin bu fikrini kəşf eylər ancaq istiqbal… [1, s. 17]

Deməli, nə keçmişdə, nə də bu gündə ictimai ədalət yoxdur, o yalnız gələcəkdə qələbə çalacaqdır. H.Cavid məhz gələcəkdə – estetik idealının təntənə çaldığı bir dövrdə ictimai münasibətlərin gözəlləşəcəyinə, bəşəriyyətin xoşbəxt olacağına dərindən inanır. [2, s.29]

Hüseyn Cavidin rus dilindəki sətri tərcüməsinə əsasən ingilis dilində şeir formasına salınmış "Bakıda" əsərinin tərcüməsinə nəzər salaq. İngilis dilinə tərcümədə oxuyuruq:

"Masud and Shafiga are talking on their way to the oilfields beside a settlement near Baku called Balakhany. Shafiga draws Masud's attention to the oil derricks some distance away". [6, s. 261]

Tərcümədə tam adekvat şəkildə olmasa da, fikir ingilis oxucusuna çatdırılır, ancaq burada "Şəfiqə bir az xəyalpərvərdir" cümləsi tamamilə buraxılıb. Deməli, romantizm ədəbi cərəyanına, o cümlədən Cavid qələminə xas olan ideya-estetik xüsusiyyəti nəzərə almayan mütərcim naqisliyə yol verib. Şeirin özündəki misraların bir qismini orijinalda və tərcümədə müqayisə edəndə görürük ki, mütərcim böyük səy göstərərək sətri tərcüməni poetic tərcüməyə çevirməyə çalışmışdır. Qafiyələr, poetizm var, lakin Cavid şeirinin ruhu, bədiiliyi zəifdir:

And what you call a forest… stinks to heaven! Nothing grows.
It kills a man, chokes him to death: and no one cares, or knows.
Those working here lose all their strength and forfeit all their health:
And from the workers' sweat and toil – why, others grow in wealth,
And fatten on the poor fools' patience, utter lack of rights.
On the workers' faces you may read their fate, their plight
Among the boring-wells, smoke-blackened. … There's your lovely view!
Yet they keep hoping sometime things will change, a new
Life will dawn, and fortune's smile at long last on them will beam…
Oh, what dreams they have! What sorry, ridiculous dreams!
And what they don't endure for all those dreams. If you but knew
Just what their life is like. I wish you'd look, and look anew!
What you would see you could not bear, from tears your eyes would grow red –

And that is how these human souls must earn their daily bread. [5, p. 262]

Orijinalın on misralıq hissəsi 14 sətirdə tərcümə edilmişdir. Tərcümədə orijinaldakı "Çamurlu, hisli buruqlar" yoxdur, ingilis dilinə tərcümədəki "others grow in wealth" (başqaları sərvət içində yaşayırlar) fikri isə orijinalda yoxdur. Deməli, mütərcim müəllifin poetik ideyasına xələl gətirmişdir və adekvatlığa nail ola bilməmişdir.

Şeirin axırıncı iki misrası tərcümədə belədir:

Unanswered, as sure as there's a sun up in the sky –
To all the questions in our hearts, the Future alone can reply.

Translated by *Gladys Evans* [6, p. 265]

Axırıncı misradakı "kəşf eylər" ifadəsi ingilis dilində sadəcə "can reply", yəni "cavab verə bilər" kimi verilmişdir ki, bu da Cavidin lirik-romantik leksikasına müvafiq deyildir.

İslamabadda nəşr olunan "Dün və bu gün" şeirinin tərcüməsi Moskva nəşrindən [5, s.266-267] götürülərək təkrar çap edilmişdir. [6, s.118-119] Otuz misradakı orijinal elə otuz misra ilə də tərcümə edilmişdir. Ancaq texniki bir qüsur olaraq şeirin on misrası tərcümədə iki dəfə təkrarən çap edilmişdir. [6, s.18] Hüseyn Cavid haqqındakı məlumat da həmin nəşrdəki məlumatın eynidir. Lakin burada: "Hussain Javid's body was transferred from Siberia to Azerbaijan by the efforts of the National Leader of the Republic of Azerbaijan, Heyder Aliyev in 1980s" [5, s.118], yəni "Hüseyn Cavidin nəşi 1980-ci illərdə (daha dəqiq desək, 1982-ci ilin oktyabrında – məqalə müəllifi) Azərbaycan Respublikasının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin səyləri ilə Sibirdən Azərbaycana köçürülmüşdür" cümləsi əlavə edilmişdir.

Yuxarıda bəhs etdiyimiz poetik nümunələrdən başqa, Hüseyn Cavidin bir sıra əsərləri də ingilis dilinə tərcümə edilmişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Hüseyn Cavidin Ev Muzeyi H.Cavidin "Şeyda" əsərini 10 dildə (o cümlədən ingilis) tərcümə ilə nəşr etmişdir.

Hüseyn Cavidin ingilis dilində "Masud and Shafiga" adlı əsəri ABŞ-dakı "Azerbaijan International" jurnalında (Spring, 1999, p. 20) Moskva nəşri üzrə təkrar çap edilmişdir.

Mütəfəkkir sənətkarın əsərlərindən seçilmiş aforizmləri Hüseyn Cavidin Ev muzeyi tərəfindən ingilis dilinə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur. [11]

Beləliklə, təhlil və araşdırmalar göstərir ki, müstəqillikdən sonra müasir dövrün sosial-mədəni inkişafı nəticəsində xarici dillərin tədrisi və

öyrənilməsi istiqamətində xeyli işlər görülüb. Bir neçə xarici dildə yazıb-oxumağı və danışmağı bacaran poliqlotlar həmişə olub, elə indi də qeyri-adi bir iş hesab edilmir. Gənclər arasından bədii istedadı olan mütərcimləri həvəsləndirməklə yetişdirmək və onlara müxtəlif müsabiqə, mükafat və qrantlar yolu ilə klassik və müasir ədəbiyyatımızın tərcüməsini tapşırmaq çox böyük vətəndaşlıq tələb edən məsuliyyətli bir işdir. Bu baxımdan ilk növbədə Cavid kimi zəngin, koloritli ədəbi-bədii dili və üslubu olan nəhəng sənətkarlarımızı sivil dünyaya təqdim etməliyik.

Fikrimizcə, bu istiqamətdə tərcümə mərkəzlərinin və AMEA-nın müvafiq institut və qurumlarının mövcud ədəbi qüvvələri və yeni istedadları səfərbər etməsi zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1) Hüseyn Cavid. Əsərləri. Üç cilddə, I c. Tərtib edəni: Kamal Abdulla və Turan Cavid. Ön sözün ("Cavidə məhəbbətlə", s. 5-6) müəllifi Kamal Abdulla. Azərbaycan Mədəniyyət Fondu, 2003
2) Rasim Nəbioğlu (Qurbanov). Hüseyn Cavidin estetik idealı. Bakı, "Nurlan", 2009
3) Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti. (Tərcümə nəzəriyyəsi üzrə ali məktəb tələbələri üçün dərslik) Redaktorlar: F.Abdullayeva, S.Mustafa. Bakı, "OKA Ofset" nəşriyyatı, 2010
4) Novruzov R.M. Bədii tərcümənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi (Dərs vəsaiti). Elmi redaktor: Seyfəl Həsənov. Bakı, "Mütərcim"
5) Azerbaijanian Poetry. Classic. Modern. Traditional. Edited by Mirza Ibrahimov. Compiled by Osman Saryvelli. Moscow, Progress Publishers, 1969
6) Poetry of Azerbaijana. Drop in the Ocean. Compiled and edited by Dr. Eynulla Madatli. İslamabad, 2010
7) Məmməd Cəfər. Hüseyn Cavid. Bakı, Azərnəşr, 1960
8) Yusif Seyidov. Əsərləri, VI c. Bakı, 2007
9) Hüseyn Cavid taleyi və sənəti.Tərtib edəni: İ.Həbibbəyli: İ.Həbibbəyli. "Hüseyn Cavid və sənəti" (s. 3-36); Ə.Quliyev. "Hüseyn Cavidin dili haqqında" (s.56-61). Bakı, "Nurlan", 2007
10) Tərcümə sənəti. Məqalələr məcmuəsi. K.Əliyev. "Romantik dramaturgiya və bədii tərcümənin problemləri" (s.219-230). Bakı, "Elm", 1990
11) Cavid hikməti. Seçmə aforizmlər. Tərtibçi və ön sözün müəllifi Gülbəniz Babaxanlı. Elmi məsləhətçi İsa Həbibbəyli. Redaktor Teymur Kərimli. İngilis dilinə tərcümə edən Nigar Babaxanova, Fəridə Əliyeva. Bakı, 2016

T. Zeynalova

Husein javid's rich language and his worldwide fame

Summary

Great Azerbaijani poet and playwright Husein Javid has got a rich and colorful language which is difficult to translate into foreign languages.

But without translations Javid's works into the European languages, especially into English it is impossible to spread them along the western peoples and introduce writer to other countries.

Nevertheless, there are a few English translations of Javid's works which have to be analysed and appreciated in comparison with their originals. The paper is about the scientific issues which promote Javid's worldwide fame on the ground of study of translation and literary-linguistic analysis.

Т. Зейналова

Богатый язык гусейн джавида и его мировая слава

Резюме

У великого азербайджанского поэта и драматурга Гусейн Джавида богатый и колоритный язык, который трудно поддается переводу на иностранные языки. Но без перевода произведений Джавида на европейские языки, особенно на английский язык, невозможно распространять их среди народов Запада и представить автора другим странам. Тем не менее, существуют несколько английских переводов некоторых произведений Джавида, которых необходимо анализировать и оценить в сравнении с их оригиналами. В статье на основе переводовения и литературно-лингвистических анализов рассматриваются научные вопросы, которые способствуют мировой славе Джавида.

Rəyçi: **Leyli Əliyeva**
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

GÜNEL ŞIXALİYEVA
AMEANizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
gunel@mail.ru

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN QƏRBİ AVROPA (QƏDİM YUNAN VƏ ROMA) ƏDƏBİYYATINDAN TƏRCÜMƏLƏRİ

Açar sözlər: Əli bəy Hüseynzadə, tərcümə, yunan ədəbiyyatı, Roma ədəbiyyatı
Ключевые слова: Али бек Гусейнзаде, перевод, греческая литература, римская литература
Keywords: Ali bey Huseynzade, traslation, greek literature, Roma literature

Azərbaycanda bədii tərcümənin ilkin nümunələri hələ orta əsrlərdə yaranmış və ilk tərcümələr ərəb və fars dillərindən lirik əsərlərin dilimizə çevrilməsi şəklində özünü göstərirdi. Şərq dillərindən ilk tərcümə əsəri dilimizə görkəmli şairimiz İ.Nəsiminin XIV əsrdə Marağalı Əhvədinin bir qəsidəsinin fars dilindən tərcüməsi olub. XIX əsrə kimi tərcümələr Şərq dillərindən (ərəb və fars) edilirdisə, lakin XIX əsrdə Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqədar olaraq − Gülüstan (1813) və Türkmənçay (1828) sülh müqavilələri əsasında Azərbaycanın şimal hissəsinin Rusiyanın tərkibinə daxil olması ilə Azərbaycan və Rusiya arasında siyasi, iqtisadi əlaqələrlə yanaşı ədəbi-mədəni əlaqələr də yaranmağa başladı. Bu əlaqə tərcümə sahəsinə də təsir etdi, belə ki, XIX əsrin ortalarından başlayaraq rus dilindən dilimizə müxtəlif tərcümələr edilirdi. Rus dilindən ilk tərcümələr böyük ədibimiz Abbasqul Ağa Bakıxanov tərəfindən (Krılovun "Eşşək və bülbül" təmsili) edilmişdir.

Rusiya-Azərbaycan ədəbi əlaqəsi həmçinin Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə ədəbi əlaqələrin yaranmasına şərait yaratdı və nəhayət, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq tərcümə işi daha geniş vüsət aldı və öz inkişafını davam etdirərək Avropa klassiklərinin əsərləri də dilimizə tərcümə olunmağa başladı, lakin bu dövrdə Qərb ədəbiyyatından tərcümələr daha çox orijinaldan deyil rus dili vasitəsilə edilmişdir.

Bu sahədə türk dünyasının görkəmli ictimai, siyasi və ədəbi şəxsiyyəti Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940) də böyük işlər görmüşdür. Ə.Hüseynzadə dönə-dönə müxtəlif ədəbi-nəzəri məqalələrində tərcümənin əhəmiyyətindən bəhs edərək sənətkarlardan müxtəlif dillərdən tərcümə etməyi tələb etməklə yanaşı, müəllif özü də bələd olduğu Şərq və Avropa (fars, ərəb rus, ingilis, alman, yunan, italiyan) dillərindən orijinaldan tərcümələr etmişdir. Müəllifin tərcümələri içərisində əsas yerlərdən birini Qərb ədəbiyyatından tərcümələri tutur. Əli bəyin Qərb ədəbiyyatına xüsusi marğı var idi, sənətkarın

Peterburqda olarkən Qərb ədəbiyyatını daha dərindən öyrənməyə çalışmışdır. Bu haqqda Ali Haydar bayat yazır: "Peterburqda Mendeleyev, Menşutkin, Vaqner və Beketof gibi devrin büyük profesörləri hocaları arasında olmuştur: Rusiyada fikir haraketlerinin çok canlı olduğu bir ortamda yaşamış, fakat yaratılış itibarile yumuşak huylu, sertlikdən hoşlanmayan biri olduğu için, talabe haraketlərine katılmakdan ziyadə derslerdən artık kalan zamanını ünversitenin Şarkiyat, özəlliklə Türkoloji bölümü derslerinə davam edərək; edebiyata olan ilgisi səbəbilə, liseden itibaren tanımaya başladığı Homer, Dante, Tasso, Schiller, Bayron gibi Batı klassiklərini daha derin anlamağa çalışaraq geçirmişdir" [2, 10]. Əli bəy orijinaldan Avropa ədəbiyyatının görkəmli nümayyəndələrindən – yunan ədəbiyyatından Homerin, Esxilin, Vergilinin, rus ədəbiyyatından Derjavinin, Delavarın, italiya ədəbiyyatından T.Tassonun, ingilis ədəbiyyatından C.Miltonun, alman ədəbiyyatından F.Şillerin, H.Heynenin, İ.V.Hötenin əsərlərindən hissələri dilimizə çevirməklə Şərq xalqlarını dünya ədəbiyyatı nümunələri ilə tanış etməyə çalışmışdır.

Sənətkar yunan şairi Homerin (b.e.ə XII-b.e.ə.VII əsrlərdə yaşadığı ehtimal edilir) "Truva pərisinin hekayəsi"ni dilimizə çevirmişdir. Müəllif Homerin "İliada" əsərinin on dördüncü nəğməsində ("Aldadılmış Zevs") Zevsin həyat yoldaşı Heranın yunanların Truva müharibəsində qalib gəməsini təşkil etmək üçün Zevsi hansı yolla yuxuya verməsi hissəsini tərcümə etmişdi. Əli bəy özünün bildirdiyi kimi, bu əsər "İliada"dan tərcümə olunsa da orijinala xələl gətirmədən sərbəst tərcümə surəti ilə yazılmışdır və tərcümədə Şərqin lisan təsərrüfündən istifadəyə çalışılmışdır.

Əzəl sabahında dururdu məstur,
Göstərdi məşriqdən didarını Nur
Fəza miratına əks etdi camal,
Etdi canan o dəm məğribdən zühur. [4, 38]

Bu sərbəstliyi ilk növbədə surətlərin adlarındakı dəyişilikdə müşahidə edə bilərik. Orijinal mətində "Nur", "canan" , "Yelda", obrazları yoxdur. Orijinalda həmin surətlər Zefs, Hera və Pasifeyadır.

O hakimə canan dedi: Ey Mənam,
Dinlə bəni, vardır sana bir ricam,
Sevgilim bənim, Nur olduqca bidar,
Olmayacağam naili-məram.

Bir an olsun uyut yarımı bənim,
Yoxsa Qərb əhlinin hali pək ələm,
Bu işdə müvəffəq olursaq şayəd,
Bir mükafat əlbət mən də verərəm!

Anlamam, der canan, şu müddəayi!..
Bilirəm, sevərsən gözəl Yeldayı.
Rədd etməzsən əgər ricamı bənim,
Bəxş edərəm sənə o dilrübayı. [4, 40] (Ə.Hüseynzadə)

Hera isə, həmin saat Olimpin dik zirvəsidən
Atılaraq, qəlbə munis Piyeriyadan, Emafiyadan,
Ötüb, keçdi qasırğatək, ötdü, dağlıq Frakiyadan.
Ölüm ilə qardaş olan Yuxunu tez tapdı orda.
Tutub onun bir əlindən belə dedi o, Yuxuya:
"Ölməzlər, fanilərə hakim olan ey Yuxu! Sən
Bir zamanlar sözlərimi dinləyərdin... İndi də gəl
Əməl elə, həmişəlik minnətdarın olum sənin.
Zefs mənlə qucaqlaşıb bir yatağa girən kimi,
Onun parlaq gözlərini yum, qoy yatsın şirin-şirin.
Əvəzində sənə qızıl bir taxt peşkəş eylərəm mən."
.....
Di gəl gedək!Sənə ən gənc bir xarita verərm mən,−
Çoxdan sevib həsrətində olduğun o Pasifeya
Sənin olsun,al özünə arvad elə, həmişəlik!" [3 ,308-309]
(M.Rzaquluzadənin tərcüməsi)

Müəllif sözügedən obrazların adındakı dəyişikliyi belə izah edir. "Nur" obrazının şərhində bildirir ki, "Homerdə Zevs, yəni Yupiter, Rəbbül-bariq vəs-səma olub yunan qədim müşriklərincə ilahların ən böyüyüdür. "Allahi-nur.."dan mülhəm olaraq "Nur" dedim". "Canan" obrazı ilə bağlı qeyd edir: "Zenon, Homerdə "Hera" Yupiterin zövcəsidir. İzdivacın, ailə həyatının hamisi bir ilahədir. Tərcümədə müşahibəti-ləfziyə və mənəviyyə dolayısıla Canan dedim". "Yelda" surətinin izahı ilə bağlı yazır: "Homerdə Paziteyadır. Hipnosun zövcəsi Gecə olduğuna baxılarsa bu sevgilisinin şəbi-yelda olması lazım gəlir" [4, 38; 40]. Qeyd edək ki, Zefs yunan mifologiyasında baş Allah − Günəş Allahıdır, Ə.Hüseynzadə də özünün də qeyd etdiyi kimi ona görə Zefs deyil, "Nur" kimi qeyd etmişdir. Zefsin xanımı Hera isə yunan mifologiyasında "ailə həyatının hamisi, qoruyucusu" olduğu üçün ədib onu Canan adıla vermişdir. Yuxu Allahının xanımı müəllifin Yelda (gecə) kimi qeyd etməsinə səbəb isə yuxu məfumu ilə gecə məfumunun bir-biri ilə əlaqəsi ilə bağlı idi.

Ə.Hüseynzadə "Turuva pərisinin hekayəsin"də kontekstdən çıxış edərək A.S.Puşkindən (1799-1837) dörd misralıq bir tərcümə vermişdir. Müəllif bu misraları Cananın Yeldanı təsviri zamanı işlətmişdir:

Gecədən qaradır, gündüzdən aydın,
Sevda oyandıran gözləri bayğın,
Uzun siyah saçı gizlər nəzərdən
Sərvi əndamını o məhliqanın. [4, 41]

Tərcümənin sonunda işlənən dörlük haqqda isə Ali Haydar Bayat bildirir ki "Son dörtlük yayınlanan metinde olmayıp şiirlerini yayınlamak üzrə hazırladığı defterde bulunmakdadır" [2, 119].

Canan isə getdi iləri doğru
Və… Homerə görə uyutdu Nuru…
Onu dörd bin sənə sonra uyqudan
Oyandıran Kamal Atatürk oldu!.. [4, 43]

Əli bəyin yaradıcılığında geniş şəkildə istifadə etdiyi sətiraltı, sinvolikanı tərcümələrində də müşahidə etmək olar. Sanki bu dörtlükdə müəllif dünyanı lərzəyə gətirən Osmanlı imperiyasının 1923- cü ildə Mustafa Kamal Atatürkün Türkiyə Cumhiriyyəti kimi bərpa etməsinə işarə etmişdir.

Əli bəyin məhz "İliada"nın on dördüncü nəğməsini tərcümə etməsi təsadüfi deyil, sənətkar sərbəst şəkildə tərcümə etdiyi hissəni müasir dövrlə səsləşdirmişdir.

Yəldanın eşqilə pür olan könül,
Bir bülbüli-zarə etdi təməssül
Ninni havasilə, sərvi dalında,
Lahüti əlhanə başladı bülbül...

Müəllif son misranın şərhində bildirir: "Təbii Hipnos (Yuxu, Ş.G) ilə Zenon bu kibi tədbirlərdən də nəticə çıxmamış olacaq ki, yunanlılar Truva şəhərini on sənəlik bir müharibədən sonra daha hərb ilə almağa müvəffəq olmadılar və nəhayət, Ulyssin namərdanə bir hiyləsinə müraciət edərək truvalılara içində əsgər saxlanan haşəbədən məmul cəsim bir at heykəli hədiyyə etdilər... Hiyləgər Ulyss, mərdanə cəng etməyərək belə bir dəsisə ilə Truvanın alovlar içində xarab olmasına bais olduğu için İtaliyan şairi məşhur Dantenin "İlahi komediya"sındakı cəhənnəmdə adi bir alovla mutad olaraq yanıb duruyor.... Əcaba bu günün Ulysslərini hansı dövrün, hansı əqalimin Danteləri cəhənnəminə qoyacaq! Şu mühəqqəqdir ki, Ulysçilik yolu hər tərəfdə cəhənnəmə mütəhi olur" [4, 43].

Seçmədən də göründüyü kimi müəllifin Troya müharbəsində "Hədiyyə at" hadisəsi timsalında hər bir dövr üçün aktual olan xəyanət, hiyləgərlik kimi insani keyfiyyətlərin tənqidini verməklə, bildirir ki, bu şər əməllərin sonu cəhənnəmdir,bu əməllər cəzasız qalmır.

Homerin "İliada" əsəri tam halda Azərbaycan dilinə ilk dəfə Mikayıl Rzaquluzadə tərəfindən (rus dilindən) tərcümə edilmişdir. Əli bəyin

orijinaldan etdiyi tərcümə ilə M.Rzaquluzadənin etdiyi tərcümənin müqayisəsinə diqqət yetirək:

Mənam eşidicə sevgili adı,
Məhzun gözlərində sevinc parladı,
Dedi gerçəkmidir, yoxsa röyamı?
Qəsəmlə təmin et bana bu vədi!..
.....
Yəmin etdi canan müqəddəsata,
And içərəm, dedi şu kainata,
Yerə, göyə, günə, aya, dənizə,
Zülmətə, mövtə, abı-həyata [4, 41]. (Ə.Hüseynzadə)

Bu sözlərdən bərk sevinib, cavab verdi ona yuxu
"Onda and iç, bu saatca Stiksin pak sularına!
Əllərini aç, birini bərəkətli torpağa vur,
Birini də pak dənizə: qoy Kronun yanındakı
Yer altının allahları şahid olsun bu andaki,
Çoxdan sevib həsrətində olduğum o Pasifeya
Mənimkidir, − bu vədinə yəqin əməl edəcəksən!"
Belə dedi İlahə də əməl etdi sözlərinə.
O deyəntək and içərək bir-bir çəkdi anlarını
Yer altında – Tartardakı Titan adlı allahların. [3, 310]. (M.Rzaquluzadə)

Nümunədən də göründüyü kimi Ə.Hüseynzadənin etdiyi çevirmənin daha axıcı, ritmik, ifadəlidir, ola bilsin ki, hər hansı bir söz artıq və ya əskin verilmişdir, lakin ümumilikdə şeirdə məna, ideya aydın şəkildə ifadə olunmuşdur.

Müəllif digər yunan sənətkarı – tarixdə faciənin atası sayılan Esxilin (e.ə 525-456) "Zəncirlənmiş Prometey" əsərindən bir qitə tərcümə etmişdi. Bu tərcüməni müəllif "Həyat qəzetinin" 1906-cı il 143-cü sayında dərc olunmuş "Kuhi-Qaf və Simruğ" məqaləsində vermişdir. Əli bəy bu qitə haqqda qeyd edir ki, "Yunan lisanına və ədəbiyyatına həvəs etdiyim zaman yunancadan tərcümə etmişdim". Əli bəyin məqalədə həmin qitəni məqalənin ruhuna uyğun olaraq vermişdir. Müəllif yazıda əfsanəvi yunan qəhrəmanı Prometey obrazından simvolik olaraq istifadə etmişdir. Promoteyin simasında Qafqaz xalqlarının daim öz hürriyyətləri, azadlıqları uğrunda mübarizə edən, ölər, hicrət edər, lakin qul olmaz kimi təsvir etmişdir. Necə ki, Promotey insanlara odu bəxş etdiyi üçün düçar olduğu ağır cəzadan qorxub geri çəkilməmişdir, Qafqaz xalqları da əsarət altına alınsalar da yenidən ayağa qalxıb öz hürriyyətləri uğrunda mübarizə aparırdılar. Sənətkar bu kontekstdən çıxış edərək antik yunan faciə ustadının "Zəncirlənmiş

Prometey" əsərindən bir qitə vermişdir: "Bu halı miladi-İsadan bir neçə yüz il əvvəl yaşamış olan yunan şairi Esxilos bu yolda təsvir etmiş idi: Qafqaz qayalarına zəncirbənd olan, cigəri üqab tərəfindən parçalanan Promoteyin nəzdində bir elçi gəlib ona deyir ki: əgər Müştəriyə ərzi-inqiyad etsə, şu əzabdan xilas olur. Prometey isə cavabında diyor ki:

Sizlər kibi aləmdə bir qul olmadan,
Bu iztirabı çəkmək övladır bana.
Bəncə sitəmgəranı – dəhrə bəndəlik,
Bu daşlara bənd olmadan bin qat fəna" [5]

Promoteyin ciyərini hər dəfə parçalamaqla onun qəlbindən hürriyyət hissini silmək olmadısa, əzablardan xilas olmaq üçün kimsəyə əyilmədiyi kimi, Qafqaz xalqları da heç bir istila nəticəsində qəlbindən azadlıq, hürriyyət hissini çıxarmayacaq.

Abdulla Cövdət 1908-ci il "İçdihat" dərgisinin 5-ci nömrəsində çıxan "İhyayi La-Yəmut həkim, ədib Əli bəy Hüseynzadə məqaləsində" Ə.Hüseynzadənin Prometeylə müqayisə edərək müəllifin Esxil "Zəncirlənmiş Prometey" əsərində tərcümə etdiyi şeir haqqda deyir: "Nuru çalıb insanlara verən Promotey üdəba və hükəmadır. İnsanların nuri-maariflə münəvvər olmasından qəzəbə gəlib Promoteyləri zincirbənd edənlər müstəbidlər, çarlar, sultanlardır. Hüseynzadə bir Prometeydir ki, onun taleyi yenə Prometeyin qərərgahi-şükuh və alası olan Qafqazda tutuyor. Onunla Prometey arasında bir incizabi-əzəli bulunduğundandır ki, İstanbul türkcəsiylə yazı yazmaya başlar-başlamaz Promoteyi türkcə söyləmişdir:

Şəxsin kibi bir zalimə qul olmadan
Şu daşlara bağlanmaq evladır bana" [1].

Abdulla Cövdət bəyin də haqqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, Əli bəy Hüseynzadə də dövrünün Prometeyi idi. Böyük mütəfəkkir ömrünün sonuna kimi xalqını maarifləndirmək və Qərb ədəbi-nəzəri fikrinin təbliğ etmək yolunda yorulmadan çalışmışdır.

Əli bəy Roma ədəbiyyatından Roma ədəbiyyatının faciə usdadı Vergilinin (e.ə.70-19) "Eneida " əsərinin ikinci hissəsinin sonu olan "Turuvanın son gecəsi Eneyin başından keçənlər" əsərini tərcümə etmişdir. Əli bəy əsəri 1936-cı ildə tərcümə etmiş, elə həmin ildə "Yeni Adam" məcmuəsinin 135-136-cı saylarında nəşr olunmuşdur.

Bu hissədə Truva müdafiə qəhrəmanlarından biri olan Ene Truvanın son günü vaqeələrini, bu şəhərin on illik bir mühasirədən sonra, yunanınların hiyləsi və truvalıların sayıq olmamalarına görə necə bir gecə basqını ilə üzləşdiyini, igidcə döyüşmələrinə baxmayaraq sarayla bərabər yandırıldığı və kral Piramın öldürüldüyü hekayə edərək, fəlakət gecəsi ailəsinin başına gələnləri də danışır:

Sayın hökmdarımız, ağsaçlı qoca Piram
Bogazlandı gözümün önündə getdi qurban;
Bu acıqlı görəyin qarşısında inlədim!..
Xatirə gəldi babam, qarımla oğlum Askan;
O təhlükəli anda möhtacdılar yardıma:
Çox keçmədən evimiz ediləcəkdir yağma!.. [4, 45]

Müəllifin "Eneida" əsərinin "Turuvanın son gecəsi Eneyin başından keçənlər" hissəsinin tərcüməsi təsadüfi hala bənzəmir, çünki bu hissədə müasir dövr üçün aktual olan bir sıra məsələlər işıqlandırılmışdır. Bu məsələrdən biri budur ki, bəzən fəlakətlərin əsas səbəbkarları, idarə edənləri cəzadan kənarda qalır onların yerinə günahsız insanlar, cəzalandırılır və ya məhv olur:

Nə yapıyosun, oğlum?! Ağlınımı oynatdın?!
Bu hiddətə səbəb nə?! Zavallı bir qadınmı?!
.....
Bu fəlakətə səbəb nə Pirusdur, nə Helen!..
Olimpin tanrıları qızmışlar bu dövlətə :
Onlardır bu qurumu təməlinədək yıxan!..
Onlardır Truvanı atəşə verib yaxan!..[4, 47]

Bu hissədə nəzərə çarpan məqamlardan biri də Eneyin atasının simasında vətəni düşmənlər tərəfindən istila olunsa da, insanların ölümlərini belə düşünmədən öz doğma torpaqlarını tərk etməmələridir.

İlk olaraq babamı qurtarmaqdır niyyətim…
Tərk etməsi gərəkdir bir an əvvəl diyarı…
Götürməyə oraya hazırdım ixtiyarı…
Vardı yaxın dağlarda pək əmin bir barınaq…
O, halbuki evindən istəmədi ayrılmaq…
Dedi: madəmki, böylə dağıldı getdi yurdum,
Yaşamama bənim də qalmadı artıq lüzum!
……
Babam bölə söylüyor, bölə düşünüyordu,
İnad edib bir türlü buraxmıyordu yurdu.[4, 49]

Həmçinin Eneyin simasında torpağının, ailəsinin müdafiəsində tək qalmasına baxmayaraq, bu müqəddəs varlıqların uğrunda ölmü gözə alıb düşmənlərə qarşı mübarizə aparmaqdan çəkinməyən insanların "vətən sevgisi" canlanır.

Önümdə kəsilsin babamla oğlum, qarım?!
Xeyr!.. Böylə şey olmaz! Silahımı gətirin!..
Sığınağı ölümdür hərbdə yenilmişlərin
Buraxın yenə gedib düşmənlə döyüşəlim,
Həp öləcəksək, barı öç alaraq öləlim!..[4, 51]

Ə. Hüseynzadənin Avropa ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr, nümunələrdən də göründüyü kimi müasir dövr ilə səsləşən, aktual olan əsərlərdir, bununla yanaşı ədib dünya ədəbiyyatından tərcümə etməklə Şərq xalqlarını dünya ədəbiyyatı nümunələri ilə tanış etmək istəyir və yorulmadan çalışır, müasirlərini də bu istiqamətdə fəaliyyət göstərməyə səsləyirdi.

Ədəbiyyat

1. Abdulla Cövdət. "İhyayi La-Yəmut həkim, ədib Əli bəy Hüseynzadə məqaləsində" // "İçdihat" dərgisi, 1908, № 5-ci
2. Ali Haydar Bayat. Hüseynzade Ali Bey. İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1998, 410 s.
3. Homer. İliada. Bakı: Azərnəşr, 1978, 560
4. Hüseynzadə Ə. Əbədi gözəlliklər. Bakı: Vektor, 2008, 96 s.
5. Hüseynzadə Ə. Kuhi-Qaf və Simurğ. "Həyat" qəz., Bakı,1906, № 143

Г.Шыхалийва

Переводы Али бека Гусейнзаде из литературы Западной Европы (древняя Греция и Рим)

Резюме

Начиная с XX века переводческое дело расширило свою сферу, в процессе развития были переведены произведения классиков Европы. В етой области также большой вклад внес видный общественный деятель тюркского мира Али бек Гусейнзаде (1864-1940).

Среди переводов автора одно из основных мест занимают переводы Западной литературы. В статье повествуется о переводах литератором греческой и римской литературы. А.Гусейнзаде превел с оргинала греческой литературы "Илиаду" Гомера, "Закованный Прометей" Есхила, из римской литературы – части произведения "Случившееся с Енеем в последнюю ночь Турувана", являющегося концом второй части "Енеиды" Вергилия.

G.Shıxaliyeva

The traslation from the Western Europe literature (old greek and Roma) of Ali bey Huseynzade

Summery

The beginnings from XX century the translation work begining wide spread and continueying to its development the classic works of Europe also were traslated to our language.The world of turkish notable, social, political and literary person Ali bey Huseynzade (1864-1940) did in this area the most of works.

From the traslation of the Western literature catched one of the main place among the traslatons of the author. In this article is spoken the traslations from greek and Rome literature. A.Huseynzade traslated from the original from greek literature Homer's work of “Iliada”, Esxil's work of “Chained Prometey”, from Rome literature Vergili's the end of the second part of the work “Eneida” “The end night of Truva happenings Eneyin's life”.

Rəyçi: Şamil Vəliyev
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

VÜSALƏ NƏBİYEVA
e-mail: vusala_nv@mail.ru
Bakı Biznes Universiteti

VİKTORİYA DÖVRÜNUN BÖYÜK ROMAN USTASI – ÇARLZ DİKKENS

Açar sözlər: Dikkensin həyatı, bədii yaradıcılıq, həyat mübarizəsi, roman ustası, avtobioqrafiya
Keywords: Dickens life, artistic creation, the struggle of life, roman master, autobiography
Ключевые слова: Диккенса жизнь, художественного творчества, борьба за жизнь, роман мастер, автобиография

Dünya ədəbiyyatı tarixinin ən məşhur yazıçılarından biri olan ingilis ədibi Çarlz Con Haffem Dikkens 7 fevral 1812-ci ildə Hempşir qraflığına məxsus olan Portsmut şəhərinin Lendport qəsəbəsində dünyaya göz açır. Çarlzın atası Con Dikkens (1785-1851) Kral Hərbi Dəniz Donanmasının Tarif İdarəsində kargüzar işləyirdi. Con Dikkens 13 iyun 1809-cu il tarixində Londonda Çarlzın anası Elizabet Berrou (1789-1863) ilə ailə qurmuşdu. Çarlz bu cütlüyün dünyaya gələn 7 övladlarından ikincisi idi. "Dikkenslər ailəsi həmişə maddi çətinliklər və məhrumiyyətlər içərisində yaşayıb. Bəlkə buna görədir ki, uşaqlıq illəri Ç.Dikkensin yaddaşında əbədi həkk olunub. 1823-cü ildə Dikkenslər ailəsi Londona köçdü. Paytaxt həyatı vilayət həyatına nisbətən ağır idi..." (1, səh.8.)

Atası məmur olan Çarlzın uşaqlığı elə də fırtınalı keçmir. Atasının borc üzündən həbs olunmasından sonra isə Çarlzın həyatı tamamilə dəyişir. Uşaq yaşlarından mütailə etməyi çox sevən Çarlz artıq 11 yaşından etibarən müxtəlif işlərdə çalışmağa məcbur olur. Boya fabrikində hər gün on saat ərzində işləyən Çarlzın yazıb-yaratmaq marağı heç vaxt sönmür, əksinə günü gündən yazıb-yaratmaq ehtirası artmaqda davam edir.

Çarlz Dikkens 15 yaşından etibarən hüquq bürosunda bir vəkilin yanında işləməyə başlayır. 1833-cü ildə "Qütb gəzintisində nahar" adlı ilk hekayəsini çap etdirməyə nail olur. Vəkilin yanında işlədiyi müddət ərzində gənc Çarlz Dikkens asudə vaxtlarında belə istirahət etmir və stenoqrafiya öyrənməklə məşğul olur. Stenoqrafiyanı müəkkəməl nəticəyən Çarlz 1835-ci ildə "Morning Chronicle" qəzetində stenoqraf kimi çalışmağa başlayır. 1835-ci ildən başlayraq "Boz" ləqəbi ilə "Bozun oçerkləri" başlığında qeydlər dərc etməyə başladı.

Ümumiyyətlə, tədqiqatçılar Viktoriya dövrünun böyük roman ustası (1837-1901) kimi tanınan Çarlz Dikkensin bədii yaradıcılığını məzmun etibarilə dörd dövrə bölürlər:

1.1833-1841-ci illər;
2.1841-1848-ci illər;
3.1848-1859-cu illər;
4.1859-1870-ci illər.

Dikkensin bədii yaradıcılığının birinci mərhələsi onun çiçəklənmə və tanınma dövrü idi. “Çarlz Dikkensin bədii yaradıcılığında birinci mərhələ 1833-1841-ci illəri əhatə edir. Bu dövrdə yazıçı "Bozun oçerkləri", "Pikvik klubunun qeydləri", "Oliver Tvistin macəraları", "Nikolas Niklbinin həyatı və macəraları" romanlarını və bir sıra başqa əsərlərini yazmışdır. İlk oçerklər və hekayələr məcmuəsi ayrıca kitab şəklində 1836-cı ilin fevral ayında "Boz" təxəllüsü ilə dərc etdirmişdir. Artıq bu ilk kitabçada yazıçı yumor qabiliyyətini göstərmiş və siyasi mahiyyətli problemlərlə maraqlandığını sübut etmişdir.
O, böyük şəhərin yoxsul məhəllələrində yaşayan kasıbların həyat tərzindən, sadə insanların dərdindən bəhs etmişdir.” (2)

1836-ci il aprelin 2-də Dikkens Çelsi şəhərinin Müqəddəs Luki kilsəsində Ketrin Tomson “Keyt” Hoqart (1815-1879) adlı xanımla evlənir. Ketrin və Çarlzın bu nikahından 10 uşaq (7 oğlan, 3 qız) dünyaya göz açır: Çarlz Kalliford Boz Dikkens (1837-1896), Meri Dikkens (1838-1896), Ketrin Elizabet Makridi Dikkens (1839-1929), Uolter Landor Dikkens (1841-1863), Frensis Ceffri Dikkens (1844-1886), Alfred D'Orsay Tennison Dikkens (1845-1912), Sidni Smit Haldimand Dikkens (1847-1872), Henri Fildinq Dikkens (1849-1933), Dora Enni Dikkens (1850-1851) və Eduard Dikkens (1852-1902). Bu uşaqlardan yalnız Dora Enni Dikkens cəmi 8 aylığında vəfat etmiş, o biri uşaqlar isə Dikkensin nəslini şərəflə davam etdirmişlər.

1837-ci ildə isə ona ilk şöhrəti gətirən “Pikvik klubunun qeydləri” adlı kitabını nəşr etdirir. Həmin ilin 7 mayında Ketrinin bacısı 17 yaşlı gənc Mariyanın ölümündən Çarlz çox təsirlənir və 1840-ci ildə qələmə aldığı “Qədim əşyalar dükanı” romanını ölən baldızı həsr etdir. Qısa bir müddət ərzində böyük şöhrət qazanmağa nail olan Dikkens artıq özündən “Təkrarsız” deyə bəhs edirdi.

Heç şübhəsiz ki, Çarlz Dikkensə ən çox şöhrət gətirən “Oliver Tvistin macəraları” adlı romanıdır. Ədibin sayca ikinci olan bu romanı 1837-ci ilin fevral ayından başlayaraq qələmə alınan bu romanı Çarlz Dikkens 1839-cu ilin aprel ayında yekunlaşdırmışdır. “Oliver Tvistin macəraları” romanı ilk olaraq 1837-1839-cu illərdə “Bentley's Miscellany” jurnalında silsilə olaraq dərc edilmiş, kitab halında isə ilk dəfə 1838-ci ildə “Richard Bentley”

nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuşdur. “Oliver Tvistin macəraları” romanı dəfələrlə ekranlaşdırılmış və tamaşaçılar tərəfindən də sevilmişdir.

Oxucular tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanan bu roman dünayanın bir çox dillərinə tərcümə edilmişdir. 53 fəsildən ibarət olan bu roman ədibin doğma dilimizə tərcümə edilən ilk əsəridir. Əsəri Azərbaycan dilinə görkəmli ədəbiyyatşünas alim Əkbər Ağayev böyük məharətlə tərcümə etmişdir. “Oliver Tvistin macəraları” romanı 1977-ci və 1986-cı ildə “Gənclik” nəşriyyatı tərəfindən, 1988-ci ildə “Yazıçı” nəşriyyatı tərəfindən, 2005-ci ildə “Çaşıoğlu” nəşriyyatı tərəfindən, 2015-ci ildə isə Qanun Nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuşdur.

“Oliver Tvistin macəraları” romanında Çarlz Dikkens sosial mövzuya toxunur, əsərin baş qəhrəmanı olan Oliver Tvistin başına gələn macəraları qələmə alır. “Kiçik yaşlarından kimsəsiz qalan Oliver yad adamların qapılarını dolaşaraq sonda Londona gəlib çıxır. Təsadüf onu azyaşlı cinayətkarlardan ibarət bir dəstəyə gətirir. Həyatın dibindəki bu amansız mühitdə Oliver hər cür sınaqlardan keçməli olur. Saysız-hesabsız macəralar sonda yeniyetməni xeyirxah insanlarla üzləşdirir. Çarlz Dikkensin “Oliver Tvistin macəraları” kitabı müəllifin sosial romanlarından biridir. O, ədalətli olaraq dünya ədəbiyyatının şedevrləri siyahısına daxil edilib.” (3, səh. 4)

Haqsızlıq, ədalətsizliklə qarşılanan, təhqir olunan kiçik Oliver təkbaşına London şəhərinə qaçaraq öz xoşbəxtliyini bu şəhərdə axtarmağa başlayır. Lakin bu o qədər də asan bir məsələ deyil, Oliverin təkbaşına, kimsəsiz və köməksiz bir şəkildə xoşbəxtlik axtarışı ona ağır başa gəlir.

Çarlz Dikkens 1840-cı ildə Amerikaya səfər edir və burada yazıçı böyük bir ruh yüksəkliyi ilə qarşılanır. XIX əsr ingilis dilli ədəbiyyatın ən məşhur nümayəndələrindən biri kimi tanınan Çarlz Dikkens roman və hekayə yazmaqla yanaşı ədəbi tənqidlə də məşğul olmuşdur. Bu nöqteyi-nəzərdən də Çarlz Dikkensi bəzi tədqiqatçılar tənqidi realizimin banisi kimi də qələmə verirlər. 1842-ci ildə qələmə aldığı "Amerika qeydləri" adlı əsərini də bu səfərin yaratdığı təəssüratların təsiri nəticəsində ortaya çıxır. Əvvələr Amerika Birləşmiş Ştatlarını başqa cür təsəvvür edən Dikkens ölkədə zəncilərin istismar olunduğunu gördükdə fikirlərini dəyişməli olurş “Ç.Dikkens ABŞ-ı demokratiyanın, azadlığın vətəni hesab edirdi. Lakin bu səfər nəticəsində yazılmış “Amerika qeydləri” Ç.Dikkensin təsəvvürlərində yanıldığını göstərir. O, “Amerika qeydləri”ndə ABŞ-da olan saxta demokratiyanı, Amerika həyat tərzinin bir sıra qüsurlu cəhətlərini göstərib. Zəncilərin məhkum vəziyyəti Ç.Dikkensi xüsusilə qəzəbləndirmişdi.

Nyu-York kimi bir şəhərin ziddiyyətləri yazıçının nəzərindən yayınmamışdı. Ç.Dikkens şəfəqlərə qərq olmuş Brodveylə yanaşı hamının “qəbir” adlandırdığı həbsxananın qəmli görünüşünü, izdihamlı küçələri,

şəhərin mərkəzi hissəsindən kəskin surətdə fərqlənən zənci məhəllərini, yetimxanaları məharətlə təsvir etmişdi.

"Amerika qeydləri"ndəki "Kölәlik" adlı fəsil dövrün mətbuat səhifələrində əks olunmuş faktlara əsaslanır. Yazıçının istinad etdiyi qəzet elanları bunu sübut edir: "Zənci qızı Karolina qaçmışdır. Boynunda xalta var". "Cek adlı zənci oğlan qaçmışdır. Sol qulağının ucu kəsilmişdir". "On iki yaşında zənci uşağı qaçmışdır. Boynunda it zənciri var. Xaltanın üstünə "de Zampet" sözü yazılmışdır"."Amerika qeydləri" öz əhəmiyyətini bu gün də itirməmiş dəyərli əsərdir." (2, səh.8)

1843-1846-ci illər arasında Dikkens bir sıra yerlərə çoxlu səyahət edir və etdiyi bu səyahətlərdə həmin dövrün bir sıra məşhur yazıçıları tanış olur. XIX əsr ingilis dilli ədəbiyyatın ən məşhur nümayəndələrindən biri kimi tanınan Çarlz Dikkens roman və hekayə yazmaqla yanaşı ədəbi tənqidlə də məşğul olmuşdur. Bu nöqteyi-nəzərdən də Çarlz Dikkensi bəzi tədqiqatçılar tənqidi realizimin banisi kimi də qələmə verirlər.

Çarlz Dikkensin 1843-cü ildə qələmə aldığı "Martin Çezlvit" adlı əsəri də böyük etirazlarla qarşılanır. Çünki ədib bu əsərdə Amerikalıları möhkəm bir şəkildə parodiya edir. Dikkensin bu əsərdə qabarıq bir tərzdə istifadə etdiyi bu əsərin qələmə alınmasında əsas məqsəd acgöz və pulgir insanları ədalətə, tərəqqiyə səsləmək idi. Məşhur rus ədəbiyyatşünası, tənqidçi V.İvaşeva Dikkens haqqında demişdir: "Dikkens adamlar arasındakı münasibətlərdə hər zaman insanilik uğrunda mübarizə aparmışdır. Onun hər cür ədalətsizliyə, hər cür ikiüzlülüyə qarşı qəzəb və nifrət, insana və xoşbəxtliyə böyük sevgi dolu əsərləri bu gün də dünya xalqlarına tərəqqipərvər ideallar, xoşbəxt həyat uğrunda mübarizədə kömək edir." (4, səh. 7)

Çarlz Dikkensin yaradıcılığında mühüm yer tutan "Devid Kopperfild" romanını yazıçı 1849-1850-ci illər arasında qələmə alır. Sosial tənqid nöqteyi-nəzərindən yazılan bu roman 1849-cu ilin mayından 1850-ci il ilin noyabr ayına qədər 5 bölmədə çap edildi. "Devid Kopperfild" romanı ayrıca kitab halında ilk dəfə 1850-ci ildə nəşr olundu. Romanın baş qəhrəmanı on yaşına qədər anası və dayəsi ilə xoşbəxt bir həyat yaşayan və anası təkrar evlənəndikdən sonra həyatı büsbütün dəyişən Devid Kopperfilddir. Ögey atası tərəfindən ona verilən əziyyətlərlə qarşı-qarşıya qalan Devid Kopperfild internat məktəbinə göndərilir. İnternat məktəbində çətin günlər keçirən Devid Kopperfild anasının ölümü ilə öz evini də itirir. Yazıçı bu əsərdə dövrün amansızlığını, sosial problemləri, insan münasibətlərini və həmçinin insanların hirslərini parlaq bir şəkildə ifadə etməyi bacarır. "Devid Kopperfild" romanı da yazıçının ekranlaşdırılan əsərlərindən biridir. Avtobioqrafik səciyyə daşıyan "Devid Kopperfild" romanı yazıçını ən çox sevdiyi əsəri olmuşdur.

Ədibin həmçinin 1860-cı ildə qələmə aldığı "Böyük ümidlər" adlı romanı da oxucular tərəfindən sevilən əsərlərdən biridir. "Çarlz Dikkens

"Böyük Ümidlər"(ingilisca "Great Expectations") adlı romanını 1860- 61-ci illərdə həftəlik qəzetdə serial roman kimi çap etdirmişdir. "Böyük Ümidlər" Pip adlı bir gəncin yetimlikdən dövlət və şöhrətə gedən yolda keçirdiyi hisslər və yaşadığı hadisələr haqqındadır. Pip gələcəyə böyük ümidlərlə baxır, lakin aldığı hər zərbə ilə onun ümidləri bir az da kiçilir və sonda onun bütün ümidləri boşa çıxır. Lakin işin belə gətirməsində onun yox, taleyin günahı var. Onun günahı taleyinə boyun əyməkdir. Romanda XIX əsrdə sənaye İngiltərəsində həyatın necə acınacaqlı olduğu təsvir edilib. Dikkensin əsəri xoşbəxt sonluqla bitirməsi sonrakı dövrün bir çox yazıçılarının qınağına səbəb olmuşdur. Məlumdur ki, əsərin ilkin versiyasında roman qəmgin sonluqla bitir. Lakin Pipin iztirablarını oxuyan və öz "dərilərində" hiss edən oxucuları naminə Dikkens son bir cümlə ilə əsəri xoşbəxt sonluqla bitirir." (5)

Dikkens 1858-ci ildə həyat yoldaşı Ketrin Tomson "Keyt" Hoqartdan ayrılmaq qərarına gəlir. Həyat yoldaşından boşandıqdan sonra Dikkens yenə də mütəmadi olaraq səyahətə çıxır və konfranslarda iştirak edirdi. Dikkens ömrünün son dövrlərində Qadşilldəki evində keçirdir. Dikkensin gərgin şəkildə işləməsi onun səhhətinin pisləşməsinə səbəb olur. 8 iyun 1870-ci ildə beyninə qan sızan dahi yazıçı 9 iyun 1870-ci ildə, şöhrətinin zirvəsinə çatdığı bir dövrdə Kent qraflığının Hayem adlanan bölgəsində vəfat etdi. Çarlz Dikkens təmtəraqlı bir şəkildə Londonda yerləşən Vestminster kilsəsində dəfn olunur.

Uşaq yaşlarından kapitalizm dünyasında həyata tək və tənha atılan yoxsul Dikkensin sərvəti vəfat edəndə kraliçanın sərvətindən də çox idi. Dikkens vəfat etdikdən sonra ondan miras qalan varidat 93 milyon funt-sterlinq idi. 35 ilə yaxın bir müddət ərzində yaradıcılıqla mütəmadi olaraq məşğul olan Çarlz Dikkens ölümündən sonra qoyub getdiyi ən dəyərli mirasların içərisində 15 roman, hekayələr, pyeslər, povest və oçerklər də vardı. Dikkensin anadan olmasının 200 illik yubileyi dünyanın bir çox ölkələrində möhtəşəm bir şəkildə keçirilmiş və ölkəmizdə hətta 2012-ci il Dikkens ili elan edilmişdir. "Azərbaycan Respublikasında "Dikkens ili" çərçivəsində artıq bir sıra tədbirlər və layihələr gerçəkləşdirilib.

Qeyd etmək lazımdır ki, Çarlz Dikkensin anadan olmasının 200 illik yubileyinin ölkəmizdə keçirilməsinin əsas məqsədi ədibin yaradıcılıq irsi ilə həmvətənlərimizi daha yaxından tanış etmək, yeni nəsli ingilis dilinin öyrənilməsinə daha dərindən yönəltmək, keçirilən tədbirlərə geniş auditoriyanı cəlb etmək və məlumatlandırmaqdır.

Böyük iftixarla qeyd etmək istərdim ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarının "Dünya ədəbiyyatının əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşr edilməsi haqqında" 30 dekabr 2007-ci il tarixli sərəncamına müvafiq olaraq dünya ədəbiyyatının görkəmli nüma-

yəndələrinin əsərlərindən ibarət 150 cildlik "Dünya ədəbiyyatı kitabxanası"na bütün zamanələrin klassiki Çarlz Dikkensin adı da daxil edilib." (2, səh.8)

Xatırladaq ki, bu il dahi ingilis yazıçısı Çarlz Dikkensin anadan olmasının 205 illiyi tamam olur. Bu münasibətlə ölkəmizin təhsil və mədəniyyət müəssisələrində də Dikkensin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı müəyyən tədbirlər planının keçrilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Ümumiyyətlə, onu qeyd etmək istərdim ki, inglis xalqı böyük övladını heç zaman unutmamış və Dikkensin xatirəsini əbədiləşdirmək üçün bir sıra mühüm işlər görmüşdür. "Çarlz Dikkensin xatirəsi ilə bağlı aşağıdakı işlər görülmüşdür:

- Merkurinin krateri yazıçının şərəfinə onun adı ilə adlandırılmışdır;
- 1993-2000-ci illərdə Böyük Britaniyada dövriyyəyə buraxılan 10 funtluq pulların üzərində yazıçının portreti əks olunmuşdur;
- Londonda Çarlz Dikkensin ev-muzeyi fəaliyyət göstərir;
- Amerikada, Rusiyada və Avstraliyada yazıçıya heykəl qoyulmuşdur;
- Yazıçı öz vəsiyyətnaməsində ona heykəl qoyulmasını istəmədiyini bildirsə də, 2012-ci ildə Portsmutun baş meydanında Çarlz Dikkensin heykəlinin qoyulması qərara alınmışdır. Heykəlin açılışı 9 iyun 2013-cü ildə olmuşdur." (4, səh. 5)

Çarlz Dikkensin yaradıcılığında sosial problemlər, ictimai haqsızlıq, həyat mübarizəsi kimi amillər əsas yer tuturdu. Ümumiyyətlə, Dikkensin özü də iradəli, mübariz və əzmli bir şəxsiyyət kimi yaddaşlara həkk olunmuşdur. Bir zamanlar kimsəsiz və tənha qalan, heç kimin hörmət qoymadığı kiçik uşaq artıq vəfat edəndə arxasında böyük pərəstişkarlar ordusu buraxmışdı. Elə bu baxımdan da Dikkens öz yaradıcılığında mübariz, əzmli insanları tərənnüm edir, mənfi cəhətlərə məxsus obrazları isə satira və yumorla kəskin bir biçimdə tənqid edirdi.

Ədəbiyyat

1. Mustafayev N. Bütün zəmanələrin yazıçısı- Çarlz Dikkens. 525-ci qəzet.- 2012.- 7 noyabr.
2. Mustafayev N. Çarlz Dikkens - 200: Bütün zəmanələrin yazıçısı. "Xalq qəzeti". 04 iyun 2012.
3. Dikkens Ç. Oliver Tvistin macəraları. Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2015
4. "Böyüklərin dünyasına uşaq məsumluğu ilə gülən yazıçı" metodik vəsait / tərt.ed. T.Hacıyeva; red. S.Məlikzadə; ix. red. və burax. məsul Ş.Qəmbərova; F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası. - Bakı, 2017.

5. http://www.kkoworld.com/2014/04/07/carlz-dikkens-boyuk-umidl%C9%99r/

В.Набиева

Чарльз диккенс, великий романист викторианской эпохи
резюме

Основными факторами творческой деятельности Чарльза Диккенса, известного как великий писатель викторианской эпохи (1837-1901), были социальные проблемы, социальная несправедливость и борьба за жизнь. Трудный жизненный путь писателя оказал сильное влияние на персонажей его произведений. Каждый из персонажей, созданных Диккенсом, отличается устойчивым и решительным духом. В общем, самого Диккенса всегда помнили как волевого, борющийсяого и решительного человека.

Просто с этой точки зрения, Диккенс хвалил волевых, решительных людей и резко критиковал персонажей с негативными чертами с сатирой и чувством юмора в своих творческих работах.

V.Nabiyeva

Charles dickens, the great novelist of Victorian age
Summary

The main factors in creative activity of Charles Dickens, known as the great novelist of Victorian era (1837-1901) were social problems, social injustice and struggle for life. The writer's difficult life road had a strong influence on the characters of his works. Each of the characters created by Dickens is distinguished for struggling and resolute spirit. Generally, Dickens himself was always remembered as a strong-willed, struggling and resolute personality.

Just form this viewpoint, Dickens praised strong-willed, resolute persons, and sharply critisized the characters with negative features with satira and sense of humour in his creative works.

Rəyçi: Aygün Məmmədova
Filologiya elmləri doktoru, dosent

RƏQSANƏ VƏLİYEVA
UOT 78.08:801.81
raqsana@mail.ru

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” VƏ “BEOVULF” DASTANLARINDA TƏK GÖZ VƏ TƏK QOL XAOSUN ATRİBUTLARI KİMİ

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Beovulf”, Təpəgöz, Qrendel, tək göz, tək qol, xaos, epos, dastan
Ключевые слова: «Китаби деде Коркут», «Беовулъф», Тепегёз, Грендель, единственный глаз, единственная рука, хаос, эпос
Key words: “Book of Dede Korkut”, “Beowolf”, Tepegoz, Grendel, one-eyed, one-armed,epos

Mövzunun aktuallığı. Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarında tək göz və tək qol obrazlarının tipoloji semantikasının tədqiq edilməsi əsas məqsəd kimi götürülmüşdür. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarına da bu sabit funksiyalar baxımından nəzər saldıqda hər iki dastanın obrazları arasında bir xeyli tipoloji oxşarlıqlar aşkarlamaq mümkündür. Hər iki dastan kəmiyyət baxımından obrazlarla zəngindir. Burada qəhrəmanlar, onların döyüşçüləri, düşmənləri, xalqı, xalqın müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələri var. Bu da hər iki dastanın obrazları arasında çoxlu tipoloji paralellər aparmağa imkan verir. Lakin bu tipoloji paralelləri ucdantutma bütün obrazlar arasında aparmaq formalizmlə nəticələnər. Ən başlıcası, belə kütləvi tipoloji paralellər aparmaq qəhrəmanlıq dastanlarının təbiətinə, poetikasına zidd bir işdir.

Əsas mətn. Həm Təpəgöz, həm də Qrendel şəri, xaosu, pisliyi, bəlanı və s. təmsil edən obrazlardır. Bu xüsusiyyət onların görkəmlərində də əks olunmuşdur. Təpəgöz bədəncə insana bənzəsə də, alnında bir gösü var: “Bu yığanaq yarıldı, içindən bir oğlan çıqdı. Gövdəsi adam, dəpəsində bir gözi var” (1, 99).

Təpəgöz bədən quruluşu etibarilə tamamilə insadır və onu insanlardan fərqləndirən əsas əlamət bir gözünün olmasıdır. Bu göz xüsusi mənaya malik obrazdır. Çünki o, insanlarda olduğu kimi, nə sifətin sağında, nə də solunda yerləşir: Təpəgözün gözü alnının ortasındadır. Demək, o, xüsusi yaradılışdır.

Təpəgözün atası insan, anası pəri qızıdır. Ancaq burada bir incə məqam var. Azərbaycan foilklorunda insanlar bəzən insan donlu qurdlarla, ilanlarla ailə qururlar. Düzdür burada uşaqların olmasından söhbət getmir, ancaq ailə bütün hallarda halal, düzgün, normal əsaslar üzərində qurulduğu üçün orada xoş münasibətlərin (ailə harmoniyasının) olması nəzərə çarpdırılır. Məsələn,

Naxçıvan bölgəsindən əldə edilmiş "Qurd arvad" adlı mətndə deyilir ki, "Bir kişi dostugilə gəlir. Çörəh yeyillər, içillər, axşam olur. Kişi durur getsin, dostu deyir ki, əkişi, getmə, gecədi, bir şey olar. Kişi deyir ki, yox gedəcəm, at altımda, tüfəng belimdə, nədən qorxacam?

Dostunun arvadı bını eşidir. Demiyəsən, bı arvad bizdən yeylərdənimiş. Arvad durup çıxır eşiyə, donun dəyişip qurt donuna düşür. Durur kişinin yolu üstünə. Bınnar tutaşır. Kişi görür ki, yox, bacarmayacax, birtəhər pıçaxnan bı adamcılın döşünnən yaralayır. Adamcıl aradan çıxır. Kişi də ta gedəmmiyip qeyidir dostugilə, başına gələni danışır.

Bu dəmdə arvad gəlir. Kişi baxır ki, arvadın döşü yaralanıp. Məsələni annıyır. Qeyidip dostuna deyir ki, bə o adamcıl sənin arvadındı. Mən onu yaralamışam.

Dostu heş zad demir. Durup ev-eşiyi axtarır. Kərmə qalağında arvadın donunu tapır, yandırır. Arvad qışqırır, özünnə gedir. Əncax ta əli hara yetəcək. Donu yanannan sora adam adamçıllıxdan çıxır, adam olur (2, 25-26).

Göründüyü kimi, burada insan (kişi) insan olmayan bir varlıqla (qadınla) evlidir. Bu insan olmayan varlıq mətndə "bizdən yey" adlandırılır. Bəs bu varlıq nədir?

Yenə də Naxçıvandan əldə edilmiş mətndən məlum olur ki, bizdən yey cindir: "Cinnərə bizdən yeylər diyərix. Bizdən yeylər hər yerdə var, ancax insannara görsənməz. Təhcə mal-davar onnarı görür. Ona görə qoyun-keçi olan yerdə bizdən yeylər olmaz, yoxsa, ayax altında qalıp qırılallar" (3, 46).

Bu iki mətni izah edən E.İmaməliyev yazır: "Göründüyü kimi, cin – bizdən yey ev sahibinin arvadıdır. Bu, insanla mistik varlıqlar arasında olan qohumluğu göstərir. Həmin qohumluq yaradılış konsepsiyası ilə bağlıdır. Çünki evlənmək – nikah, nikah isə uşaqların – yeni həyatın yaradılışı deməkdir. Bu yaradılış konsepsiyasında qurd obrazı xüsusi hadisədir. Bizdən yeyin hamıdan gizlədiyi donu var. Bu don qurd cildidir. Arvad bu donu geyməklə qurda dönür. Demək, arvadın əsli-kökü qurddur. Donun yandırılması ilə o, əbədi olaraq insana çevrilir. Lakin əcdadı yenə də qurd olaraq qalır. Bu halda ondan doğulacaq uşaqların əcdadı ana xətti ilə qurda gedib çıxır. Bu da qurdun əcdad funksyasını zahirə çıxarır. Arvadın qurd geyimi ilə qurda dönməsi mifologiyada çevrilmə adlanır. (4, 70).

E.İmaməliyev öz fikrini əsaslandırmaq üçün S.Y.Neklyudovun bu fikrinə istinad edir: "Mifologiyada "çevrilmə" personajın öz görkəmini magik şəkildə dəyişməsidir. Bu, əksər hallarda ilkin (əsil) görkəmə qayıtmanı nəzərdə tutan müvəqqəti çevrilmədir. Çevrilmə motivi, görünür, ovçuluq maskalanması təcrübəsinə və bir sıra totemistik və animistik görüşlərə əsaslanır" (bax: 5, 234-235). Müəllif daha sonra yazır ki, təhlil olunan əfsanədə arvad öz görkəmini magik şəkildə dəyişir. Bu, müvəqqəti

çevrilmədir, çünki arvad bir müddətdən sonra öz görkəminə qayıdır. Ən başlıcası, bu motiv əski totemistik və animistik görüşlərlə bağlıdır. Totemistik görüş burada qurd obrazı, animistik görüş isə arvadın bizdən yeylərdən olması ilə təsdiq olunur (4, 70).

Bu mətn göstərir ki, kişi ilə onun "cin və qurd mənşəli" arvadı arasında yeganə maneə arvadın qurd cildidir. Bu maneə aradan qaldırıldıqdan sonra ailə özünün xoş həyatına davam edir. Lakin bu sözü Təpəgözün ailəsi haqqında demək olmaz. Çünki burada oğuzlar üçün minillıiklər boyu müqəddəs dəyər sayılmış ailənin qurulmasından söhbət gedə bilməz. Təpəgöz xoş niyyətlə qurulmuş ailənin övladı yox, çobanın çirkin niyyətinin, müqəddəs tabunu pozmasının nəticəsi olaraq şər varlıq kimi yaranmışdır. Ona görə də eybəcərdir. Onun eybəcərliyi məhz gözü ilə bağlıdır.

Göz insanın ən mühüm həyati orqanlarından biridir. O, normal halda heç vaxt eybəcərliyin ifadəsi ola bilməz. Lakin Təpəgözün gözü normal göz yox, insanları vahiməyə salan dəhşətli gözdür. Bu gözün dəhşəti onun təkliyindədir. Bir gözü kor, yaxud qüsurlu insanlar cəmiyyətdə heç vaxt anormal qəbul olunmurlar. Çünki onlar bütün insanlar kimi iki gözlüdürlər. Ola bilər ki, bu gözlərin birində, yaxud ikisində hər hansı qüsur olsun. Bu, heç bir dəhşət və vahimə yaratmır. Təpəgözün dəhşəti ondan ibarədir o, bütün ikigözlü varlıqların əksinə olaraq, anadan birgözlü doğulur.

Təpəgözün varlığının bütün dəhşəti və vəhşəti onun gözündədir. Çünki bütün dünyanın qədim xalqlarının düşüncəsində (mifologiyasında) qoşalığa (ikiliyə, cütlüyə) əks olan təklik şərin – xaosun əlaməti sayılmışdır.

F.Bayat yazır ki, anormallığa adekvat anlamında təklik bir sıra obrazlarda: tək ayaq, tək qol, tək buynuz, tək göz və s. formalarda variasiya olunur. Tək normal olana (cüt olana – *R.Vəliyeva*) əks anlamında demonluğun əsas atributudur Belə xtonik keyfiyyətli (xaosla bağlı – *R.Vəliyeva*) obrazlar eyni semantik bölgüdə dururlar. Bu baxımdan Dədə Qorqud oğuznamələrindəki Təpəgöz mifik Kıatın (təkbuynuzun) analoqudur (6, 25).

V.V.İvanov yazır ki, əksər mifoloji personajların xarakterik xüsusiyyəti təkgözlülükdür. Təkgözlülük korluq kimi xüsusi magik qüvvədən də xəbər verə bilər (7, 306).

Əsas odur ki, Təpəgözün tək gözü olduğu kimi, Kıatın da tək bunuzu var. F.Bayat bu haqda yazır ki, bu təkbuynuzlu heyvanın adı orijinalın başqa səhifələrində Tik, Ktakk, Ndkk, Kat və s. kimi də oxunur. Adın mənşəyi məlum deyil. Ancaq güman etmək olar ki, o, təkbuynuz, tək göz, tək qol, tək ayaq kimi mifik obrazlarla eyni semantik cərgədə durur (6, 142-143).

Təpəgözün tək gözü qorqudşanaslığın əsas sualların biridir. K.Abdulla məsələni "Nə üçün Təpəgözün bir gözü var?" şəklində qoyaraq yazır: "Bu suala ən birinci və ən sadə cavab, yəqin ki, belə səslənərdi: adı Təpəgöz

olduğuna görə. Və bu cavab həm də, yəqin ki, ən bəsit cavab olardı. Aydındır ki, ad özü, əslində, mahiyyətin işarəsidir və bu mənada hər bir işarə kimi ikincidir, mahiyyətdən sonrakıdır. Bizi isə indi ilk növbədə məhz mahiyyət maraqlandracaq (8, 122). Bu mahiyyəti təhlil edən müəllif yazır ki, Təpəgözün yeganə zədə ala biləcək yeri varsa, o da gözüdür. Göründüyü kimi Basat da öz taktiki planını bu vacib məlumatın üzərində qurur. İndi gəlin başqa cür təsəvvür edək. Elə bilək ki, Təpəgözün bir yox, iki göze var. Belə olarkən Basat onu əvvəlcə şikəst edib, sonra da öldürə bilərdimi? Qətiyyən yox. Çünki Basatın cəmi bir zərbəlik vaxtı və bir zərbəlik də imkanı vardır. İkinci zərbəni endirmək və o biri gözü də kor eləməkdən ötrü Təpəgöz ona əlavə fürsət verməyəcəkdir... Və Mif də Basatın qəhrəmanlığını bu şəkildə əvvəlcədən hazırlayır. Mif Təpəgözü əvvəlcədən, bilərəkdən təkgözlü yaradır (8, 124).

K.Abdulla başqa bir əsərində yazır ki, Yunan və Oğuz mifoloji sistemlərində təkgözlülük, bəlkə də, öz-özlüyündə dəhşətli bir şey deyil... Təkgözlərin qazandığı mənfi çalar, prinsip etibarilə qəbul edilməmələri ilk növbədə onların hannibalIıqları ilə bağlıdır. Onlara ilk növbədə adam əti yeməklərini bağışlamırlar (9, 260).

Qeyd edək ki, mifologiyada göz günəşlə, astral miflərlə bağlıdır. V.V.İvanov yazır ki, günəşin gözlə, görmə ilə əlaqəsi bir çox solyar miflərdə (yəni günəş haqqında olan miflərdə – R.Vəliyeva) məşhurdur (10, 461). Müəllif dünya xalqlarının miflərində gözlə bağlı şeniş yayılmış motivin olduğunu göstərir: "Gözün oğurlanması, yaxud tanrının onun rəqibi tərəfindən kor edilməsi və tanrının yenidən doğulması üsulu kimi başa düşülən sonrakı sağalması yayılmış mifoloji motivdir (7, 306).

S.Rzasoy da bu kimi məlumatlara əsaslanaraq Təpəgözün gözünü astral miflərlə əlaqələndirmişdir. O yazır ki, "Oğuzun Gecənin//Qara xanın (Qara xan Oğuz xanın atasıdır – *R.Vəliyeva*) tək gözünü çıxararaq öldürməsi" invariant formulu "Basatın Təpəgözün gözünü çıxararaq öldürməsi" formulunda paradiqmalaşmışdır. Bu da öz növbəsində Basatı Oğuzun paradiqması hesab etməyə imkan verir.

Basat//Oğuz paradiqması hər ikisinin astral-kosmik kodun daşıyıcısı olması ilə də təsdiq olunur. Oğuz "Gündüz//Günəş"in metaforası olduğu kimi, Basat da Günəşin metaforasıdır: Təpəgöz Basatdan onun kimliyini soruşur. Basat özünü kosmik-sosial kodla belə təqdim edir:

Qalarda-qoparda yerim Günortac!..
...Anam adın sorar olsan – Qaba Ağac!
Atam adın deirsən – Qağan Aslan!
Mənim adım sorarsan, –
Aruz oğlı Basatdır, – dedi (1, 102).

...Kosmosu təmsil edən Basatın oğuz kosmik dünya modelindəki yeri kosmik zirvə – Günəşin zenit vəziyyətində durduğu məqamdır. Bu halda, Təpəgözün yeri ona tərs proyeksiyada dayanan xaosdadır. Basat Günəşin, gündüzün, Təpəgöz gecənin paradiqmasıdır. Təpəgözün gözü onun bir gecə olaraq udduğu Günəşdir. Basat onun gözünü çıxarmaqla Günəşi azad edir. Ancaq burada bir-birindən müəyyən transformativ məsafədə dayanan iki kosmoqonik təsvir səviyyəsini görürük. Birində Basat birbaşa Günəşi simvollaşdırır, o birisində isə artıq Günəşi azad edən qəhrəmandır. Hər iki sxemdə Günəşin batması, yəni onun gecə tərəfindən udulması və sübh çağı azad edilməsi hərəkəti işarələnmişdir:

1) Basat-Günəş gecənin düşməsi ilə Təpəgöz-Gecə tərəfindən udulur. Basatın Təpəgözün mağarasında həbsi xaosu simvollaşdıran Təpəgözün (Gecənin) qarnında olması deməkdir. Basat onu öldürməklə azad olur. Gündüz Gecəyə qalib gəlir, Günəş azad olur.

2) Basat epik qəhrəman, Oğuz kağanın paradiqması kimi Günəşi udmuş Təpəgözün gözünü çıxarar. Bu göz Günəşdir və Basat onu xilas edir (11, 125-126).

Tədqiqatın bu məqamında qarşımıza bir məntiqi sual çıxır: Təpəgözün bir gözlü olmasını bir qolunu itirdikdən təkqollu qalan Qrendellə müqayisə etmək olarmı? Axı Qrendel anadan təkgözlü doğulan kimi Təpəgöz kimi təkqollu doğulmayıb. O, iki qolludur və belə olan vəziyyətdə hesab etmək olar ki, onun "təklik" simvolu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Ancaq bu, zahirən belədir. Qrendelin Beovulf tərəfindən bir qolunun qopardılmasına epik məntiqlə nəzər saldıqda onun da Təpəgöz kimi xaosun əlaməti sayılan "təklik" atributu ilə bağlı olduğunu görmək olar.

Öz dəstəsi ilə Danimarka kralı Hrotqara köməyə gəlmiş Beovulf məşhur Herot sarayında qaldıqları ilk gecə Qrendel onlara hücum edir. Yada salaq ki, hələ Beovulfun gəlişindən çox illər qabaq Qrendel artıq Herot sarayını ələ keçirmişdi. Onunla vuruşan Danimarka igidləri qanlı itkilər verdikdən sonra qorxub mübarizəni dayandırmışdılar. Qrendelin ilk hücumundan Beovulfun gəlişinə qədər on iki il keçdiyini nəzərə alsaq, onda belə hesab etmək olar ki, Qrendel artıq on iki il idi ki Herotda gecələyirdi. Bu o deməkdir ki, Herot artıq Qrendelin evi (yuvası) idi. Bu məqamda Təpəgözü öz mağarasında öldürən Basatla Beovulfun arasında daha bir mühüm tipoloji parallel qurulur: qəhrəmanların hər ikisi divlərə onların öz evində hücum edir. Burada "öz evi" bizə nisbi anlayış kimi gələ bilər. Nə Təpəgöz öz mağarasını, nə də Qrendel Herot sarayını tikməmişdilər. Onlar insana bənzəsələr də, təbiətləri etibarilə vəhşi idilər. Aruzun evindən qovulan Təpəgöz indi yaşadığı mağaranı hansısa başqa heyvanların əlindən aldığı, zəbt etdiyi kimi, Qrendel də artıq on iki il idi ki, Herotu kral Hrotqarın əlindən alaraq zəbt etmişdi.

Qrendel Herot sarayına həmişə gecələr gəlirdi. Gecə bütün şər, xaos, antiinsani qüvvələrin zamanı olduğu kimi, Qrendel də bir şər varlıq kimi Herota gecənin düşməsi ilə gəlir. Beofulfu gündüz Herot sarayında qarşılayan və onun şərəfinə təmtəraqlı ziyafət verən Hrotqar gecənin düşməsi ilə sarayı tərk edir. Çünki bilir ki, Qrendel gecəni sarayda keçirir:

The gladness of warriors continued
until the son of Healfdene
wished to go to his evening rest.
Hrothgar knew the wretch
planned to attack the hall
after the sun had set,
night over the hall,
when the shadows came
striding dark under the clouds (12, 44)
Döyüşçülərin şadlığı Healfdene oğlu
Yatmağa gedənə qədər davam etdi.
Hrotqar günəş batdıqdan,
Sarayın üstünə qaranlıq çökdükdən sonra,
Buludların altında qaranlıqda addımlayan
Kölgələr gəldiyi zaman
O əclafın (Qrendelin – *R.Vəliyeva*)
Saraya hücum edəcəyini bilirdi.

Döyüşçülər yatmazdan qabaq Beovulf onlara Qrendellə bir azdan aralarında baş tutacaq döyüş barəsində planını bildirir. Maraqlıdır ki, bu planda əsas yeri qol motivi tutur. Beovulf Qrerndellə silahla deyil, qol gücünə (əlbəyaxa) vuruşacağını bildirir.

Göründüyü kimi, Beovulf Qrendellə əlbəyaxa döyüşmək istəyir. Əlbəyaxa döyüş qol gücünə, silahsız döyüş deməkdir. Yəni qılınc döyüşü qol döyüşü ilə əvəz olunur. Bu da Beovulfla Qrendelin savaşının "qol" simvoluna əsaslandığını, epik məntiqin "qol" simvolu üzərində qurulduğunu göstərir. Bu simvolun nəyə xidmət etdiyini bilmək üçün Qrendelin ölüm səbəbini yada salmaq lazımdır. Qrendel ona görə ölür ki, Büeovulf onun qolunu qoparır. Beləliklə, Təpəgözün ən zəif nöqtəsi onun gözü olduğu kimi, Qrendelin də ən zəif nöqtəsi onun qoludur. Birinin ölümünə gözünün çıxarılması, o birinin ölümünə qolunun qoparılması səbəb olur. Bu halda Təpəgözün gözü və Beovulfun qolu ölüm nöqtələridir. Basat Təpəgözün ən zəif yerinin, ölüm vasitəsinin Təpəgözün gözündə olduğunu öyrəndiyi kimi, Beovulf da qabaqcadan bilir ki, Qrendelin ən zəif yeri, ölüm nöqtəsi onun qolundadır. Ona görə də qılınc döyüşünü deyil, qol döyüşünü seçir.

Beovulfin Qrendellə qol döyüşünü seçməsi döyüş taktikasıdır. O, öz taktikasını qabaqcadan müəyyənləşdirir. Lakin hər hansı düşmənlə necə

döyüşməyi, hansı taktika seçməyi bilmək üçün onu qabaqcadan tanımaq lazımdır. Demək, Qrendellə qol gücünə (əlbəyaxa) döyüşmək istəyən Beovulf onu qabaqcadan tanıyır: o öz düşməninə bələddir. Bəs Qrendellə ilk dəfə qarşılaşan Beovulf onu haradan tanıyır?

Bu məqamda Beovulfun qeyri-adi qəhrəman olması üzə çıxır. Onun qeyri-adiliyi təkcə qolunun gücündə deyil, həm də ağlında, fövqəladə biliklərindədir. Beovulıf ən güclü qəhrəman kimi öz mifik kökləri etibarilə ilk əcdad, ilk qəhrəman kompleksinə aiddir. Miflərdə ilk əcdad-qəhrəmanlar ən güclü insanlar olduğu kimi, həm də ən ağıllı, ən bilikli insanlar olurlar. Onları ilk əcdad, ilk qəhrəman kimi başqalarından həm də ağılları, magik bilikləri fərqləndirir. Bu cəhətdən ehtimal etmək olar ki, Beovulf da hamıdan fərqli insan və qəhraman kimi Qrendelin zəif nöqtəsinin (bəlkə də, canının) onun qolunda olduğunu qabaqcadan bilir.

Beovulfun Qrendeliin qolunu qoparmasının incə bir epik məntiqi var və bu məntiq "təklik" simvolunu aşkarlamağa imkan verir. Beovulf Qrendelin qolunu qoparandan sonra o, bütün hallarda "təkqol" varlığa çevrilir. Bununla onun şər varlıq kimi mahiyyətini ifadə edən "təklik" simvolu aşkara çıxır. Burada iki hal var:

I. Qolu qoparılmış Qrerndel artıq təkqol varlıqdır;

II. Qoparılmış qolun özü də atrıq tək bir qoldan ibarət varlıqdır: təkqol.

Yəni istər tək bir qolla qalmış Qrendel, istərsə də qoparılmış tək bir qoldan ibarət olan qol – hər ikisi mahiyyətcə təkqoldur. Həm də bunların hər ikisi Qrendeldir (Qrendelin varlığını bildirir): təkqollu Qrendel də, onun qoparılmış qolu da. Buradan çıxan nəticə ondan ibarətdir ki, Qrendel bütün hallarda təkqoldur: təkqol olmaq onun varlığının mahiyyətidir.

Nəticə. Bizim gəldiyimiz qənaətə görə, Qrendelin qoparılmış qolu sadəcə onun bədənindən qoparılmış bir üzv yox, Təpəgözü gözü kimi xüsusi, ayrıca bir varlıqdır. Bunu hər iki dastanda gözə və tək qola olan xüsusi münasibət təsdiq edir. "Kitabi-Dədə Qorqud" da Basat əvvəlcə Təpəgözün gözünü çıxarır, sonra da onun öz qılıncı ilə başını kəsir. Maraqlıdır ki, oğuzlar qələbəni Təpəgözün kəsilmiş başı ətrafında qeyd edirlər: "Qalın Oğuz bəgləri yetdilər. Salaxana qayasına gəldilər. Dəpəgöziñ başını ortaya gətürdilər. Dədəm Qorqud gəlübən şadlıq çaldı" (1, 103).

ƏDƏBİYYAT

1. Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadənindir. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.

2. Naxçıvan folkloru antologiyası. I cild. Tərtib edənlər: M.Cəfərli, R.Babayev. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 512 s.

3. Azərbaycan folkloru antologiyası. I cild. Naxçıvan folkloru / Tərtib edənlər: T.Fərzəliyev, M.Qasımlı. Bakı: Sabah, 1994, 388 s.

4. İmaməliyev E.Q. Türk yaradiliş mifləri və Azərbaycan əfsanələri: Fil. üz. fəl. dok. ...dissertasiya. Bakı, 2015, 153 s. (əlyazması)

5. Неклюдов С.Ю. Оборотничество / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Советская энциклопедия, 1982, с. 234-235

6. Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz kağan" dastanı. Bakı: Sabah, 1993, 194 s.

7. Иванов В.В. Глаз / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 1. Москва: Советская энциклопедия, 1980, с. 306-307

8. Abdulla K. Gizli Dədə Qorqud Bakı: Yazıçı, 1991, 152 s.

9. Abdulla K. Mifdən Yazıya və yaxud gizli Dədə Qorqud Bakı: Mütərcim, 2009, 376 s.

10. Иванов В.В. Солярные мифые / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Советская энциклопедия, 1982, с. 461-462

11. Rzasoy S. Oğuz mifologiyası. Bakı: Nurlan, 2009, 363 s.

12. The Adventures of Beowulf. By David Breeden. Minneapolis, Minnesota, USA. Publisher: Anhaga Press. 2010, 138 pages. – **mass76meeting.wernekendesign.com/the-adventures-of-beowulf-bvbnfer.pdf**

Р.Велиева

В эпосах «Беовулъф» и «Китаби деде Коркут» единственный глаз и единственная рука как атрибуты хаоса

Резюме

В эпосах «Беовулъф» и «Китаби деде Коркут» и Тепегёз и Гренделъ являются образами олицетворяющими зло, хаос, беду и т.п. Это свойство отображено и в их внешности. Расположенный на голове Тепегёза единственный глаз превращает его голову в отличительный знак.Выкаливание этого глаза ,ослепление, а также обезглавание Тепегёза означает его смерть. Так же как и лишение единственной руки Гренделя означает его смерть. Смерть Тепегёза заключается в лишении его единственного глаза, аналогично смерти Гренделя ,котороя заключается в лишении его единственной руки. Таким образом, единственный глаз и единственная рука является самым главным мифическим символом сближающими и объединъющими образы Тепегёза и Гренделя .

R.Valiyeva

In “Book of Dede Korkut” and “Beowolf” eposes one-eyed and one-armed are as attributes of chaos

Summary

In the eposes “Book of Dede Korkut” and “Beowolf” both Tepegoz (one-eyed ogre) and Grendel are characters that represent evil, chaos,badness and trouble.These features are reflected in their appearance too. The feather that makes Tepegoz a special sign is the “one eye” that it possesses. Removal of that eye,making it blind and beeing cut off its head mean death,as well as Grendel`s removed arm also stands for death.The souls of Tepegoz and Grendel are in their eye and arm respectively. So “one-eyed” and “one-armed” are the most important mythological symbols that bring them closer,combine and make them common from typological point of view.

Rəyçi: **Şakir Albalıyev**
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

GÜNƏŞ QULİYEVA
BDU
gunesh@mail.ru

BƏXTİYAR VAHABZADƏ VƏ TÜRK DÜNYASI ADPK- NIN "DİL – ƏDƏBIYYAT"

Açar sözlər: B. Vahabzadə , Türk dünyası , Türkçülük , şeirləri , ədəbi əlaqələr .
Ключевые слова: Б.Вагабзаде, Тюркский мир, Тюркизм, стихотворения, литературные связи.
Key words: B. Vahabzada, Turkish World, Turkism, poems, literary relations

Türk ədəbiyyatı dünya mədəniyyətinə böyük töhfələr vermiş , zəngin ənənələr zəminində inkişaf etmiş , dünya ədəbi- bədii fikrinin formalaşmasında çox mühüm rol oynamışdı. Türk xalqının qəhrəmanliq tarixini , zəngin mədəniyyətini yaşadan bu ədəbiyyat dünyaya bəxş etdiyi dahi şəxsiyyətləri , onların ölməz əsərləri ilə öz varlığını , qüdrətini , milli dəyərlərini ən əsas özünü - türklüyünü dünyaya tanıda bilmişdi. " Qoca Türkün düşdüyü dərd , yaman, hey ! " - deyib Türk elinin dərdini çəkən dörd bir yana dağılmış türk ellərini" (A. İldırım " Qara dastan ")... türk xalqlarının , qədim mədəniyyəti, qədim tarixi , qəhrəmanlığı , faciələrlə üzləşməsi , tarixin savaşlarından , qovğalarından üzüağ çıxan , zaman – zaman sevgili vətən üçün , müqəddəs yurd yerlərimizi düşməndən qoruyan, bu yolda şəhid verən bir xalqın izinə, işığına , Türk dünyasının böyük şairi , Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında nəzər salaq.Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı türk dünyasının qəhrəmanlıq , dostluq, qardaşlıq simvoludur. Onu oxuyanda böyük Türk dünyasının, tarixi, mədəniyyəti , dahi şəxsiyyətləri , söz – sənət dünyası, xəzinəsi canlanır qarşımızda... Bu millətin tarixinə , ədəbiyyatına nəzər saldıqca , dünyaya nə qədər böyük dahilər bəxş etdiyini anlayırsan.Tariximizə, ədəbiyyatımıza "Qutadqu- bilik" , " Divani- lüğət -it- türk" , " Divani-hikmət" , İbni Sina , Fərabi, Biruni, Əl Xarəzmi, Uluq bəy, Yunus Əmrə, Çingiz Aytmatov , Oljas Süleymenov kimi mütəfəkkirlər bəxş edən, " Nə xoşbəxtdir , Türkəm – deyən " – bir xalqın səadətini anlamağa başlayırsan...

Vətən nə Türkiyədir türklərə, nə Türküstan,
Vətən böyük və müəbbəd bir ölkədir: Turan !...

Türkün qədim tarixində,qədim türk dastanında da türkün savaşı yalnız vətənini qorumaq, müqəddəs türk yurdunu xain düşməndən müdafiə etmək istəyindən yaranıb. Bütün türk dastanları " Kitabi- Dədə Qorqud " , " Koroğlu ", " Manas ", " Maday Qara " , " Koblandı – Batır", " Alpamış ", ...

məhz bu ideala xidmət etmişdir. Bu adı qürurla yaşadan, dünyaya bir qəhrəmanlıq salnaməsi yazan , tarixdə ulu, türk mədəniyyətinin ilk məşəlini yandıran , hər səhifəsində türk igidlərinin, qəhrəmanlarının nərəsi eşidilən, şəhid qanını al bayrağı sayan, müqəddəs türkün qopuzunun səsi gəlir, bu tarıxdən . M. K. Atatürk böyük inamla deyirdi; " Azadlıq türkün həyatıdır! ."11.Utkan Qocatürk " Atatürk " Bakı, 1991, səh 108

Yaradıcılığında bu idealdan qaynaqlanaraq , müqəddəs türkə, olan sonsuz sevgisindən doğan ölməz poeziyası , hər zaman həm Azərbaycanın , həm də Türk dünyasının böyük şairi kimi tanınan , Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri , XX- əsr ədəbiyyatında yeni mərhələ olan 60- cılar nəslinin öncülü, qüdrətli sənətkar – Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı türk tarixinin və mənəviyyatının bədii- fəlsəfi sərgisidir. Bu zəngin yaradıcılıq Türk ədəbiyyatına , digər xalqların ədəbiyyatına güclü təsir etmişdir. Xaqani, Nizami, Məhsəti, Nəsimi, Xətai , Qazi Bürhanəddin, Füzuli, Vaqif, Aşıq Ələsgər , Seyid Əzim, Sabir, Müşfiq, S.Vurğun, R.Rza, Ə.Kərim, M.Araz... şeirləri Azərbaycan türk ədəbiyyatının misilsiz örnəklərindəndir. Bu sırada məhz fəlsəfi- intellektual poeziya təmayülünün görkəmli nümayəndəsi ,kimi tanınan , xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin xüsusi yeri var. Bəxtiyar Vahabzadə müasir Azərbaycan poeziyasında milli istiqlal və azadlıq şairi kimi qədim şeirimizin müdriklik , fəlsəfi dərinlik ənənələrini müasir şer üslubu ilə üzvi şəkildə birləşdirmiş qüdrətli bir şair kimi ədəbiyyatımızda tanınmışdır. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında azadlıq hərəkatının tarixini, ideya, fikir, düşüncə poeziyasını yaratmış, azərbaycançılıq , türkçülük ideyalarını poetik fikrin mərkəzinə gətirmişdir. Bəxtiyar Vahabzadə bədii- fəlsəfi cəhətdən çox kamil və orjinal poemalar , teatr tariximizdə önəmli yer tutan mənzum dramlar yazmışdır. O, Sovet dönəmində , totalitar ideologiyanın basqısı altında milli poeziyanın qiymətli nümunələrini yaratmışdır . Onun poeziyasındakı bənzərlik isə daha çox fikir , əqidə birliyində , bir amalda, bir istəkdə olan fikirlərdə , düşüncə birliyində meydana çıxır . Hürriyyət – Azadlıq istəyi, vətən sevgisi , yurda , torpağa bağlılıq, " torpaqdan pay olmaz " , " Yurdda sülh, cahanda sülh "... M. K. Atatürk bu idi , Bəxtiyar Vahabzadə şeirinin mövzuları...

Görkəmli professor , Nizaməddin Şəmsizadə türk dünyasının qüdrətli şairi B. Vahabzadənin son vida mərasimində təsirli nitqində söylədiyi kimi;

... Bəxtiyar Vahabzadə bu millətə necə yaşamağı , necə yanmağı öyrətdi və özünü də bu yolda şam kimi əritdi ... Bəxtiyar Vahabzadə min ildən çox poetik ənənələri olan Azərbaycan poeziyasının XX- əsrdəki layiqli davamçısı oldu , fəlsəfi intellektual poeziyanın önündə getdi , sovetlərin qılıncının dalının da, qabağının da kəsdiyi illərdə ürəyinin hökmü ilə " Gülüstan" ı yazdı. İki yerə parçalanmış Azərbaycan tarixi faciəsini dilə

gətirdi. .. Bir sözlə , O XX- əsrdə Azərbaycan poeziyasını özünəməxsus yolla aparan bir sənətkar oldu. Şairin Azərbaycançılıq məfkurəsi ilə dərindən bağlı olan və milli özünüdərkə çağıran əsərləri ədəbiyyatımızın inkişafına çox dəyərli töhfələrdir.1

1. N. Şəmsizadə , B. Vahabzadə ilə vida mərasimində təşkil olunmuş çıxışından , BDU , 14 fevral , 2009 - cu il

B. Vahabzadə hər zaman xalqı , tarixini , vətənini hər kəsdən əvvəl müdafiəyə qalxan, bunu şairliyin ən ümdə vəzifəsi hesab edən bir insan, bir şair kimi , böyük türk dünyasına olan sevgisini ruhunda , şeirində hər zaman sevə- sevə yaşadıb. Şairin bu böyük türk sevdasının içində qazağ , qırğız , türkmən , bütövlükdə Böyük Turan sevgisi yaşayıb. Bu sevgini " Mən Türkəm " şeirində şair çox böyük fəxr və qürurla ifadə edir :

" Əslimi , nəslimi tanıyıram mən,
Qarışıq deyiləm özümdən ürkəm,
Sən kimsən , sən nəsən , özün bilərsən
Mən ilk qaynağımdan Türkoğlu, Türkəm !"1.

Dr. Şəmsəddin Kuzəçi (Kərkük araşdırmaları yazar) deyir : " Şair şeirlərində Türk dünyasına işıq tutduğu üçün o bütün türk dünyası aydınlarına bir yolgöstərici və mehmandar dəyərində göstərilir. Onun yaradıcılığının , ədəbi şəxsiyyətinin ümumtürk evinin yapılışında sement və kirəc rolunu oynadığı şübhəsizdir".1.

Türkün zatındadır, kişilik, mərdlik,
O öz düşmənini vurmaz arxadan ...
... Məgər türk deyildi , mənim şahlarım?
Əsrlər boyunca mülki- İranda ?
Bəs səni tutmazmı , naləm, ahlarım,
Məni " farsdan dönmə "adlandıranda ...1.

Bu misralarda alovlu bir vətənpərvərin obrazını görürük. Bu fikirlərdə şair maarifçi kimi çıxış edir, kökünü fars, ərəb adlandıranlara üzünü tutub , bu xalqın tarixini yada salır, onun mərd kişilərindən , babalarından qürurla , fəxrlə söz açır, tarixi öyrənməyin zəruriliyini anladır.Prof. Nizami Cəfərov : " O ruhu etibarı ilə üsyançı idi, sözün yaxsı mənasında millətçi idi. O həmişə öz millətini öndə gedən millətlərin arasında görmək istəyirdi. Bu istiqamətdə çalışırdı. O ana dilinin saflığı uğrunda mübariz oldu. Bu yoldan dönməz oldu .1. N. Cəfərov, BDU, 2009- cu il 14 fevral çıxışından ...Şeirlərində böyük Turan sevgisini yaşadan , misrlarında bu sevgiylə yaşaya – yaşaya ucalan , müdrikləşən, yaradıcılığı ilə böyük türk dünyasına qucaq açan , " bir yerdə ölüb , min yerdə doğulan " , ölməz şairimiz , – Bəxtiyar Vahabzadə estetik idealını ifadə edən şeirlərindən birində yaz

... Sübutdur , dəlildir, ağlın qibləsi,

Dəyişə bilərsən adımı ancaq ,
Canım çıxanadək qəlbimin səsi,
“ Türkəm gerçəkliyini pıçıldayacaq”...1

B.Vahabzadənin bu mövzuda yazdığı ən gözəl şeirlərindən biri olan “ Azərbaycan –Türkiyə “ şeirini isə xüsusi qeyd etmək olar;

Bir ananın iki oğlu ,
Bir çinarın iki qolu,
O da ulu , bu da ulu ,
Azərbaycan- Türkiyə .
Dinimiz bir, dilimiz bir.
Ayımız bir , ilimiz bir.
Eşqimiz bir, yolumuz bir,
Azərbaycan –Türkiyə ...

... Türkçülük, millilik B. Vahabzadə yaradıcılığının ən ümdə keyfiyyətlərindən biri kimi meydana çıxır bu poeziyada . Şairin Türk dünyasına olan böyük sevgisi şeirlərində aydın duyulur. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında türkçülük hissi ötəri bir sevgi yox, şairin özünü , xalqını , tarixini, keçmişini, soy- kökünü , onun ədəbiyyatını , görkəmli şəxsiyyətlərini , mədəniyyətini, bütün dünyaya tanıtmaq , bu şanlı- şərəfli tarixdən qürur, fəxr duymaq və bu tarixi gələcək nəsilərə çatdırmaq hissidir.

...Türklər kimdir ?... Bu tarix hardan başlanır ? ...deyən- Bəxtiyar Vahabzadəbu qədim yolun izinə düşüb , millətin , möhtəşəm tarixinin şahidinə çevrilir.Sovetlər birliyi dönəmində Türkiyə və Azərbaycan arasındakı mədəni əlaqələrin arasına keçilməz sədlər çəkilmişdi . Bu dövrdə Bəxtiyar Vahabzadə adı Səadət Çağatayın “ Türk ləhcələrindən örnəklər “ adlı II kitabında yer alır və buarada şairin “ Ana dili “, “ Kağızlar “ , “ Bizə elə gəlir ki “ şeirləri dərc edilir.Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı Türk ədəbiyyatında getdikcə tanınmağa , geniş yayılmağa başlayır. B. Vahabzadə beləliklə, Türk ədəbiyyatına gələn yeni bir səs kimi qiymətləndirilir. Mehmet Dursun Milli Kültür dərgisində “ Payız düşüncələrində böyük arzular “ adlı məqaləsində B. Vahabzadəni bir xalqın düşünən , zəkalı, öndəgedən ziyalısı , ideoloqu, müəllimi hesab etmiş, xalqın dərdini, qəmini öz dərdi – qəmi hesab edən , onun ağrı- acılarını, faciələrini onunla birlikdə yaşayan şair kimi dəyərləndirmiş, əsl vətəndaş kimi təqdim etmişdir. Daha sonralar şairinbütün türk dünyasının böyük şairi , söz ustadı kimi tanınmasında , sevilməsində türk Yavuz Bülent Bakılerin rolu böyük olmuşdur. 1982- ci ildə Y. B. Bakıler Xəzər sahilində şairlə görüşərkən , B. Vahabzadəni türk gəncliyinin qüruru, fəxri adlandırması , Bəxtiyar Vahabzadə adı, şeirləri ilə qürur duyduğunu bildirmişdir. Bülent Bakilər türk xalqına B. Vahabzadəni belə təqdim edir; “ Türk ədəbiyyatında Mehmet Akif Ərsoy , Yəhya Kamal Beyatlı , Necep Fazlı Kısa Kürək nə isə Azərbaycan ədəbiyyatında Bəxtiyar

Vahabzadə odur" , deyə böyük şair haqqında düşüncələrini , istəklərini dilə gətirmişdir.1

B. Vahabzadə yaradıcılığının Türk dünyasında geniş yayılması Sovetlər birliyinin dağılması ilə başlanır.Bununla da şairin kitabları türk oxucusuna təqdim olunur. Burda şairinməşhur " Vətəndaş" , " Nə ondan, nə bundan ", , " İstanbul " şeirləri yer alır. Şair " İstanbul " şeirində gözəl, möhtəşəm İstanbulun gözəlliyini vəsf edir;

Bosfor körfəzi ...
İki qitə.
Dayanmış bir- birinə
Ortasında bir yolun
Bir tərəfi Avropadadır.
Bir tərəfi Asiya
İstanbulun ...
Türk oğlu durub ortasında
Seyr edər sağını, solunu,
Bir şəhərdə birləşir
İki qitədə
Birinin başalnğıcıdır,
Birinin sonu.1

1. Bəxtiyar Vahabzadə . Sonbahar düşüncələri, İstanbul, 1993, səh 138

Şiri oxuyarkən insanın gözləri önündə qədim, canlı tarixi yaşadan , şanlı səhifələr keçmiş " qoca İstanbul " canlanır.

1993 – cü ildə şairin " Gün var min aya bərabər " adlı şeirlər kitabı çap olunur. Burada şairin müxtəlif vaxtlarda qələmə aldığı şeirlər yer alır. Kitabda " İnsan və zaman " adlanan fəsil " Allahü- əkbər " şeiri ilə başlayır. " Allahu - əkbər" şeiri türk oxucusu tərəfindən böyük sevgi və məhəbbətlə qarşılanır. Şair kitabda şeirin yazılma səbəbini belə xatırlayır;

..." 1977- ci ildə İstanbulda olarkən sabah azanı ilə oyandım . Minarədən eşitdiyim " Allahü – əkbər səsi məni heyrətə gətirdi . Bütün günü bu səsin vəcdə gətirən təsirindən ayrılmadım. Beləcə , " Allahü əkbər " şeirini yazdım.

Allaha ucalan ulu bir yolun
İlkin pilləsidir Allahü Əkbər
Haqqı dananların üzünə dəymiş
Haqqın şilləsidir Allahü Əkbər.
Göylərin nidası ucalıb yerdən ,
Daima ayırar xeyiri şərdən
Qüdrəti kamilin minarələrində
Gələn nəğməsidir Allahü- Əkbər...1

1. Bəxtiyar Vahabzadə ” Gün var əsrə bərabər , İstanbul, 1993, səh 3 .

B. Vahabzadə heç bir vaxt özünü türk dünyasından ayırmır , hər zaman Türkiyədə baş verən hadisələri , türk mətbuatını yaxından izləyir , baş verənlərə biganə qalmır , türk birliyinə, bu dostluğa qarşı çıxan , özünü öz mənliyini danan , inkar edənlərə bir şair kimi hər zaman öz etiraz səsini ucaltmışdır. Bu baxımdan şairin Türkiyədə nəşr olunan “ Yağmur “ dərgisinə etiraz olaraq yazdığı məktubu yada salmaq olar.Bu məktubda türk dünyasının varlığını qəlbində böyük məhəbbətlə yaşadan şair türk şeirinin sadəcə türk şeiri deyil , 150 milyonluq bir türk dünyası və ədəbiyyatı olduğunu söyləyir. Bütün bunlar şair B. Vahabzadənin nə qədər uzaqgörən, əslində bütün dünyaya bu xalqln bir türk yox , 150 milyonluq bir türk dünyası və ədəbiyyatı olduğunu söyləyir. Bu məhz B.Vahabzadə yaradıcılığının əsas amalını , məsləkinin əsas qayəsini – bütövlüyünü, türk dünyasına olan böyük sevgisini göstərir. B. Vahabzadə yaradıcılığı getdikcə yayılmağa başlayır, türk dünyasının elmi araşdırmalarına çevrilir. Haqqında fikirlər söylənilir, şairin tanınma arealı daha da genişlənir. Beləcə şairin əsərləri müxtəlif vaxtlarda türk dilində , 2002- ci ildə Erdal Karaman , Bayram Gündoğdu Y. B.Bakiler , Kemal Erol və b . araşdırmalrında türk dünyasına təqdim olunur. Burda şairin türk oxucusunu düşünərək yazmış olduğu , türk dünyasına xitab etdiyi şeirlər yer alır. Bu şeirlərdən birində türk dünyasının böyük şəxsiyyəti Yunus Əmrəyə həsr etdiyi şeiri xüsusi qeyd etmək olar.

- Bir yerdə ölüb, bəs , niyə min yerdə doğuldu ?
- Eşqində yanırkən yenidən bir də doğuldu .

Şeirindəki hikmətli sətirlərdə doğuldu.

- Bir yerdə ölüb, bəs , niyə min yerdə məzarı
- Hə r gün qazılır çünki könüllərdə məzarı

Otlarda, çiçəklərdə və güllərdə məzarı

Əfsanəmi, gerçəkmi? Bu insan , necə insan ?

- Varlıq səsidir. Qopmuş o, türkün qopuzundan 1

1. Bəxtiyar Vahabzadə , Axı dünya firlanır Bakı, 1985, səh 43

Şeirdə şair Yunus Əmrə şəxsiyyətinə olan böyük sevgi və məhəbbətini ,” Bir yerdə ölüb, bəs niyə min yerdə məzarı” - misrasında izhar edir. Sonrakı misrada isə bu suala belə cavab verir. Çünki hər gün qazılır könüllərdə məzarı. Otlarda , çiçəklərdə və güllərdə məzarı... Beləcə, Yunus Əmrə, şairin dediyi kimi hər gün yenidən doğulur, onu sevən insanların qəlbində .Yunus Əmrə şəxsiyyəti türk şeirindən, türkün qəhrəmanlıqla dolu tarixindən , savaşalrından , türkün varlıq qopuzundan qopan səs kimi mənalandırılır , yaşayır bu misralarda...

Şairin " Şübhə " adlı kitabında - 1. Bəxtiyar Vahabzadə , Şübhə, İstanbul , 2002 .

eyni zamanda " Zəlzələ" , " Millətə xidmət" ," Tənha məzar " adlı şeirləri də yer almışdır. " Tənha məzar" şeirində 1918- ci ildə Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətinin yaradılması , Türkiyədə baş verən tarixi hadisələrə birbaşa həsr etmişdir. Bu tarixi hadisələrlə bağlı gerçəklikləri əks etdirən " Tənha məzar " şeirində bu döyüşlərdə qəhrəmancasına şəhid olan tük əsgərlərinə səslənir ;

Yolun kənarında tənha bir məzar,
Üstündə nə adı var , nə soyadı var
Yolçu arabayı durdur bu yerdə
Bir sor, kimdir ,yatan tənha qəbirdə ?...
O bir türk əsgəri , qəhrəman, mətin!
O öz qardasına yardıma gəldi
Gülləyə düzülən millətimizin
Haqlı savaşına , yardıma gəldi.

... B. Vahabzadə şəxsiyyətinə yaradıcılığına , olan sevginin ifadəsidir ki , bu böyük poeziya müəllifi dünyanın bir çox dillərinə ingilis, fransız, alman, fars , türk , polyak , ispan , macar və b . dillərə tərcümə olunmuşdur. Türkiyənin Adana şəhərində gəncliyin şairin şəxsiyyət və yaradıcılığına olan sevgisinin təzahürü olaraq Bəxtiyar Vahaabzadənin adını daşıyan Sosial Elmlər Liseyi fəalyyət göstərməkdədir. Bəxtiyar Vahabzadə türk dünyasının şairi adını ömrünün son gününə qədər böyük bir şərəf və ləyaqətlə qorumuşdur. Dərin fəlsəfi düşüncəli yaradıcılığı, uzaqgörənliyi , müdrikliyi , dərin zəkası ilə vətəninə , xalqına ruhən bağlılığı, ən əsas böyük türk dünyasını öz qəlbində , ölməz şeirində ülvi sevgi ilə yaşadan bir şair olaraq , hər zaman var olan türk dünyasının dilində , sözündə əbədi yaşayacaqdır ...

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. U. Qocatürk " Atatürk " , Bakı, 1991, səh 108
2. B. Vahabzadə seçilmiş əsərləri I– cild , Bakı, 2001, 544 səh
3. B. Vahabzadə seçilmiş əsərləri II – cild , Bakı, 2002 , 576 səh
4. B. Vahabzadə seçilmiş əsərləri III- cild, Bakı , 2002, 512 səh
5. B. Vahabzadə seçilmiş əsərləri IV – cild , Bakı, 2002, 608 səh
6. B. Vahabzadə seçilmiş əsərləri V – cild , Bakı, 2002 , 504 səh
7. B. Vahabzadə , Sonbahar düşüncələri , İstanbul , 1993, səh 138
8. B. Vahabzadə , Gün var əsrə bərabər , İstanbul , 1993 , səh 3
9. B. Vahabzadə , Axı dünya fırlanır, Bakı, 1987 , səh 43
10. B. Vahabzadə , Türk ədəbiyyatı dərgisi , 1996
11. B. Vahabzadə Şübhə, İstanbul , 2002

12. I Beynəlxalq B. Vahabzadə simpoziumu materialları , 13- 15 dekabr, 2012
13. E. Karaman , Türk ədəbiyyatı dərgisi , 2006- cı il, N – 398
14. B. Vahabzadə ilə vida mərasimindəki çıxışından fikirlər .Prof. N. Şəmsizadə, prof . N. Cəfərov , BDU , 14 fevral, 2009.

Г.Гулиева

Бахтияр Багабзаде и тюркский мир.
Резюме

Бахтияр Вагабзаде - могучий мастер не только азербайджанского народа, но и национальный поэт великого тюркского мира. С этой точки зрения очень важно исследовать творчество Б. Вагабзаде не только в контексте Азербайджана, но и в контексте тюркской литературы.

Примечательно, что систематическое исследование творчества Б. Вагабзаде именно в этом направлении не проводилось. Статья посвящается истории исследования личности, творчества Б.Вагабзаде в Тюркской литературе.

В статье основное место занимает олицетворение духовного мира тюркского объединения и тюркского мира в творчестве Бахтияра Багабзаде.

G.Guliyeva

Bakhtiyar Vahabzada and Turkish World
Resume

Bakhtiyar Vahabzada is not only the poet of Azerbaijan people, he is also famous powerful poet of the whole Turkish World.

On this point, it is important to search activities of B. Vahabzada not only in Azerbaijan but also in context of Turkish Literature. It should be noted that activities of B. Vahabzada has not been serached widely on this direction.

The article is about the searching history of Bakhtiyar Vahabzada's personality, activities in Turkish Literature. Personification of spiritual world of Turkish unity and Turkish Literature in activities of Bakhtiyar Vahabzada takes main place in the article.

Rəyçi: Nizaməddin Şəmsizadə
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

SAMİRƏ RZAYEVA
Sumqayıt Dövlət Universiteti
rsamira80@mail.ru

ŞEKSPİN SONETLƏRİNİN MÖVZU DAİRƏSİ

Açar sözlər: Şekspir, dram, lirika poeziya, janr, sonet,
Key words: Shakesp, dram, lyric poetry, genre, sonnet
Ключевые слова: Шекспир,драм,лирические поезия, жанр, сонет

İngilis Renessans dövrünün görkəmli nümayəndəsi kimi tanınan Vilyam Şekspir dünya ədəbiyyatı xəzinəmizə saysız- hesabsız ölməz əsərlər bəxş etmişdir. O, təkcə İngilis xalqının deyil, bütün dünyanın şairidir. Onun yazdığı bəşəri əsərlər varlıq aləminin incilərindən sayılır. Şekspirin qəhrəmanları öz ləyaqətini, saflığını, nəcabətini, mənəviyyatını və cazibəsini həmişə qoruyub saxlamağa çalışan insanlar olmuşlar. Onun qəhrəmanlarına dünya şöhrəti qazandıran başlıca amil mənəviyyatı pozulan cəmiyyətlə mübarizə aparmaları, orada insan ləyaqətini dəyərləndirmələri idi. Belə qəhrəmanlar çox gözəl bilirdilər ki, rəzalət, haqsızlıq, özbaşınalıq hakim olan yerdə ləkələnmədən yaşamaq mümkün deyil. Bu sarsıntılar içərisində yaşayan Şekspir qəhrəmanları "olum ya ölüm" sualı qarşısında qalırdılar.

Azərbaycan oxucusu onun əsərlərində humanizm, ədalət, insansevərlik, mərhəmət, hörmət, insan qəlbinin dərinliyinə nüfuz etmək, doğmalıq, ünsiyyət, ləyaqət və başqa mərhəmət hisslərin tərənnümünü görmüş və yeri gəldikcə onun qəhrəmanlarına oxşamağa çalışmışlar. Şekspirin əsərlərində həyat həqiqətləri cəsarətlə söylənilən bədii gerçəklikdir.

Dünya ədəbiyyatının nadir sənətkarlarından sayılan Şekspir yaradıcılığa lirik şeirlərlə başlamıdır. XVII əsr ingilis şairi Tomas Qrey demişdir: "Şekspirin hər sözü bir lövhədir". (1,52) Əsərlərində insan qəlbinin dərinliklərinə nüfuz edən sənətkar yaratdığı obrazlar vasitəsi ilə bütün bunları oxucusuna çatdıra bilib. İnsanın bu aləmin ən müqəddəs varlığı olması fikrini Hamletin sözləri ilə " kainatın bəzəyi, bütün canlı varlığın tacı" olduğunu oxuculara çatdırır. İnsanı bu aləmin ən gözəl varlığı sayan sənətkar yazır:

Gözəllik hifz edir öz surətini,
Gülüm, gözəlliklə həyat qoşadır.
Solan çiçəklərin təravətini,
Qönçə çiçəklərin hüsnü yaşadar (2 , 9).

Yaratdığı obrazların simasında insana müqəddəs varlıq kimi baxan sənətkarın əsərlərinin əsas ideya və mövzusu bu fikirlər üzərində qurulub. İnsana "bu gün dünyamızın zinəti sənsən" deyən şair bu məramını həm dramlarında, həm də sonetlərində bizə çatdırır. Yaratdığı faciələrdə

qəhrəmanların açı taleyində, komediyalarda gülüş hədəfi olan obrazlarda insana sevgi, mərhəmət aşılayan sənətkar "insanı Allahın sevərəkdən yaratdığı" ideyasına dayanır. Onun bəzi sonetlərində hər bir canlı və caçsız varlıqda Allahın təzahürünü, ondan zərrələrinin olduğunu, onun hökmü olmadan bir zərrənin belə yarana bilməməsi ideyası durur. Biz bu sonetdə Tanrının müxtəlif şəkildə əksinin təzahürlətinə bir işarə olduğunu da görürük.

Nədən yaranmısan, nədir cövhərin?
Sənə milyon gözəl bənzəyir inan.
Bircə kölgəsi var hər bir bəşərin,
Sən isə hər cürə əks olunursan (2 , 62).

Allah sevgisi, Allahın yaratdıqlarına məhəbbət hissi yanaşmaq Şekspir qəhrəmanlarının əsas amalı olub. Şekspirin əsərlərinə əbədilik və ölməzlik gətirən də bu sevgidir.

Şekspirin lirik yaradıcılığının əsas hissəsini sonetləri təşkil edir. Şeksprin sonetlərinin hamısı bizə gəlib çatmayıb.Onlarda süjet birliyi yox-dur. Onun sonetlərində üç qəhrəman tipi özünü göstərir: bunlardan biri şairin özüdür, dostu və segilisi qarabəniz-əsmər xanımdır.

Mən ölüm istəyirəm, yoxdur görməyə halət,
Dilənçilik eiləyir qapılarda ləyaqət,
Sadəliyə gülərək rişxənd eyləyir yalan,
Puçluq paltar geyinir min bəəzəkdən, cəlaldan.
Saxtalıq hökm verir qəlbə, ağla, kamala,

Bərakət təhqir olub düşür dərdə, zavala. (3, 29)

Sonet-lirik janrın az yayılmış şəkillərindən biridir. Orta əsrlərdə İtalyada müəyyən edilmiş qaydaya görə on dörd misradan ibarət olan şeirlərə sonet deyilirdi. Misralarının sayının nisbətən az olmasına baxmayaraq, sonet quruluşca bir qədər mürəkkəb olur. Bu formada yazılan şeir iki hissəyə ayrılır, birinci hissə hərəsi dörd misralıq iki bənddən, ikinci hissə isə hərəsi üç misralıq iki bənddən ibarət olur. Birinci və ikinci bəndlərə katren, ikinci və üçüncü bəndlərə isə terset deyilir. Bu janra İngiltərədə Şekspir öz yaradıcılığında geniş yer vermişdir. Şekspirin aşağıdakı sonetinə diqqət yetirək.

Ya qoca vaxtımda, ya ondan əvvəl
Məni öz qoynuna alanda məzar-
Aləmə haqqımda heç danışma gəl,
Məni sevdiyini yadından çıxar (4,161).

Bu şeir nümunəsindən sonet janrının necə iki hissəyə bölündüyünü, əvvəlki iki bəndin sonrakı bəndlərdən fərqini əyani olaraq görürük.

XX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı Şekspirin sonetlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi sahəsində yeni işlər görməyə başladılar.

Seyran Məkan Azəri "Yeni Şekspir erası" adlı məqaləsində yazır: müəllif ömrünün iyirmi ilini bu işə həsr edib, şifrələri açan yeganə azərbaycanlı tədqiqatçıdır. İnanırıq ki, yazı və təqdim edəcəyimiz kriptoqrafiya oxucularımız üçün də maraqlı olacaqdır. Müəllifin yaradıcılığının fəlsəfi aliliyi və bu əsərləri yaradanın özünün şəxsiyyətinə ümdə aliliyini əxz etmək üçün, onun yaratdığı əsərlərin mahiyyət gerçəkliyini, adi, ümumbəşəri duyğulardan, məlum ədəbi-tənqidi meyardan və ya şablon-prizma miqyasından əks olunur. (5).

Şeksprin sonetlərindən danışan Ü.Bədəlbəyli "Шекспир в Азербайджане" kitabında yazır: "Как известно сонеты распадаются на две группы: первые 126 посвящены Прекрасному другу, а сонеты 127-152 Сумуглой даме. (6, 75)

C.Cəfərov özünün "Yaradıcılıq yolu" kitabında maraqlı bir fikrə gələrək deyir ki, Şekspirin sonetlərində özününəxsus yaşam hissləri yoxdur. Sonetlərindən başlayaraq tarixi dramlarına qədər müəllifin əsas ideyası insan taleyi-xalqın taleyi olmuşdur. Daha sonra isə müəllif yazır: "154 sonetində Şekspir tərcümeyi -halı yoxdur. Bəs bunlarda nə var? Ali hiss, həyat fəlsəfəsi, düşüncə, həyatın geniş fəlsəfəsi" (1, 77).

Həmin o qara günə saxladım silahımı
Ki, vuruşsun ölümlə, onu qoymadı yerə.
Sənin əziz surətin qoy solmasın, sönməsin,
O bir nümunə olsun gələcək nəsillərə.

Tədqiqatçıların mənzum məktub hesab etdikləri ilk sonetlərin personajları-müəllif, onun dostu və "qarabəniz qadındır"dır. Məktub monoloqda zəgin mənəvi həyat yaşayan, taleyin ağır zərbələrinə sinə gərən, fədakar məhəbbətin şəfəqləri ilə parlayan insanın həyəcanlı səsi eşidilir. Onun sonetlərinin hər bir misrası canlı həyatın özü kimi qaynayıb, coşaraq çağlayır. Sakit, ətalətdə olan bir həyat Şekspirə yadır. Hətta harmonik vəhdət təsəvvürləri yaradan sonetlərində belə insan hisslərinin ziddiyyətləri və mürəkkəbliyi ehtiraslı pafosla əks olunmuşdur.

Tədqiqatçılar sonetlərin – bu poeziya nümunələrinin yazıldığı dövrdən bu günə qədər kimə, həsr olunması haqqında mübahisə edirlər. Onlar müxtəlif konkret şəxs adları göstərirlər. Bizcə, bu sonetlərin hər hansı şəxs və hadisəyə həsr olunması zahiri əlamətdir. Bu ölməz poeziya inciləri, Çarlz Naytin dediyi kimi dahi şair fantaziyasının ecazkar nümunəsidir. (7, 80)

"Şekspir tərcüməşünaslığında bir sıra obraz və ifadələr haqqında bu gün də mübahisəli fikirlər söylənilir. Ona görə də çox vaxt tərcüməçilər hətta ümumi qəbul edilmiş fikirlərə etinasız yanaşaraq öz intuitiv həssaslıqlarına güvənir, müəyyən sərbəstliklərə yol verirlər. Bunlara bir tərəfdən Şekspirin müəmmaları əsas verirsə, digər tərəfin ingilis dilinin geniş imkanları, qrammatikasının tarixi vəziyyəti yol verirdi" (8, 98).

Belə poetik və bədii ifadə vasitələri tərcümə əsnasında öz təsir gücünü itirir. Bu sonetlərin tərcüməsi baxımından Azərbaycanda mərhum şair -tərcüməçi T.Əyyubovun və S. Mustafanın böyük xidmətləri olub. Bu cür metaforalara tərcümədə nəzər yetirək.

Mən nifrət edirəm, bu sözlər onun
Süzüldü sevimli dodaqlarından,
Lakin sifətində sezib qorxunu-
Kin və qəzəbini saxladı bir an.

Şekspir sonetlərindəki metaforalarla bağlı L.Muradova yazır "Xüsusən, araşdirmalar zamanı aydın olur ki,S. Mustafanın tərcümələrində Şekspirin ruhu, lirikası, fikri daha yaxşı saxlanılmış- dır. O, hərfi tərcüməyə getməmiş, Şekspir sonetlərinin ruhunu, mahiyyətini müasir Azərbaycan oxucusuna yüksək, poetik şəkildə çatdırmağa nail olmuşdur " (8, 99).

Nümunəyə nəzər yetirək:

Necə də bənzəyr hicranın qışa,
Elə bil könlümdə buz layı yatır.
Günlər qəmli-qəmli yetişir başa.
Sanki, at oynadır qarlı dekabr.

Muasirləri Şekspirə zamanının əsl qiymətvericisi, zamanın həqiqi ifadəedicisi kimi baxırdılar. Şeksprin yaradıcılığında utopiya kimi görünən arzuların reallaşması üçün müəyyən vaxtdan sonra real şərait yaranmağa başladı. Şekspir tənqidi realizmin bünövrəsini, rüşeymini özünün yaradıcılığında qoymuşdur. Sonradan bu xəyallar reallıqlara çevrildi.

Ölüm istəyirəm, dözmürəm artıq,
Mən baxa bilmirəm bu puç varlığa.
Nuru pəncəsində boğur qaranlıq,
Rəzalət yetişir bəxtiyarlığa.

Bu sonet şair haqq-ədalətin öz yerində olmadığını, hər şeyin şərin hökmü ilə idarə olunduğuna işarə edir. Zamanın çarxı dönüb "qaranlıq nuru" göründüyü anda öz pəncəsində boğur, rəzalət hökmranlıq edir, hər yerə hakimdir, özünü bəxtəvər sanır. Sonetlərin bir qismində şair xəyallarının

gerçəkləşməsinə köklənən arzularını görürük.Şekspir sənətinin sirri və qüdrəti reallıqla xəyal arasında bir əlaqə yaratmaqda idi. Bu əlaqə onun sonetlərini başlıca mövzusunu təşkil edir.

XVI əsrin sonlarından etibarən Şekspir sonetləri öz fəlsəfi məzmun dərinliyinə, lirik ricətinə, dramatizim və lirizminə görə dövrünün sonet sənətinin inkişafına təkan vermiş, onu öz oxucusuna sevditmişdir.

Ədəbiyyat

1. C.Cəfərov. Vilyam Şekspir. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı. Bakı: 1964
2. Müstafa S. Tərcümə edən: (Ön söz.Ş. Xəlilli.Sonet sevgisi) Vilyam Şekspir. Sonetlər. Bakı: Azərnəşir, 1992.
3. Şekspir. Seçilmiş əsərləri.İki cilddə I c. Ön sözün (İ.Rəhimov). Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2004
4.Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı, Maarif, 1978
5. Seyran M. http://sia.az/az/news/analysis/ -yeni-sekspir- erasi-arasdirmalarda
6.Баделбейли У. Шекспир вАзербайджане. Баку, Маариф,1993
7. Найтн С.Шекспир и русская культура. Сбор.ст.изд. «Наука» М.Л. 1965, с. 804.
8.Muradova L. Vilyam Şekspirin sonet poetikasında metafora. Elmi araşdırmalar. I toplu. Filologiya, tarix, incəsənət. Bakı: Elm və təhsil, 2000, s. 98.

С.Рзаева

Тематический круг сонетов Шекспира

Резюме

Выдающийся представитель английского Ренессанса Шекспир подарил сокровищнице мировой литературы бесчисленное количество бессмертных творений.Несмотря на то что,со смерти этого великого поэта прошло около 500 лет,интерес к его творчеству не уменьшился.

Один из исключительных мировых мастеров слова Шекспир начинал своё творчество с лирических сонетов.

В начале своего творческого пути он наряду с пьесами писал также лирические стихи.Великий мастер отдавал предпочтение драматургическому жанру,основную линию его творчества составляли пьесы.

Но Шекспир жил в такое время,когда истинными талантами считались поэты.И это сподвигло талантливого мастера создавать также стихи и сонеты.В его сонетах истории из жизни общества отражаются лирическими красками.

S.Rzaeva

Diapason of topics of Shakespeare's sonnets

Summary

William Shakespeare, known as an outstanding figure of the British renaissance period presented numerous valuable masterpieces to the treasure of the world literature. Although 500 years passed over his death, his creativity is still in the focus of interest.

A rare master of literature of the world started his creativity with lyric poetry. At the initial stage of his creativity, besides plays he wrote poets as well. The great master preferred dram genre, and his plays are the core of his literary creativity. But, Shakespeare was living in a period that the people of poetry writing used to be treated as people of real talent.

Thus, he was writing poets in order to gain reputation in the society. The events and stories being happened in the society are reflected with lyrical colors in his sonnets.

Rəyçi: Leyla Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SƏBUHİ QƏHRƏMANOV
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
gahramanovsabuhi@gmail.com

1920-1930-cu İLLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA REALİZM DƏYƏRLƏRİ

Açar sözlər: realizm, romantizm, maarifçi realizm, tənqidi realizm, sosialist realizmi, ənənə, inqilabi gerçəklik
Ключевые слова: реализм, романтизм, просветительский реализм, критический реализм, социалистический реализм, традиция, революционная действительность
Key words: realism, romanticism, enlightenment realism, critical realism, socialist realism, tradition, revolutionary reality

1920-1930-cu illər Azərbaycan ədəbiyyatı ilk növbədə realizm bədii yaradıcılıq metodunun gücü ilə təmsil olunurdu. Tədqiqatçıların fikrincə, həyata realist yanaşma ibtidai dövrlərdən başlayaraq sənət baxışlarının ünsürü olmuşdur. Bədii metod olaraq, realizm ədəbiyyatın bütün tarixi inkişafı boyu hazırlanmış, mükəmməl şəkildə özünü XIX-XX əsrlərdə göstərmişdir. Realizm yaradıcılıq metodu və ədəbi cərəyanının ədəbiyyat tarixində yerini realizmin tədqiqatçısı B.Suçkov "Realizmin tarixi taleyi" əsərində geniş şərh edir: "Keçmişin və indinin tarixi prosesləri barədə əqli və mücərrəd təsəvvürləri gerçək, obyektiv mündəricə ilə dolğunlaşdırmaq xidməti realist sənətə nəsib oldu və o da bu nəhəng vəzifəni zamanın ən mühüm mənəvi tələblərinə cavab verərək yerinə yetirdi. XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində qeyri-realist cərəyanlar tərəfindən sıxışdırılan realist sənət həyatın idrak vasitəsi olub, yenidən inkişaf və kamilləşməyə doğru böyük təkan aldı. Feodalizmin dağılması ilə meydana çıxmış yeni ictimai münasibətlərin bir çox xüsusiyyətlərini realizm dərk və təsvir etdi" (1, s. 115-116).

Real varlığın bədii dərk olunmasında realist ünsür və cəhətləri antik sənətdə, intibah dövrü və maarifçilik epoxasında araşdırıb şərh edən tədqiqatçı realizmin bir sistem olaraq bədii metod və cərəyan kimi XIX əsrdə meydana çıxmasını tarixi dünyagörüşün yaranması ilə bağlayır. Tarixə elmi-obyektiv baxışların meydan almasının ilk olaraq romantizm və daha sonra realizmin təşəkkülü ilə şərtləndiyini təsdiqləyərək, tədqiqatçı hər iki ədəbi cərəyanı tarixi müqayisədə təqdim edir: "Realizm eynən romantizmin meydana çıxdığı həyat şəraiti, tarixi zəmində yüksəlmişdir; qarşısında eynən romantik sənətin yerinə yetirməyə çalışdığı ideya vəzifələri durmuşdur – tarixi prosesin gerçək mündəricəsini və hərəkət istiqamətlərini üzə çıxarmaq.

Romantizm və realizm arasında oxşar cəhətlər də bununla izah olunur, Puşkin və Balzak, Dikkens, Qoqol və Stendal yaradıcılığında, hələ daha kiçik miqyaslı realist yazıçıları kənara qoyuruq, bütövlükdə romantizm ünsürlərinin mövcudluğu da buradan irəli gəlir" (1, s. 116)

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində tarixi şərait tapıb sistemli şəkildə meydana çıxan Azərbaycan realizmi də eyni səciyyədədir. Eyni dövrdə yaranan Azərbaycan romantizmi ilə realizmini də eyni ideya məqsədləri birləşdirir və bu, "Füyuzat" və "Molla Nəsrəddin", Ə.Hüseynzadə və C.Məmmədquluzadə, M.Hadi və M.Ə.Sabir, A.Səhhət və Ə.Haqverdiyevin simasında təcəssüm olunan romantik və realist yaradıcılıqları müqayisəyə tam imkan verir. "Xüsusən, ədəbi-ictimai fikirdə yayılmış Molla Nəsrəddinçilik hərəkatı azərbaycançılıq məfkurəsinin və realist ədəbiyyatın dayaqlarını daha da möhkəmləndirmiş və davamlı inkişaf perspektivlərini müəyyən etmişdir" (2, səh. 5-6)

Realizm problemi bütün XX əsr ərzində sovet, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında tədqiq və müzakirə olunan ən aktual məsələlərdən biri olmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq, görkəmli ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev "Realizm: sənət və həqiqət" monoqrafiyasında realizmin Azərbaycan ədəbiyyatında keçdiyi tarixi yolu, təşəkkül və inkişafı, zəngin ideya və dəyərlərini ümumiləşdirir, mərhələ və tip təsnifatını aparır: "Erkən realizm" mərhələsinin mühüm tarixi hazırlıq (predrealizm) rolunu qəbul etməklə və bu istilahı şərti mənada işlətməyi mümkün hesab etməklə bərabər, biz Azərbaycan realizminin keçirmiş olduğu üç əsas mərhələyə münasib olaraq aşağıdakı üç istilahın məqsədəuyğunluğunu elmi cəhətdən daha doğru hesab edirik:

1. Maarifçi realizm. Azərbaycan realizminin tarixində ən böyük dövrdür. Daha doğrusu, bu realizm M.F.Axundovun ədəbi məktəbi, realizm nəzəriyyəsi, estetikası və ənənələri ilə bağlı olan dövrləri əhatə edir.

2. XX əsrin tənqidi realizmi. XIX əsrin sonundan 20-ci illərə qədərki dövrün realizmi nəzərdə tutulur ki, bu dövrün ən böyük nümayəndələri C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabiri hesab etmək olar.

3. Sosialist realizmi. (3, s. 24)

Məlumdur ki, sənətdə hər bir realizm tipini doğuran tarixi şəraitdir və eyni zamanda həmin realist ədəbiyyat öz mərhələsini yaradır. Bununla belə, realizmin bir tarixi mərhələsi arxada qaldıqdan sonra dəyərləri heç də itmir, yeni tarixi şəraitdə ənənə şəklində mövcud olmaqda davam edir. XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində yeni tarixi şəraitin tələbi ilə Azərbaycan tənqidi realizmi yaranarkən, M.F.Axundzadə realizminin dəyərləri heç də əhəmiyyətini itirmədi, maarifçi ənənələr şəklində həm bilavasitə maarifçi yazıçı və şairlərin yaradıcılığında davam etdi, həm də C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir realizmində ehtiva və həzm olundu.

1920-1930-cu illərdə yeni ədəbiyyat tələbləri meydana çıxarkən, əvvəlki realizm tipləri heç də əhəmiyyətini itirməmişdi. Bunu həmin dövr ədəbiyyatının zəngin nümunələri də təsdiq edir. N.Vəzirov, A.Şaiq, S.S.Axundov, S.Qənizadə və b. maarifçi yazıçıların, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Ə.Nəzmi, Y.V.Çəmənzəminli, C.Cabbarlı, T.Ş.Simurğ, M.S.Ordubadi və b. tənqidi realistlərin yaratdığı ədəbiyyat yeni sosialist realizmi ədəbiyyatı ilə yanaşı yaranır, yeni dövrün problem və mövzularını ifadə etməkdə ondan geri qalmamağa çalışırdı. Ümumən, yaradıcılıq metodu və dövr münasibətindən danışarkən, Ş.Alışanlı hər bir yazıçını bu və ya digər dövrə uyğun müxtəlif yaradıcılıq metodlarına parçalamaq yox, əksinə, tarixi dövrlərin sərhədlərini asanlıqla aşan yazıçının vahid yaradıcılıq metodundan danışmağı daha düzgün sayır: "Əslində, XX əsrin əvvəlində yaradıcılığa başlayan Mirzə Cəlil, Ə.Haqverdiyev, H.Cavid, A.Şaiq kimi müxtəlif üslublar və müxtəlif yaradıcılıq metoduna malik sənətkarlar 1920-1930-cu illərdə də yazıb-yaratmışlar və deməli, ədəbi prosesə də təsir etmiş, onun iştirakçısı olmuşlar" (4, s. 122)

1920-1930-cu illər ədəbiyyatının mərhələ xüsusiyyəti həm də onda özünü göstərir ki, maarifçi və tənqidi realizm dəyərləri yalnız ənənə şəklində özünü göstərmir, həm də bilavasitə bu dövrün təzahürü kimi meydana çıxır. 1920-1930-cu illər ədəbiyyatında realizmin hər üç tipi üçün gerçək tarixi zəmin mövcud olmuşdur. Maarifçi yazıçıların əsas təsvir predmeti gerçəklərdə qalmaqda olan patriarxal cəmiyyətin qalıqları – mədəni gerilik, nadanlıq, kütləvi savadsızlıq, dini fanatizm, qadın hüquqsuzluğu, köhnəlmiş adət-ənənələrdir. Vətənin gələcəyini xoşbəxt görmək istəyən maarifçilər bu gerçəklərə qarşı maarifi, mədəni cəmiyyət idealını, qadın azadlığı məsələsini qoyurdular.

Tənqidi realistlərin yaradıcılığında da eyni hədəflər – patriarxallıq, fanatizm, gerilik, sosial ədalətsizlik, pul cəmiyyətinin ifşası, qadın azadlığı və s. motiv və mövzular təqib olunur. Xalqın, millətin sabahı barədə qayğı və düşüncələr əsas ideal təşkil edir. Amma maarifçilərdən fərqli olaraq tənqidi realistlər yalnız işıqlı ideyaları irəli sürməklə, onu qaranlıq mühitə qarşı qoymaqla kifayətlənmir, başlıcası problemlərin kökünə gedir, ictimai-siyasi səbəblərini açır, gerçəkləri təhlil və tənqid etməklə çıxış yolu axtarırlar. Hər iki ədəbi cərəyanda xalq mövqeyi, xalq nöqteyi-nəzəri əsas götürülür. Heç təsadüfi deyil ki, 1920-ci illər ədəbi prosesində maarifçi və realistləri bir-birindən ayırmadan "xalqçı" ədəbi cərəyan kimi qələmə verirdilər.

Tənqidçi Ə.Nazim M.F.Axundzadə ilə başlayan ədəbiyyatı bütün məqalələrində "xalqçı" cərəyan adlandırır və bir qayda olaraq, "Füyuzat"dan başlanan ədəbiyyata (romantizmə) qarşı qoyur: "... əvvəlcə Mirzə Fətəli ilə başlayan realizm Hüseyn Cavidlə əks hərəkət göstərdi, romantizmə keçdi,

xalqdan ayrıldı. Fəqət ilk cərəyan ölmədi. Əvvəlcə Molla Nəsrəddin və sonra Cəfər Cabbarzadə ilə özünü göstərdi" (5, s. 60). Ədəbiyyatşünas, professor Bəkir Çobanzadə də ədəbiyyatda "xalqçılıq" cərəyanını M.F.Axundzadədən başlayır, "Ədəbiyyatımızdakı yeni qiymətlər", "Oktyabr və türk-tatar ədəbiyyatı", "Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü. Nasionalizmdən internasionalizmə" və s. məqalələrində (bax: 6, II c.) Azərbaycan ədəbiyyatında M.F.Axundovdan Sabirə qədər gələn ədəbiyyatın xəlqiləşməsi və Əli bəy Hüseynzadənin adı ilə bağlı "İstanbulçuluq" xətlərini fərqləndirir. Birinci xəttə önəm verərək, buna maarifçi yazıçı T.Ş.Simurq və "çox sevimli və realist hekayə və pyesləri ortaya çıxmaqda olan ixtiyar ədiblərimizdən Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin əsərləri"ni misal göstərir (6, II c., s. 292-293).

Eyni ədəbi prosesi xaricdən izləyən mühacirət ədəbiyyatşünaslığı da maarifçilər və realistləri vahid ideya-bədii mövqedə görərək, "xalqçı" cərəyana aid edirlər. M.B.Məhəmmədzadə "Proletar ədəbiyyatı milliyyətçi ədəbiyyatın vahid cəbhəsi qarşısında" məqaləsində yazırdı: "...Ə.Cavat və H.Cavit bəlli. Onlar milliyyətçiliyi təmsil ediyorlar. Bunlardan başqa, lisan və mövzu etibarilə xalqçı olan, bolşeviklərin özlərinə "cığırdaş" adlandırdıqları, bir zümrə də vardır ki, başlarında Əbdürrəhimbəy, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Sadiq, Cəfər Cabbarlı, Süleyman Sani (Axundov), Abdulla Şaik kimi qüvvətli hekayəçi, şair, dramaturq ədib və mühərrirlər duruyorlar. Bunlar romantik – siyasi milliyyətçi deyil, realist – xalqçı Azərbaycançıdırlar. Daha doğrusu, aktiv mübariz milliyyətçi olan birincilərə qarşı bu ikincilər passiv millətçidirlər" (7, s. 484-488.)

Göründüyü kimi, müxtəlif nöqteyi-nəzərdən – sosializm və ya milliyyətçi mövqedən qiymətləndirilməsindən asılı olmayaraq, başlıca cərəyanlardan biri kimi realizmin 1920-1930-cu illər ədəbiyyatında varlığı şübhə doğurmur və hətta dövrü ifadə edən "ən sağlam... ədəbi məslək" (B.Çobanzadə) kimi dəyərləndirilir. Ədəbi cərəyanların mahiyyəti yalnız dövrün, cəmiyyətin yazıçıya münasibətində üzə çıxmır, başlıcası yazıçı və şairlərin dövrə, zəmanəyə, həyata münasibətində ifadə olunur. İstər maarifçilər, istərsə də realistlər yeni quruluşun, sovet hakimiyyətinin gəlişini nisbətən sakit, loyal qarşılamış və hətta "şura hökuməti"nin ilk addımlarında müsbət cəhətlər axtarmışlar. Realist ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, yazıçılar ilk növbədə cərəyan edən hadisələrdə öz ideya və ideallarının təsdiqini aramışlar.

Maarifçi realistlər əsərlərində yeni quruluşu maarifçi ideyaların həyata keçməsinə təkan verən, yardım edən bir vasitə kimi qəbul edir və alqışlayırdılar. S.S.Axundovun "Laçın yuvası" pyesi (1921) Azərbaycana sovet hakimiyyətinin gəlişini əks etdirən ilk əsərlərdən idi. Hətta ədəbiyyatşünaslar pyesi sovet dövrü ədəbiyyatının ilk qələbəsi kimi

qiymətləndirmişlər: “Bu keyfiyyətin sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında ilk nümunəsini "Laçın yuvası"nda görürük. Yazıçı bu əsərində dramaturgiyamıza qəhrəmanlıq pafosu, xalq mənafeyini hər şeydən üstün tutan Cahangir kimi bir surət gətirmişdir. Akademik M.Arif "Laçın yuvası" haqqında yazır ki, bu dram, eyni zamanda, ədəbiyyatımızın böyük bir qələbəsi idi” (8, s. 7)

Doğrudur, əsərdə sovet hakimiyyətinin gəlişi süjet-hadisə səviyyəsində işıqlandırılsa da, başlıca konflikti müəyyən etmir. Hadisələr bəy sinfinin bu motivə münasibəti şəklində qurulur. Bir yanda Əmiraslan ağa və qardaşı qızı Pəricahanın, digər bəylərin (Səlim bəy, Heydər bəy, Muxtar bəy, Mehrəli bəy) bolşevik işğalla qəti barışmazlığı, digər tərəfdə rəiyyətlə xoş rəftar edən Əmiraslan ağanın dayısı Ədil bəyin, Əmiraslan ağanın oğlu Cahangirin yeni hakimiyyəti qəbul etməsi hər iki tərəfi qarşı-qarşıya qoyur. Pyesdə bolşevizmə bəylərin müxtəlif münasibəti fonunda ictimai-siyasi gerçəklər açılır. Realizmin gücü və mahiyyəti də bundadır.

M.B.Məhəmmədzadənin sözləri ilə deyilsə: “Rusiyada tarixi bir təsadüf əsəri olaraq, mövqeyi-iqtidara gələn bolşevizmin yapdığı inqilab” Azərbaycanda mümkünsüzdür (9, s. 4-7;). Bolşevizm “Laçın yuvası” əsərində də kənardan daxil olan hadisədir. Bunu Cahangir surəti ümumiləşdirir. O, Rusiyada təhsil alarkən bolşevizmə qoşulmuş, pyesdə də başlıca olaraq bu motivi deklamasiya edir: “Məgər millət yalnız bəylərdən ibarətdir? Bəs bu milyonlarla kəndli, işçi, yoxsullar? Yoxsa onlar vətən övladları deyil? Pəricahan, ağalıq daha bitdi, çünki onu mühafizə edən, onun yolunda qanlarını sel kimi axıdan kəndli və fəhlə indi hüququnu daha anlamış. Buna sübut kəndlilərin bizim tərəfə keçməsidir. Bu gün iki qüvvə bir-biri ilə toqquşur. Biri haqqı müdafiə edir, digəri zülmü. Pəricahan, səni bu haqq yola dəvət edirəm” (8, s. 81).

Amma eyni zamanda dramaturq Cahangir surətini milli həyatdakı daxili konfliktin daşıyıcısı kimi verir. Bəyliyin içərisindən çıxmış Cahangir məhz təhsil alandan, üstəlik K.Marksı oxuyandan sonra öz sinfi əqidəsini dəyişərək cəmiyyətin sabahını əməkdə, zəhmətkeş sinfə qoşulmaqda görür. Motivin maarifçi xarakteri aşkardır. Öz feodal cəmiyyətinin zülm və ədalətsizlik üzərində qurulmuş xanədanına qarşı təhsil almış maarifçi surətlərin mübarizəsi N.Nərimanovun “Nadanlıq” (1894), N.Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” (1896), Ə.Haqverdiyevin “Bəxtsiz cavan” (1998) pyeslərindən başlayaraq maarifçi dramaturqların başlıca konflikti idi. Və əksərən, bu konflikt maarifçiliyin faciəsi ilə nəticələnir, rupor qəhrəmanlar nadanlığın, geriliyin, qaranlıq mühitin qurbanı olurdular. “Laçın yuvası” da faciəvi ölümlərlə bitir, lakin burda ölən, məhv olan tərəf maarifçi qüvvələrlə barışmayan köhnə dünyadır. Beləliklə, sinfi mübarizə və sovet hakimiyyətinin gəlməsi fonunda baş verən hadisələrin daxili konfliktini milli

həyatın özü diktə edir. Pyes Cahangirin, Ədil bəyin və kəndlilərin qələbəsi və Pəricahan xanımın da onların tərəfinə keçməsi ilə tamamlanır.

Pyesdə sinfi mübarizənin qələbəsini əsaslandıran bircə motiv də yoxdur, ədəbiyyatşünasların yozmağa çalışdığı kimi: "Yeniliklə köhnəliyin, sosialist şüuru ilə bəy, mülkədar şüurunun mübarizəsi əsərdə əsas konflikt kimi" çıxış etmir, çünki nə Cahangirin, nə də ətrafındakı kəndli və nökərlərin bu şüura necə gəldiyi, yiyələndiyi təsvirdən kənardır. Əksinə, sinfi qarşıdurmanı dəstəkləyən qüvvə əvvəlcədən əsərdə maarifçiliyin simasında peyda olur. Bu, Ədil bəy obrazında görünür. "Ə d i l b ə y. Mənə kəndlilər tərəfindən heç vaxt xata toxunmaz, çünki mülküm də olan zamanı, indi də onlarla ədalətlə rəftar etmişəm. Dar günlərində onlara kömək etmişəm. Onlarla bərabər hər fəsildə qan-tər içində işləyib torpaq becərmişəm, kəndlilər ilə dostluq edib evimə çağırmışam, evlərinə qonaq getmişəm. Mən onlarla belə rəftar edib mülkədar olmuşam. Siz nə cür rəftar etmişsiniz? Kəndlilər qırmancdan başqa sizdən bir mehriban söz eşitməmişlər..." (8, s. 72) Ədil bəyin kəndlilərinə insani münasibəti, sinfi fərqləri aradan qaldırmaq cəhdi maarifçi utopiya kimi görünür. Sovet hakimiyyətinin qəfil gəlişi isə bu utopiyanı gerçəkləşdirməyin rəhni kimi səslənir. Maarifçi utopiya bütövlükdə maarifçi realistlərin bu dövrdə yazdıqları əsərlərə xasdır.

Sovet hakimiyyətinin gəlişi ilə maarifçi arzuların həyata keçməsi süjeti realistlərin yaradıcılığında da ardıcıl istifadə etdikləri motivdir. Amma fərqli olaraq realistlər motivdən ictimai-siyasi dövrün, cəmiyyət həyatının təhlil və təsvir üsulu kimi yararlanır, gerçəklərə tənqidi yanaşırdılar. Cəfər Cabbarlının "Sevil" və "Almaz" pyeslərini misal göstərmək olar. "Sevil" pyesində qadın azadlığı mövzusu finalda sovet hakimiyyətinin gəlişi motivi ilə tamamlanır. "Almaz" pyesində isə 1920-ci illərin sonu kənd həyatının sosialistləşdirilməsi, mədəni inqilab prosesləri maarifçi utopiyanın gerçəkləşməsi fonunda təsvir olunur.

"Sevil" pyesində zahirən qadına azadlıq verən son pərdədə təsvir olunan yeni sovet cəmiyyətidirsə də, konfliktdən tamam kənardır. Konflikt milli cəmiyyətin özünün daxili ziddiyyətləri: saf, təmiz, zəhmətə əsaslanan mənəviyyatla pul əxlaqının toqquşması üzərində qurulub. Burjua cəmiyyətində hər şeyin pula satılıb-alınması məsələsi Cabbarlının bundan əvvəlki "Solğun çiçəklər", "Aydın", "Oqtay Eloğlu" kimi pyeslərində də əsas konflikti təşkil edir. Belə bir cəmiyyətdə qadın ikiqat zülm altındadır, qadın hüquqsuzluğunu rəmzləşdirən çadra onu dünyaya sərbəst, müstəqil insan kimi baxmağa qoymur. Sevilin faciəsi patriarxal adətlərə sığınmış qadının faciəsidir. O, ər kölgəsinə sığınaraq məişətdə qapanıb-qalmış, həyata açıq nəzərlə, olduğu kimi baxa bilmir. Pyesdə burjua cəmiyyətinin həqiqətlərini tədricən varlanan, öz həqiqi varlığından uzaqlaşan, mənən yabancılaşan Balaş təmsil edir. Belə bir süjet də realistlərin yaradıcılığına

xasdır: Ə.Haqverdiyevin "Ata və oğul", İbrahim bəy Musabəyovun "Neft və milyonlar səltənəti" povestlərində də burjualaşma prosesinin mənfi təzahürləri qələmə alınmışdır.

Belə bir cəmiyyətdə tapdanan, ayaqlar altına atılan qadınlıq, qadın ləyaqəti ən nəhayət səbəbi düşdüyü vəziyyətin rəmzi olan çadrada görür və üsyan edir. Onu mübarizəyə təhrik edən daha bir qüvvə var – Gülüş. Gülüş obrazı rəmzi olaraq tənqidi realistlərin əsərlərindən keçən gerçəklərə satirik-ironik münasibəti, sarkazmı əks etdirir. İstər-istəməz C.Məmmədquluzadənin "Ölülər" pyesindəki Kefli İsgəndərin gülüşləri yada düşür. Yalnız Gülüşün "Qoç döyüşünə qoç dayanar!" deyə Sevili mübarizəyə təhrik edən çağırışından sonra qəhrəmanın həyat yolunda kökündən çevriliş baş verir. Ayağa duraraq öz varlığını da, ailəsini də çirkaba bulaşmış, əxlaqsız, ikiüzlü pul mühitindən xilas edir. Göründüyü kimi, pyesdə heç bir surət sovet hakimiyyətinin "xilaskarlıq missiyası"nı qeydə almır. Alçalmış, təhqir edilmiş Azərbaycan qadını özü ayağa durub onu əsarətdə saxlayan səbəblərə qarşı çıxır. C.Cabbarlı milli cəmiyyətin xilasını qadının azad olmasında, milli həyatın qurucusuna çevrilməsində görürdü. Sovet hakimiyyətinin gəlişi isə sadəcə bu zamana təsadüf edir və pyes də bunu qeydə alır.

Beləliklə, yaranan nümunələr göstərir ki, istər maarifçi, istərsə də tənqidi realizm 1920-1930-cu illərdə heç də keçmiş həyatla bağlı olmayıb, müasir həyatın özündən doğur. Bu ədəbiyyat milli gerçəkləri əks etdirir, təsvir və təhlil edir. Maarifçi və tənqidi realist ədəbiyyat təsvir predmeti etibarilə eyni mövzulara müraciət etsələr də, janr-üslub xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirdi.

Maarif və cəhalət, gerilik və mədəni həyat, qaranlıq keçmiş və işıqlı gələcək qütblərini qarşı-qarşıya qoyan maarifçilərin əsərləri daha çox faciəvi və dramatik çalar kəsb edirdi. Həyatdan alınma süjetlərə müraciət edən yazıçılar ən çox hekayə və dram janrlarına üz tuturlar. Nəcəf bəy Vəzirov "Təzə əsrin ibtidası", Abdulla Şaiq "Vəzifə", "Özü bilsin, mənə nə", "Əsəbi adam", Süleyman Sani Axundov "Qatil uşaq", "Qan bulağı", "Ümid çırağı", "Cəhalət qurbanı" və s. pyes və hekayələrdə zamanla geridə qalmış cəmiyyətin təzadına diqqət çəkir, dramatik və faciəvi hadisələrin səbəbini savadsızlıqla bağlayırlar. Məhz yeni quruluşun gəlişi maarif çırağını alovlandırır, müsbət idealı təsdiq edir.

Maarifçilər və realistlərin eyni predmetə yanaşmasındakı fərqə diqqət yönəldən tədqiqatlardan birində oxuyuruq: "T.Ş.Simurğun "Yox" və C.Cabbarlının "Dilbər" hekayələrində eyni problemə toxunulur: məktəbli qızın təhsildən zorla ayrılıb ərə verilməsi. Əgər Tağı Şahbazi qəhrəmanın mühitlə savaşını plakatvari "nümunə" əsasında göstərirsə, C.Cabbarlı daha çox reallığın təsvirinə üstünlük verir. Ədibin yaradıcılığında qadın

emansipasiyası problemi idraki çalardadır. Milli həyat təkcə Dilbərlər, qızını oxutmağa çalışan Həsən kişilərin varlığı ilə səciyyələnmir, Molla Kərimlər dönüb Mirzə Kərim olsalar da, mövqelərini dəyişmirlər. Qadın faciəsi labüdən qalır" (10, s. 137)

Qeyd etmək lazımdır ki, 1920-1930-cu illər üçün qadın mövzusu ədəbiyyatda ən aktual mövzulardan biridir. Bütün ədəbi cərəyanlara mənsub yazıçı və şairlər bu mövzuya müraciət edir. H.Cavid, Ə.Cavad, C.Cabbarlı, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Seyid Hüseyn, Y.V.Çəmənzəminli, A.Şaiq, S.Sani Axundov, T.Ş.Simurğ, Böyükağa Talıblı, Qantəmir, S.Vurğun, M.Müşfiq, Hüseyn Mehdi, Mirzə İbrahimov və b. müxtəlif baxış bucaqlarından qadının cəmiyyətdə yeri və həyat taleyini əsərlərində işıqlandırırlar. Bu, həm də onunla bağlı idi ki, sovet hakimiyyəti, yeni cəmiyyət rəsmən qadına hüquq vermiş, hətta kişilərlə bərabər onu yeni həyat quruculuğuna təşviq etmişdi.

Qadının cəmiyyətdə "yeni vəzifəsi" heç də həmişə müsbət nəticələr vermir, bəzən ifrat təzahürlər də doğururdu. Bu isə maarifçilərdən fərqli olaraq, tənqidi realistlərin əsərlərində satirik, yumoristik, ironik münasibətlər də doğurur, geniş şəkildə gülüşə meydan verirdi. "Dilbər" hekayəsində C.Cabbarlının Mirzə Kərimlərə qarşı yönəlmiş sarkazmı da buradan qidalanır. M.S.Ordubadinin "Şahqulu bəyin nəvəsi" hekayəsində də Mirzə Kazım Kazımiç yalnız libasını və ədasını dəyişib yeni həyat quruculuğuna qoşulmağa çalışır. Halbuki mahiyyətcə, "köhnə dünya mülkədarı" olaraq qalır, qızını baqqal Məşədi Haşıma verməklə müflisləşmədən xilas olmaq, yeni cəmiyyətin ətəyindən tutmağa cəhdlər edir.

Satirik üslub tənqidi realist poeziyada da güclü idi və 1920-1930-cu illərdə ənənəsini saxlamışdı. Satiranın tədqiqatçısı Bədirxan Əhmədov bunu nəzərdə tutaraq yazır: "20-ci illərdə fanatizm və xürafatın ifşası Ə.Nəzmi, M.S.Ordubadi, Ə.Razi, M.Möcüzün yaradıcılığının da əsasını təşkil edir. Ə.Nəzminin şeirlərində xalqın inamından öz şəxsi məqsədləri naminə istifadə edən mollaların, axundların, hacıların, seyidlərin "iyrənc" simaları ifşa hədəfi olur. "Molla Nəsrəddin", "Yeni yol", "Kommunist" jurnal və qəzetlərində dərc olunan "Nə yazardın" (1926), "Dəyməz" (1926), "O malın hanı" (1920), "Qoymayın" (1927), "Nə üçün" (1928) felyeton-şeirlərində səriət ehkamlarına və fanatizmə münasibət bildirilirdi" (11, s.208) Cənubda yaşayan M.Ə.Möcüzü çıxmaqla digər "Molla Nəsrəddin"çi şairlər, göründüyü kimi, sovet dönəmində də ifşa hədəfini saxlayır və:

"Artıq bunlar yetər, məsciddən rədd ol,
Haydı! Yeyin tərpən, gəlir komsomol" (Ə.Nəzmi)

- deyə, dövrün mövzuya əlavələrini qeydə alırdılar.

Eyni üsulla M.S.Ordubadi "Mollanın fırıldaqları" (1923), "Əvvəl və indi" (1923), "Ağa dərviş" (1924), "Şiələr" (1925), "Təziyə günlərində"

(1927), “Möminlərə” (1929), Əliağa Vahid “Acı gülüşlər” (1924), “Molla Zaman” (1924), “Oldu-olmadı” (1924), “Şeyxə bir imdad” (1925), “Şiənin” (1925), “Məhərrəm nəğməsi” (1925), “Rövzəxanın naləsi” (1926), “Minacat” (1927) və s. mənzum felyetonlarda hələ də yaşayan “keçmiş dünya”ya satirik münasibətlərini ifadə edir, yeni vasitələrdən – satir-aqit teatrının səhnəsindən istifadə etməklə əsərlərini səsləndirirdilər.

Bütün bunlarla yanaşı, dövrə, zəmanəyə ən böyük tənqidi münasibət nəsrdə, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənzəminli kimi hekayəçilərin yaradıcılığında əksini tapmışdır. Çünki bu yazıçılar əsərlərində yalnız “köhnə dünya”nın ifşası ilə kifayətlənmirdilər, əsl realistlər kimi bu dünyanın dağılması, yeni quruluşun gəlməsi ilə “qəzaya uğraması” səbəblərini araşdırır, milli cəmiyyətin düşdüyü gülünc vəziyyəti ironiya və istehza obyektinə çevirirdilər. Bu, əslində, “göz yaşı içində gülüş” idi. C.Məmmədquluzadənin 1920-ci illər hekayələri göstərir ki, yazıçı yalnız “Saqqallı uşaq”, “İki ər”, “Qoşa balınc”, “İki alma”, “Buz”, “Şeir bülbülləri” kimi ibrətamiz hekayələrində köhnə dünya adətlərini pisləməklə kifayətlənməyib, buna şərait yaradan sovet gerçəklərini də gülüşə məruz qoyur. Həqiqətən də, “Proletar şairi”, “Oğru inək”, “Şərq fakültəsi”, “Hamballar”, “Taxıl həkimi”, “Sirkə” və s. kimi hekayələr, məsələn, “sovet lətifəsi” adlana bilər, çün nəinki iyirminci illərin fakturası burada aydın duyulur, hətta burdan alınan nəticə, əxlaqi qayə də həmin kontekstlə şərtlənir(10, s.118).

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin 1920-ci illərdə qələmə aldığı “Keçmiş günlər”, “Seyidlər ocağı”, “Haqq Mövcud”, “Uca dağ başında”, “Kapitalizmlə mübarizə”, “İt oyunu”, “Pristav və oğru” və s. hekayələrində “köhnə dünya” ilə yeni cəmiyyət arasında qalmış, keçmişin xiffəti ilə yaşayan, mövqelərini itirsələr də xasiyyətini dəyişməyən qəhrəmanlarının taleyini təsvir edir, ayrı-ayrı tipləri ifşa etdiyi kimi, bütünlükdə zəmanədən geri qalmış milli toplumu da məsxərəyə qoyur.

Milli həyatın 1920-30-cu illər mənzərələrini bədii tədqiq edən realistlərdən biri də Yusif Vəzir Çəmənzəminlidir. “Namussuz” (1926), “Yaramaz” (1926), “Ruhnəvaz xanım” (1927), “Qazanc yolunda” (1927), “Tanqo” (1928) və s. hekayələrində sinifli cəmiyyətin dağılması, yeni həyatın tədricən gəlməsi, insanlar arasındakı münasibətlərdə psixoloji zəmində təcəssüm olunur.

1920-ci illər Azərbaycan həyatının realist mənzərələrini yaradanlardan biri də Seyid Hüseyndir. Hələ 1910-cu illərdən Hüseyn Sadiq imzası ilə bir tənqidçi kimi tanınan ədib sənət görüşlərində realizmin ardıcıl tərəfdarı idi. 1920-ci illərdə ictimai-siyasi quruluşun dəyişməsi onun da yaradıcılığında ciddi silkinmə yaradır və Seyid Hüseyn imzası ilə bir yazıçı kimi də hekayələr qələmə alır. Başlıca olaraq 1927-1930-cu illər arasında qələmə alınmış, yazıçının “Yeni həyat yollarında” (1928) və “İki həyat arasında”

(1930) adlı kitablarında toplanmış bu hekayələrdə Azərbaycan qadınının taleyindən bəhs olunur. Seyid Hüseyni problemlə yaxından maraqlandıran həyatın özü idi.

Tədqiqatçılar yazıçının təsvirində Azərbaycan qadınının ictimai təkamülü və daxilən inkişafını göstərdiyini qeyd edirlər. İki cildlik "Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi"ndə oxuyuruq: "1928-1930-cu illər arasında ədibin "Yeni həyat yollarında" və "İki həyat arasında" adlı hekayə kitabları çap olunmuşdu. Köküdən sarsılan köhnə dünya, onunla birlikdə aradan qalxan mühafizəkar əxlaq normalar, yaranmaqda olan yeni dünya, sağlam meyil və hisslər yazıçının bütün hekayələrinin əsas mövzusudur" (12, s. 129). Bu baxımdan S.Hüseynin tənqidi realizmdən sosializm realizminə keçidi də xüsusi qabardılmışdır: "Ən çox tənqidi realizm prinsipinə əsaslanan ədib getdikcə ictimai həyatın obyektiv inkişafına uyğun olaraq yeniliyi təsdiq motivlərini qüvvətləndirir" (12, s. 134).

Yazıçının ən çox tənqidi realizmə söykənməsi, əks etdirdiyi obyektiv gerçəkliyin özündən irəli gəlirdi. Mahiyyətcə, dəyişən, özgələşən milli həyat və gerçəklərə Azərbaycan qadınının reaksiyası birmənalı deyildi. C.Cabbarlıda olduğu kimi, Seyid Hüseyn də bu "özgələşmə"nin bilavasitə qadının şüuruna, psixologiyasına təsirini izləyir və əks etdirirdi. Çünki qadının birdən-birə, "mədəni inqilab" siyasətinin təsiri ilə dəyişilib sosializmin qurucusu kimi təsvir etmək həyatdan uzaqlaşdırmaq demək idi. Təsadüfi deyil ki, belə ifrat vəziyyətlər 1920-1930-cu illər hekayələrində tənqidi gülüşə səbəb olur, onu doğuran səbəblərə diqqət yönəldirdi. Böyükağa Talıblının "Erkək Tükəzban" və Qantəmirin "Zeynəb Tükəzbanova" hekayələri buna misal ola bilər. İnqilabi tələblərin qadını dəyişib "qadınlıq"dan çıxarması, "yuxarıdan" gələn əmrlər, direktivlər əsasında sosial mexanizmə çevirməsi bu hekayələrdə realistcəsinə əksini tapmışdır. Ümumən, yeni ictimai-siyasi şəraitin və sosial mühitin milli varlığa yad təzyiqləri tənqidi realistlərin əsərlərində başlıca hədəfləri müəyyən edirdi. Seyid Hüseynin "Uzundərə", Böyükağa Talıblının "Dirək", Qantəmirin "İntelligent", "Dəfatirati-üzviyyə", "Qonağımın səyahətnaməsi" və s. hekayələrdə həmin uyğunsuzluq mədəni şüurda baş verən proseslərin nümunəsində təsvir olunmuşdur.

Tənqidi realizmin 1920-1930-cu illərdə son təzahürlərini parlaq şəkildə təcəssüm etdirən sahələrdən biri də dramaturgiyadır. H.Cavidin romantik teatrı, C.Cabbarlının aktual-publisist teatrı ilə yanaşı, bu dövrdə sırf tənqidi realist dramaturgiya Cəlil Məmmədquluzadənin "Danabaş kəndinin məktəbi", "Dəli yığıncağı". "Lal", "Yığıncaq" və s. Ə.Haqverdiyevin "Qırmızı qarı", "Ədalət qapıları", "Ağac kölgəsində", "Vaveyla", "Köhnə dudman", "Baba yurdunda", "Qadınlar bayramı", "Kamran", "Sağsağan", "Yoldaş Koroğlu", "Çox gözəl" və s. pyesləri ilə təmsil olunur.

Cəlil Məmmədquluzadənin "Dəli yığıncağı" pyesi Azərbaycan dramaturgiyasının şedevrlərindən biri sayılır, hətta onu dünya teatrında yeni hadisə hesab edən alimlərimiz vardır. "Məsələn, əsrimizin ortalarında Fransada meydana gəlmiş, sonralar bütün Qərb estetik fikrinə hakim kəsilmiş absurd teatr konsepsiyası təkcə C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında deyil, bəlkə də bütün XX əsr dramaturgiyamızda qəribə, izaholunmaz bədii nümunə təsiri bağışlayan "Dəli yığıncağı" pyesinin yarandığı dövr üçün aktual olan xürafatın, cahilliyin tənqidi motivləri çərçivəsinə sığışmadığını, XX əsrin axırı üçün son dərəcə kəskin xarakter kəsb etmiş qlobal problemləri də əks etdirdiyini sübut edir" (13, s. 89).

Toxunduğu problemlərin dərinliyinə görə bu gün də aktuallıq kəsb edən pyes daha əvvəl 1920-1930-cu illərin həqiqətlərini ümumiləşdirirdi. Əsərin qəhrəmanı Molla Abbasın dilindən finalda səslənən: "Vallah və billah, biz dəli yığıncağına düşmüşük" – sözləri leytmotiv olaraq bütün əsərdən keçir və C.Məmmədquluzadənin bütün yaradıcılığı boyu izlədiyi XX əsr gerçəklərinin zirvə məqamını təqdim edirdi. Bu fikir ətrafda hər şeyin dəyişdiyi "inqilab epoxası"nda səslənirdi. Pyesdə başdan sonacan "dünyanın sonu" – axirət ideyası keçir, cəmiyyət Həzrətin – sonuncu imamın zühuruna hazırlaşır. Bu, XX əsrin əvvəllərində ən çox səslənən xəbərdarlıq harayı idi. "Dəli yığıncağı" bu situasiyanı amansız gülüş və sarkazmla damğalayırdı. Həm də bu acı gülüş ölkədə xoşbəxt sabah vəd edən sosialist cəmiyyət quruculuğu dövründə səslənirdi.

"Dəli yığıncağı"nda zaman mücərrəd olsa da, dünyanın axırı ideyası pyesi hər dövrün tamaşaçısına yaxınlaşdırırdı. Əsərdə realizmin predmeti cəmiyyəti təşkil edən müxtəlif zümrələrin vahid həyatı, bir-birini tamamlamasıdır. Əmristanın hakimi – Həzrət Əşrəf, müavini Hacı Nayib, fərraş Şimrəli, tacirlər – Hacı Məhəmmədəli fərşfüruş, Hacı Xudaverdi Şürəka, Hacı Cəfər Kompani, dini rəhbər Fazil Məhəmməd ibn Yəqub Küleyni və möminlər – Hacı Bağdad, Kərbəlayi Türbət, Məkkə Məhəmməd, dəlilər – Molla Abbas ibn Yəqub, Pırpız Sona, Formasyon Rüstəm, Sərsəm Heydər, Həmzad Qurban, Cinni Mustafa və onlardan üz döndərmiş qadınları – Ümmü Gülsüm, Səkinə, Əminə, imamın zühurunu xəbər verən Çavuş Ələlfələh və bir də kənardan gəlmiş Doktor Lalbyuz pyesdə cərəyan edən cəmiyyyət hadisələrini simvolik olaraq ümumiləşdirir.

Pyesdə təsvir olunan xaos axirətqabağı həyəcanı ifadə edir, burda həm də 1920-ci illərin çaxnaşmalarına uyğunluq görmək olar. Cəmiyyəti sanki dəlilik xəstəliyindən qurtarmağa gələn əcnəbi Doktor Lalbyuz da bu vəziyyətə diaqnoz qoymaqda acizdir. Pyesi XX əsr dramaturgiyası prisipləri ilə təhlil edən Qorxmaz Quliyev "brounvari hərəkət" və hərəkətsizliyin vəhdətini yaradan bu cəmiyyət halı haqqında yazır: "Eyni zamanda hakim şəhər sakinlərinə həqarət, doktor dilsizlik və dərkolunmazlıq, mömin tacirlər

şəhvət və xəsislik, dəlilər ruhi xəstəlik çərçivəsində qapanıb qalmışlar. Şəhərin bəlkə də mövcud olmayan, dramaturq tərəfindən təsvir olunmayan, lakin tamaşaçının – oxucunun açıq-aydın hiss etdiyi divarları bu yerində qaynamanın, hərəkətsizliyin dəhşətli sinoniminə çevrilməsini daha da vurğulayır" (13, 118). Beləliklə, C.Məmmədquluzadənin "Dəli yığıncağı" pyesi dövrün həqiqətlərini modelləşdirməklə ümumən XX əsrin bəlalarını əks etdirirdi. Əsər 1920-1930-cu illərdə də qüvvətli olan Azərbaycan realizminin parlaq təzahürüdür.

Azərbaycan realizmi 1930-cu illərdə daha iri həcmili roman janrında da bir sıra nümunələr meydana qoyur. M.S.Ordubadinin "Dumanlı Təbriz", A.Şaiqin "Araz", Seyid Hüseynin "Armus", Qantəmirin "Kolxozstan", Y.V.Çəmənzəminlinin "Studentlər", "Qızlar bulağı", "İki od arasında" romanları ilk növbədə maarifçi və tənqidi realizmin uğurları hesab oluna bilər. Lakin bu əsərlər "sosializmin bütün cəbhə boyu hücumu" dövründə və sosrealizm yaradıcılıq metodunun tələblərinə cavab axtarışlarında meydana çıxdığından həmin cərəyanın izlərini də əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Сучков Борис, Исторические судьбы реализма. Москва, Советский писатель, 1973, 504 с.
2. Həbibbəyli İ.Ə. Müstəqilliyin şərəfli yolu və müstəqillik ədəbiyyatı // Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı: 2 cilddə, I c., Bakı: Elm və təhsil, 2016; s. 3-36
3. Qarayev Y.V. Seçilmiş əsərləri: 5 cilddə. III c., Bakı: Elm, 2015, 908 s.
4. Alışanlı Ş.H. Müasir humanitar təfəkkür və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Bakı: Elm, 2011, 374 s.
5. Əli Nazim. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1979 , 374 s.
6. Çobanzadə B.V. Seçilmiş əsərləri: 5 cilddə, Bakı: Şərq-Qərb, 2007
7. Mehmetzade M.B. Proleter edebiyatı milliyetçi edebiyatın vahit cephesi karşısında. // "Odlu yurt", İstanbul, 1930, sayı 12, s. 484-488
8. Axundov S.S. Seçilmiş əsərləri: 2 cilddə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 446 s.
9. Mehmetzade M.B. Azeri edebiyatının dünü ve bu günü. // "Yeni Kafkasya", İstanbul, 1924, sayı 20, s.4-7
10. Əlişanoğlu T. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası. Bakı: Elm, 2006, 312 s.
11. Əhmədov B.B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı. Mərhələlər. İstiqamətlər. Problemlər. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 552 s.

12. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi: 2 cilddə, I c., Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1967, 638 s.
13. Quliyev Q.H. Cəlil Məmmədquluzadə və dünya teatrı. Bakı: 2012, 126 s.

С.Гахраманов

Ценности реализма в литературе Азербайджана 1920-1930-х годов

Резюме

В статье говорится о функциональности ценностей реализма в литературе Азербайджана 1920-1930-х гг. Реализм, сформировавшийся в XIX-XX вв., сохранил свою ценность в национальной литературе и в 1920-1930-х гг. Он проявился в творчестве поэтов и писателей и в качестве традиционного течения, и в качестве современных веяний, соответствующих требованиям революционной действительности.

В статье на основе конкретных образцов изучаются типы реализма 1920-1930-х гг.: просветительский, критический и социалистический. Доказано, что писатели, творившие в стиле классического реализма, основывались не на платформу советской литературы, а опирались на ценности просветительского и критического реализма.

S. Gahramanov

Realism values in Azerbaijani literature in 1920-1930s

Summary

The article deals with the functionality of realism values in Azerbaijani literature in 1920-1930s. Realism, which coincided with the 19th-20th centuries, retains its value in national literature in the 1920-1930s.

In the work of writers and poets, it is manifested both traditionally, but also as a modernity in line with the demands of revolutionary truths.

In the article the existence of the types of enlightenment, criticism and socialist realism in real life in the 1920-1930s is investigated on concrete examples. Classic realist writers are proven not by the Soviet literature platform, but by the evidences of enlightenment and critical realism.

Rəyçi: İlham Məmmədli
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NÜŞABƏ ƏLİYEVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
n.aliyev@gmail.com

MÜASİR DÖVRDƏ ƏDƏBİ DİL PROBLEMİ

Açar sözlər: ədəbi dil, normalar, qayda- qanunlar, müasir dövr
Key words: literary language, norms, rules, contemporary period
Ключевые слова: литературный язык, нормы, правила, современный этап

Bütün dövrlərdə ədəbi dildən düzgün və yerli- yerində istifadə cəmiyyətin, dilçiliyin, ədəbiyyatşünaslığın bir nömrəli problemi olaraq qalmaqdadır. Bu məqalədə dildən düzgün istifadənin səciyyəvi xüsusiyyətlərini araşdırmağa çalışacağıq. Azərbaycan ədəbiyyatının klassikləri əsərlərində dilin normalarına, qayda- qanunlarına ciddi şəkildə əməl etmişlər. Yuxarıda göstərdiyimiz xüsusiyyətlər, cəhətlər ilk növbədə sadəliklə, yığcamlıqla, lakonikliklə bağlıdır. Böyük rus yazıçısı Anton Pavloviç Çexovun sözləri ilə desək "yığcamlıq istedadın bacısıdır". Dil nə qədər sadə və obrazlı olsa, əsər bir o qədər tez başa düşülər. Lev Nikolayeviç Tolstoy XIX əsrdə vurğulayırdı ki, "sadəlik gözəlliyin əsas şərtidir". Tolstoyun fikrini inkişaf etdirən M.Qorki vurğulayırdı ki, "ən böyük müdriklik sözlərin sadəliyindədir". Digər tərəfdən yüksək sənət əsərləri yazmaq üçün mətn üzərində ciddi işləmək lazımdır. Qoqol öz təcrübələrinə əsasən məsləhət görürdü ki, əlyazmanı mütləq səkkiz dəfə düzəltmək və yenidən yazmaq lazımdır. Tolstoy da həmişə öz əlyazmalarına soyuqqanlılıqla, xüsusi "qəddarlıqla", yanaşırdı. "Əsəri düzəltmədən yazmaq fikrini birdəfəlik yaddan çıxarmaq lazımdır. Üç, dörd dəfə düzəltməli, hələ, bu da azdır. Aydın olmayan, uzanan, mətləbsiz, bir sözlə təmin etməyən yerləri amansız surətdə ləğv etmək lazımdır" (5, 55). Böyük sənətkarın on dəfədən çox bir əsər üzərində işlədiyi, böyük bir əsərinin hətta onda doqquz hissəsini ixtisar etdiyi məlumdur. Tolstoy ona görə təkcə rus ədəbiyyatının deyil, dünya ədəbiyyatının dahisidir. Təsadüfi deyildir ki, ədəbiyyatda, dilçilikdə ən yaxşı redaktəni "tolstoysayağı redaktə" adlandırırlar. Çoxəsrlik ədəbiyyat və dil tarixi sübut edir ki, dili yaxşı bilən və ondan layiqincə bəhrələnən sənətkarlar mütləq şəkildə uğur qazanırlar və gələcək nəsillərin yaddaşından silinmirlər.

XVIII əsrdə Molla Pənah Vaqif möhtəşəm sənət əsərləri yaratmaqla Azərbaycan dilini, ədəbiyyatını ərəb, fars sözlərindən, təsirindən qurtarmağa müvəffəq oldu, dilin üstünlüklərini nümayiş etdirdi. Başqa sözlə desək, xalqın dilini ədəbiyyata gətirdi. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində

Ə.Haqverdiyev, N.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə də inandırıcı şəkildə sübut etdilər ki, Azərbaycan dilində böyük imkanlar "gizlənmişdir". Azərbaycan dili istənilən elmi, fəlsəfi, bədii fikri ifadə etməyə qadirdir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Şeyx Şəbanı elə təsvir edir ki, oxucuda obrazın müsbət olmasına zərrə qədər şübhə qalmır. "Şeyx Şəban gödək böylu, uzun saqqallı bir kişi idi. Baharda, yayda əba bürünərdi və qış fəslində çiyninə bir Xorasan kürkü salardı. Bir nəfər deyə bilməzdi ki, mən Şeyx Şəbanın saqqalının dibini zərrəcə ağarmış görmüşəm. Heç Şeyx Şəban elə adam deyildi. Otuz il bir əbada gəzməyini, qırx il bir kürkü bürünməyi qəbul edərdi, amma saqqalına rəng və hənadan korluq verməzdi.

Rəng və hənanı da həmişə əttar Kərbəlayı Məqsuddan alardı. Hər adamın satdığı hənanı bəyənməz idi... Şeyx Şəban belə Şeyx Şəban idi" (2, 40).Cəlil Məmmədquluzadə "Danabaş kəndinin əhvalatları" povestində "baş qəhrəman" Xudayar bəyi aşağıdakı şəkildə təsvir edir. "Xudayar bəyin ancaq otuz yeddi, otuz səkkiz sinni olar, artıq olmaz, bəlkə əskik ola. Boyu ucadı, çox ucadı. Bunun ucalığından ötrü keçən vaxtda Xudayar bəyə bir ayama (ləqəb) deyirdilər. Amma mən söz verdim ki, onun keçəcəyindən danışmayım. Qorxuram yalançı olam. Bəli, böyu ucadır, saqqalı, qaşları tünd qaradır. Bir tikə ağ yoxdu gözlərində. Belə ki, bəzi vaxt Xudayar bəy papağını basır gözünün üstünə. Papaq qara, gözlər qara, üz qara. Papağın altdan gözlər belə işarır ki, adamın canına vahimə oturur. Bunlar hamısı ötər, Xudayar bəyin bir böyük qüsuru var. Burnu əyridi. Əyridi, amma pis əyridi. Əyri də var, əyri də var. Mən çox gözəllər görmüşəm ki, burunları əyridi. Amma Xudayar bəyin burnu pis əyridi. Burnunun yuxarı tərəfindən bir sümük dikəlib. Sümük düzdü, amma aşağısının əti xoruz pipiyi kimi düşüb sol yana. Bilmirəm anadan olmadı, ya sonra olubdu. Amma çox pis burundu, vəssalam" (4, 51). XIX və XX əsrlərdə yaşayıb- yaratmış iki böyük yazıçının dilə münasibətini aydınlaşdırmağa çalışacağıq. Həm də iki əsərdən gətirilən nümunələri "birləşdirmək" qərarına gəldik. Başqa sözlər desək, əsərləri birlikdə təhlil etdik. İlk növbədə yuxarıda göstərilən əsərlərin bu qədər uzunömürlü olmasının, zamanın sınağından "alnıaçıq, üzüağ" çıxmasının səbəblərini araşdırmaq yerinə düşərdi. Ə.Haqverdiyev və C.Məmmədquluzadə Azərbaycan dilinin üstünlüklərindən, zənginliyindən məharətlə istifadə etmişlər. Yığcamlıq, lakoniklik prinsiplərinə əməl edərək artıq sözlər, ifadələr, cümlələr işlətməmiş, az sözlə daha böyük mənalar ifadə etməyə müvəffəq olmuşlar. Hər iki əsərdə Şeyx Şəbanın və Xudayar bəyin daxili aləminə dərindən nüfuz edilmiş, onların mənəvi kimliyi oxucuların nəzərinə çatdırılmışdır. Obrazlar nə qədər "mübarizə aparsalar da", həqiqi sifətlərini gizlədə bilməmişlər. Ə.Haqverdiyev və C.Məmmədquluzadə bəlkə də qəsdən əsərlərin müəllifi olduqlarını hiss etdirməyiblər. Şeyx Şəban və Xudayar ifrat dərəcədə özlərini "ifşa edirlər", həqiqi sifətlərini gizlədə bilmirlər. Hətta, söhbət onların

"mənfi" və yaxud da "müsbət" olmasından getmir. Doğrudan da "dil mənim dostum və düşmənimdir" deyənlər yanılmamışlar. Dilin fəlsəfi, sehrli, cazibədar qüvvəsi vardır. Onun orbitindən, cazibə qüvvəsindən çıxmaq çox çətindir. Dil həmçinin ən uzaq keşmişə səyahət etmək imkanına və qüvvəsinə malikdir. Dildə bugünümüz və gələcəyimiz vardır. Sonda vurğulamaq istərdik ki, yuxarıda göstərdiyimiz kiçik parçalarda dövrün iqtisadi, siyasi, mədəni, fəlsəfi qatları "gizlənmişdir". Dilin imkanlarından, üslub xüsusiyyətlərindən yerli- yerində və düzgün istifadə edən sənətkarların uğuru qaçılmazdır.

Ə.Haqverdiyev, N.Vəzirov və C.Məmmədquluzadə atalar sözlərindən, zərb- məsəllərdən düzgün istifadə etməklə əsərlərinin ideya-məzmun xüsusiyyətlərini zənginləşdirdilər, məna çalarlarını artırdılar. Danılmaz bir həqiqətdir ki, ədəbiyyat və dil tarixi klassik ənənələrdən bəhrələnmənin alternativi olmadığını əyani şəkildə sübut edir. XX əsrin 20-30- cu illərində Azərbaycanda "sosialist realizmi" yaradıcılıq metodunun yarandığı və tüğyan etdiyi bir dövrdə Cəfər Cabbarlı atalar sözlərindən, canlı xalq dilindən bəhrələnməklə novatorluqla ənənənin vəhdətini yaratdı. Həm də Cəfər Cabbarlı hər tipi öz dilində- vəzifəsinə, təhsilinə, ictimai mövqeyinə uyğun olaraq danışdırırdı, düşündürürdü...

Ədəbiyyatın, dilin saxta "təəssübkeşləri" Cəfər Cabbarlını "mədəni gerilikdə" günahlandırır və onu canlı xalq dilini ədəbiyyata gətirməkdə ittiham edirdilər. Zaman Cəfər Cabbarlının nə qədər haqlı olduğunu bir daha sübut etdi. Fikrimizcə, Azərbaycan dilinin bütün zənginliyi onun sadəliyində dayanır və birləşir. Aradan təxminən 70 il keçməsinə baxmayaraq Səməd Vurğunun "Azərbaycan" şeirini həyəcansız oxumaq olmur:

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam məskənimsən,
Anam, doğma vətənimsən!
Ayrılarmı könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!

Səməd Vurğun çoxlarının köhnəlmiş ifadələr hesab etdiyi unudulmuş sözlərə ikinci həyat vermiş, onların dildəki statusunu möhkənləndirmiş, əbədiləşdirmişdir. "Muğan" poemasındakı "ucarda turacdır, qaçarda ceyran" sözləri dediklərimizə əyani sübutdur. Eyni zamanda Səməd Vurğun bir sözü bir neçə böyük və tutumlu mənada işlədə bilən sənətkarlardan olmuşdur.

Əzəldən belədir, çünki kainat,
Cahan daimidir, ömür amanat.
Əldən- ələ keçir vəfasız həyat,
Biz gəldi- gedərik, sən yaşa dünya!

Azərbaycan dilinin də daxil olduğu Türk dilləri qrupunun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bu dil fel dilidir, yaradıcı dildir, inkişafa meyillidir, durğunluqdan uzaqdır.

Dahi Əlişir Nəvai XX əsrdə "İki dilin mühabisəsi" əsərində türk dillərinin yeni söz yaratmaq qabiliyyətini uzaqgörənliklə vurğulamışdır. Rəsul Rza sanki böyük sələfinin sözlərinə əməl edərək yeni, "çimərlik" sözünü yaratmış və sözün yaşamaq hüququnu ədəbiləşdirmişdir. Bu qəbildən olan nümunələri artırmaq da olar. Əgər hər bir yazıçı, şair, dramaturq bədii yaradıcılığında yeni söz kəsf etsəydi, yaratsaydı, onda kifayət qədər zəngin olan Azərbaycan dili daha da zənginləşərdi. XX əsrdə Mirzə İbrahimov, Süleyman Rüstəm, Əli Vəliyev, İlyas Əfəndiyev, İsmayıl Şıxlı, İsi Məlikzadə, Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz və digərləri sovet dövründə olan təzyiqlərə, təqiblərə rəğmən Azərbaycan ədəbi dilinin saflığını, ülviliyini, nüqəddəsliyini göz bəbəkləri kimi qoruyub saxladılar və Müstəqillik illərinin insanlarına əmanət etdilər. 70 illik sovet hakimiyyəti dövründəki Azərbaycan ədəbi dili klassik ənənələr üzərində qurulmuş, təmizliyini, büllurluğunu, saflığını saxlamış və bu günümüzə qədər gəlib çatmışdır.Klassik, XIX və XX əsrlərin ədəbi dil ənənələri, qaydaları yaşadığımız XXI əsr və gələcək əsrlər, nəsillər üçün ən yaxşı nümunə və məktəbdir. Fikrimizcə, müasir dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin əsas problemi keçmiş dövrlərdə yaradılan zəngin xəzinədən düzgün istifadə olunmasındadır. Doğrudan da keçmiş ən böyük yenilikdir...

Ədəbiyyat:

1. Çexov A. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Avrasiya Press, 2006, 320 s.
2. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. İki cilddə. II cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 408 s.
3. İpə- sapa düzülməmiş incilər. Bakı, Azərnəşr, 1993, 272 s.
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cilddə. I cild. Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2004, 664 s.
5. Tolstoy L. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Çaşıoğlu, 2004, 336 s.

Н Алиева

Проблема литературного языка на современном этапе
Резюме

В статье «Проблема литературного языка на современном этапе» на первый план выдвигается актуальность рассматриваемой проблемы на данном этапе, проводятся некоторые сравнения и анализы.

Азербайджанский литературный язык имеет многовековую и богатую историю. Начиная с Гасаноглы, Физули на азербайджанском языке созданы выдающиеся произведения.

Стремительный подъем в XVIII веке ашугской литературы стал в развитии литературного языка поворотным моментом. А творчество М.П.Вагифа наглядно продемонстрировало преимущества литературного языка. В статье отмечается особая роль XIX и XX веков в формировании Азербайджанского литературного языка. Также как объект исследования взят и Советский период. В тоже время сделан небольшой экскурс в прошлое литературного языка, внесена ясность в некоторые вопросы. Даны примеры из произведений А.Ахвердиева, Дж.Мамедкулизаде, С.Вургуна, Р.Рзы и подчеркивается их значение в развитии литературного языка. В статье также большое место отводится взглядам Л.Толстого, А.Чехова, отражающим характерные черты литературного языка.

N.Aliyeva

The problem of literary language in modern times

Summary

In this article the topicality of the literature problem has been put in the forefront as well as some comparisons and analyses have been conducted. Azerbaijan literary language has a rich and old history. Since Hasanoglu and Fizuli a brilliant works have been written in this language. And this tradition also went on in next centuries. In XVIII century the significant prosperity of ashuq literature was in fact a turnng point of literary language development. Molla Panah Vagifs' works distinctly demonstrated the preferences of literary language. In the article Sovet period was also taken as a main object of reserach and appropriately analyzed.

At the same time, a short excurses was conducted to the past and history of the literary language and some points have been clarified. The examples have been presented from some works of A.Hagverdiyev, J.Mammadquluzade, S.Vurghun, R.Rza and J.Jabbarli as well as these authors' role has been emphasized in the development of literary language. In the article one can face L.Tolstoy and A.Chekhov's thoughts, which reflect characteristic features of literary language.

Rəyçi: Sevda Kadiyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

XƏYALƏ GUMBATOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
kayala.haji@hotmail.com

TONI MORRISONUN "TÜND MAVİ GÖZLƏR" ROMANININ BƏDİİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: Toni Morrison,postmodernizm, Afrikoamerika ədəbiyyatı,Afrika həyatı, qaradərililər,ağdərililər.
Key words: Toni Morrison, postmodernism, Afroamerican literatura, life in Africa, the black- skinned ,the white- skinned.
Ключевые слова: Тони Моррисон, постмодернизм, Афроамерикан литература, жизнь в Африке, чернокожие, белокожие.

Dünyada ən böyük insani dəyərlərdən biri də azadliq problemidir.-Bəşəriyyətin dahiləri daima azadlıq məsələsi barəsində düşünür ,mövcud problemin həlli yollarını axtarmağa çalışmışlar.Bu halı müxtəlif əsərlər yazıb-yaratmış,ölkənin ictimai-siyasi məsələlərinin həllinə müdaxilə etmiş bir sıra görkəmli yazıçı,şair,ictimai xadimləri ilə məşhur olan Amerika Birləşmiş Ştatlarına da aid etmək olar. XX əsr zənci ədəbiyyatının nəhəng qadın nümayəndələrinin lideri hesab edilən Toni Morrison Amerika ağlarının diqqətini Afrika zəncilərinin məşəqqətli həyat tərzlərinə,azadlıq probleminə yönəltmək üçün yaradıcılığını demək olar ki,bütünlüklə afroamerika mövzusuna həsr etmişdir.Afro-Amerikan ədəbiyyatı ABŞ-da Afrika mənşəli yazıçılar tərəfindən yaradılmışdır."Mənşəyi 18-ci əsrə gedib çıxan afroamerika ədəbiyyatı müxtəlif cərəyanların sintezidir.1920-ci illərdə afroamerika ədəbiyyatı o vaxtadək misli görünməmiş bir dirçəliş yaşadı.Bu dirçəliş Harlem İntibahı adlanır.1930-cu illərdə bitən bu intibah yeni bir ədəbiyyatın yaranmasına və bir çox parlaq simaların üzə çıxmasına səbəb olaraq ədəbiyyat tarixində önəmli bir hadisə olub,dərin və sarsıdıcı izlər qoydu."**(5)**

Amerikada irqi ayrı-seçkilik problemi uzun müddət mövcud olmuşdur.Bu problemi aradan qaldırmaq üçün müxtəlif cəhdlər edilsə də,insanlar arası münasibətlərdə daim özünü göstərmişdir.Məşhur fransız yazıçısı Balzakın dediyi kimi:"Bərabərlik bir haqq ola bilər,amma yer üzündə heç bir güc onu həqiqətə çevirə bilməz.".

XX əsrdə yazıb yaradan zənci yazıçılarına xas xüsusiyyətlərdən biri də o idi ki,onlar həm özlərindən əvvəl yazan yazıçıların ədəbi təcrübələrindən yararlanırlar, həm də onların ideyaları ilə öz ideyalarını birləşdirib,ortaya son dərəcə aktual,təqdirəlayiq mövzular çıxarırdılar.Bu prosesin maraqlı məqamlarından biri də həmin dövrdə Toni Morrison,Elis Uoker,Qloriya Neylor kimi afroamerikalı qadınların ön plana çıxması idi. Dünya

ədəbiyyatının ən tanınmış nümayəndələrindən olan yazıçı ədəbi yaradıcılıqla yanaşı Amerika ictimai-siyasi həyatında da iştirak etmişdir.Morrison 70-ci illər afroamerikalıların hərəkatlarında fəal iştirak etmiş,Amerika və Avropa tənqidçilərinin diqqətini çəkmişdir.Onun əsərlərini araşdıran tənqidçilərin hamısı eyni halla qarşılaşırlar-Morrisonun xüsusi və bənzərsiz bədii şifrəsi var.Bu şifrələri açmaq isə Morrisonun bədii dünyasını başa düşmək deməkdir.Yazıçı Hovard Universitetində dərs dediyi vaxtlarda ilk qələm təcrübəsinə başlamışdır.Tələbəlik illərindən bəri daşıdığı Toni təxəllüsünü yazıçı təxəllüsü olaraq götürən Morrisonun uşaqlıq və gənclik illəri Harlemdə,zənci amerikalıların mərkəzində keçmişdir.

Yazıçı 1971-1972-ci illər arasında yalnız "Nyu-York Tayms" jurnalı üçün 28 kitab haqqında tənqidi qeydlər yazır və həmin jurnalda çap olunan "Qaradərili qadın -qadın liberallığı- barədə nə düşünür"(1971) başlıqlı məqaləsi qadın oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanır.Ümumiyyətlə, 1970-1972-ci illər sənətkarın yaradıcılığının pik nöqtəsi kimi qələmə verə bilərik.Belə ki,o,bu zaman ərzində 5 roman,1 pyes və ədəbi tənqidə aid kitab və ictimai antologiya ərsəyə gətirmişdir.Birləşmiş Ştatlarda yazıçının müxtəlif dövrlərdə verdiyi müsahibələr toplanaraq oxuculara ayrıca kitab şəklində təqdim olunub."Toni Morrison müsahibələrinin birində vurğulayır ki,övladları,qohumları,dostları olmasaydı,bir yazıçı kimi yetişə bilməzdi.Öz romanlarında o,istedadlı bir nağılçı idi."**(2)**

Toni Morrison müsahibələrinin birində jurnalistlərə belə deyir:"Bill Klinton Amerikanın ilk qaradərili prezidentidir.Onda zəncilərə xas olan bütün cəhətlər var;o da kasıb,natamam fəhlə ailəsində böyüyüb və əslində,saksafon çalmağı,"Makdonalds"da yeməyi xoşlayan adi arkanzaslı bir oğlandır."Ədəbiyyatşünaslardan biri vurğulayır ki,yazıçının bu zarafatında əslində bütün yaradıcılığına hakim kəsilmiş dərin hikmət var-Toni Morrison Amerika zəncilərini "Tom dayı"kompleksindən birdəfəlik azad edib və bütün həyatı,bütün yaradıcılığıyla sübuta yetirib ki,insan üçün dərinin rəngi hətta üstünlük də sayıla bilər."**(3)**

Ədəbiyyat sahəsində əmin addımlarla irəliləyən Morrison,hələ Sirakyusda yaşadığı illərdə üzərində işlədiyi birinci romanı "Tünd mavi gözləri"i bitirir və əsərin əlyazmasını naşirlərə göndərir.Bir neçə naşir tərəfindən rədd olunan roman ,nəhayət 1970-ci ildə işiq üzü görsədə , əvvəlcə böyük uğur qazanmır.Tam 23 il sonra yenidən nəşr olunan "Tünd mavi gözlər" böyük səs-küy yaradaraq Morrisona Nobel mükafatı qazandırır və dünyanın ən çox oxunan romanları siyahısında öz yerini tutur.

Roman ikinci dünya müharibəsi ərəfəsində ABŞ-ın Ohio əyalətində yaşayan 9 yaşlı Pekola Bridlauv adlı zənci bir qızın faciəvi həyatından bəhs edir.Pekolanın həyatı çox çətin idi.O,ailəsi ilə birliktə yaşayırdı.Onun atası hər gün içki içir və anasını döyür,eləcə də Pekolaya qarşı da pis rəftar

edirdi.Qardaşı Semmi isə tez-tez evdən qaçırdı.Pekolanın sinif yoldaşları da onu sevmirdi,onun qaradərili və çirkin olduğunu deyərək , balaca qızcığazı öz aralarında ələ salırdılar.Hərkəs tərəfindən rişğənd olunan,ciddiyə alınmayan Pekolanın həyatda yeganə bir arzusu var idi:hamı tərəfindən sevilsin.Bunu yolu isə digər ağdərililər kimi onun da dərisi ağ olsa və ən əsası Şerli Templanın gözləri kimi mavi gözləri olsun.O,Şerlini gözəllik nişanəsi kimi görürdü.O, elə hesab edirdi ki, həm ailəsinin ,həm də sinif yoldaşlarının onu sevməməsinin,gülüş hədəfi seçmələrinin səbəbi qizciğazın qaradərili olmasıdır,gözəl olmaq üçün isə ağdərili və mavi gözləri olmalıdır,özü isə çox çirkindir.Əgər onun da ağ dərisi ,mavi gözləri və sarı saçı olsa,o zaman atası çox içib,anasını döyməyəcək,qardaşı evdən qaçmayacaq,yoldaşları onunla dostluq edəcək,hərşey çox gözəl olacaqdı.Pekolanın həyatında dərin sarsıdıcı iz qoyan hadisə hələ heç yetkinlik yaşına çatmamış onun atası tərəfindən zorlanması və anası tərəfindən tərk edilməsidir.

Əsərdə təhkiyəçi rolunda Pekolanın sirdaşı Klaudiya çıxış edir.”Romanda 2 gül metaforasından istifadə edilib.Bunlar “nərzgizçiçəyi” və “zəncirotudur”.Klaudiya əsərin əvvəlində deyir:”1941-ci ildı heç bir dənə də nərgizçiçəyi yox idi”.Klaudiya və onun bacısı Frida belə hesab edirdi ki,əgər nərgizçiçəyi yetişsəydi və həmin illər məhv olmasaydı,o vaxt Pekolanın uşağı da yaşayardı.Morrison göstərir ki,bütün dünyanın torpaqları bu illər nərgizçiçəyinə qarşı düşmən mövqeyində idilər.Hər hansı bir toxumu bəsləyib əzizləməsən,o heç vaxt məhsul verə bilməz.”**(4)**

Pekola yaşının az olmasından və tez-tez döyüldüyündən uşağı dünyaya gətirə bilmir.Atası tərəfindən zorlandıqdan sonra dəli olur və onun görücülüyü aşkar edilir.Pekola möcüzə axtarır,hər axşam Tanrıya dua edərək mavi güzlər arzulayır və sidqi-ürəkdən inanır ki,bu möcüzə onun həyatını dəyişəcək.O,sonda öz mavi gözünü görür,ancaq heçkim onun mavi gözünü görmür.Qızcığaz sanki ruhən kor idi,güzgünün qarşısına keçərək mavi gözünün olmasına inanır.Onun üçün bu artıq qələbə deyil,məğlubiyyət idi.Pekola həqiqəti mavi gözlərdə axtarır.Əsərin sonunda isə o şəhərdən həm fiziki,həm də emosional şəkildə təcrid olunur.O,şəhərin ən sonundakı,kiçik evinə tərəf hərəkət edir.Ən acınacaqlı olanı isə bu idi ki,insanlar artıq onun arxasıyca deyil,üzünə gülürlər.Onun ailə problemləri faciəsinə çevrilir.

Romanda hadisələr xronoloji olaraq təqdim edilmir.Klaudiyanın Pekolanın uşaqlıq illərindən başlayaraq təhkiyəsi əsasında hadisələr göstərilir.Pekola qaradərililərin özlərinə olan nifrətin,öz çirkinliklərinə olan inancın simvoludur.Pekolanın çirkinliyi digər insanların özlərini daha gözəl hiss etdirir,əzabları özlərini onunla müqayisədə daha şanslı hiss etdirir,səssizliyi isə onlara danışma imkanı vermişdir. Pekola, insan zülmünün ve insanların əzablarının bir emblemasına çevrilmişdi.

Bu roman özündə bir sıra avtobioqrafik elementləri ehtiva edir.Belə ki, hadisələr Morrisonun böyüdüyü şəhərdə cərəyan edir və onun xatirələri ilə zəngindir.

Morrison elə bu əsəri ortaya qoymaqla "qaradərili" ədəbiyyatın liderina çevrilir.Romanlarının mənbəyi afrikalıların folklor ənənələrindən götürən yazıçı afroamerikalılara öz kimliklərini xatırladır,eləcə də onların həqiqi tarxini yazaraq ağır bir dilemma qarşısında çaşqınlıqlarını göstərir.Morrisonun "Tünd mavi gözlər" romanı 1940-cı illərdə böyüyən qaradərili qızın həyatından bəhs edir.Yazıçının gənclik illərinə təsadüf etdiyindən,o bu illəri,həmin dövrün həyat tərzini,sosial vəziyyətini gözəl bilirdi və belə güman edilir ki,yazıçının canlandırdığı Pekola obrazı məhz müəlliflə və ya müəllifin uşaqlıq dostları ilə bağlıdır.

Morrison ustalıqla əsərində simvollardan istifadə etmişdir.İlk növbədə əsərin adındakı simvola nəzər yetirsək görərik ki,müəllif bu adı seçməklə mavi gözlü qızda hansı dəyərlərin gizləndiyini vurgulamaq istəmişdir.Afrikadan gəlmiş yeni amerikalıların tipik nümayəndəsi olan Pekola və onun ailəsinin soyadında belə (Breedlove) anlaşılmaz bir məna gizlənir.Müəllif bu soyadla göstərmişdir ki, afroamerikalılar o dövrdə elə bir cəmiyyətdə yaşayırdılar ki,soyadları kimi sevgidən uzaqdırlar."Bridlou ailəsinin bütün üzvlərini qeyri-adi edən onların bədheybətlikləri idi.Çolli,missis Bridlou,Semmi Bridlou və Pekola Bridlou,əslində özlərinə məxsus olmayan bu eybəcərliyi,necə deyərlər,bir qılıf kimi daim taxır və daşıyırdılar;dar alının altında qərar tutmuş xırda gözlər,saçların sıx və düzgün biçimli,tən ortada,demək olar ki,birləşən çatma qaşlarla müqayisədə bir az eybəcər görünən alçaq,əyri-üyrü burun,şişkin yanaqlar,şəlpə qulaqlar,bütün sifəti tutan ağız.Onların bu qədər kifir olmaqlarına səbəb isə,məhz özlərinin buna inanmasıdır.Sanki,hakimi mütləq bir hökmdar onların hamısına eybəcərlik örtüyü verib,onlar isə bu örtüyü etirazsız qəbul ediblər."**(1,655)**

Bu romanda yeganə obraz "Mas Teer" idi ki, Pekola üçün ağlayır,onun halına yanırdı.Əsərdə "Soaphead" adlı bir kilsədən də bəhs edilir.Belə ki,zənci əsilli amerikalıların həyatında böyük rolu olan bu kilsə,onların böyük güvənini qazanmışdı.İnsanlar inanırdılar ki,əgər siz Tanrıya ibadət edib,ondan əmin-amanlıq diləyirsizsə,hər şey qaydasında olacaq.Məhz bu səbəbdən idi ki,Pekola da digərləri kimi bu kilsəyə inanır və hər gecə yatmazdan əvvəl ona mavi gözlər göndəsi üçün Tanrıya dualar edirdi.

Morrison Pekola adının mənasını sinif yoldaşı olan Morrin Pilin xarakteri vasitəsilə açır.Morrin Pil Pekolanın adını "Həyat imitasiyası" filmindəki işarə ilə qarışdırır.Bu işarə ilə Morrison qara qadınların real hadisələrinin imitasiyasını təsvir edərək Pekolanın həyatını canlandırmağa çalışır.

Əsərin əvvəlində Pekola ailəsi və sinif yoldaşlarının ona münasibətinə görə özünə nifrəti təsvir olunur.Xəyallarında yer üzünün ən mavı gözlü qadınına çevrilən Pekola,öz varlığına inanır və bir daha "çırkin" olmayacağına sevinir.Amma o istədiyi ən mavi gözləri "əldə etsə" də,heç kim ona baxmaq istəmir,onunla da danışmaq istəmir.Xəyallarında əldə olunan gözəllik onu sonda Pekolalıqdan çıxarır,indi o, mavi gözlü ,amma başqasıdır.

Morrison romanı fəsil başlıqlarına bölməsə də,əsər özlüyündə fəsillərə bölünərək,qış,yaz,yay başlıqlarına ayrılaraq fəsillərin adları ilə insan xarakterini təsvir edirlər.Məhz bu nüanslar romanı daha da bənzərsiz edir.Fəsil anlayışı hər il yenidən oynanılan,heç vaxt heç nədən qurtulmayan insan əzablarını simvolizə edir.Pekola arzuladığı mavi gözləri "alsa" da,onlar Pekolanı insanların gözlərində gözəl etmirlər.Morrison bir daha çalışır ki,zənci amerikalının cəmiyyətdəki yerini,vəziyyətini göstərsin.Cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməyən qaradərili Pekola ağlara "bənzəsə də",o yenə "yaddır".

Ədəbiyyat

1. Toni Morrison.Seçilmiş əsərləri.Bakı,"Şərq-Qərb" ,2011.
2. W.S Kottiswari.Postmodern Feminist Writers.2008.
3. http://Buffalo.Edu/-sww/Morrison_toni-bio.html
4. https://www.britannica.com/topic/The-Bluest-Eye
5. http://gazetearsivi.milliyet.com.tr

X.Gumbatova

An artistic analysis of Tony Morrison's novel "The Bluest Eyes"

Summary

One of the greatest human values in the world is the problem of freedom. The geniuses of the humanity are always thinking about freedom, and have sought to find solutions to the existing problem.

An artistic analysis of Tony Morrison's novel "The Bluest Eyes"

Tony Morrison, the leader of the giant women's representatives of the twentieth century, has devoted his creativity to almost African-American issues to direct the attention of American networks to the troubled lifestyle and freedom of Africa.

"The Bluest Eyes" is about the tragic life of a black girl named Pekola Bridlauv, a 9-year-old living in the US state of Ohio, during the Second World War.

Although Pekola "takes" the blue eyes she desires, they do not look nice in the eyes of people.

Х.Гумбатова

Художественный анализ романа Тони Моррисона "Самые голубые глаза"

Резюме

Одной из величайших человеческих ценностей в мире является проблема свободы. Гении человечества всегда думают о свободе и стремятся найти решения существующей проблемы.

Тони Моррисон, лидер гигантских женщин-представителей двадцатого века, посвятил свое творчество почти афро-американским проблемам, чтобы обратить внимание американских сетей на неспокойный образ жизни и свободу Африки.

Художественный анализ романа Тони Моррисона "Самые голубые глаза" "Самые голубые глаза" рассказывает о трагической жизни чернокожих девушек по имени Пекола Бридлав, девятилетняя девочка, проживающая в штате Огайо в США во время Второй мировой войны.

Хотя Пекола «берет» голубые глаза, которые она желает, они не выглядят красиво в глазах людей.

Rəyçi: Şəhla Nağıyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

RƏY

NİZAMİ CƏFƏROV
Akademik

ALINMA TERMİNLƏR PROBLEMİ VƏ YA NADİR MƏMMƏDLİNİN «AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMA TERMİNLƏR» KİTABI HAQQINDA

Professor Nadir Məmmədlinin «Azərbaycan dilində alınma terminlər» monoqrafiyası, hər şeydən əvvəl, ona görə dəyərlidir ki, a) Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə aparılmış araşdırmaların, qazanılmış təcrübənin ən mühüm uğurlarını özündə ehtiva edir; b) mövzuya münasibətdə onun (teominologiyanın) ümumnəzəri, metodoloji problemləri səviyyəsinə yüksəlir və c) artıq demək olar ki, uzun illər apardığı həm praktik lüğətçilik, həm də nəzəri tədqiqatların bilavasitə yekunu kimi müəllif mövqeyini sistemli şəkildə nümayiş etdirir.

Əlbəttə, «alınma terminlər»dən bəhs edərkən əsas məsələlərdən birincisi «alınma söz», ikincisi isə «termin» anlayışlarını müasir elmi- intellektual, analitik- funksional təfəkkür mövqeyindən dəqiqləşdirməkdən ibarətdir ki, fikrimizcə, monoqrafiyanın «Giriş»ində müəllif buna kifayət qədər nail olmaqla yanaşı, öz müvafiq interpretasiyalarını bütün əsər boyu daha da inkişaf etdirərək zənginləşdirə bilmişdir.

Hər bir dilin terminologiyasının formalaşması tarixinin həmin dilin elmi üslubunun təşəkkülü tarixinin üzvi tərkib hissəsi olması barədəki ümumelmi təsəvvür, prinsip etibarilə, ciddi mübahisə doğurmasa da, elmi təfəkkürün digər təfəkkür formaları, məsələn, bədii, publisistik və s. ilə müqayisədə daha çox ümumbəşəri xarakter daşıması, haqqında söhbət gedən təsəvvürü, ilk növbədə, o baxımdan şübhə altına alır ki, bu və ya digər dilin daşıyıcıları üçün elmi-intellektual təfəkkür, heç də həmin dilin miqyası ilə məhdudlaşmayıb, çox hallarda onun hüdudlarından kənara çıxaraq, bir növ, transmilli məzmuna malik olduğundan terminologiyanın ümumbəşəriliyi ilə elmi üslubun milliliyi arasında müəyyən ziddiyyət və ya diskomfort mövcuddur. Azərbaycan dilinin XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində təşəkkül tapmağa başlayan, təxminən XX əsrin ortalarına doğru həm humanitar-ictimai, həm təbiət, həm də texniki elmlər üzrə kifayət qədər diferensial bir səviyyədə təzahür edən elmi üslubunun istər türk, istər Şərq,

istərsə də Qərb mənşəli əsas terminoloji materialının, yaxud bazasının daha əvvəllərdən Azərbaycan elmi- intellektual təfəkkürünün istifadəsində olduğunu göstərən xeyli mənbələr mövcuddur ki, onların meydana çıxdığı tarix və ya tarixlərlə Azərbaycan dilinin elmi üslubunun təşəkkül tarixi arasında müəyyən fərq olduğunu etiraf etməmək mümkün deyil. Lakin fakt faktlığında qalır ki, terminologiya yalnız o zaman bir dilin kontekstində onun linqvistik əlaməti olaraq təhlilə cəlb edilə bilər ki, həmin dilin elmi üslubunun az- çox stabil faktına- materialına çevrilmiş olsun.

Elmi təfəkkürün ümumdünya miqyası aldığı və ya universallaşdığı XIX əsrin əvvəllərindən etibarən elə bir xalq təsəvvür etmək mümkün deyil ki, onun dilinin elmi üslubunda leksik alınmalar ya olmasın, ya da əksər hallarda üstünlük təşkil etməsin. Çünki dünya xalqlarının, demək olar ki, əksəriyyətinin təfəkkürü kimi dili də elmi anlayışı (və termini) ümumi tarixi mənbələrdən alır ki, buraya Qərb mədəniyyəti üçün yunan, latın, Şərq mədəniyyəti üçünsə eyni zamanda ərəb, müəyyən qədər isə fars mənbələri daxildir. Azərbaycan dilinə gəldikdə isə Şərq və Qərb mənşəli terminologiyanın funksional paralelliyinin mövcudluğu nəinki elmi üslubun, hətta milli elmi təfəkkürün təbiətinə, yaxud tipologiyasına təsir edəcək bir səviyyədədir.

Monoqrafiyanın birinci fəsli ərəb və fars, ikinci fəsli rus, üçüncü fəsli Avropa mənşəli alınma terminlərə həsr olunmuşdur. Dördüncü fəsil isə hər üç mənşə və ya mənbədən gələn terminoloji leksikanın azərbaycandilli təfəkkür kontekstində mənimsənilməsi prosesindən və ya texnologiyalarından bəhs edir ki, fikrimizcə, həm nəzəri, həm də praktik baxımdan çox aktualdır.

Nadir Məmmədlinin monoqrafiyasında mövzu ilə ya birbaşa, ya da dolayısı ilə bağlı araşdırılan problemləri xülasə etsək, təxminən aşağıdakı mənzərə alınar:

1) ərəb və fars mənşəli terminlər – bu terminlərin Azərbaycan dilində funksional tarixi mövqeyi və XX əsrin 20- ci ilərindən etibarən həmin mövqeyə elmi- nəzəri, eləcə də ideoloji münasibət; xüsusilə ərəb mənşəli terminlərin elmi üslubun müxtəlif sahələri üzrə işlənmə dairəsi; ərəb və fars mənşəli terminlərin fonoqrafik «milliləşmə»si və ya assimilyasiya- unifikasiyası; Avropa dillərindən alınmış ərəb və fars mənşəli terminlərin spesifikası və həmin terminlərin «hərəkət trafektoriyası»; Azərbaycan dilində işlənən ərəb və fars mənşəli terminlərin struktur və semantik interpretasiyası və s.

2) rus mənşəli terminlər – bu alınmaların Azərbaycan dilindəki xüsusilə bilinqvizmdən irəli gələn spesifikası; rus mənşəli terminlərlə rus dili vasitəsilə keçən Avropa mənşəli terminlərin fərqləndirilməsi; rusizm və sovetizmlər; rus mənşəli terminlərin Azərbaycan dilindəki əhatə dairəsi; həmin alınmaların semasiologiyası və s.

3) Avropa mənşəli terminlər – bu terminlərin müxtəlif prinsiplərlə təsnifatı; internasional terminologiya problemi; Avropa mənşəli terminlərin

Azərbaycan dilində funksional yayılma sahələri; həmin terminlərin geneoloji təsnifi; termin- elementlər və onların semantik funksiyaları və s.

4) dilxarici və dildaxili amillər – terminalmanın sosiolinqvistikası; alınma terminlərin mənimsənilməsi məsələləri və s.

Bu ümumi mənzərə, başqa sözlə, əsərin sxemi, hələ məzmunmündərəcəsinə o qədər də dərindən müdaxilə etmədən öz- özlüyündə, aparılan araşdırmaların ciddi intellektual-metodoloji struktura, yaxud modelə əsaslandığını göstərir. Və həmin əsaslılıq, bir tərəfdən, müəllifin elmi təfəkkürünün konseptuallığını nümayiş etdirirsə, digər tərəfdən, monoqrafiyanın akademik dilçilik mühitində adekvat dərk olunmasını, bu cür hallar üçün heç də az səciyyəvi olmayan pərakəndə, yaxud ziddiyyətli mülahizəçilikdən, artıq təfərrüatdan qaçılmasını təmin edir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dili türk dillərindən biri olmaqla ümumtürkcənin təbii diferensiasiyasının məhsuludur. Və heç bir şübhə yoxdur ki, Azərbaycan dilində işlənən ərəb, yaxud fars mənşəli sözlər, eləcə də terminlər ümumtürkcədən gəlməklə bütün türk dilləri üçün bu və ya digər dərəcədə xarakterikdir. Lakin Azərbaycan xalqı (və dili) o türk xalqlarındandır (və dillərindəndir) ki, ərəb müsəlman dünyası ilə daha çox bağlı olduğundan milli elmi- mədəni təfəkkür, ümumən dünyagörüşü həmin dünyanın bilavasitə tərkib hissəsi kimi çıxış etmişdir. Türk dilləri tarixinin görkəmli tədqiqatçısı Prof. Dr.Əhməd Cəfəoğlu Səlcuq türklərinin, demək olar ki, bütün müsəlman dünyasına hakim olduqları XI- XIII əsrlərdə öz saraylarında ərəb, fars dillərinə türkcədən daha çox önəm verdiklərini «naxələflik» kimi qınayır. Burada müəyyən həqiqət olsa da, etiraf etmək lazımdır ki, həmin əsrlərdə türklərin elmi- intellektual, mədəni səviyyəsi, onların hərbi- siyasi qüdrətindən geri qaldığına görə, əgər belə demək mümkünsə, intibah dövrü yaşayan müsəlman cəmiyyətin bir üzvünə çevrilməsi tamamilə təbii idi. Hətta iş o yerə çatmışdı ki, türk dövlət xadimləri, hərbçiləri, ziyalıları yalnız bir türk kimi deyil, həm türk, həm ərəb, həm də fars olaraq düşünmək, «üçayaqlı» bir düşüncə mədəniyyətinin daşıyıcısı olmaq iddiasında idilər. Bu isə o deməkdir ki, ərəb, eləcə də fars mənşəli sözlər türk dilinə (və onun formalaşmaqda olan Azərbaycan təzahürünə) «kənar»dan yox, «daxil»dən gəlirdi, hətta bir qədər obrazlı desək, «dil»ə yox, «təfəkkür»ə gəlirdi. Və həmin faktın nə qədər dəqiq olduğunu o da sübut edir ki, nəinki orta əsrlərdə, bütün yeni dövr boyu belə türkcəyə meylli olan, bu və ya digər sözü (termini) ərəbcə, farsca yox, məhz türkcə işlətməyə çalışan ziyalılar onlara daha yaxşı məlum olan ərəb, yaxud fars sözünün qarşılığını axtarmalı olmuşlar. O mənada ki, həmin türk ziyalılarının təfəkküründə həm təhsildən, həm də qulluq, yaxud yaradıcılıq praktikasından irəli gələrək, ümumiyyətlə, normativ, ənənəvi olan söz (termin) türk yox, ərəb və ya fars mənşəli idi.

Nadir Məmmədli orta əsrlərdə Azərbaycan dili terminologiyasının təşəkkülündə ərəb dilinin təsirini, tamamilə doğru olaraq, fars dilinin təsirindən daha güclü (hətta əlavə etmək olar ki, müqayisə edilməyəcək qədər güclü) olduğunu göstərir. Və yazır:

«Azərbaycan dilinə xüsusilə ərəb mənşəli terminlərin keçməsini təbii hal hesab edirik. Bu, əvvəla, elm və mədəniyyət anlayışları ilə əlaqədar ərəb dilində hazır terminlərin mövcudluğu (qədim yunan, hind elmi traktatları ərəb dilinə tərcümə olunmuş, hələ orta əsrlərdə ərəb terminologiyası formalaşmışdı), ərəb, eləcə də fars dilinin yeganə alınma mənbəyi olması, ikincisi və ən başlıcası, ərəb dilinin müsəlman aləmində «Qurani- Kərim» - din dili hesab edilməsi (əslində, olması! – N.C.) ilə bağlı idi».

Türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində orta əsrlərin ortalarından başlayaraq ərəb terminologiyasının nəinki geniş yayılması, hətta mütləq hakim olması, monoqrafiya müəllifinin göstərdiyi kimi, bir tərəfdən, «Qurani-Kərim»in güclü (və çoxmiqyası) təsirinin nəticəsi idisə, digər tərəfdən (və doğrudan da), ərəb elmi təfəkkürünün (və dilinin) beynəlxalq hadisəyə çevrilməsi, milli (və dini) hüdudları aşaraq həm Şərq, həm də Qərb dünyasının intellektual- mədəni, xüsusilə fəlsəfi düşüncə potensialını özündə kifayət qədər dolğun bir şəkildə ehtiva eləməsi idi. Və təsadüfi deyildi ki, qədim dünyanın ən möhtəşəm mütəfəkkirlərinin əsərləri yalnız həm müsəlman, həm də xristian ərəblər tərəfindən deyil, eyni zamanda müsəlman hindlilər, farslar, türklər tərəfindən də ərəbcəyə çevrilmiş, onlara geniş (və mükəmməl) şərhlər yazılmışdı. Bu tərcümələrin, xüsusilə şərhlərin müəlliflərindən biri Türküstan müdriki Əbu Nəsr əl-Fərafi ət- Türki (XI əsr) idi.

Nadir Məmmədlinin belə bir fikri ilə də razılaşmamaq mümkün deyil ki, «islam dini bu gün də kifayət qədər güclüdür, dünyanın ictimai-siyasi hadisələrində mühüm rol oynayır. İslam dini qayda- qanunları Azərbaycanın ideya mövqeyinə, sivilizasiyasına, xalqın mənəvi həyat səviyyəsinə öz təsirini göstərmişdir. Burada, ələlxüsus, müsəlman dini ideya ənənələrinin və bu ənənələrin ictimai- siyasi anlayışlarının Azərbaycan dilinə təsirini qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan dilində İslam dini, onun əmələ gəlməsi, prinsipləri, təriqət və cərəyanları, modernləşdirilməsi, siyasi və sosial rolu ilə bağlı külli miqdarda termin işlənməkdədir»… Bu isə o deməkdir ki, müasir Azərbaycan dil təfəkküründə ərəb mənşəli terminologiyanın mövqeyi o qədər güclüdür ki, bir tərəfdən, milli (türk mənşəli), digər tərəfdən isə modern (beynəlmiləl) terminologiya ilə rəqabətdə çox zaman öz tarixi üstünlüyünü qoruyub saxlayır. Və həmin üstünlük ən azı üç səviyyədə təzahür edir:

1) ərəb mənşəli söz- termin mütləq üstündür; məsələn: alim, hüquq, din, müəllim, kitab və s.;

2) ərəb mənşəli söz- termin həm milli, həm də beynəlmiləl sözlə paralel işlənsə də daha populyardır: dövr- dönəm, əsr- yüzillik, şeir- poeziya, həkim- doktor, təcrübə- praktika və s.;

3) ərəb mənşəli söz- termin arxaikləşsə də ən azı ekzotik- üslubi funksionallığını mühafizə edir: əfkari- ümumiyyə, mükəlləfiyyət, müfəssəl, mürşid, müsamirə, mütəvaze və s.

Artıq bir əsrdir ki, nə ərəb, nə də fars dilindən Azərbaycan dilinə, demək olar ki, heç bir söz- termin keçmir, lakin Azərbaycan- türk dili təfəkkürünün təxminən min il ərzində mənimsədiyi ərəb və fars alınmalarına müasirlik mövqeyindən koqnitiv müdaxilə olduqca fəaldır.

Nadir Məmmədlinin monoqrafiyasında rus mənşəli terminlərə xüsusi yer ayrılması, onların, ənənəvi olaraq, rus- Avropa mənşəli terminlər daxilində deyil, ayrıca araşdırılması, əlbəttə, düzgündür. Müəllif yazır:

«Rus mənşəli terminlərin alınma prosesinin izlənməsi və ictimai-siyasi, sosial amillərinin izah olunması Azərbaycan dilçiliyində aktual problemlərdən biridir. Azərbaycan dilində rus mənşəli terminlərin alınma yollarının mənimsənilməsi dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi ciddi axtarışlar tələb edir».

Məsələnin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, XIX əsrin ortalarından etibarən rus mədəniyyəti Rusiya tabeliyindəki xalqlara birbaşa (və əhəmiyyətli) təsir göstərməyə başlayır ki, həmin təsir, əslində,genetik baxımdan yalnız rus mədəniyyətinin hadisəsi deyildi. Rusiyanın özü Qərbi Avropanın ciddi mədəniləşdirici təsiri altında olduğundan imperiyanın «ucqarlar»ına rus mədəniyyəti qiyafəsində Qərbi Avropanın həm maddi, həm də mənəvi texnologiyalarının nüfuzuna start verilmişdi. Və o da təsadüfi sayıla bilməz ki, həmin dövrü (və vəziyyəti) təhlil edən Avropa mütəfəkkirləri bu fikirdə idilər ki, Rusiya əsarət altına aldığı xalqlara (bunların əksəriyyəti türk xalqları idi) münasibətdə «bütün alçaqlığına və slavyan çirkabına baxmayaraq mədəniləşdirici rol oynayır»… Əlbəttə, Rusiya və ya rus dili vasitəsilə gələn həm maddi, həm də mənəvi terminologiyanın, eləcə söz-terminlərin ilk mərhələlərdə Qərbi Avropa, yaxud rus-slavyan mənşəli olduğunu müəyyənləşdirmək «ucqarlar» üçün nə maraqlı, nə də əhəmiyyətli deyildi. Lakin XX əsrin əvvəllərindən, xüsusilə həmin əsrin 20- ci illərindən başlayaraq məsələyə diferensial yanaşmaq üçün intellektual- mədəni şərait yarandıqda rusizmlərə (və sovetizmlərə) ayrıca münasibət meydana çıxdı.

Nadir Məmmədli, fikrimizcə, haqlıdır ki, «rusizm milli, sovetizm isə sosial, ideoloji işarədir. Rus dilindən alınan terminlərin hamısı rusizm deyil: rusizm dedikdə rus məişətini və tarixi dünyagörüşünü ifadə edən leksik vahidlər nəzərdə tutulur; rusizmlər tarixən formalaşmış rus sözləridir. Sovetizmlər isə sovet gerçəkliyini əks etdirən söz- terminlərdir. Bunlar

müəyyən ictimai quruluşun terminoloji fondudur və sovet həyat tərzini, varlığını əks etdirən sözlərdir».

Müasir Azərbaycan dilində işlənən rus sözlərini ilk dəfə bütün miqyası ilə araşdıran müəllif belə bir qərara gəlir ki, «Azərbaycan dilində rus mənşəli terminlərin bir qismi (fikrimizcə, çoxu – N.C.) artıq müəyyən sahə terminologiyasından daha çox, ümumədəbi dil sözləri hesab edilir». Və əlavə etmək lazımdır ki, çoxlu sayda rusizmlər mövcuddur ki, heç zaman ədəbi dilə daxil olmamış, lakin danışıq dilində o qədər böyük populyarlıq qazanmışdır ki, bəzi azərbaycanlılar həmin sözlərin ədəbi qarşışılığını ya bilmir, ya da çətinliklə tapırlar; məsələn: semiçka, balnisə, priyamoy, çesni, obayatelnı, minitelni, solidnı, vorzakon, kvartirant, xazeyn və s.

Görünür, bu cür sözlərin Azərbaycan dilində bir vaxtlar daha geniş yayılması, ilk növbədə, rus dilinin Azərbaycan dilinə hərtərəfli təsirilə bağlı idisə, digər tərəfdən, məişət dilində ədəbi normativliyin zəifliyindən irəli gəlirdi. Və XX əsrin sonlarından etibarən həmin vəziyyətin sürətlə aradan qalxdığı, yeni nəslin dil təfəkküründə bu cür alınmaların meydanının daraldığı müşahidə edilməkdədir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin söz və ya termin alma mənbələri içərisində rus dilinin mövqeyi xeyli məhdudlaşmışdır. Ona görə də monoqrafiya müəllifinin «rus mənşəli terminlər alınması dilimizin indiki mərhələsində də ictimai, siyasi, mədəni məzmuna uyğunlaşaraq davam edir. Rus dili yeni realiyaların nominasiyasını intensiv əks etdirən əsas alınma mənbələrindən biri kimi qalmaqdadır» qənaəti bizə mübahisəli görünür.

Nadir Məmmədli yazır:

«Azərbaycan dili lüğət tərkibinin zənginləşməsi mənbələrindən biri də rus dili vasitəsilə və vasitəsiz başqa dillərdən və ilk növbədə Avropa dillərindən alınan sözlərdir».

Ümumiyyətlə doğru olan bu fikrin dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır… Hər şeydən əvvəl, bu gün Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə sözlər, prinsip etibarilə, vasitəsiz keçir, yəni rus dilinin tarixi vasitəçi rolu nəzərə alınmayacaq qədər cüzidir. İkincisi, Avropa dilləri Azərbaycan dili lüğət tərkibinin zənginləşməsi mənbələrindən biri yox, birincisidir. Və nəhayət, qloballaşan dünya ingilis dilinin bütün dünya dilləri üçün söz-termin alma, eyni zamanda vasitəçilik rolunu o qədər gücləndirmişdir ki, bu dil, bir növ, koordinatora çevrilmişdir. Əslində, monoqrafiya müəllifi dövrümüzün həmin reallığını kifayət qədər düzgün dəyərləndirdiyini konkret şərhlərində təfsilatı ilə əks etdirmişdir. İstər qədim yunan, latın, istərsə də müasir Avropa dillərinə aid terminlərin bütöv (qlobal) bir funksional sistem olaraq ortaya çıxdığı müasir mərhələdə «qarşı tərəf»in (milli mədəni subyektin!) reaksiyasını izah etməyə çalışan müəllif yazır:

«…Dilimizin leksik- terminoloji qatında daim təkmilləşmə və inkişaf prosesi baş verir. Avropa mənbəli terminlərin bu prosesdə fəal iştirakı

Avropa ölkələri ilə müxtəlif xarakterli birbaşa əlaqələrin, ünsiyyət vasitələrinin yaranması, elmi-kəşflərin geniş vüsət alması, müstəqil respublikanın ictimai-siyasi fəallığı, mədəni həyatda dəyişikliklər, Avropa dillərinin öyrənilməsi intensivliyinin artması, fəallaşması və s. amillərlə bağlıdır».

Azərbaycan dili terminoloji sisteminin zənginləşməsinin əsas xarici mənbəsini təfsilatı ilə müəyyənləşdirən bu interpretasiya, fikrimizcə, tamamilə doğrdur. Və o da doğrudur ki, alınma terminlərin hər hansı bir dilə keçməsi mürəkkəb dilxarici və dildaxili amillərlə müşayiət olunur. «Dilxarici amillər sosiolinqvistik, dildaxili isə mənimsəmə prosesdir. Birincini terminin dilə keçməsi, onun səbəbləri, ikincini isə onların milli dilin tələblərinə, normalarına uyğunlaşması şərtləndirir».

Kifayət qədər zəngin dil faktlarına əsaslanaraq termin alınmasının həm dilxarici, həm də dildaxili mexanizmlərini iki bölmədə geniş araşdıran müəllif belə bir obrazlı nəticəyə gəlir ki, «alınma terminlərin dilimizin normalarına tabe olması mənimsəmə prosesinin bitməsidir, dilimizin müvafiq qanunlarına uyğun inkişafı onların sonrakı «həyatı»dır».

Monoqrafiyanın «Nəticə»si isə belə başlayır: «Aparılan tədqiqat göstərdi ki, ictimai- siyasi, texniki, mədəni, iqtisadi əlaqələr dilin leksik sistemində, ələlxüsus terminologiyada öz əksini tapır. Həm dillərarası ünsiyyət nəticəsində özgə dillərdən maddi linqvistik varlıq – terminlər alınır, həm də bu dillərin təsiri ilə Azərbaycan dilinin daxili ehtiyatları, söz yaradıcılığı imkanları hərəkətə gəlir». Və bu kifayət qədər aydın, eyni zamanda dəqiq elmi qənaətdən sonra müəllif uzun illərin araşdırmalarının nəticələrini konkret maddələrlə ümumiləşdirir ki, onların hər biri yuxarıda xülasə etdiyimiz problem- mövzuların ideya-məzmununu və ya mahiyyətini mükəmməl şəkildə əks etdirir.

Heç şübhə etmirik ki, professor Nadir Məmmədlinin «Azərbaycan dilində alınma terminlər» monoqrafiyası Azərbaycan dilçiliyinin son illərdə meydana çıxmış ən dəyərli əsərlərindən biridir. Və bu əsər milli linqvistik təfəkkür mədəniyyətimizi əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirir.

ELAN

"Elm və təhsil" nəşriyyatı “Filologiya məsələləri” jurnalında çap olunan məqalələrlə bağlı "İlin məqaləsi” adlı müsabiqə elan edir. Məqalələr münsiflər heyəti tərəfindən qiymətləndiriləcək. Müsabiqənin nəticələri ildə iki dəfə – iyun və dekabr aylarında açıqlanacaq. Qaliblərə diplom və pul mükafatı veriləcək.

I yer 300 manat
II yer 200 manat
III yer 100 manat

Mündəricat

DİLÇİLİK

MƏSUD MƏMMƏDOV
DİLÇİLİKDƏ BƏZİ SAİT VƏ SAMİT SƏSLƏRİN
MORFONOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 3
SALATIN ƏHMƏDOVA
SƏNƏTKAR ŞƏXSİYYƏTİ VƏ YARADICILIQ PROSESİ 11
LEYLA MAHMUDOVA
MÜASİR FARS DİLİNDƏ ZAMAN BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ
MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR 18
SEVİNC ƏLİYEVA
"KİTABİ - DƏDƏ QORQUD" DASTANLARININ DİLİ" VƏ
ABİDƏNİN TƏDQİQATDAN KƏNARDA QALAN DİL
ÖZƏLLİKLƏRİ 24
KƏMALƏ CƏFƏROVA
İKİDİLLİLİKDƏ QRAMMATİKANIN
MƏNİMSƏNİLMƏSİ PROSESI 32
ZÜLFİYYƏ İSMAYIL
NAXÇIVANIN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN TƏDQİQİ 38
NURİYYƏ ƏLİYEVA
XARİCİ DİLLƏRİN TƏLƏBƏYÖNÜMLÜ TƏDRİSİNİN PSİXOLOJİ
ƏSASLARINA DAİR 44
SEVİNC SƏLİMOVA
MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN TİPOLOJİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR 49
SEVƏR ORUCOVA
MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ İNGİİIS DİLLƏRİNDƏ İDIOMLAR 57
RƏHİMƏ MƏMMƏDOVA
ŞİFAHİ VƏ YAZILI TƏRCÜMƏ 62
VƏFA MƏLİKOVA
ON THE ROLE OF A TEACHER IN COMMUNICATIVE
ACTIVITIES 67
АФЕТ ИСКЕНДЕРОВА
ФОРМИРОВАНИЕ ЛЕКСИЧЕСКИХ НАВЫКОВ НА УРОКАХ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА 72
ГЮЛЬМАР ИСРАФИЛОВА
ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ВОСПРИЯТИЮ
ТЕКСТА..... 81
ELNARƏ MƏMMƏDOVA
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ VƏ
SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNƏ DAİR 87

NİGAR MƏHƏRRƏMOVA
İNGİLİS MULTIKULTURALİZMİNİN İNKİŞAFINDA
EKSTRALİNQVISTİK AMİLLƏRİN ROLUNA DAİR 92
SEVİNC NAMƏTOVA
İNGİLİS DİLİNİN TƏLƏBƏ YÖNÜMLÜ TƏLİMİ PROSESİNDƏ
MEYDANA ÇIXAN ÇƏTINLİKLƏRİN HƏLLİ YOLLARINA DAİR 97
HƏSƏNOVA SAMİRƏ,
SEVİNC MƏMMƏDOVA
DİL FAKÜLTƏLƏRİNDƏ TƏLƏBƏYÖNÜMLÜ TƏLİM PROSESİNDƏ
AUTENTİK MATERIALLARDAN
İSTİFADƏYƏ DAİR 102
VALİDƏ KƏRİMOVA
N. XOMSKİNİN SİNTAKTİK TƏLİMİNDƏ ÜST QAT PROBLEMİ:
CÜMLƏNİN ÜST QATININ MÜƏYYƏNLƏŞMƏSİ
KRİTERİYALARI 107
АИДА КАДЫМОВА
КОМПОНЕНТ ДЕРЕВО В ЛЕКСИКО-ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ
СЕМАНТИКЕ РУССКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ 113
RAFAEL ƏLİYEV
“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARINDA DAXİLİ
NİTQ VƏ ONUN POETİK SİSTEMLƏRİ 122
MATANAT İBRAHİMOVA
THE ROLE OF COMPOUND WORDS IN THE ENRICHMENT OF THE
VOCABULARY STOCK 128
СЕВДА РАГИМОВА
ЛЕКСИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ПЕРЕВОДА ДЕЛОВОЙ
КОРРЕСПОНДЕНЦИИ 133
ЛАИЛА ГАДИМОВА
КОГНИТИВНЫЙ ПОДХОД К ЯВЛЕНИЮ КОНВЕРСИИ В
АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ 139
YAQUT ƏLİYEVA
QRAMMATIK TƏRCÜMƏ TEXNİKASINDAN
SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ 148
LEYLA HÜSEYNOVA
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
LÜĞƏTLƏRİN TİPLƏRİ: ENSİKLOPEDİK VƏ FİLOLOJİ
LÜĞƏTLƏR, ONLARIN NÖVLƏRİ 153
DİLARƏ HƏMİDOVA
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SUFFİKSLƏR VASİTƏSİLƏ
YENİ NÖV SİFƏTLƏRİN YARANMASI PRİNSİPLƏRİ VƏ
ONLARIN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ 159
FİRƏNGİZ PƏNAHOVA,
LEYLAXANIM NƏCƏFOVA
İNGİLİS DİLİNDƏ FEİLİN ƏMR FORMASI VƏ ONUN
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MƏQBUL EKVİVALENTLƏRİ 164

GÜNAY MƏHƏRRƏMOVA
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLOGİZMLƏRİN MAHİYYƏTİ, ONLARIN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ OPTİMAL VARİANTLARI 169
LALƏ HÜSEYNOVA
MÜRƏKKƏB CÜMLƏ DAXİLİNDƏ SƏBƏB, MƏQSƏD VƏ NƏTİCƏ MƏNALI KATEQORIYALARIN FUNKSİONAL-SEMANTİK TƏDQİQİNƏ DAİR
(İngilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında) *174*
НИНА БУНЯТОВА
НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЕ АНГЛИЙСКИХ АРТИКЛЕЙ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ..... 179
PAKİZƏ MƏMMƏDZADƏ
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDE ELLİPTİK VƏ CÜTTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏRİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ VƏ ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI 184
RASİMƏ TEYMUROVA
ELMİ-IQTİSADİ TƏRCÜMƏNİN LEKSİK VƏ QRAMMATİK PROBLEMLƏRİ 189
RÜBABƏ MUSAYEVA
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SABIT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN ETİMOLOJİ TƏDQİQATI VƏ BAŞQA DİLLƏRDƏN ALINMA FRAZEOLOGİZMLƏRLƏ MÜQAYİSƏLİ XARAKTERİSTİKASI 194
SOLTANXANIM MUSAYEVA
İNGİLİS DİLİNDƏ SİNTAKTİK VƏ MORFOLOJİ YOLLA YENİ SÖZLƏRİN YARANMASINDA MÜRƏKKƏB SÖZ VƏ İFADƏLƏRİN ROLU 199
SÜRƏYYA MƏMMƏDLİ
İNGİLİS DİLİNDƏ FLORİSTİK MƏNA TƏRKİBLİ SÖZ VƏ TERMİNLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ EKVİVALENTLƏRİ VƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 204
XURAMAN QURBANOVA
MÜASİR DİLÇİLİKDƏ KOMMUNİKATİV KOMPETENSİYANIN FORMALAŞMASI MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ƏLAQƏNİN ƏSAS AMİLİ KİMİ 209
ÜLFAN MİRZƏZADƏ
MÜASİR DİLÇİLİKDƏ GENDER METAFORALARININ TƏBİƏTİNƏ DAİR 214
MAYSARAT VEYSƏLOVA
BƏDİİ DİL ELEMENTLƏRİ 219
NAİLƏ QASIMOVA
MANAGING THE TEACHING PROCESS 224
TAMELLA MEHDIYEVA
PUNCTUATION..... 229

UKLEYN DIANA YURIEVN
НЕКОТОРЫЕ СЛУЧАИ ПЕРЕВОДА ОТДЕЛЬНЫХ СОЮЗОВ 234
İRADƏ MANAFOVA
DIRECTION OF ASSIMILATION 239
RƏHILƏ MƏMMƏDOVA
LANGUAGE – LEARNING RESEARCH AND CLASSROOM CONCERNS 244
GÖZƏL MƏMMƏDOVA
MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ İNKARLIQ VASİTƏLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ 249

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ŞAHBAZ ŞAMIOĞLU (MUSAYEV)
"ALDANMIŞ KƏVAKIB": TARIXI HƏQIQƏT VƏ MÜƏLLIF INTERPRETASIYASI 256
TARİEL QƏNİ
"KOROĞLUNUN ŞİRVAN SƏFƏRİ" QOLUNUN MƏTN SİSTEMİ..... 263
ŞÖHRƏT BƏDƏLOV
XƏTAYİ YARADICILIĞINDA TƏRİQƏT VƏ SALİK ANLAYIŞLARI 270
ОЛИМ ДАВЛАТОВ
АЯТЫ И ХАДИСЫ В ПОЭЗИИ АЛИШЕРА НАВОИ В ДОСЛОВНОМ ИЗЛОЖЕНИИ 275
NÜBAR HƏKİMOVA
FOLKLORDA XALQ TƏBABƏTİ: TƏBİİ MÜALİCƏ ÜSULLARI 281
YEGANƏ HÜSEYNOVA
AYLI GECƏLƏR 289
PƏRVANƏ QULİYEVA
ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATINDA AŞIQ ŞEİRİ ŞƏKİLLƏRİ 294
AYTƏN MUŞKİYEVA
XX ƏSRDƏ ƏDƏBİ PROSES 299
KÖNÜL MƏMMƏDOVA
CƏFƏR CABBARLININ "BABAYİ – ƏMİR" JURNALINDA FƏALİYYƏTİ 304
TÜRKAN ZEYNALOVA
HÜSEYN CAVİDİN ZƏNGİN DİLİ VƏ DÜNYA ŞÖHRƏTİ 310
GÜNEL ŞIXALİYEVA
ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN QƏRBİ AVROPA (QƏDİM YUNAN VƏ ROMA) ƏDƏBİYYATINDAN TƏRCÜMƏLƏRİ 319

VÜSALƏ NƏBİYEVA
VİKTORİYA DÖVRÜNUN BÖYÜK ROMAN USTASI –
ÇARLZ DİKKENS 328
RƏQSANƏ VƏLİYEVA
"KİTABİ-DƏDƏ QORQUD" VƏ "BEOVULF" DASTANLARINDA
TƏK GÖZ VƏ TƏK QOL XAOSUN ATRİBUTLARI KİMİ 335
GÜNƏŞ QULİYEVA
BƏXTİYAR VAHABZADƏ VƏ TÜRK DÜNYASI
ADPK- NIN "DİL – ƏDƏBIYYAT" 344
SAMİRƏ RZAYEVA
ŞEKSPİN SONETLƏRİNİN MÖVZU DAİRƏSİ 352
SƏBUHİ QƏHRƏMANOV
1920-1930-cu İLLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA
REALİZM DƏYƏRLƏRİ 358
NÜŞABƏ ƏLİYEVA
MÜASİR DÖVRDƏ ƏDƏBİ DİL PROBLEMİ 371
XƏYALƏ GUMBATOVA
TONI MORRISONUN "TÜND MAVİ GÖZLƏR"
ROMANININ BƏDİİ TƏHLİLİ 376

RƏY

NİZAMİ CƏFƏROV
ALINMA TERMİNLƏR PROBLEMİ VƏ YA
NADİR MƏMMƏDLİNİN «AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ
ALINMA TERMİNLƏR» KİTABI HAQQINDA 382

***«Elm və təhsil»* nəşriyyatının direktoru:**
***professor* Nadir MƏMMƏDLİ**

Dizayn: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Yadigar Bagirova

Çapa imzalanmış **20. 01. 2018.**
Şərti çap vərəqi **52** Sifariş **№ 1.**
Kağız formatı **70x100 1/16.** Tiraj **300.**

*jurnal **"Elm və təhsil"** nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində*
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.
E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.